

Tautas ataudze Latvijā un sabiedrības atjaunošanas izaicinājumi

Population Reproduction and Challenges
for Renewal of Society in Latvia

Juris Krūmiņš, Zaiga Krišjāne (zin. redaktori). **Tautas ataudze Latvijā un sabiedrības atjaunošanas izaicinājumi = Population Reproduction and Challenges for Renewal of Society in Latvia**. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2019. 300 lpp.

Redakcijas kolēģija:

Zaiga Krišjāne, Juris Krūmiņš, Aija Lulle, Pēteris Zvidriņš

Zinātniskie recenzenti:

PhD **Kārlis Krēsliņš**, Ventspils Augstskolas rektors

Dr. geogr. **Maija Rozīte**, Biznesa augstskola *Turība*

Dr. soc. **Sarmīte Mikulioniene**, Lietuvas Sociālo pētījumu centra direktore

Autoru kolektīva monogrāfija ir apstiprināta publicēšanai ar Latvijas Universitātes Eksakto, dabas un dzīvības zinātņu padomes lēmumu 2018. gada 16. oktobrī (protokols Nr. 7).

Autoru kolektīva monogrāfija ir sagatavota, balstoties uz paveikto valsts pētījumu programmas EKOSOC-LV projektā “Sabiedrības atjaunošana, samazinot depopulācijas riskus, veicinot tautas ataudzi un saiknes ar diasporu, sekmīgai Latvijas tautsaimniecības transformācijai”. Monogrāfija izdota ar valsts pētījumu programmas EKOSOC-LV finansiālu atbalstu.

Latviešu valodas teksta redaktore **Ruta Puriņa**

Angļu valodas teksta redaktore: **Aija Lauva, Andra Damberga**

Maketētāja, vāka dizaina veidotāja **Ieva Tiltiņa**

Vāka foto: *shutterstock.com*

© Latvijas Universitāte, 2019

© Elīna Apsīte-Beriņa, Līga Āboliņa, Atis Bērziņš, Māris Bērziņš, Dina Bite, Ģirts Burgmanis, Aleksandrs Dahs, Pārsla Eglīte, Ivars Indāns, Margarita Kairjaka, Ināra Kantāne, Anna Kluša, Silvija Kristapsone, Zaiga Krišjāne, Arta Krūmiņa, Jānis Krūmiņš, Juris Krūmiņš, Kristīne Lece, Aija Lulle, Ilmārs Mežs, Ilze Mileiko, Denīze Ponomarjova, Aivita Putniņa, Gvido Seki (*Guido Sechi*), Toms Skadiņš, Sigita Šulca, Zane Vārpiņa, Pēteris Zvidriņš, 2019

<http://doi.org/10.22364/talsai>

ISBN 978-9934-18-410-9

Saturs

Lietotie saīsinājumi	5
Priekšvārds	7
Pateicības	10
Ievads. <i>Juris Krūmiņš</i>	11
I. Demogrāfijas joma: situācijas raksturojums un izaicinājumi	
1. Iedzīvotāju skaita izmaiņas un to ietekmējošie faktori. <i>Pārsla Eglīte</i>	19
2. Sabiedrības atjaunošanas risinājumi. <i>Dina Bite</i>	25
3. Demogrāfijas jomas regulējums Latvijas un Eiropas Savienības likumdošanā un politikas dokumentos. <i>Silvija Kristapsone, Ivars Indāns</i>	35
4. Iedzīvotāju uzskaitē un sociāldemogrāfisko apsekojumu pieredze. <i>Silvija Kristapsone, Ināra Kantāne</i>	43
5. Sociālekonomisko faktoru un reģionālās politikas loma reģionālajā demogrāfiskajā attīstībā. <i>Aleksandrs Dahs</i>	55
II. Iedzīvotāju sastāva izmaiņas kopš 1990. gada	
6. Iedzīvotāju sastāva novecošana. <i>Atis Bērziņš</i>	67
7. Etniskais sastāvs. <i>Pēteris Zvidriņš, Atis Bērziņš</i>	77
8. Ģimeņu skaits, lielums un sastāvs. <i>Līga Āboliņa</i>	87
9. Izglītības līmenis. <i>Zane Vārpiņa</i>	99
10. Iztikas līdzekļu avoti un nodarbošanās. <i>Ināra Kantāne</i>	109
11. Sabiedrības noslāņošanās un sociālās atstumtības mazināšana. <i>Silvija Kristapsone</i>	117
12. Cilvēkkapitāls un tautas attīstība. <i>Silvija Kristapsone</i>	125
III. Tautas ataudzes norišu pārmaiņas	
13. Partnerattiecības, ģimeņu veidošanās un to stabilitāte. <i>Aivita Putniņa</i>	135
14. Ģimenes politikas attīstība. <i>Līga Āboliņa</i>	145
15. Dzimstības izmaiņas. <i>Atis Bērziņš</i>	155

16. Pirmsskolu un vispārizglītojošo izglītības iestāžu audzēkņu mācību valodas izvēle etniski jauktās ģimenēs. <i>Kristīne Lece, Denīze Ponomarjova, Anna Kluša</i>	165
17. Veselīgā mūža ilguma izmaiņas. <i>Juris Krūmiņš</i>	175
IV. Iedzīvotāju ģeogrāfiskā mobilitāte un to ietekmējošie faktori	
18. Starptautiskā migrācija. <i>Zaiga Krišjāne, Elīna Apsīte-Beriņa, Ģirts Burgmanis, Sigita Šulca</i>	185
19. Iedzīvotāju izvietojuma un iekšzemes migrācijas reģionālās atšķirības. <i>Māris Bērziņš, Jānis Krūmiņš, Margarita Kairjaka, Toms Skadiņš</i>	197
20. Rīgas svārstmigrācijas areāla attīstība. <i>Jānis Krūmiņš, Toms Skadiņš, Māris Bērziņš, Margarita Kairjaka, Gvido Seki (Guido Sechi)</i>	211
V. Diasporas saiknes ar sabiedrības norisēm Latvijā	
21. Diasporas izpratne nesenās migrācijas procesos. <i>Aija Lulle</i>	225
22. Diasporas jaunieši – sabiedrības atjaunotnes potenciāls. <i>Elīna Apsīte-Beriņa</i>	237
23. Nepazaudēt grūtāk sasniedzamo diasporas kopienu potenciālu. <i>Arta Krūmiņa</i>	243
VI. Demogrāfisko izmaiņu risinājumi sabiedrības atjaunošanai	
24. Demogrāfiskās politikas izaicinājumi un pasākumi dzimstības veicināšanai. <i>Līga Āboliņa, Ilmārs Mežs, Ilze Mileiko</i>	253
25. Izglītība un darba tirgus. <i>Zane Vārpiņa, Ināra Kantāne</i>	265
26. Demogrāfiskās attīstības vērtējumi un prognozes. <i>Juris Krūmiņš, Atis Bērziņš</i>	273
Pielikumi	
1. pielikums. Tautas ataudzes un sabiedrības atjaunošanas izpētes metodoloģija un posmi	289
2. pielikums. Demogrāfijas jomas regulējums Latvijas un Eiropas Savienības likumdošanā	291
Autori	293
Summary	297

Lietotie saīsinājumi

- ANO – Apvienoto Nāciju Organizācija
ASV – Amerikas Savienotās Valstis
ĀM – Ārlietu ministrija
BLKA – Brazīlijas Latviešu kultūras apvienība
CSP – Centrālā statistikas pārvalde
DAKLA – Dienvidamerikas un Karību Latviešu apvienība
DALA – Dienvidamerikas Latviešu apvienība
Džini – Ienākumu nevienlīdzību raksturojošs koeficients (angl. *Gini Index*)
EK – Eiropas Komisija
ELA – Eiropas Latviešu apvienība
ELFLA – Eiropas Lauksaimniecības fonds lauku attīstībai
ELGF – Eiropas Lauksaimniecības garantiju fonds
ERAF – Eiropas Reģionālās attīstības fonds
ES – Eiropas Savienība
ESF – Eiropas Sociālais fonds
Eurostat – Eiropas Savienības Statistikas birojs
EU-SILC – Eiropas Savienības statistika par ienākumiem un dzīves apstākļiem
(angl. *The European Union Statistics on Income and Living Conditions*)
EZF – Eiropas Zivsaimniecības fonds
GMI – garantētais minimālais ienākums
ĢIS – Ģeogrāfiskās informācijas sistēma
IIN – iedzīvotāju ienākuma nodoklis
IKP – iekšzemes kopprodukts
IRO – Starptautiskā bēgļu organizācija (angl. *International Refugee Organization*)
ISCED – Starptautiskā standartizētā izglītības klasifikācija (angl. *International Standard Classification of Education*)
IZM – Izglītības un zinātnes ministrija
KF – Kohēzijas fonds
KP – kohēzijas politika
Latvija 2020 – Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2020. gadam
LLU – Latvijas Lauksaimniecības universitāte
LM – Labklājības ministrija

- LR – Latvijas Republika
- LU – Latvijas Universitāte
- LZA – Latvijas Zinātņu akadēmija
- MBA – Mājsaimniecību budžeta apsekojums
- MK – Ministru kabinets
- NAP2020 – Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam
- NVO – nevalstiska organizācija
- NVS – Neatkarīgo Valstu Sadraudzība
- OECD – Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (angl. *Organisation for Economic Co-operation and Development*)
- PII – pirmsskolas izglītības iestāde
- PKC – Pārresoru koordinācijas centrs
- PISA – Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) Starptautiskā skolēnu novērtēšanas programma (angl. *Programme for International Student Assessment*)
- PMLP – Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde
- PVO – Pasaules Veselības organizācija
- RAIM – Reģionālās attīstības indikatoru modulis
- REA – Rīgas Ekonomikas augstskola
- RSU – Rīgas Stradiņa universitāte
- SKDS – tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centrs
- TAI – tautas attīstības indekss
- UNDP – ANO attīstības programma (angl. *United Nations Development Programme*)
- UNECE – ANO Eiropas Ekonomikas komisija
- VARAM – Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija
- VPP – valsts pētījumu programma
- VRAA – Valsts reģionālās attīstības aģentūra
- VSAA – Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra
- VSK – Valsts statistikas komiteja

Priekšvārds

Autoru kolektīva monogrāfija “Tautas ataudze Latvijā un sabiedrības atjaunošanas izaicinājumi” ir sagatavota, balstoties uz paveikto valsts pētījumu programmā (VPP) “Tautsaimniecības transformācija, gudra izaugsme, pārvaldība un tiesiskais ietvars valsts un sabiedrības ilgtspējīgai attīstībai – jaunas pieejas ilgtspējīgas zināšanu sabiedrības veidošanai (EKOSOC-LV)”, kas bija vienā no 2014.–2017. gadam apstiprināto sešu prioritāro zinātnes fundamentālo un lietišķo pētījumu virzieniem – “Valsts un sabiedrības ilgtspējīga attīstība (sabiedrība, pārvaldība, resursi, tautsaimniecība, demogrāfija, vide)”. Monogrāfijā dots ieskats VPP projekta “Sabiedrības atjaunošana, samazinot depopulācijas riskus, veicinot tautas ataudzi un saiknes ar diasporu, sekmīgai Latvijas tautsaimniecības transformācijai” (turpmāk – Projekts) rezultātos, kuri iegūti, sadarbojoties ar divu citu VPP sabiedrības attīstības projektu bloka pētniekiem visu desmit VPP projektu norises ietvaros 2014.–2018. gadā.

Projekta vadītājs un viens no diviem šīs monogrāfijas zinātniskajiem redaktoriem ir LZA akadēmiķis un Latvijas Universitātes (LU) profesors demogrāfijas nozarē *Dr. habil. oec. Juris Krūmiņš*. Projektu realizēja divas pētnieku grupas, kuras bija piesaistītas divām LU fakultātēm:

Biznesa, vadības un ekonomikas fakultātei (pētnieku 1. grupas vadītājs *Juris Krūmiņš*) – *Dr. oec. Atis Bērziņš* (LU), *Dr. med. Ģirts Briģis* (RSU), *Ivars Indāns* (eksperts, Brisele), *Dr. oec. Ināra Kantāne* (LU), *Dr. oec. Silvija Kristapsonne* (LU), *Dr. habil. oec. Juris Krūmiņš* (LU), *Dr. hist. Ilmārs Mežs* (Starptautiskā migrācijas organizācija), *PhD Aivita Putniņa* (LU), *Dr. habil. oec. Pēteris Zvidriņš* (LU), doktoranti (visi LU): *Dr. demogr. Līga Āboliņa*, *Dr. demogr. Aleksandrs Dahs*, *Anna Kluša*, *Kristīne Lece*, *Dr. phil. Ilze Mileiko*, *Denīze Ponomarjova*.

Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātei (pētnieku 2. grupas vadītāja LZA korespondētājlocekle un profesore *Dr. geogr. Zaiga Krišjāne*) – *Dr. geogr. Elīna Apsīte-Beriņa* (LU), *Dr. geogr. Māris Bērziņš* (LU), *Dr. sc. soc. Dina Bite* (LLU), *Dr. geogr. Ģirts Burgmanis* (LU), *Dr. habil. oec., Dr. geogr. Pārsla Eglīte*, *Dr. geogr. Aija Lulle* (LU), *Dr. Gvido Seki* (*Guido Sechi*) (LU), *Dr. demogr. Zane Vārpiņa* (Rīgas Ekonomikas augstskola), kā arī doktoranti *Jānis Krūmiņš*, *Baiba Švāne*, *Līga Feldmane*. Tādējādi Projekta realizācijā bija iesaistīti trīs LU fakultāšu, trīs augstskolu un trīs citu institūciju pārstāvji. Ieguldījumu projekta realizācijā sniedza arī virkne maģistrantu.

Projekta abu pētnieku grupu devums VPP EKOSOC-LV realizācijā ir redzams autoru kolektīva monogrāfijā “Simtam pāri. Viedā Latvija. Valsts pētījumu

programma EKOSOC-LV” (LZA, 2018). Šis monogrāfijas 3. pielikumā (378.–385. lpp.) ir uzskaitītas Projektā iesaistīto pētnieku visas zinātniskās publikācijas, aizstāvētie maģistra darbi un zinātnu doktora disertācijas.

Projektā īstenoto pētījumu rezultāti, kas aptver laika posmu kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas 1990. gadā, ir sniegti sešās monogrāfijas daļās. Ievadā ir dots īss ieskats Latvijas demogrāfijas pētījumos, raksturots periods no otrās uz trešo demogrāfisko pāreju, tautas ataudzes pārmaiņas demogrāfiskās pārejas teorijas kontekstā, uzsvērta depopulācijas un demogrāfiskās attīstības kvalitatīvo aspektu nozīmes palielināšanās mūsdienās, norādīts pētījuma mērķis, uzdevumi, pētījuma objekts, priekšmets, metodoloģija un posmi, pamatota pētījuma perioda izvēle.

Pirmajā daļā “Demogrāfijas joma: situācijas raksturojums un izaicinājumi” Pārsla Eglīte analizē iedzīvotāju skaita izmaiņas, tās ietekmējošos faktoros, parāda tautas ataudzes sašaurināšanās un starptautiskās migrācijas ietekmes pieaugumu. Dina Bite sniedz teorētisku un lietišķu ieskatu sabiedrības atjaunošanas risinājumos un saista tos ar demogrāfisko attīstību otrās demogrāfiskās pārejas apstākļos. Saskaņā ar autores viedokli ir jāstiprina iedzīvotāju rīcībspēja un atbildība. Tikai tad var gaidīt pozitīvas demogrāfisko rādītāju izmaiņas. Ir nepieciešamas racionālas diskusijas, reāla resursu apzināšana un novērtēšana, kā arī telpisko, ekonomisko, demogrāfisko un sabiedrības atjaunošanas aspektu līdzsvarota izmantošana. Vienkāršai paudžu maiņai nepietiekamas iedzīvotāju ataudzes un pieaugošanas pārrobežu mobilitātes apstākļos svarīga nozīme ir tiesiskajam regulējumam. Ieskatu demogrāfijas jomas regulējumā Latvijas un Eiropas Savienības (ES) likumdošanā un politikas dokumentos sniedz Silvija Kristapsone un Ivars Indāns. Iedzīvotāju uzskaiti un sociāldemogrāfisko apsekojumu pieredzi izvērtējušas Silvija Kristapsone un Ināra Kantāne. Aleksandrs Dahs paplašina metodoloģisko ietvaru vairāku telpiskās izpētes rīku lietošanā reģionālās demogrāfiskās situācijas analizē. Viņš piedāvā telpiski svērtus regresijas modeļus un izmanto kontentanalīzes metodi tiesību aktos un plānošanas dokumentos, lai parādītu sociālekonomisko faktoru un reģionālās politikas lomu Latvijas demogrāfiskajā attīstībā.

Otrajā daļā “Iedzīvotāju sastāva izmaiņas kopš 1990. gada” Līga Āboliņa, Atis Bērziņš, Ināra Kantāne, Silvija Kristapsone, Zane Vārpiņa un Pēteris Zvidriņš demonstrē sociāldemogrāfisko izmaiņu pieaugošo nozīmi laikā kopš neatkarības atjaunošanas. Šī analīze aptver iedzīvotāju sastāva novecošanu, izmaiņas etniskajā, ģimeņu, izglītības līmeņa un ekonomiskajā struktūrā. Tiek raksturota sabiedrības noslāņošanās un parādīta cilvēkkapitāla pieauguma nozīmīgā loma tautas attīstībā.

Trešajā monogrāfijas daļā “Tautas ataudzes norišu pārmaiņas” Aivita Putniņa sniedz ieskatu partnerattiecību un ģimeņu veidošanā un to stabilitātē, bet Līga Āboliņa secina, ka ģimenes atbalsta politikā noteiktā rīcības pamatvirziena īstenošana – laulības institūta un uz laulību balstītas ģimenes stiprināšana – nenorit

pietiekami aktīvi. Darba un ģimenes dzīves saskaņošanas iespēju nodrošināšana kļūst par svarīgu faktoru, kas veicina dzimstību. Dzimstības līmeņa izmaiņas, faktorus un diferenciaciju analizējis Atis Bērziņš. Mācību valodas izvēli skolās etniski jautās ģimenēs, izmantojot anonimizētu individuālo datu sasaisti, pētījušas doktorantes Kristīne Lece, Denize Ponomarjova un Anna Kluša. Secināts – jo lielāks ir latviešu īpatsvars kādā pilsētā, jo lielāka daļa etniski jaukto ģimeņu bērnu mācās skolā vai pirmsskolas izglītības iestādē ar latviešu mācību valodu. Juris Krūmiņš analizējis vīriešu un sieviešu paredzamā un veselīgā mūža ilguma izmaiņas. Kaut gan ir pārvarētas padomju perioda iedzīvotāju mūža ilguma stagnācijas iezīmes un divu križu ietekme uz iedzīvotāju veselību un mirstību, tomēr veselīgā mūža ilgums un īpatsvars kopējā dzīves ilgumā Latvijā ir pārlietu zems salīdzinājumā ar lielāko daļu ES valstu. Veselīgās dzīves pieaugumam, t. sk. pensijas vecumā, ir jākļūst par nozīmīgu sociālās politikas uzdevumu, nodrošinot sabiedrības aktīvas novecošanas procesu.

Ceturtajā monogrāfijas daļā “Iedzīvotāju ģeogrāfiskā mobilitāte un to ietekmējošie faktori” vispusīgi analizēti iedzīvotāju migrācijas jautājumi. Tie aptver gan starptautiskās migrācijas problēmas (Zaiga Krišjāne, Elīna Apsīte-Beriņa, Ģirts Burgmanis, Sigita Šulca), gan iedzīvotāju izvietojuma un iekšzemes migrācijas reģionālās atšķirības (Māris Bērziņš, Jānis Krūmiņš, Toms Skadiņš), gan Rīgas svārstmigrācijas areāla attīstības jautājumus (Jānis Krūmiņš, Toms Skadiņš, Margarita Kairjaka, Gvido Seki).

Ar emigrācijas un remigrācijas jautājumiem sasaucas monogrāfijas piektā nodaļa “Diasporas saiknes ar sabiedrības norisēm Latvijā”. Tajā novērtēta diasporas loma nesenās migrācijas procesos (Aija Lulle), analizētas skaitliski mazās diasporas kopienas (Arta Krūmiņa) un diasporas jaunieši, kuri arī ir sabiedrības atjaunotnes potenciāls (Elīna Apsīte-Beriņa).

Monogrāfiju noslēdz nodaļa “Demogrāfisko izmaiņu risinājumi sabiedrības atjaunošanai”. Līga Āboliņa, Ilmārs Mežs, Ilze Mileiko aplūko demogrāfiskās politikas izaicinājumus un nesenos pasākumus dzimstības veicināšanai, veicot to salīdzinošu analīzi un uzsverot to nozīmi sabiedrības atjaunotnē un valsts ilgtspējīgā attīstībā. Izglītības un darba tirgus problēmas apskata Zane Vārpiņa un Ināra Kantāne. Izmantojot Projektā veiktās reprezentatīvās Latvijas iedzīvotāju aptaujas ($n = 2049$) un demogrāfijas un statistikas ekspertu aptaujas materiālus, Juris Krūmiņš un Atis Bērziņš nobeigumā vērtē Latvijas un tās reģionu demogrāfisko attīstību un prognozē, kāds būs iedzīvotāju skaits un vecumsastāvs līdz 2040. gadam.

Pateicības

Pētnieku grupa pateicas par sadarbību pārējiem VPP EKOSOC-LV projektu dalībniekiem. Pateicamies par konstruktīvu vērtējumu un ieteikumiem VPP Uzraudzības padomes locekļiem Tiu Pāsai (*Tiiu Paas*) (Igaunija), Jurim Dreinfeldam (Kanāda) un Jonam Jasaitim (*Jonas Jasaitis*) (Lietuva). Īpašu ieguldījumu pētījuma starprezultātu izvērtēšanā sniedza diskusijas konferencēs, pētnieku prezentācijas un diskusijas Saeimas Demogrāfijas lietu apakškomisijā, Demogrāfisko lietu padomē un Eiropas vadošo demogrāfisko pētījumu centru tīkla *Population Europe* organizētajā forumā, kurā piedalījās speciālisti un politikas veidotāji. Sevišķa pateicība Eiropas komisijas pārstāvniecības Latvijā bijušajai vadītājai Innai Šteinbukai un Starptautiskās Migrācijas organizācijas biroja vadītājam demogrāfijas ekspertam Ilmāram Mežam par atbalstu pētījuma realizācijas gaitā. Pateicamies par informatīvu un metodisku atbalstu Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes (CSP) darbiniekiem un speciālistiem Marandai Behmanei, Baibai Zukulai, Pēterim Veģim, Sigitai Šulcai, Anitai Švarckopfai, Uldim Aināram, Dāvim Kļaviņam u. c., arī daudzajiem izlases pētījumu veicējiem un pārējiem diviem šīs monogrāfijas redakcijas kolēģijas locekļiem – Pēterim Zvidriņam un Aijai Lullei.

Dr. habil. oec. Juris Krūmiņš,
Dr. geogr. Zaiga Krišjāne,
zinātniskie redaktori

Ievads

Juris Krūmiņš

Demogrāfijas pētījumi

Demogrāfijas problēmu izpēte Latvijā jau pirmās brīvvalsts laikā bija saistīta ar dzimstības un tautas ataudzes jautājumiem. Padomju okupācijas periodā demogrāfijas pētījumi aktivizējās tikai 60. gadu vidū pēc ilgstošas iedzīvotāju galveno statistikas datu noklusēšanas un turpinājās ierobežotas pētījumu rezultātu publicēšanas apstākļos līdz pat tautas atmodas sākumam. Kopš 1988. gada Latvijas CSP publikācijas par iedzīvotāju skaitu, sastāvu un kustību M. Gorbačova aizsāktās atklātības gaisotnē kļuva publiski pieejamas. Tas radīja impulsu demogrāfijas pētījumu attīstībai, ko pēc neatkarības atjaunošanas sekmēja informācijas izmantošana no Iedzīvotāju reģistra, citiem reģistriem un datubāzēm, no izlases pētījumiem un tautas skaitīšanām. Sociālekonomiskās pārmaiņas Latvijā un daudzās citās jaunajās pārejas perioda valstīs kopš 90. gadu sākuma izraisīja izmaiņas demogrāfiskajā uzvedībā, tautas ataudzes un migrācijas procesos. Aktuāli kļuva jautājumi par iedzīvotāju skaita samazināšanās jeb depopulācijas cēloņiem un sekām, to izraisītajām izmaiņām iedzīvotāju sastāvā, demogrāfiskās politikas aktivizēšanas un sabiedrības atjaunošanas nepieciešamību. Demogrāfiskie pētījumi 20. un 21. gs. mijā galvenokārt tika veikti Latvijas Universitātē, Latvijas ZA Ekonomikas institūtā un CSP Zinātniski pētnieciskajā institūtā.

Vispusīgu tautas ataudzes, demogrāfiskās attīstības un sabiedrības atjaunošanas izpēti var veikt, tikai apvienojot dažādu zinātnes jomu speciālistus. Saskaņā ar šādu pieeju 2014. gadā VPP EKOSOC-LV ietvaros tika iekļauts projekts “Sabiedrības atjaunošana, samazinot depopulācijas riskus, veicinot tautas ataudzi un saiknes ar diasporu, sekmīgai Latvijas tautsaimniecības transformācijai”. Šī Projekta pētnieku un ekspertu sastāvā ir demogrāfi, sociologi, ģeogrāfi, antropologi, ekonomisti, sabiedrības veselības un vadības zinību speciālisti (skatīt informāciju par autoriem, projekta pētniekiem un ekspertiem grāmatas beigās). Starp tiem ir gan pieredzējuši pētnieki, gan doktoranti, gan jaunie zinātnieki. Katrs no viņiem atbilstoši savas pārstāvētās zinātnes jomas metodoloģijai un pētāmo jautājumu problemātikai ir sniedzis savu skatījumu uz Latvijas demogrāfiskās attīstības, tautas ataudzes un sabiedrības atjaunošanas problēmām.

Centrālo vietu tautas ataudzes pētījumos ieņem demogrāfija – zinātne par iedzīvotāju atražošanu jeb ataudzi (paaudžu maiņu), kas analizē iedzīvotāju

skaitu, izvietojumu un sastāvu, reprodiktīvo uzvedību, ģimenes plānošanu, migrāciju, izstrādā iedzīvotāju attīstības prognozes un demogrāfisko politiku. Paaudžu maiņa var sekmēt gan iedzīvotāju skaita pieaugumu, gan depopulāciju. Atsevišķos gadījumos var iestāties līdzsvars jeb iedzīvotāju nulles pieaugums, kad dzimušo un mirušo skaits ir vienāds. Demogrāfisko situāciju ietekmē arī migrācija jeb iedzīvotāju mehāniskā kustība (mobilitāte).

Tautas ataudze demogrāfiskās pārejas teorijas kontekstā

Lai izprastu tautas ataudzes likumsakarības un demogrāfiskās attīstības virzību, ir svarīgi apzināt teorētiskās demogrāfijas nostādnes. Demogrāfisko procesu izmaiņu teorētisko pamatojumu sniedz demogrāfiskās pārejas teorija, kas pirmoreiz zinātniskajā literatūrā angļu valodā publicēta 20. gadu beigās. Saskaņā ar šo teoriju iedzīvotāji ekonomiskās attīstības gaitā iziet secīgus demogrāfisko izmaiņu posmus. Sākotnējais dzimstības un mirstības līmenis ir augsts, to starpība veido nelielu iedzīvotāju dabisko pieaugumu, un rezultātā iedzīvotāju skaits palielinās lēni. Pirmajam demogrāfiskās pārejas posmam raksturīgs straujš mirstības līmeņa samazinājums, kas notiek, pirms sāk samazināties dzimstība, tādējādi izraisot strauju iedzīvotāju dabisko pieaugumu. Otrajā posmā, turpinoties mirstības līmeņa samazinājumam, strauji samazinās arī dzimstība, kas abu demogrāfisko procesu mijiedarbībā turpina jau iepriekš izraisīto lielo dabisko pieaugumu. Trešajā – noslēdzošajā – demogrāfiskās pārejas posmā iedzīvotāju dabiskais pieaugums ir sasniedzis aptuveni to pašu lielumu, kāds bija, sākoties demogrāfiskai pārejai. Tomēr sasniegtais dabiskais pieaugums novērojams, ja dzimstības un mirstības līmenis ir daudz zemāks. Pasaulē iedzīvotāju ataudzi nodrošina tikai dzimstības līmeņa pārsvars pār mirstības līmeni, atšķirībā no reģionu un valstu demogrāfiskās attīstības, ko būtiski var ietekmēt arī iedzīvotāju migrācija. Tādējādi demogrāfisko pāreju labi ilustrē demogrāfiskie procesi pasaulē kopumā, kaut gan šīs pārejas analīzi apgrūtina ticamas iedzīvotāju statistikas trūkums atsevišķos reģionos. Dažādās valstīs demogrāfiskā pāreja sākās ar līdz pat simts un vairāk gadu aizkavēšanos. To noteica valstu atšķirīgie industrializācijas un urbanizācijas tempi un ar tiem saistītās izmaiņas demogrāfiskajā uzvedībā. Demogrāfiskās pārejas sākumposmā – 19. gadsimtā – pasaules iedzīvotāju skaits gandrīz divkāršojās, bet nākamajā – 20. gadsimtā – tas trīskāršojās, un to sāka dēvēt par demogrāfisko sprādzienu. Šī sprādziena rezultātā sevišķi strauji palielinājās iedzīvotāju skaits jaunattīstības valstīs.

No otrās uz trešo demogrāfisko pāreju

Rietumeiropā demogrāfiskā pāreja aizsākās 18. gs. beigās. Latvijas un Igaunijas teritorijā tās sākums datējams ar 19. gs. vidu, bet mirstības samazinājumu

tajās gandrīz vienlaikus pavadīja dzimstības samazinājums. Dzimstības līmenis Latvijas teritorijā jau pirms Pirmā pasaules kara bija samazinājies zem vienkārša paaudžu maiņas līmeņa. Uz dzimstības samazināšanos Latvijā un citviet Eiropā, kā arī tās ietekmi uz demogrāfisko attīstību nākotnē jau vērsa uzmanību virkne autoru laikā līdz Otrajam pasaules karam – M. Skujenieks, K. Balodis, B. Šrems, E. Bulmerinks, V. Salnītis, R. Freijvalds, O. Piņķis. Pēckara periodā pētījumus par Latvijas iedzīvotāju attīstības problēmām demogrāfiskās pārejas teorijas kontekstā veikuši B. Mežgailis, P. Zvidriņš, P. Eglīte un N. Baranovskis.

Pētot dzimstības samazināšanos zem vienkārša paaudžu maiņas līmeņa, demogrāfs *van de Kaa* 80. gadu beigās zinātniskajā aprītē ieviesa otrās demogrāfiskās pārejas jēdzienu, kuru joprojām plaši lieto demogrāfiskās attīstības norišu skaidrojumos. Otrajai demogrāfiskajai pārejai ir raksturīga ilgstoša nepietiekama paaudžu skaitliskā maiņa un dabiskā pieauguma samazinājums, kas panākts iedzīvotāju sastāva novecošanas procesa rezultātā un sāk uzrādīt negatīvas vērtības (mirušo skaits pārsniedz dzimušo skaitu). Demogrāfs D. Kolemans, analizējot etniskās un sociālās transformācijas, kas izveidojušās galvenokārt imigrācijas rezultātā daudzās Eiropas valstīs un ASV, ieteica jaunās demogrāfiskās attīstības teorētisko pamatojumu dēvēt par trešo demogrāfisko pāreju, kuras laikā noteicošu lomu demogrāfiskajā attīstībā iegūst starptautiskā migrācija no jaunattīstības un ekonomiski attīstītajām valstīm.

Demogrāfiskās pārejas teorija saistībā ar iedzīvotāju mobilitātes, kopdzīves formu, tautas veselības u. c. sociāldemogrāfisko pētījumu teorētiskajām atziņām veido metodoloģisko pamatu demogrāfiskās attīstības problēmu un izaicinājumu izvērtējumam. Iedzīvotāju dabiskās kustības un migrācijas procesu mijiedarbības rezultātā vērojamās pārmaiņas ir ļoti daudzveidīgas. Demogrāfiskās pārejas un mobilitātes pārejas teorijas palīdz kompleksi tās novērtēt visu procesu un faktoru savstarpējā ietekmē. Demogrāfiskajai attīstībai Latvijā ir raksturīgas otrās demogrāfiskās pārejas pazīmes ar tendenci pāraugt trešajā demogrāfiskajā pārejā.

Depopulācija un demogrāfiskās attīstības kvalitatīvo aspektu palielināšanās

Sociālekonomiskās pārmaiņas Latvijā kopš neatkarības atjaunošanas noieca jaunu periodu demogrāfiskajā attīstībā, kurš līdzinājās Igaunijas, Lietuvas un virknes Austrumeiropas un Centrāleiropas valstu demogrāfiskajai attīstībai. Šim periodam raksturīga turpmāka dzimstības samazināšanās, mūža ilguma palielināšanās (izņemot sākumposmu pārejā uz tirgus ekonomiku), iedzīvotāju mobilitātes pieaugums un ievērojams emigrācijas pārsvars pār imigrāciju ekonomikas lejupslīdes gados. Šai laikā demogrāfiskajā attīstībā pieaug tādu faktoru nozīme, kuri akcentē iedzīvotāju kvalitatīvā sastāva (izglītība, sociālā iekļaušana, materiālās nevienlīdzības mazināšana u. c.) izmaiņu nozīmi.

Latvijas demogrāfiskā situācija bieži tiek attēlota tumšās krāsās. Tas gan vairāk attiecas uz kvantitatīviem rādītājiem (depopulācija, nepietiekama tautas ataudze, liels emigrantu skaits, pārlieku liels maznodrošinātu iedzīvotāju skaits u. c.), nevis uz kvalitatīviem rādītājiem (izglītības līmeņa palielināšanās, aktīvā un veselīgā dzīves ilguma pieaugums u. c.). Padomju Savienības un tās satelītvalstu sabrukums un turpmākā sociālekonomiskā un politiskā transformācija izraisīja Austrumeiropas un Centrāleiropas valstu iedzīvotāju ilgstošu bezprecedenta skaita samazinājumu. Ļoti lielā mērā tas skāra arī Latviju, kuras iedzīvotāju skaits laika posmā no 1990. līdz 2018. gadam ir samazinājies par 734 tūkst. jeb 27,5%. Īpaši straujš iedzīvotāju skaita samazinājums emigrācijas rezultātā bija ekonomiskās krīzes laikā. Depopulācijas dažādu aspektu izpētei līdz šim ir pievērsušies gan Latvijas, gan citu valstu pētnieki, gan starptautiskās organizācijas. Savu ieguldījumu šai jomā sniedz arī šis Projektā veiktais pētījums.

Pētījuma mērķis un uzdevumi

Monogrāfijas mērķis ir veikt starpdisciplināru, uz citu valstu pozitīvo pieredzi balstītu un Latvijas reģionālajiem apstākļiem piemērotu, detalizētu iedzīvotāju ataudzes, sabiedrības atjaunotnes un diasporas iesaistes pētījumu, lai skaidrotu sabiedrības attīstības likumsakarības un rastu risinājumu darbaspēka piedāvājumam ilgtermiņā. Galvenie pētījuma uzdevumi ir: 1) izvērtēt demogrāfiskās situācijas attīstības tendences un depopulācijas riskus; 2) izpētīt ar sabiedrības atjaunošanos saistītos ģeogrāfiskās mobilitātes procesus un tos ietekmējošos faktorus; 3) izziņāt Latvijas diasporas attīstības procesus, sagatavot priekšlikumus pasākumiem, kas sekmē diasporas saikni ar sabiedrības norisēm Latvijā un diasporas iesaisti Latvijas tautsaimniecības un sabiedrības atjaunošanās veicināšanā; 4) izpētīt veselīgas dzīves, izglītības un nodarbinātības faktorus, kas ietekmē iedzīvotāju sastāva novecošanu un sabiedrības iespējamās atjaunošanās procesus, lai nodrošinātu tautsaimniecības attīstību, veselības aprūpi un pensiju sistēmas ilgtspēju; 5) izvērtēt demogrāfisko prognožu sekas un demogrāfiskās politikas pasākumu efektivitāti saistībā ar tautsaimniecības un sabiedrības ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanu.

Pētījuma objekts un priekšmets

Pētījuma objekts ir Latvijas sabiedrības atjaunošanas demogrāfiskie aspekti. Pētījuma priekšmets ir sabiedrības kā kvantitatīvi un kvalitatīvi noteikta iedzīvotāju kopuma depopulācijas risku mazināšana, tautas ataudzes veicināšana un diasporas saiknes ar sabiedrības norisēm Latvijā veicināšana. Atzīmējot Latvijas Republikas proklamēšanas simtgadi, valsts iedzīvotāju skaits līdzinājās 1,9 milj. Vai tas ir daudz vai maz? Saskaņā ar Pasaules Bankas datiem Latvija pēc iedzīvotāju skaita ieņem 147. vietu starp 214 pasaules valstīm, nedaudz

atpaliekot no Slovēnijas un Maķedonijas. Eiropā mazāks iedzīvotāju skaits nekā Latvijā ir Igaunijā, Islandē, Kiprā, Kosovā, Luksemburgā un Melnkalnē. Aptuveni 12% Latvijā dzinušo iedzīvotāju dzīvo ārzemēs. Latvijas apdzīvotībai raksturīga liela iedzīvotāju koncentrācija tās centrālajā daļā un galvaspilsētā, sabiedrība ir multietniska, tai raksturīgs augsts demogrāfiskās novecošanas limenis un visai augsta materiālās nevienlīdzības pakāpe. Latvijai kā iedzīvotāju skaita ziņā mazai valstij ir iespēja parādīt, ka, neraugoties uz abu pasaules karu un okupācijas izraisītām sekām, var nodrošināt attīstību arī tad, ja ir sašaurināta paaudžu maiņa, neskatoties uz depopulācijas tendencēm.

Pētījuma perioda izvēle

Pētījumā analizētais periods aptver vienas paaudzes garumu, t. i., periodu no Latvijas neatkarības atjaunošanas 1990. gadā līdz 2017. gadam. Demogrāfijā un populāciju bioloģijā ar paaudzes garumu saprot laiku starp divām secīgām paaudzēm, un to mēri ar vidējo mātes vecumu, laižot pasaulē pirmdzimto bērniņu. Pašlaik Eiropas valstīs tas ir 26–31 gads. Latvijā 2016. gadā tas bija 27 gadi. Tādējādi var teikt, ka kopš neatkarības atjaunošanas Latvijā ir aizvadīts vienas paaudzes laika intervāls. Šī jaunā paaudze kopā ar iepriekš dzimušajām paaudzēm turpina tautas ataudzi, veido un attīsta savu valsti.

Sabiedrības progress ir iespējams apstākļos, kad katra nākamā paaudze rada materiālās un intelektuālās vērtības vairāk un kvalitatīvāk nekā iepriekšējās paaudzes. To uz laiku var pārtraukt dažādas dabas un sociālas kataklizmas – epidēmijas, neražas gadi un bads, kari u. tml. Industriālā revolūcija un tehnoloģiju attīstība ir radījusi priekšnosacījumus un joprojām ietekmē iedzīvotāju labklājības pieaugumu, maina iedzīvotāju vērtību orientāciju un demogrāfisko uzvedību, izraisa izmaiņas sabiedrības sastāvā un tautas ataudzē. Ņemot vērā, ka demogrāfiskiem procesiem piemīt liela inerce un laika ritējumā dažādās valstīs tie secīgi iziet noteiktus attīstības posmus, vispārinājumu izdarīšanai ir nepieciešams pētījums par visai ilgu laika posmu, kas aptver vairāku paaudžu dzīves garumu. No otras puses, specifiskie pārejas posma apstākļi kopš neatkarības atjaunošanas liek pētniekiem koncentrēties uz šī posma izpēti, izvērtēt sasniegto un ieskatīties nākotnē. Pēdējai pieejai priekšroka ir dota šajā pētījumā, kaut gan pilnībā izvairoties no salīdzinājumiem ar tālāku pagātņi atsevišķos gadījumos nav iespējams. Kā tas pētījuma autoriem ir izdevies? To lai vērtē šīs monogrāfijas lasītāji.

Pētījuma metodoloģija un posmi

Analizējamā laika posmā sabiedrībā ir notikušas daudzas sociālekonomiskas un demogrāfiskas pārmaiņas. Ilgstoša iedzīvotāju skaita samazināšanās un ar to saistītās iedzīvotāju sastāva izmaiņas raisa virkni pavisam jaunu jautājumu. Vai pašlaik dominējošā demogrāfiskās pārejas teorija sniedz atbildes uz

jautājumu par depopulācijas attīstību tuvākā un tālākā nākotnē? Vai ar demogrāfijas jomas regulējumu tiesību aktos un politikas dokumentos var panākt demogrāfiskās situācijas uzlabojumu? Kas ir sabiedrības atjaunošana un tās galvenie virzītājspēki? Cik lielā mērā kopdzīves formu maiņa un sabiedrības noslāņošanās ietekmē demogrāfisko situāciju? Kurp ved mūža ilguma pieaugums un iedzīvotāju novecošanas process? Vai iedzīvotāju mobilitāte neizbēgami palielināsies? Kā sekmēt remigrāciju un saiknes ar diasporu? Cik optimistisks vai pesimistisks ir skatījums uz Latvijas un tās reģionu attīstību nākotnē? Uz šiem un daudziem citiem jautājumiem ir svarīgi rast atbildes. Projekta metodoloģija un posmi doti **1. pielikumā**. Īpaša uzmanība metodoloģisko jautājumu sagatavošanā un realizācijā veltīta sabiedrības atjaunošanas demogrāfisko aspektu (depopulācijas, tautas ataudzes un migrācijas) saistībai ar demogrāfiskās pārejas un mobilitātes teoriju konceptuālām nostādņām.

Projekta realizācijas gaitā 2015. gadā ANO Ģenerālajā asamblejā pieņēma rezolūciju “Mūsu pasaules pārveidošana: ilgtspējīgas attīstības programma 2030. gadam” jeb “Dienaskārtība 2030”. Tā nosaka 17 ilgtspējīgas attīstības mērķus, kuru apakšmērķi iedalīti trīs dimensijās (ekonomika, sociālie aspekti un vide) un sasniedzami, lai pasaulē mazinātos nabadzība un pasaules attīstība būtu ilgtspējīga. Latvijā ir uzsākta ilgtspējīgas attīstības apakšmērķu kartēšana, lai saskaņotu NAP2020, Latvija 2030 un nozaru politikas dokumentu rezultatīvos rādītājus un to vērtības ar visiem 169 apakšmērķiem, kurus izvirza ANO. Atsevišķu ilgtspējīgas attīstības mērķu sasniegšanas iespējas ir izvērtētas Projekta gaitā.

Pētījumā pētnieki un eksperti izstrādāja metodoloģiju, detalizēti izanalizēja iedzīvotāju statistikas datus, demogrāfiskās un reģionālās politikas dokumentus, iepriekš un Projektā veiktu sociāldemogrāfisku pētījumu rezultātus. 2016. gada sākumā pētījuma vajadzībām tika aptaujāti 2049 Latvijas pastāvīgie iedzīvotāji. Monogrāfijā izmantoti tās rezultāti. Visā valsts teritorijā 216 izlases aptaujas vietās (katrā ne vairāk kā 10 respondentu) ar tiešās intervijas metodi tika aptaujāti 18–74 gadus veci iedzīvotāji. Tika lietota stratificētās nejaušās izlases metode atbilstoši reģionālajam iedzīvotāju sadalījumam pēc dzimuma, vecuma un tautības. Papildus tika izmantota gadījuma izpētes (*case study*) metode, veiktas intervijas un cita veida pētniecība (novērojumi, fokusa grupas diskusijas u. c.). Šī kolektīvā monogrāfija apkopo Projekta galvenos rezultātus. Projekts aptvēra ļoti plašu jautājumu loku. Šā izdevuma ierobežotā apjoma dēļ visus jautājumus vienlīdz detalizēti nav iespējams apskatīt. Plašākā apjomā un lielākā detalizācijas pakāpē tie ir atspoguļoti trīs doktora disertācijās, kuru autori ir Līga Āboliņa (2016), Aleksandrs Dahs (2017) un Ilze Mileiko (2018), un vairāk nekā 70 zinātniskās publikācijās, kas sagatavotas pētījuma laikā, un zinātnisko konferenču rakstos Latvijā un ārzemēs. Par Projekta gaitu un rezultātiem sniegtas desmitiem interviju masu informācijas līdzekļos.

**I.
Demogrāfijas joma:
situācijas raksturojums un
izaicinājumi**

1. Iedzīvotāju skaita izmaiņas un to ietekmējošie faktori

Pārsla Eglīte

Latvijas iedzīvotāju skaita izmaiņas kopš 1990. gada

Latvijai atjaunojot valstisko neatkarību, tās iedzīvotāju skaits 1990. gadā bija sasniedzis visā līdzšinējā vēstures laikā lielāko skaitu – gandrīz 2,7 milj. (1.1. tabula). Līdz tam lielākais iedzīvotāju skaits tagadējās Latvijas teritorijā bija 1914. gada sākumā – 2,6 milj., ko sekmēja 19. gs. otrajā pusē notikusi industrializācija. Pirmais pasaules karš ar lielākās rūpniecības daļas evakuāciju uz Iekškrīevijas apgabaliem, kā arī demogrāfiskie zaudējumi karadarbībā un došanās bēgļu gaitās noveda pie strauja iedzīvotāju skaita sarūkuma līdz pat 1,6 milj. 1920. gadā.

Latvijas valstiskās neatkarības pirmajā posmā iedzīvotāju skaits pieauga gandrīz tikai dabiskās ataudzes rezultātā un 1935. gadā tautas skaitīšanā sasniedza tālaika robežās vien 1,95 milj. Tagadējās robežās – kopš 1946. gadā seši Abrenes jeb Jaunlatgales pagasti ar 44 tūkst. cilvēku, no kuriem 9/10 bija krievi, tika iekļauti Krievijas teritorijā – Latvijas iedzīvotāju skaits pirms kara

1.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju skaits un skaita izmaiņu faktori kopš 1990. gada

Gads	Iedzīvotāju skaits, tūkst.	Ataudzes iznākums, tūkst.	Starptautiskās migrācijas saldo, tūkst.	Skaita izmaiņu faktori uz 1000 iedzīvotājiem	
				ataudze	migrācija
1990	2668,1	3,1	-13,1	1,2	-4,9
1995	2500,6	-17,3	-13,7	-6,9	-5,5
2000	2381,7	-11,9	-16,4	-5,0	-6,9
2005	2249,7	-10,9	-10,9	-4,8	-4,9
2010	2120,5	-10,2	-35,6	-4,8	-16,8
2015	1986,1	-6,5	-10,6	-3,3	-5,4
2018	1934,4				

Avots: Demogrāfija, 2017. Rīga: CSP, 16.–17. lpp.

1940. gadā būtu sasniedzis vien nedaudz virs 1,95 milj. Tas bija tikpat, cik iedzīvotāju tika uzskaitīti 1917. gada sākumā.

Otrais pasaules karš un padomju okupācijas varas veiktās iedzīvotāju deportācijas izraisīja jaunus cilvēku skaita zudumus – kopā aptuveni 350 tūkst. Precīzas uzskaites bēgļu, gūstekņu un karavīru atgriešanās laikā gan nebija, un tautas skaitīšanas netika rīkotas līdz pat 1959. gadam, kad bija atgriezušies iedzīvojušie un daļa apžēloto, kurus bija sodījuši un izsūtījuši padomju vara. Šai tautas skaitīšanā Latvijā jau bija gandrīz 2,08 milj. cilvēku, jo vietējos strauji papildināja ieceļotāji no austrumpuses, galvenokārt Krievijas.

Turpmākajos 30 gados Padomju Savienības sastāvā Latvijas iedzīvotāju skaits pieauga gan dabiskās kustības dēļ, gan imigrācijas dēļ – ieceļojot citu padomju republiku iedzīvotājiem. Tā kā ieceļotāju sastāvā (kā vienmēr un visur migrantu vidū) bija lielāks 20–30 gadus vecu iedzīvotāju īpatsvars, to papildinājums sekmēja arī dzimušo skaita augšanu Latvijā un līdz ar to dabisko pieaugumu jeb pozitīvu ataudzes iznākumu. Pateicoties tam, visā laikposmā kopš kara un padomju terora beigām līdz pat neatkarības atgūšanai iedzīvotāju skaits Latvijā palielinājās abu noteicošo cilvēku kustības veidu rezultātā. Lielāko pieauguma daļu gan veidoja ieceļotāji, pat neskaitot bērnus, kas viņiem dzima jaunajā mītnes zemē. Kopumā iedzīvotāju skaits pieauga par apmēram 720 tūkst., salīdzinot ar pirmskara posma beigām.

Aplūkojamās norises krasi mainījās 1991. gadā – pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas. Kā ataudzes, tā starpvalstu migrācijas gaitā valsts iedzīvotāju skaits visā līdzšinējā valsts atjaunotās patstāvības laikposmā mazinājās (1.2. tabula).

Iedzīvotāju skaita samazinājumā atkal noteicošā izrādījās migrācija. Sevišķi intensīvi tā notika 90. gadu sākumā, kad Latviju atstāja daļa padomju laikā ieceļojušo. Viņu rīcības iemeslus gan tolaik nebija iespējams apzināt – tā varēja būt gan nevēlēšanās vai bailes palikt nu jau svešajā valstī, gan darba zaudējums padomju pārvaldes iestādēs vai rūpniecās, kas darbojās vien padomju iekšzemes

1.2. tabula. Latvijas iedzīvotāju skaita izmaiņas kopš 1991. gada un to ietekmējošie faktori

Laikposms	Kopējās izmaiņas, tūkst.	Faktiskais skaits, tūkst.		Kustības veidu īpatsvars, %	
		ataudze	migrācija	ataudze	migrācija
1991–1995	-188,6	-51,2	-137,4	27,2	72,8
1996–2000	-116,2	-70,4	-45,8	60,6	39,4
2001–2005	-125,5	-59,3	-66,2	47,2	52,8
2006–2010	-153,2	-44,0	109,2	28,7	71,3
2011–2015	-105,7	-40,2	-65,5	38,0	62,0
Kopā	-689,2	-265,1	-424,1	38,5	61,5

Avots: Demogrāfija, 2016. Rīga: CSP, 16. lpp.

tirgum un ar citu PSRS republiku piegādātajām izejvielām. Sava loma iedzīvotāju skaita samazinājumā varēja būt to uzskaites kārtības maiņai – vairs ne pēc t. s. pieraksta dzīvojamā platībā, kas mēdza būt fiktīva, lai būtu tiesības prasīt lielāku mājokli. Tā vietā skaitīja komunālo maksas pakalpojumu saņēmēju skaitu, kas ģimenēm bija mazāk izdevīgs. Aizbrauca arī daļa virsnieku ģimeņu, padomju karaspēka daļām atstājot Latviju. Pašu karavīru skaits iedzīvotāju un migrantu daudzumā gan netika pilnībā ieskaitīts un uzrādīts.

Padomju laika migrantu izceļošanu 90. gadu otrajā pusē papildināja arī pieaugošā pamatiedzīvotāju mobilitāte rietumu virzienā. Viņi izmantoja to, ka bija kritis dzelzs priekšskars, kas bija pastāvējis visus 45 okupācijas gadus. Atkal varēja braukt pie radiem, kas kopš pasaules kara beigām dzīvoja brīvā pasaulē, varēja iestāties kādās izslavētās augstskolās, strādāt atjaunojamās valsts diplomātiskās iestādēs u. c. Līdz ar Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā 2004. gadā pavērās arī labāk atalgota darba iespējas citās ES valstīs. Šī izdevība īpaši aktīvi tika izmantota ekonomiskās krīzes laikā, kas aizsākās 21. gs. pirmās desmitgades beigās: tad izceļojošo skaits pieauga vairākkārt. Pēc krīzes tas atkal saruka, bet nebeidzās.

Tāpat kā ieceļošanu jau 90. gadu pirmajā pusē politisko pārmaiņu gaitā nomainīja izceļošana, arī dabiskā pieauguma vietā iestājās mirušo skaita pārsvars pār dzimušo skaitu jeb radās negatīvs ataudzes iznākums (sīkāk skat. 3. nodaļu). To izraisīja krasā ekonomiskās iekārtas maiņa, bezdarbs un to pavadošā nabadzība, kuri līdz tam nebija pazīstami tālaika auglīgā vecuma cilvēkiem. Saprotams, ka trūkums un nedrošība par ienākumu avotiem un līmeni turpmākajos gados noveda pie bērnu skaita ierobežošanas ģimenēs. Neierastā bezdarba situācija un grūtības piemēroties jaunajiem apstākļiem 90. gadu vidū noveda arī pie mirstības pieauguma, īpaši pie pašnāvībām tādu vīriešu vidū, kas ir spēka gados.

Turpmākajos gados, kad jau bija izveidoti jaunajai situācijai atbilstoši valsts dienesti un pabalstu sistēma, dabiskās kustības norises pakāpeniski normalizējās. Pateicoties tam, gadsimtu mijā dzimstības līmenis sāka pieaugt, tomēr nesasniedza paaudžu maiņai nepieciešamo lielumu. Papildus tam dabiskam pieaugumam nepieciešamo dzimušo skaita palielinājumu kavēja arī izceļošanas pārsvars pār iebrukušo un atgriezušos skaitu. Kā jau minēts, migrē galvenokārt jauni – tātad auglīgā vecuma cilvēki. Viņu bērni dzimst jaunajās mītnes zemēs, bet atstātajā dzimtenē pieaug veco cilvēku īpatsvars.

Notikušās iedzīvotāju kustības maiņas noveda pie pārmaiņām to sastāvā ne tikai pēc vecuma, bet arī pēc citiem raksturojumiem. To salīdzinājums rāda ne vien jau piedzīvotās Latvijas iedzīvotāju kopuma veidošanās īpatnības, bet arī vēl risināmo sabiedrības saliedēšanas problēmu mērogu.

Lielas iedzīvotāju skaita izmaiņas intensīvās migrācijas dēļ notika gan Otrā pasaules kara beigās, gan padomju varas laikā. Kā zināms, daudzi latvieši dzimuši kolonijās Krievijā, Baškīrijā un Baltkrievijā (šīs kolonijas izveidotas

jau 19. gadsimtā), bet pēc Otrā pasaules kara – izsūtījumā Sibīrijā, Kazahijā un trimdā Vācijā. Savukārt padomju gados Latvijā dzima iebraukušo krievu, baltkrievu un ukraiņu bērni. Iedzīvotāju sastāva salīdzinājums pēc tautības un dzimšanas vietas (1.3. tabula) liecina, ka iebraucēju bērnu ir ievērojami vairāk nekā ārpus Latvijas dzimušo latviešu, jo Latvijā dzimušo īpatsvars vēl 25 gadus pēc neatkarības atgūšanas – 86,8% – krietni pārsniedz etnisko latviešu īpatsvaru iedzīvotāju sastāvā – 61,8% 2016. gadā. Pamazām gan šī starpība ir mazinājusies.

21. gs. sākumā visstraujāk sarucis Polijā dzimušo skaits. To varētu izskaidrot ar 30. gados iebraukušo poļu laukstrādnieku mūža beigšanos. Strauji sarucis arī Krievijā, Lietuvā, Baltkrievijā un Ukrainā dzimušo skaits, jo tos vairs nepapildina jauni iebraucēji no šīm valstīm. Mazāk mainījies nelielais Vācijā, Igaunijā un Vidusāzijā dzimušo skaits, viņu vidū iespējami arī latvieši.

Taču jārēķinās, ka daļai Latvijā dzimušo cittautiešu varētu būt iekšējas grūtības integrēties latviešu vidū, apgūt valsts valodu un pieņemt tās pilsonību. Par to liecina vēl arvien pastāvošais liels nepilsoņu īpatsvars – 2016. gada sākumā gandrīz 12% (1.3. tabula).

Latvijas Republikas pilsonības piešķiršana pēc atteikšanās no PSRS pilsonības vai tiesību zaudējuma uz to sākās tikai 1992. gadā – pēc Padomju Savienības sabrukuma 1991. gada otrajā pusē. Pirmie to varēja saņemt tie, kas bija zaudējuši Latvijas pilsonību jau pirmajā Latvijas neatkarības posmā, vai viņu

1.3. tabula. Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju sadalījums pēc dzimšanas valsts

Valsts	Skaits gada sākumā, tūkst.			Izmaiņas % 2016 : 2000	Īpatsvars %		
	2000	2011	2016		2000	2011	2016
Latvijas iedzīvotāji	2377,4	2074,6	1969,0	82,8	100,0	100,0	100,0
t. sk. dzimuši:							
Latvijā	1937,9	1771,8	1710,1	88,2	81,5	85,4	86,8
Krievijā	229,0	159,9	131,8	57,6	9,6	7,7	6,7
Baltkrievijā	76,2	55,1	47,2	61,9	3,2	2,6	2,4
Ukrainā	51,4	38,4	34,0	66,1	2,2	1,9	1,7
Lietuvā	27,5	19,7	16,1	58,5	1,2	0,9	0,8
Kazahstānā	8,2	6,7	5,9	71,9	0,3	0,3	0,3
Igaunijā	3,8	3,2	3,0	78,9	0,2	0,2	0,1
Uzbekistānā	2,7	2,2	2,1	77,8	0,1	0,1	0,1
Vācijā	2,6	2,4	2,1	80,8	0,1	0,1	0,1
Polijā	1,6	1,0	0,8	50,0	0,1	0,1	0,04
Citviet	36,5	14,2	20,4	55,9	1,5	0,7	1,0

Avoti: Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti. Rīga: CSP, 2002, 137.–138. lpp.; Demogrāfija, 2016. Rīga: CSP, 29. lpp.

bērni neatkarīgi no tautības un dzimšanas valsts. Pārējiem, lai iegūtu Latvijas pilsonību, bija un ir iespēja nokārtot valodas un valsts zinību eksāmenus – par Satversmi, himnu, karogu utt. Pārējie varēja saņemt nepilsoņu pasēs, viņu tiesībās, atšķirībā no pilsoņiem, trūkst galvenokārt balsstiesību vēlēšanās. Domājams, ka šīs atšķirības pilsoņu un nepilsoņu tiesībās sekmēja nepilsoņu aktivitāti pilsonības ieguvē. No 2000. gada, kad šis process sāka ritēt pilnā sparā, līdz 2016. gada sākumam viņu skaits ir būtiski samazinājies. Otrā puse devusi priekšroku Krievijas, Ukrainas un Lietuvas pilsonības iegūšanai, kas atvieglo ceļojumus uz šīm valstīm, vai arī – īpaši vecākie cilvēki – nekāro pēc tiesībām piedalīties vēlēšanās vai ceļot.

Visu šo dažādo iespēju īstenošanas gaitā Latvijas pilsoņu īpatsvars iedzīvotāju vidū pieaudzis līdz 85,3%, nepilsoņu īpatsvars sarucis līdz 11,8%, bet Krievijas pilsoņu īpatsvars palielinājies no 0,8% 2000. gadā līdz 2,1% 2016. gadā (1.4. tabula). Necenšoties minēt kādus morālus apsvērumus šādai izvēlei, tīri praktiski tas atvieglo robežu šķērsošanu, apmeklējot radus un tuvinieku kapus, kā arī dažu preču lētāku iegādi.

Kopumā sasniegtais Latvijas pilsoņu īpatsvars iedzīvotāju sastāvā ar tendenci vēl palielināties ļauj secināt, ka īpatnējā nepilsoņu kategorija, kas izveidojusies padomju laika intensīvās migrācijas dēļ, pēc pāris gadu desmitiem beigs pastāvēt. Tad varētu atzīt, ka padomju okupācijas ietekme uz Latvijas iedzīvotāju skaita un sastāva veidošanos ir beigusies.

Laikposmā kopš PSRS sabrukuma Latvijas iedzīvotāju skaita samazinājums – gandrīz 700 tūkst. – ir tikai nedaudz mazāks par pieaugumu padomju

1.4. tabula. Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju pilsonība kopš 1998. gada

Statuss	Skaits, tūkst.				Īpatsvars, %			
	1998*	2000	2011	2016	1998*	2000	2011	2016
Visi iedzīvotāji	2420,8	2377,4	2074,6	1968,9	100,0	100,0	100,0	100,0
t. sk.:								
Latvijas pilsoņi	1760,4	1770,2	1731,8	1681,0	72,7	74,5	83,5	85,3
nepilsoņi	78,4	504,0	296,6	232,1	3,2	21,2	14,3	11,8
citu valstu pilsoņi	582,0	103,2	46,0	56,6	24,1	4,3	2,2	2,9
no tiem:								
Krievijas	121,1	19,2	33,8	42,3	5,0	0,8	1,6	2,1
Lietuvas	1,4	1,5	3,0	3,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Ukrainas	0,7	1,5	2,5	3,6	0,0	0,1	0,1	0,2
cita, iesk. PSRS	458,8	81,0	6,7	7,6	19,0	3,3	0,4	0,4

* Pirmais gads, kopš statistikā parādās jēdziens "nepilsoņi".

Avoti: Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti. Rīga: CSP, 2002, 139. lpp.; Demogrāfija, 2002. Rīga: CSP, 38. lpp.; Demogrāfija, 2016. Rīga: CSP, 30. lpp.

okupācijas gados. Taču vismaz 150 tūkst., kas izceļojuši jau 21. gadsimtā, nav pamata uzskatīt par valstij zaudētiem. Tie veido mūsu valstspiederīgo diasporu, ko no Latvijas nešķir kāds jauns priekšgars. Tādēļ ir pamats cerēt, ka, uzlabojoties ekonomiskajiem apstākļiem dzimtenē, vismaz daļa aizbraukušo atgriezīsies. Turklāt tādos apstākļos mitētos arī vēl notiekošā izceļošana un Latvijas iedzīvotāju skaits stabilizētos.

Literatūra un avoti

CSP. *Demogrāfija*. Statistisko datu krājumi par atsaucēs norādītajiem gadiem.
Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti. Rīga: CSP.

2. Sabiedrības atjaunošanas risinājumi

Dina Bite

Sabiedrības atjaunošanas aktualitāte

Zinātniskās un teritorijas attīstības un plānošanas diskusijās jēdziens “sabiedrības atjaunošana” (angl. *renewal of society*) tieši šādā formulējumā netiek lietots bieži. Taču nepieciešamība pievērst uzmanību sabiedrības ilgtspējai un to apdraudošiem faktoriem pastāvējusi vienmēr, parasti strauju ekonomisku, politisku un sociālu pārmaiņu kontekstā. Latvijā sabiedrības atjaunošanas izpratne saistīta ar demogrāfiskām izmaiņām, kas apdraud sabiedrības ilgtspēju. Negatīvs iedzīvotāju dabiskais pieaugums un migrācijas tendences valstī pēdējās desmitgadēs izraisa bažas par Latvijas sabiedrības skaitlisku un saturisku turpinājumu. Latvijā joprojām ir spēkā 1995. gada MK rīkojums par demogrāfiskās situācijas uzlabošanu, kura mērķis ir “nodrošināt latviešu nācijas skaitlisko atjaunošanos, kā arī Latvijas iedzīvotāju kvalitatīvā sastāva (iedzīvotāju veselība, izglītība, kultūra un tikumība) un dzīves apstākļu uzlabošanos valstī” (MK rīkojums, 1995). Līdzās demogrāfijas speciālistu prognozēm par tautas ataudzi nereti sastopami izteicieni par “latviešu izmiršanu”, kas liek meklēt risinājumus demogrāfiskās situācijas uzlabošanai, piemēram, ar bērnu piedzimšanas pabalstu paaugstināšanu stimulēt dzimstību, ar remigrācijas plāna ieviešanu veicināt ārvalstīs dzīvojošu Latvijas iedzīvotāju atgriešanos u. tml. Arī VPP EKOSOC-LV ietvaros tiek meklēti risinājumi sabiedrības ilgtspējīgai attīstībai. Šīs nodaļas uzdevums ir, izmantojot dažādu zinātņu nozaru atziņas, piedāvāt risinājumus sabiedrības atjaunošanas konceptam un tā piemērošanai Latvijas apstākļiem.

Jēdziena “sabiedrības atjaunošana” interpretācijas

Akadēmiskos literatūras avotos jēdziens “atjaunošana” (angl. *renewal*) visbiežāk nozīmē kāda statusa turpināšanu vai atgriešanos iepriekšējā statusā un kvalitātē, perioda pagarināšanu, kad kaut kas bijis efektīvs vai derīgs. Atjaunošana ir process, kurā kaut kas no jauna tiek padarīts par spēcīgu un funkcionējošu (Definition, 2017). Ir avoti, kur termins “atjaunošana” tiek lietots sadzīviskā diskursā, attiecinot to uz atkārtotu iestāšanos kādā domubiedru grupā, dažādu formālu statusu atjaunošanu. Ja jēdziena izpratni attiecina

uz sabiedrību, tad orientēties tā lietojumā kļūst sarežģītāk. Burtiska jēdziena izpratne nozīmē vēlmi atgriezt sabiedrību iepriekšējā statusā un kvalitātē, kas būtībā nav iespējams. Tā vairāk ir emocionāla vēlme, zināma nostalgija pēc pagātnes, kas savukārt cieši ir saistīta ar kolektīvās identitātes meklējumiem. Kā raksta amerikāņu sociologs Freds Deiviss (*Fred Davis*), nostalgija pēc pagātnes ir dziļa sociāla emocija, sociālās atmiņas forma, kam raksturīgi izcelt patīkamo pieredzi un neņemt vērā nepatīkamo pieredzi pagātnē. Nostalgija, lai arī attiecas uz pagātņi, vienmēr rodas saistībā ar tagadnes bailēm vai nemieru, kam risinājumi tiek atrasti pārveidotos pagātnes modeļos (Davis, 1979, 12). Politologs Ivars Ījabs uzsver tieši šādu pārveidotu un idealizētu pagātnes modeļu eksistenci mūsu sabiedrībā (Ījabs, 2013). Lietojot terminu “sabiedrības atjaunošana”, vienmēr ir vērts pārbaudīt, vai aiz tā neslēpjas emocionāla vēlme padarīt vieglāku šodienas situāciju vai, iespējams, tā ir politiska retorika. Konstruktīva pieeja diskusijai par sabiedrības atjaunošanu nozīmē izziņāt, cik lielā mērā iepriekšējās situācijas atjaunošana ir lietderīga, kādiem mērķiem tā kalpos un kā to panākt. Britu sociologs Valters G. Rancimens (*Walter Garry Runciman*) uzskata, ka sabiedrības atjaunošana nozīmē nevis kopēt pagātņi, bet, ņemot vērā pagātnes pieredzi, veidot, pārradīt (angl. *recreate*) sabiedrību tādu, lai tā varētu tikt galā ar izaicinājumiem un pielāgoties straujajām izmaiņām pasaulē (What, 2012). Šādi pagātnes pieredze netiek ne pārspilēti uzsvērta, ne atmesta, bet noder kā racionāls izejas punkts diskusijai par sabiedrības tālāku virzību.

Sabiedrības atjaunošanas nepieciešamība izpaužas dažādās situācijās, un to nosaka atšķirīgi faktori. Latvijas gadījumā tā ir depopulācija, bet citur tā ir teritorijas pārapdzīvotība. Vispārinot var teikt, ka sabiedrības atjaunošana kļūst aktuāla, kad notiek jebkuras nozīmīgas pārmaiņas sabiedrībā – krīzes, politisku stratēģiju izgāšanās u. c. Dažkārt sabiedrības atjaunošanas arguments ir pārmaiņu trūkums, kam raksturīga zināma stagnācija. Atjaunošanas pamatā ir divas lietas – rīcība un zināšanas, kas abas ir svarīgas gan sistēmas izdzīvošanai, gan attīstībai (Esktedt et al., 2003). Vācu filozofs Rūdolfs Šteiners (*Rudolf Steiner*) raksta, ka sabiedrības atjaunošana nav nekas ārkārtējs vai kaut kas tāds, no kā jāvairās. Viņaprāt, sabiedrībā notiek nemitīgas izmaiņas, kur atjaunošana pieder pie dabiskas lietu kārtības: ““sociālais jautājums” nav kaut kas, kas pēkšņi uzrodas cilvēces evolūcijā un ko var atrisināt daži indivīdi vai valdība, un kas paliks atrisināts. Tā ir modernās civilizācijas integrāla daļa un kā tāda ir jārisina ik pa laikam. Cilvēce atrodas fāzē, kur sociālas institūcijas pastāvīgi rada antisociālas tendences, kas jāpārvar ikreiz no jauna. Līdzīgi kā organisms pieredz izsalkumu pēc noteikta laika, tā arī sociālais organisms pāriet no kārtības nekārtībā. Un, tāpat kā neeksistē ēdiens, kas remdē izsalkumu pastāvīgi, nepastāv universāla sociāla panaceja.” (Steiner, 1999)

Apkopojošot iepriekš paustos viedokļus, var secināt, ka sabiedrības atjaunošana ir dabiska un regulāra pieredze, kas īpaši aktualizējas gadījumos, kad ir apdraudēta sabiedrības pastāvēšana vai pilnvērtīga funkcionēšana. Lai

atjaunotu sabiedrību, ir jāvienojas par atjaunošanas virzienu saskaņā ar pagātnes pieredzi, pašreizējo situāciju un iespējamo rīcību.

Sabiedrības atjaunošana sociālo teoriju perspektīvā

Klasiska sociālās attīstības teoriju dilemma ir diskusija par to, kas ir sociālo pārmaiņu avots – kolektīvi ierosināta pāreja no viena sociālās evolūcijas posma citā vai individuāla līmeņa iniciatīva. Daļa sociālās attīstības teoriju (strukturālisma teorijas, makroteorijas) sabiedrību traktē kā kopumu, sistēmu, kas piedzīvo makrolīmeņa izmaiņas un attiecīgi secīgus posmus civilizācijas vēsturē. Amerikāņu sociologs Gerhards Lenskis (*Gerhard Lenski*) raksturo sabiedrību kā sistēmu, kurā nebūt ne visas tās daļas kalpo sabiedrības veseluma veicināšanai, tomēr tajā ir jābūt pietiekamai dažādu daļu sadarbībai, lai sabiedrība sevi varētu uzturēt (Lenski, Nolan, 2009). Strukturālistu pieejas teorētiski izmaiņas sabiedrībā redz kā “intersocietālu” izlasi, kurā ik pa laikam vienas sociokulturālas sistēmas pakļauj citas sistēmas (Nielsen, 2004). Mūsdienās makrolīmeņa procesiem ir raksturīgi tādi atslēgvārdi kā riska sabiedrība (Zinn, 2008), postmodernā sabiedrība (Jencks, 2011), pēcpatiesības laikmets (Keyes, 2004), radikālisma un populisma atdzimšana (Muranyi, 2015).

Saskaņā ar citu sociālās attīstības pieeju pārmaiņu virzībā tiek likts uzsvars uz kopienu un indivīda atbildību. Šādā kontekstā sociālā attīstība ir cieši saistīta ar cilvēku attīstību un vides ilgtspējīgu attīstību un tiek definēta kā process, kurā sociālās struktūras transformējas, lai nodrošinātu labus dzīves apstākļus visiem sabiedrības locekļiem, kā arī radītu un stiprinātu jaunas izpratnes un zināšanu formas (Striano, 2010). Sabiedrības attīstības skaidrošanā ekonomisko determinismu pēdējos gadu desmitos ir nomainījis sociālais un kultūras determinisms. Ja attīstība ir apgrūtināta (recesija, depopulācija u. tml.), ekonomiskās izaugsmes ideoloģiju piedāvā aizstāt ar citām nostādnēm, piemēram, ar nulles izaugsmi (Daugavietis, 2014).

Pašlaik aktuālās endogēnas un neoendogēnas attīstības teoriju pārstāvji apgalvo, ka iniciatīva un spēks tikt galā ar mūsdienu izaicinājumiem (atjaunot sabiedrību) pieder indivīdam un kopienai (Neumeier, 2012; Nederveen Pieterse, 2010). Šādas idejas nav jaunas, tomēr ilgu laiku tās nav izmantotas jau minētā ekonomiskā determinisma dēļ. Rūdolfs Šteiners jau 1919. gadā iznākušajā grāmatā rakstīja, ka “sabiedrības atjaunošanas pamatā ir brīvas kultūras aktivitātes, individuāla atbildība, brīvība realizēt savus mērķus un talantus. Vienīgais ceļš uz atjaunošanos, patiesi veselīgu ekonomiku un taisnīgumu ir veidot brīvu telpu tam, lai indivīdu labie impulsi un centieni iznāktu virspusē” (Steiner, 1999). Arī citi autori apgalvo, ka indivīdi ir attīstības avots, ja tiek izmantots viņu potenciāls (izglītība, attieksme, ticība, vērtības, spējas un informācija). Sociālā attīstība nozīmē arī kvalitatīvas izmaiņas sabiedrībā, kad sabiedrība kopumā ir spējīga ieviest demokrātiskus un iekļaujošus rīcības modeļus, veicināt

uzticēšanos, izmantot kultūrvēsturisko mantojumu, jaunās tehnoloģijas un izplatīt zināšanas (Striano, 2010; Brink, 2010; Marshall, 2000). Atjaunot sabiedrību šādā kontekstā nozīmē radīt jaunas sociālas formas, kas iedvesmo un uztur indivīdu un kopienu spēju risināt savas problēmas (angl. *healing*), kā arī veicināt radošumu, kritisko domāšanu, spēju adaptēties, komunicēt un sadarboties (Institute, 2013). Šīs idejas saistās arī ar pašlaik aktuālo sociālo inovāciju jēdzienu, kas tiek lietots sociālās attīstības un sociālo pārmaiņu apzīmēšanai (Howaldt et al., 2015).

Sociālās ilgtspējas koncepcija, līdzīgi kā modernās sociālās attīstības pieejas, uzsver pozitīvus apstākļus kopienas iekšpusē (uzticēšanās, sadarbība, līdzdalība, radošums, sociālā iekļaušana, veselība, drošība, kvalitatīva dzīves vide un kultūrvide) un kopienas spēju radīt šādus apstākļus. Sociālā ilgtspēja ir tad, kad formālie un neformālie procesi, sistēmas, struktūras un attiecības aktīvi veicina šīs paaudzes un nākamo paaudžu spēju radīt veselīgu un dzīvotspējīgu sabiedrību (kopienu). Sociāli ilgtspējīgas sabiedrības ir līdztiesīgas, atbalsta dažādību, ir savstarpēji saistītas, demokrātiskas un nodrošina labu dzīves kvalitāti (McKenzie, 2004; Dillard et al., 2009). Kopumā sociālās ilgtspējas jēdziens ietver dažādus un daudzveidīgus kritērijus gan makrolīmenī, gan mikrolīmenī (sociālais kapitāls, sociālā drošība, integrācija, dzīves kvalitāte, pilsoniskā sabiedrība, spēja risināt krīzes situācijas u. c.) (Colantonio et al., 2009; Social Progress, 2014), tomēr tos visus apvieno indivīda un kopienas kā vērtības akcentēšana. Mūsdienās vides, ekonomiskais un sociālais aspekts sabiedrības ilgtspējas nodrošināšanā tiek papildināts ar t. s. ceturto pīlāru – kultūru (Culture, 2010), uzsverot gan materiālās, gan nemateriālās kultūras nozīmi sabiedrības atjaunošanā un tādējādi sasaucoties ar R. Šteinera minētajiem trim balstiem – ekonomiku, politiku, kultūru – stabilai sabiedrībai (Usher, 2015).

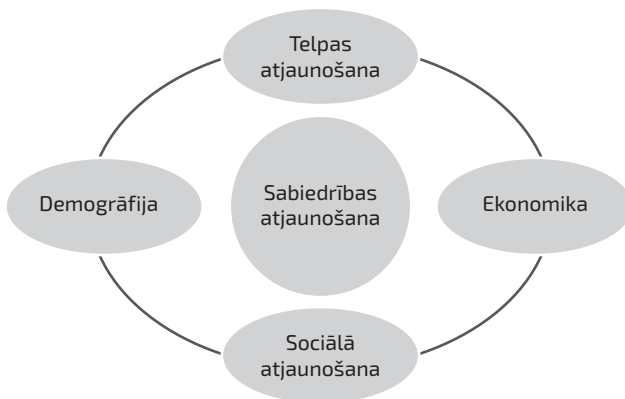
Latvijā individuālas *versus* kolektīvas atbildības diskurss mūsdienās tiek lietots un uzturēts intensīvi. Viena no joprojām redzamām postpadomju valsts iedzīvotāju nostalgiskām vēlmēm ir, lai kāds (valsts) par viņiem rūpētos. Tai pašā laikā politiķiem un ierēdņiem ir izdevīgi popularizēt individuālu atbildību, lai notušētu neveiksmīgus politiskus lēmumus, tāpēc indivīdi tiek vainoti sociālu un acimredzamu strukturālu problēmu gadījumā. Dažādu līmeņu lēmumu pieņēmēji liek cerības uz lielām investīcijām, ekonomisku izrāvienu, kas ātri atrisinātu gan ar depopulāciju saistītās problēmas, gan nevienmērīgo teritoriālo attīstību valstī. Neraugoties uz ekonomiskā determinisma un centralizētu politisku iniciatīvu izgāšanos nesenā vēsturē, tie joprojām bieži vien tiek uzskatīti par panaceju sabiedrības atjaunošanas mērķiem. Māris Pūķis rakstā par kultūras sociālo un ekonomisko lomu uzsver: “Latvijā kopš 90-o gadu sākuma ir dominējis maldīgs uzskats par kultūru kā patērējošu nozari, kas būtiski neietekmē ekonomiku. .. aprakstītās atziņas teorētiskā plāksnē Latvijā ir pietiekami atzītas, taču tās nav atradušas pietiekamu pielietojumu praktiskajā politikā un ekonomikā.” (Pūķis, 2011) Tās labās prakses, kuras izveidojušās neatkarīgi no valsts

ietekmes un atbilst sabiedrības ilgtspējas koncepcijai, kā arī demonstrē iedzīvotāju pašorganizēšanās spēju un prasmes izmantot kultūras un sociālos resursus (sadarbība, kopienas saliedēšana, jaunu ekonomisku formu radīšana), joprojām vairumā gadījumu netiek uztvertas nopietni kā sabiedrības atjaunošanas resurss.

Sabiedrības atjaunošanas lietišķie risinājumi

Analizējot zinātnisko literatūru par sabiedrības atjaunošanu, iespējams izšķirt divas galvenās pieejas – kvantitatīvo un kvalitatīvo pieeju, kā var praktiski ietekmēt situāciju un atjaunot sabiedrības pilnvērtīgu funkcionēšanu. Kvantitatīvajai pieejai atbilst tie risinājumi, ar kuru palīdzību tiek izmainīts iedzīvotāju skaits un sastāvs, paaugstināti valstij labvēlīgi demogrāfiskie rādītāji (piemēram, pieaug dzimstība, samazinās emigrācija). Kvalitatīvai pieejai atbilst kopienas un pilsoniskās sabiedrības stiprināšana, sociālā kapitāla paaugstināšana. Detalizētāks iespējamo risinājumu dalījums dots 2.1. attēlā, kurā parādīti četri galvenie lietišķie risinājumi – telpas atjaunošana, demogrāfisko un ekonomisko instrumentu lietošana un sociālo attiecību loma sabiedrības atjaunošanā.

Runājot par telpas atjaunošanu, speciālajā literatūrā visvairāk uzmanības pievērsts tieši pilsētvides fiziskās infrastruktūras sakārtošanai un degradējušos pilsētu zonu un teritoriju funkcionalitātes atjaunošanai. Šajā procesā jāņem vērā gan drošības aspekti (Musterd, Ostendorf, 2008), gan funkcionālās dažādības saglabāšana (angl. *preservation*) un stiprināšana, ņemot vērā ekonomiskos, ekoloģiskos, sociālos un kultūras aspektus. Šos nosacījumus telpas fiziskai atjaunošanai var attiecināt tiklab uz pilsētvidi, kā uz lauku teritorijām, jo plašākā nozīmē telpas atjaunošana ir vietas identitātes redzamo apliecinājumu atjaunošana vai radīšana no jauna (Hody, 2001).

2.1. attēls. Lietišķie risinājumi sabiedrības atjaunošanai

Avots: veidojusi autore, balstoties uz zinātniskās literatūras studijām.

Mūsdienīgie ekonomiskie risinājumi lielu uzsvaru liek uz cilvēkcapitāla paaugstināšanu, diskriminācijas mazināšanu darba tirgū, darba tirgus piedāvājuma un pieprasījuma izlīdzināšanu, mūžizglītības veicināšanu, iedzīvotāju veselības un darbspēju saglabāšanu, kā arī sociālās iekļaušanas veicināšanu (Social Renewal, 2007). Citi autori papildus iepriekš minētajiem rosina atbalstīt mazo un vidējo uzņēmējdarbību, t. sk. etnisko uzņēmējdarbību (Musterd, Ostendorf, 2008), kā arī kultūras aktivitātes, ar kurām var mainīt arī bijušās industriālās teritorijas (Mulder, 2012). Minētās aktivitātes demonstrē atkāpšanos no ekonomiskā determinisma perspektīvas, sabiedrības funkcionalitāte tiek atjaunota nevis tikai ar darbībām, kas atrautas no cilvēka, bet novērtējot ikviena indivīda resursus un potenciālo devumu sabiedrībai, paredzot vietu dažādībai un alternatīvām ekonomiskām formām.

Demogrāfiskie risinājumi ir saistīti ar tādiem jautājumiem kā imigrantu integrācija, iedzīvotāju skaita un sastāva regulēšana (Haffner, 2010), dzimstības veicināšana (Renewal, 2003), pietiekamas veselības aprūpes nodrošināšana, sabiedrības novecošanas problemātikas aktualizēšana, darba un ģimenes dzīves saskaņošana, ģimeņu dzīves kvalitātes uzlabošana u. c. Beļģu sociologs un demogrāfs *Ron J. Lesthaeghe* jau 1984. gadā uzsvēra, ka sociālajam un ekonomiskajam sektoram ik pa laikam jāpielāgojas demogrāfiskajām izmaiņām sabiedrības atjaunošanas procesā. Ja to neņem vērā, tad pastāv risks atjaunošanas problēmas reducēt tikai līdz demogrāfiskajam aspektam, kas, atsevišķi ņemts, nedod risinājumu (Lesthaeghe, 1984). Šī atziņa, iespējams, izskaidro arī Latvijas apstākļos ieilgušos vājos rezultātus sabiedrības atjaunošanā.

Sociālās atjaunošanas stratēģijas izstrādē tiek ieteikts balstīties uz pašreizējo situāciju un pieejamajiem resursiem. Piemēram, Lielbritānijas sociālās atjaunošanas stratēģijā ir šādi trīs nozīmīgākie darbības virzieni: varas un atbildības decentralizācija, savstarpēja atbalsta un mijiedarbības veicināšana makrolīmenī un mikrolīmenī, vietējo pilsoniskās sabiedrības institūciju (formālu un neformālu veidojumu) stiprināšana (Lawton et al., 2014). Individuālo vērtību, sociālo attiecību saistību ar ekonomikas attīstību aprakstījusi filozofe Greisa Lī Bogsa (*Grace Lee Boggs*) (2.2. attēls).

2.2. attēls. Sociālo attiecību saistība ar ekonomikas attīstību

Avots: veidojusi autore, balstoties uz Greisas Lī Bogsas teorētisko pieeju.

G. L. Bogsa apgalvo, ka mūsdienu sabiedrību var atjaunot, veidojot ilgtspējīgu un uz sadarbību balstītu kopienu un kaimiņattiecības, panākot līdzsvaru starp ekstensīvu ekonomiku un intensīvu kopienas dzīvi, kā arī aizvietojot pārētājsabiedrību ar amatniecību un radošumu; viņa aicina attīstīt “horizontālu” un “no apakšas uz augšu” vērstu ekonomiku (Boggs, 2012; Chen, 2015). Tādējādi tiek akceptētas individu un kopienu radošās aktivitātes dažādās dzīves jomās un veicināta sadarbība, kas rezultējas jaunās ekonomiskās formās.

Mūsdienu sabiedrības attīstības koncepcijas kā dažādu izaicinājumu risinājumu atzīst nepieciešamību pielāgoties ātri mainīgiem apstākļiem, cilvēkkapitāla paaugstināšanu un kopienu nostiprināšanu. Šī pieeja tiek kritizēta, jo, uzsverot sociālos un kultūras aspektus, netiek pietiekami novērtēts ekonomiskais aspekts. Daļēji tas ir saistīts ar iepriekš minēto dilemmu starp kolektīvismu un individuālismu, centralizāciju un decentralizāciju, ekonomikas determinismu un kultūras determinismu. Tāpat ir jāņem vērā fakts, ka kultūras un sociālajā dzīvē sakņotas ekonomiskās prakses ir salīdzinoši jaunas, bieži nelielas un nereti pastāv t. s. slēptajā ekonomikā, ar to saprotot gan to neformālo dabu (Raubisko, 2012), gan to neiekļaušanu statistikā un nepietiekamu izpēti. Tāpēc būtiska ekonomikas daļa cieš no nepietiekamām investīcijām un ekonomiskas marginalizācijas (Creative, 2010) un šādā veidā kvalificējas kā nenovērtēts sabiedrības atjaunošanas resurss.

Attiecinot iepriekš minētos risinājumus uz Latvijas situāciju un balstoties uz Projektā veikto izpēti, var apgalvot, ka Latvijas pilsētās un novados zināmas aktivitātes notiek visos minētajos sabiedrības atjaunošanas aspektos, kaut gan ar atšķirīgu intensitāti un izplatību. Pateicoties ES finansējuma pieejamībai, pašvaldībām un citiem sociālajiem aģentiem ir iespējams atjaunot kultūrvēsturiskos objektus, attīstīt infrastruktūru. Augsta rosība vērojama kultūras vērtību saglabāšanā, radošās sociālās un ekonomiskās aktivitātēs. Pakāpeniski notiek pāreja no izteikti kvantitatīvas pieejas sabiedrības atjaunošanā uz kvalitatīvu pieeju. Par to liecina, piemēram, pašvaldību uzmanības koncentrēšana uz vietējo iedzīvotāju potenciāla izmantošanu, sadarbības tīklu un horizontālu sociālo tīklu veidošanos, kaimiņattiecību un kopienu attīstību (Kruzmetra et al., 2016; Bite, Kruzmetra, 2016). Pašlaik par nepietiekamu var uzskatīt institucionālu atbalstu sabiedrības ierosinātajām jaunajām iniciatīvām. Aktīvā sabiedrības daļa un kopienas ir realizējušas sabiedrības atjaunošanas iniciatīvas un dažkārt šai ziņā apsteigušas politikas veidotājus, taču tās saskaras ar sistēmiskiem ierobežojumiem, un, lai iniciatīvas attīstītos, vitāli nepieciešams idejisks akcepts un normatīvs ietvars.

Kopsavilkums

Sabiedrības atjaunošana uzskatāma par dabisku sabiedrības attīstības procesu un nepieciešamību, kas prasa zināmu pārkārtošanos un izmaiņas ierastajās struktūrās. Sabiedrības attīstības un ilgtspējas teorijas par būtiskāko resursu

uzskata individuālo potenciālu jeb cilvēkkapitālu, kā arī savstarpēju sadarbību un uzticēšanos kopienā, kas tālāk rada jaunas sociālas un ekonomiskas struktūras sabiedrības ilgtspējai. Sabiedrības atjaunošana ietver sintēzi no iespējamo kvantitatīvo un kvalitatīvo risinājumu klāsta, kas katrā gadījumā ir unikāls, ietverot gan pieredzi, gan pašreizējo situāciju, gan sabiedrības attīstības mērķus. Arī demogrāfisko procesu un struktūru analizē vienlīdz nozīmīgi ir visi ilgtspējas aspekti (vides, ekonomiskie un sociālie). Tādēļ pētnieciskajam ietvaram jāiekļauj gan makroprocesi, gan mikroprocesi sabiedrībā, gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi rādītāji. Jāņem vērā, ka demogrāfiskos procesus ietekmē iedzīvotāju ikdienas izvēles, situācijas un problēmas.

Sabiedrības atjaunošanas risinājumos jārespektē iedzīvotāju vajadzības un jāpadara labāka viņu ikdienas dzīve. Izvērtējot Latvijā dominējošo diskursu sabiedrības atjaunošanas aspektos, jāsecina, ka joprojām priekšplānā bieži dominē politiskas un ideoloģiskas manipulācijas un samērā konservatīvi uzskati. Aiz tiem marginālā statusā atrodas sociālās un ekonomiskās prakses, kam ir attīstības potenciāls un kam daudzās citās valstīs ierādīta būtiska loma sabiedrības un teritorijas attīstības stratēģijās un rīcībpolitikās. Tāpēc atbilstoši iepriekš minētajām nostādnēm ir jāstiprina iedzīvotāju rīcībspēja un atbildība. Tikai pēc tam var gaidīt pozitīvas demogrāfisko rādītāju tendences. Latvijā nepieciešamas racionālas diskusijas, reāla resursu apzināšana un novērtēšana, kā arī telpisko, ekonomisko, demogrāfisko un sabiedrības atjaunošanas aspektu līdzsva-
rota izmantošana.

Literatūra un avoti

- Bite, D., Kruzmetra, Z. (2016) Social Practices of Rural Population for Renewal of Society in Latvia. In: *Proceedings of the International Conference "New Challenges of Economic and Business Development – 2016: Society, Innovations and Collaborative Economy"*. Riga: University of Latvia.
- Boggs, G. L. (2012) *The Next American Revolution: Sustainable Activism for the Twenty-first Century*. Berkeley: University of California Press.
- Brink, C. (2010) *Civil Society and Social Renewal* [<http://www.ncl.ac.uk/executive/assets/documents/CivilSocietyandSocialRenewal.pdf> (27.12.2016.)].
- Chen, M. (2015) *Grace Lee Boggs' Century for Social Renewal* [<http://america.aljazeera.com/opinions/2015/10/grace-lee-boggs-century-of-social-renewal.html> (28.10.2016.)].
- Colantonio, A., Dixon, T., Ganser, R., Carpenter, J., Ngombe, A. (2009) *Measuring Socially Sustainable Urban Regeneration in Europe*. Oxford: Oxford Institute for Sustainable Development [http://www.innovateballymun.org/sites/default/files/socialinnovation/Social%20Sustainabilityand%20Urban%20Regenerationreport_0.pdf (28.10.2016.)].
- Creative Rural Communities: Proposal for a Rural Cultural Strategy (2010) [http://www.ruralculture.org.uk/wp-content/uploads/2010/07/RCS_web.pdf (15.03.2017.)].
- Culture: Fourth Pillar of Sustainable Development (2010) [<http://www.agenda21culture.net/index.php/docman/-/393-zzculture4pillarsden/file> (12.03.2017.)].
- Daugavietis, J. (2015) *Amatiermāksla Latvijā: kopienas attīstība un kultūrpolitika* [http://www.szf.lu.lv/fileadmin/user_upload/szf_faili/Petnieciba/promocijas_darbi/promocijas_darbs_Janis_Daugavietis_FIN.pdf (24.02.2017.)].

- Davis, F. (1979) *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press.
- Definition of RENEWAL. An Encyclopedia Britannica Company [<https://www.merriam-webster.com/dictionary/renewal> (07.02.2017.)].
- Dillard, J., Dujon, V., King, M. C. (2009) Introduction. In: Dillard, J., Dujon, V., King, M. C., eds. *Understanding the Social Dimension of Sustainability*. New York: Routledge, 1–12.
- Esktedt, E., Lundin, R. A., Soderholm, A., Wirdenius, H. (2003) *Neo-Industrial Organising: Renewal by Action and Knowledge Formation in a Project-intensive Economy*. London: Routledge.
- Haffner, J. (2010) *Immigration as a Source of Renewal in Japan* [<http://www.policyinnovations.org/ideas/commentary/data/000161> (13.03.2017.)].
- Hody, E. (2001) *Village Renewal and the Preservation of Rural Culture. Challenges, Chances, Ideas* [<http://www.ainova.sk/files/file/BHCD%20praca%20Village%20Renewal%20and%20the%20Preservation%20of%20Rural%20Culture.pdf> (12.11.2016.)].
- Howaldt, J., Kopp, R., Schwarz, M. (2015) *On the Theory of Social Innovations: Tarde's Neglected Contribution to the Development of a Sociological Innovation Theory* [http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/41963/ssoar-2015-howaldt_et_al-On_the_theory_of_social.pdf?sequence=1 (02.03.2017.)].
- Institute for Social Renewal (2013) [<http://socialrenewal.com/what-we-do/> (27.10.2016.)].
- Ījabs, I. (2013) *Atvērto acu patriotisms* [http://www.satori.lv/raksts/6456/Atverto_acu_patriotisms (27.02.2017.)].
- Jencks, C. (ed.) (2011) *The Post-Modern Reader*. London: John Wiley & Sons Ltd, 2nd edition.
- Keyes, R. (2004) *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life* [<http://www.ralphkeyes.com/the-post-truth-era/> (02.02.2017.)].
- Kruzmetra, Z., Bite, D., Kronberga, G. (2016) Cultural Environment as a Potential for Society Renewal. In: *Proceedings of the International Scientific Conference "Economic science for rural development"*, pp. 57–64.
- Latvieši izmirs vai neizmirs? Ko par to domā populāri cilvēki? (2015) [<http://www.delfi.lv/izklaide/skats/cilveki/latviesi-izmirs-vai-neizmirs-ko-par-to-doma-populari-cilveki.d?id=46345261> (12.12.2016.)].
- Lawton, K., Cooke, G., Pearce, N. (2014) *The Conditions of Britain. Strategies for Social Renewal*. Institute for Public Policy Research, London, 280 p.
- Lenski, G., Nolan, P. (2009) *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*. Boulder: Paradigm Publishers, 11th edition, p. 410.
- Lesthaeghe, R. J. (1984) *Demographic Renewal and Problems of Social Organization* [<http://www.vub.ac.be/demography/wp-content/uploads/2016/02/WP-IPD-1984-4.pdf> (15.03.2017.)].
- Marshall, D. (2000) Renewing Cultural Studies. *A Journal of Media and Culture*. Vol. 6. [<http://journal.media-culture.org.au/0012/studies.php> (04.01.2017.)].
- McKenzie, S. (2004) *Social Sustainability: Towards Some Definitions. Working Paper Series No. 27*. Hawke Research Institute, University of South Australia [<http://w3.unisa.edu.au/hawkeinstitute/publications/downloads/wp27.pdf> (28.10.2016.)].
- MK rikojums Nr. 391, pieņemts 19.07.1995. [<http://likumi.lv/ta/id/36053-par-demografiskas-situacijas-uzlabosanu> (12.12.2016.)].
- Mulder, A. (2012) A Place to be Proud of: Heritage and Social Inclusion in Shrinking Cities (Germany and United Kingdom). In: Martinez-Fernandez, K., Kubo, N., Noya, A., Weyman T., eds. *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*, pp. 273–279.
- Muranyi, I. (ed.) (2015) *Eternal Return? The Specter of Radicalism among Young People in Europe and Hungary*. Budapest: L'Harmattan, 224 p.
- Musterd, S., Ostendorf, W. (2008) Integrated Urban Renewal in the Netherlands: a Critical Appraisal. *Urban Research and Practice*, Vol. 1, 78–92.

- Nederveen Pieterse, J. (2010) *Development Theory: Deconstructions/Reconstructions*. 2nd edition. London: SAGE Publications Ltd. [<http://www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/development%20theory%20-%20jan%20nederveen%20pieterse.pdf> (27.12.2016.)].
- Neumeier, S. (2012) Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? – Proposal for a Stronger Focus on Social Innovations in Rural Development Research. *Sociologia Ruralis*, 52 (1): 48–69.
- Nielsen, F. (2004) The Ecological-Evolutionary Typology of Human Societies and the Evolution of Social Inequality. *Sociological Theory*, 22 (2): 292–314.
- Pūķis, M. (2011) *Kultūras mantojuma sociālā un ekonomiskā loma* [http://mantojums.lv/media/uploads/dokumenti/petijumi/pukis_kulturas_mantojums_ekosoc_loma.pdf (12.03.2017.)].
- Raubisko, I. (2012) Invisible Work in the Latvian Countryside. *Humanities and Social Sciences Latvia*, 20 (2): 18–51.
- Renewal Theory and the Stable Population Model (2003) Encyclopedia of Population [<http://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/renewal-theory-and-stable-population-model> (2017.03.03.)].
- Social Progress Index (2014) [<http://www.socialprogressimperative.org/data/spi#> (07.02.2017.)].
- Social Renewal Operational Programme 2007–2013 (2007) The Government of the Republic of Hungary [<http://pdc.ceu.hu/archive/00003634/> (12.12.2016.)].
- Steiner, R. (1999) *Towards Social Renewal: Rethinking the Basis of Society*. London: Rudolf Steiner Press, 4th edition, 134 p.
- Striano, M. (2010) *Philosophical Inquiry as a Practice for Social Development* [<http://www.e-publicacoes.uerj.br/index.php/childhood/article/view/20557/14883> (02.02.2017.)].
- Usher, S. E. (2015) *The Threefold Social Organism: An Introduction* [http://www.rudolfsteinerweb.com/Threefold_Social_Order.php (12.03.2017.)].
- Valsts pētījumu programma EKOSOC-LV (2014) [http://www.lza.lv/index.php?option=com_content&task=view&id=2312&Itemid=443 (12.12.2016.)].
- What Does Social Renewal Mean to You? (2012) [https://www.youtube.com/watch?v=JHfLY00_Wf0 (07.02.2017.)].
- Zinn, J. O. (ed.) (2008) *Social Theories of Risk and Uncertainty: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing, 254 p.

3. Demogrāfijas jomas regulējums Latvijas un Eiropas Savienības likumdošanā un politikas dokumentos

Silvija Kristapsone, Ivars Indāns

Zinoši, prasmīgi un motivēti cilvēki ir svarīgākais Latvijas resurss un valsts turpmākās izaugsmes pamats. Diemžēl zemais dzimstības līmenis un Latvijas darbaspēka emigrācija uz citām ES dalībvalstīm var novest pie aizvien lielāka cilvēku resursu trūkuma, ja netiek īstenota atbilstoša politika. 2004. gada 1. maijā Latvija kļuva par pilntiesīgu ES dalībvalsti. Pati par sevi iestāšanās ES automātiski nenodrošina visu problēmu, t. sk. demogrāfisko problēmu Latvijā, atrisināšanu, tāpēc nepieciešama gan valdības, gan pilsoniskās sabiedrības aktīva rīcība ES piedāvāto iespēju izmantošanā. Paralēli ES ekonomiskai attīstībai tiek veicināta ES kopējo politiku veidošana vairākās jomās, t. sk. ārpolitikā. Aizvien ciešākas globālas integrācijas apstākļos ES dalībvalstis kopīgi meklē risinājumus jautājumos, kas saistīti ar imigrāciju no trešajām valstīm, organizēto noziedzību, terorismu, nabadzību pasaulē vai klimata pārmaiņām.

Latvijas likumdošanas un politikas dokumenti

Demogrāfijas un ģimenes politikas jautājumi (dzimstības palielināšana, iedzīvotāju novecošanas problēmas risināšana u. c.) ir katras nacionālās valsts kompetencē. Galvenais Latvijas uzdevums demogrāfijas jomā ir sasniegt pozitīvu iedzīvotāju pieauguma līmeni. Ņemot vērā ES kopumā negatīvo demogrāfisko situāciju un tās ietekmi uz Eiropas kopējo attīstību, pieaug nepieciešamība šos jautājumus risināt ES līmenī. Latvijas politikas stratēģija šajā jomā ir panākt, lai ES līdzekļi tiktu maksimāli izmantoti Latvijas demogrāfisko jautājumu risināšanai (Latvijas Republikas Ārlietu ministrija, 2007).

Latvijas Republikas Ministru kabineta 1997. februāra Deklarācijas 3.21. punkts paredzēja ilglaicīgas valsts programmas izstrādi un īstenošanu demogrāfiskās situācijas atveseļošanai, un Latvijas Zinātņu akadēmijas Senāts, 1997. g. 17. jūnija un 15. jūlija sēdē, konstatējot, ka šajā virzienā nav sākts reāls darbs, pieņem lēmumu “Par demogrāfisko krīzi Latvijā un valstiskas rīcības nepieciešamību tās novēršanai”. Šai dokumentā ir paredzēti uzdevumi Latvijas

Republikas Saeimai, piemēram, apspriest nevēlamo tendenču novēršanas pasākumus un paplašināt likumā “Par sociālo drošību” paredzētos valsts atbalsta veidus ģimenēm ar mazgadīgiem bērniem; Latvijas Republikas Ministru kabinetam izstrādāt un sākt īstenot ilglaicīgu valsts programmu demogrāfiskās situācijas atveseļošanai, aktivizēt Ministru kabineta Demogrāfijas komisijas darbu (Latvijas Zinātņu akadēmijas Senāts, 1997).

Ģimeniskās vērtības gadsimtiem ir bijušas nozīmīgas. Uz ģimenes atbalstu faktiski arī vērsta valsts atbalsta politika, un tās galvenie virzieni ir šādi: uz bērnu un ģimenes atbalstu vērsta politika, atvieglojumi strādājošiem par apgādībā esošiem bērniem, darba un ģimenes dzīves saskaņošanas iespējas, citi monetārie un nemonetārie ģimenes atbalsta un dzimstības veicināšanas pasākumi (Āboliņa, 2016).

Mūsdienās ģimenes robežas kļūst arvien neskaidrākas. Latvijas Satversmē teikts, ka valsts aizsargā un atbalsta laulību – savienību starp vīrieti un sievieti, ģimeni, vecāku un bērna tiesības. Civillikuma 60. panta otrā daļa vēsta, ka laulības mērķis ir izveidot ģimeni, tātad ģimenes veidošanas pamats ir laulība un nekas cits. Civillikumā saistībā ar demogrāfiskiem procesiem ietvertas ģimenes tiesības un mantojuma tiesības (Civillikums, 2015). Līdzās Eiropas Parlamenta un Eiropas Padomes direktīvām gan Saeima, gan Ministru kabinets ir izdevuši vairākus tiesību aktus, kas ietekmē demogrāfijas jomas regulējumu Latvijā (2. pielikums).

2011. gadā tika izveidota Demogrāfisko lietu padome. Tā ir konsultatīva un koordinējoša valsts institūcija, kas radīta, lai veicinātu vienotu valsts demogrāfisko politiku un tās īstenošanu visos valsts pārvaldes līmeņos. Padome izvērtē un koordinē valsts demogrāfiskās politikas īstenošanu, kā arī informē plašsaziņas līdzekļus par demogrāfiskās politikas jautājumiem.

Lai nodrošinātu “Deklarācijas par M. Kučinska vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību” prioritātes “Demogrāfiskās situācijas uzlabošana, ģimenes dzīves kvalitāte un sociālais nodrošinājums” īstenošanu, 2016. gadā izveidota ekspertu sadarbības platforma “Demogrāfisko lietu centrs” tautas ataudzes atbalsta pasākumu izstrādei un pilnveidošanai. To vada Saeimas Budžeta un finanšu (nodokļu) komisijas Demogrāfijas lietu apakškomisijas priekšsēdētājs.

Kopš Latvijas neatkarības atgūšanas ir izstrādāti un daļēji ieviesti dažādi pasākumi tautas ataudzes veicināšanai. Viena no pirmajām 1991. gadā pēc Ministru padomes pasūtījuma tika izstrādāta kompleksā mērķprogramma “Latvijas iedzīvotāji”, kas gan netika apstiprināta līdzekļu trūkuma dēļ (Eglīte, 2013). Valsts ģimenes politikas īstenošanai MK 2002. gada 28. maijā akceptēja koncepciju “Valsts ģimenes politika”, vēlāk to aizstājot ar “Ģimenes valsts politikas pamatnostādņem 2011.–2017. gadam”. Pamatnostādnes ir vidēja termiņa politikas plānošanas dokuments, kur noteikts ģimenes politikas mērķis, politikas rezultāti, rezultatīvie rādītāji un darbības virzieni (Labklājības ministrija, 2011). Demogrāfisko procesu intensitāte cieši saistīti ar iedzīvotāju

veselības stāvokli. “Sabiedrības veselības pamatnostādnes 2014.–2020. gadam” ir vidēja termiņa politikas plānošanas dokuments, kas izstrādāts saskaņā ar “Latvijas Nacionālo attīstības plānu 2014.–2020. gadam”, Pasaules Veselības organizācijas Eiropas reģiona stratēģiju “Veselība 2020”, kā arī Eiropas Savienības fondu plānošanas perioda prioritātēm (Ministru kabinets, 2014). Tas izstrādāts, lai turpinātu īstenot aizsākto sabiedrības veselības politiku, kā arī aktualizētu jaunus attīstības mērķus un rīcības virzienus to sasniegšanai, saglabājot, uzlabojot un atjaunojot Latvijas iedzīvotāju veselības stāvokli. Latvijas iedzīvotāju galvenie nāves cēloņi ir neinfekciju slimības: galvenokārt sirds un asinsvadu slimības, ļaundabīgie audzēji un ārējie nāves cēloņi. Neinfekciju slimību attīstību lielā mērā ietekmē faktori, kas saistīti ar dzīvesveidu, – neveselīgs uzturs, nepietiekama fiziskā aktivitāte un kaitīgi ieradumi (smēķēšana, alkohola un narkotisko vielu lietošana). Efektīvākā neinfekciju slimību profilakse ir smēķēšanas atmešana, regulāras fiziskas aktivitātes, veselīga uztura izvēle un adekvāta ķermeņa svara uzturēšana. Sabiedrības veselības politikas virsmērķis ir palielināt Latvijas iedzīvotāju veselīgi nodzīvoto mūža gadu skaitu un novērst priekšlaicīgu nāvi. Tā, piemēram, līdz 2020. gadam paredzēts par 3 gadiem palielināt veselīgi nodzīvoto mūža gadu skaitu, kā arī par 11% samazināt potenciāli zaudēto mūža gadu rādītāju. To paredzēts īstenot, veicinot vienlīdzīgas veselības iespējas visiem iedzīvotājiem, mazinot neinfekciju slimību riska faktoru izplatību, uzlabojot grūtnieču un bērnu veselību, mazinot traumatisma un vides risku ietekmi uz sabiedrības veselību, nodrošinot infekcijas slimību profilaksi, kā arī veidojot kvalitatīvu veselības aprūpes pakalpojumu sistēmu un vienlīdzīgu veselības pakalpojumu pieejamību valsts iedzīvotājiem.

Latvijas demogrāfisko situāciju lielā mērā ietekmē negatīvs starptautiskās migrācijas saldo. Kā viens no iespējamiem iedzīvotāju skaita pieauguma avotiem ir remigrācija. Tā 2013. gada 30. jūlijā Ministru kabinetā tika apstiprināts “Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam” (Ministru kabinets, 2013). Šī plāna mērķis ir atbalstīt un palīdzēt tiem ārzemēs dzīvojošajiem Latvijas piederīgajiem un viņu ģimenes locekļiem, kuri apsver iespēju vai ir jau izlēmuši atgriezties un strādāt Latvijā vai vēlas dibināt savu uzņēmumu vai attīstīt biznesa saiknes ar Latviju. Latvijas Universitātes Diasporas un migrācijas pētījumu centra (LU DMPC), kura mērķis ir padziļināti pētīt diasporu un migrāciju, publicētajā pētījumā “Remigrācijas politikas salīdzinoša analīze” apkopota informācija par remigrācijas un diasporas politiku Latvijā un citās valstīs, sniedzot rekomendācijas turpmākai remigrācijas politikas attīstībai Latvijā. LU DMPC ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu 2014.–2015. gadā realizēts projekts “Latvijas emigrantu kopienas: nacionālā identitāte, transnacionālās attiecības un diasporas politika”. Aptaujas rezultātā var iepazīties ar vairāk nekā 14 tūkst. diasporas pārstāvju pieredzi, ar dažādām mītnes zemes valsts un pašvaldību institūcijām, diskrimināciju darbavietā un sabiedrības attieksmi, t. i.,

ar šobrīd visprecīzāko pieejamo informāciju par to, kā jaunajā mītnes zemē jūtas tie, kuri izceļojuši no Latvijas kopš 1991. gada, un kāda Latvijas valsts palīdzība nepieciešama (LU Diasporas, 2016).

Viens no šobrīd spēkā esošiem Latvijas valsts politikas dokumentiem ir “Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam”, kas ir galvenais Latvijas ilgtspējīgas attīstības plānošanas dokuments, ko apstiprinājusi Latvijas Republikas Saeima. Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija tika veidota, analizējot un apzinoties pārmaiņas, kas saistītas ar globāliem procesiem. Vienas no tām ir demogrāfiskās izmaiņas – iedzīvotāju skaita samazināšanās un iedzīvotāju novecošana (VARAM, 2010).

ES pieejas imigrācijas problemātikai un tiesiskais regulējums

Analizējot ES imigrācijas politiku, var izšķirt trīs galvenās pieejas: nacionālo, starpvaldību un pārnacionālo. Visas šīs pieejas ir izmantotas jau iepriekš, un arī pašlaik ES politikas attīstība svārstās atkarībā no dominējošās pieejas. Eiropas politikas attīstība liecina par visu pieeju klātbūtni imigrācijas jautājumu risināšanā, tomēr kā kopsaucējs dominē starpvaldību pieeja.

Nacionālā pieeja balstās uz emocionāli kulturālo uztveri un nacionālās identitātes sentimentu. Šīs pieejas pamatā ir ideja, ka ES valstis pašas veido nacionālo politiku un valstij nav pienākuma ielaist svešiniekus. Lai gan ES politika kopumā ir ievērojami attīstījusies, arī šī pieeja, neraugoties uz ES integrāciju, ir spēcīga. Nacionālās pieejas piekritēji uzskata, ka, investējot līdzekļus migrantu izcelsmes zemēs, laika gaitā izdotos mazināt imigrācijas negatīvās sociālpolitiskās sekas. Nacionālā pieeja atspoguļojas arī ES likumdošanā, kur imigrācijas jomā dalībvalstīm bija lielas iespējas noteikt savus kritērijus, balstoties uz nacionālajām interesēm.

Starpvaldību pieeja balstās uz iespējamiem kompromisiem, par kuriem spēj vienoties dalībvalstu valdības. Šai pieejai raksturīgs pragmatisms un funkcionalitāte. Starpvaldību pieeja paredz, ka ES imigrācijas politika balstās tikai uz to, par ko visas puses konkrētajā brīdī spēj vienoties. ES Hāgas un Stokholmas programmas ir šādas pieejas piemēri, jo politikas virzieni ir plaši un daudzpusīgi (Council, 2005). Starpvaldību pieeja parasti paredz politisko piedāvājumu viduspunktu, bet atsevišķos gadījumos zemāko iespējamo kopsaucēju, par ko visi dalībnieki konkrētajā brīdī spēj vienoties. Galvenā šīs pieejas problēma ir tā, ka problēmas bieži apsteidz politikas pārvaldību. Šāda politika ir reaģējoša un lēna, un tas mazina tās efektivitāti.

Pašreizējā ES politika kopš 90. gadu beigām lielā mērā balstās uz starpvaldību pieejas principiem. Nākotnē imigrācija ir pastāvīgs Eiropas sabiedrības attīstības elements. Ja imigrantu plūsma uz ES tiek pienācīgi un labi pārvaldīta, dalībvalstis no tās var gūt ieguvumus ekonomikā, kultūrā un citās jomās, kas arī stiprinās ES vietu pasaulē (Council of the European Union, 2005).

Pārnacionālā pieeja ir ekonomiski racionāla (merkantila) reakcija uz Eiropas pieprasījumu pēc darbaspēka, tā nerēķinās ar valstu iekšpolitisko nostāju un identitātēm. Šī pieeja balstās uz ES makroekonomisko nepieciešamību un starptautisko konkurenci. Pārnacionālā pieeja izriet no ārējās vides un globalizācijas ietekmes uz ES.

ES kompetences un tās politikas uzdevumi

ES ir kompetenta pieņemt iecelšanas un uzturēšanās nosacījumus trešo valstu valstspiederīgajiem, kuri legāli ieeļo un uzturas kādā no dalībvalstīm nodarbinātības, mācību vai ģimenes atkalapvienošanās nolūkā. ES atbalsta pasākumus, ko dalībvalstis veic, lai sekmētu legāli dzīvojošu trešo valstu valstspiederīgo integrāciju, mazinātu nelegālo imigrāciju, jo īpaši ar efektīvas atpakaļnosūtīšanas politikas pasākumiem. Nelegāls migrants ir persona, kas ES ieeļojusi bez atbilstīgas vīzas vai atļaujas vai kas uzturas valstī pēc vīzas derīguma termiņa beigām. ES ir kompetenta noslēgt nolīgumus ar trešajām valstīm par trešo valstu tādu valstspiederīgo atpakaļuzņemšanu viņu izcelsmes vai tranzīta valstī, kuri neatbilst vai vairs neatbilst nosacījumiem, lai ieeļotu, uzturētos vai pastāvīgi dzīvotu kādā dalībvalstī.

ES mērķis ir izstrādāt līdzsvarotu pieeju un saskaņā ar to risināt legālās imigrācijas jautājumus un apkarot nelegālo imigrāciju. Pareiza imigrācijas plūsmu pārvaldība nozīmē arī taisnīgu attieksmi pret trešo valstu valstspiederīgajiem, kuri legāli uzturas dalībvalstīs, stingrākus pasākumus nelegālās imigrācijas apkarošanai un ciešāku sadarbību visās jomās ar trešajām valstīm. ES cenšas panākt vienotu legālo imigrantu tiesību un pienākumu līmeni, kas būtu līdzvērtīgs Eiropas pilsoņu tiesību un pienākumu līmenim. Saskaņā ar Lisabonas līgumu uz imigrācijas politikas īstenošanu attiecas solidaritātes princips un atbildības, tostarp tās finansiālo seku, taisnīga sadalījuma princips dalībvalstu starpā. Kopš 2008. gada ir pieņemtas vairākas svarīgas direktīvas par imigrāciju un patvērumu, un tuvākajā laikā tiks pārskatītas vairākas citas būtiskas direktīvas.

Ņemot vērā problēmas, kas radās, pieņemot vispārēju noteikumu par visu darbaspēka imigrāciju ES, pašreizējā pieeja paredz pieņemt nozaru tiesību aktus, kurus piemēros migrantu kategorijām, lai izveidotu ES līmeņa politiku legālās imigrācijas jomā. Ar Direktīvu 2009/50/EK par trešo valstu valstspiederīgo ieeļošanu un uzturēšanos augsti kvalificētas nodarbinātības nolūkos ir ieviesta tā dēvētā ES zilā karte – operatīva procedūra īpašas uzturēšanās un darba atļaujas izdošanai, paredzot daudz pievilcīgākus nosacījumus trešo valstu darbaspēkam un tādējādi dalībvalstīs piesaistot augsti kvalificētus darbiniekus (Eiropas Padome, 2009). Ar Eiropas Parlamenta un Padomes direktīvu (2011/98/ES) nosaka vienotu, vienkāršotu procedūru trešo valstu valstspiederīgajiem, kuri iesniedz uzturēšanās un darba atļauju pieteikumu kādā dalībvalstī,

kā arī nosaka vienotu tiesību kopumu, kāds jāgarantē legāliem imigrantiem (Eiropas Parlaments, 2011).

Direktīva 2014/36/ES, ko pieņēma 2014. gada februārī, reglamentē trešo valstu valstspiederīgo ieceļošanas un uzturēšanās nosacījumus nodarbinātības (kā sezonas darbiniekiem) nolūkā. Migrējošie sezonālā darba ņēmēji var likumīgi un uz laiku uzturēties ES ne ilgāk par pieciem līdz deviņiem mēnešiem (atkarībā no dalībvalsts), lai veiktu no gadalaiku maiņas atkarīgu darbību, vienlaikus saglabājot savu pamata dzīvesvietu trešajā valstī. Šajā direktīvā ir arī precizētas migrējošiem darba ņēmējiem piešķirtās tiesības (Eiropas Parlaments, 2014). Visbeidzot, tādu trešo valstu valstspiederīgo statusu, kuri ir ES pastāvīgie iedzīvotāji, joprojām reglamentē Padomes Direktīva 2003/109/EK, kas grozīta 2011. gadā, lai attiecinātu tās darbības jomu uz bēgļiem un citiem starptautiskās aizsardzības saņēmējiem (Eiropas Padome, 2003).

Eiropas Komisija 2010. gada aprīlī publicēja "Rokasgrāmatas par integrāciju politikas veidotājiem un praktiķiem" trešo izdevumu un 2011. gada jūlijā pieņēma Eiropas programmu trešo valstu valstspiederīgo integrācijai. Turklāt kopš 2009. gada ir izveidoti divi jauni instrumenti integrācijas jautājumu risināšanai – Eiropas integrācijas forums (to rīko Eiropas Komisija un Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteja) un Eiropas integrācijas tīmekļa vietne (European Commission).

ES ir pieņēmusi divus pamata tiesību aktus cīņai pret nelegālo migrāciju. Atpakaļnosūtīšanas direktīvā (2008/115/EK) ir noteikti kopīgi ES standarti un procedūras attiecībā uz tādu trešo valstu valstspiederīgo atpakaļnosūtīšanu, kas dalībvalstīs uzturas nelikumīgi (Eiropas Parlaments, 2008). Dalībvalstīm šī direktīva bija jāīsteno līdz 2010. gada 24. decembrim. Galvenie uzdevumi, kuru īstenošanai būtu jāveic turpmāki pasākumi, ir nodrošināt pareizu šīs direktīvas īstenošanu, veicināt konsekventu un pamattiesībām atbilstošu praksi, uzlabot dalībvalstu savstarpējo sadarbību un palielināt *Frontex* (Eiropas Aģentūra operatīvās sadarbības vadībai pie ES dalībvalstu ārējām robežām) nozīmi.

Savukārt Direktīvā 2009/52/EK ir noteiktas sankcijas un pasākumi, kas dalībvalstīm jāpiemēro pret darba devējiem, kuri pārkāpj aizliegumu nodarbināt trešo valstu valstspiederīgos, kas dalībvalstīs uzturas nelikumīgi. Līdztekus ES ved sarunas par atpakaļuzņemšanas nolīgumiem un to noslēgšanu ar izcelsmes un tranzīta valstīm, lai nosūtītu atpakaļ nelegālos migrantus un sadarbotos cīņā pret cilvēku tirdzniecību (Eiropas Parlaments, 2009). Šie nolīgumi ietver abpusējas sadarbības saistības starp ES un tās trešo valstu partneriem. Ir noslēgtas sarunas un spēkā stājušies nolīgumi ar Honkongu, Makao, Šrilanku, Albāniju, Krieviju, Ukrainu, Bosniju un Hercegovinu, bijušo Dienvidslāvijas Maķedonijas Republiku, Melnkalni, Pakistānu, Serbiju, Moldovu, Gruziju, Armēniju, Azerbaidžānu un Kaboverdi.

Vidējā un ilgā termiņā Eiropas Komisija ierosina darboties četros galvenajos virzienos: 1) nelikumīgas migrācijas stimulu samazināšana; 2) robežu

pārvaldīšana, glābjot dzīvības un garantējot drošību; 3) kopējas politikas realizācija patvēruma jomā; 4) legālas migrācijas politikas pilnveidošana, nosakot jaunas prioritātes integrācijas politikai un optimizējot migrācijas politikas ieguvumus cilvēkiem un izcelsmes valstīm, piemēram, padarot naudas pārskaitījumus lētākus, ātrākus un drošākus.

Kopsavilkums

Demogrāfijas un ģimenes politikas jautājumi (dzimstības palielināšana, iedzīvotāju novecošanas problēmas risināšana u. c.) ir katras nacionālās valsts kompetencē. Latvijas galvenais uzdevums demogrāfijas jomā ir sasniegt pozitīvu iedzīvotāju skaita pieaugumu. Šai ziņā nozīmīgs uzdevums ir panākt, lai ES līdzekļi tiktu maksimāli izmantoti sociāldemogrāfiskai attīstībai. Migrācijas politikas jautājumu risināšanā pastāv dalīta kompetence starp dalībvalstīm un ES. Eiropas politikas attīstība liecina par dažādām pieejām imigrācijas jautājumu risināšanā, tomēr dominējošā ir starpvaldību pieeja.

Literatūra un avoti

- Ābolaņa, L. (2016) *Ģimenes valsts politika – mērķi un izaicinājumi* [https://www.bvef.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/bvef/konferences/konference74/Plenarsede/L_Abolina_Gimenes_politika_prezentacija.pdf (27.01.2017.)].
- Civillikums (2015) [<http://likumi.lv/doc.php?id=90223> (25.01.2017.)].
- Council of the European Union (2005) Council and Commission Action Plan Implementing the Hague Programme on Strengthening Freedom, Security and Justice in the European Union [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/ALL/?uri=uriserv%3A116002> (02.08.2017.)].
- Eglīte, P. (2013) Iedzīvotāju ataudzes veicināšanai domāto pasākumu līdzšinējais iedarbīgums. Grām.: *Cilvēka vērtība un tās skaitliskā izteiksme: apcerējumi par Latvijas iedzīvotājiem*, Nr. 15. Rīga: LZA Ekonomikas institūts, 168 lpp.
- Eiropas Padome (2003) Padomes Direktīva 2003/109/EK (2003. gada 25. novembris) par to trešo valstu pilsoņu statusu, kuri ir kādas dalībvalsts pastāvīgie iedzīvotāji [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32003L0109> (02.08.2017.)].
- Eiropas Padome (2003a) Padomes Direktīva 2003/86/EK (2003. gada 22. septembris) par tiesībām uz ģimenes atkalapvienošanos [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32003L0086> (02.08.2017.)].
- Eiropas Padome (2009) Padomes Direktīva 2009/50/EK (2009. gada 25. maijs) par trešo valstu valstspiederīgo ieceļošanu un uzturēšanos augsti kvalificētas nodarbinātības nolūkos [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0050> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlaments (2008) Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2008/115/EK (2008. gada 16. decembris) par kopīgiem standartiem un procedūrām dalībvalstīs attiecībā uz to trešo valstu valstspiederīgo atgriešanu, kas dalībvalstī uzturas nelikumīgi [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0115> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlaments (2009) Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2009/52/EK (2009. gada 18. jūnijs), ar ko nosaka minimālos standartus sankcijām un pasākumiem pret darba devējiem, kas nodarbina trešo valstu valstspiederīgos, kuri dalībvalstīs uzturas

- nelikumīgi [<http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0052> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlaments (2011) Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2011/98/ES (2011. gada 13. decembris) par vienotu pieteikšanās procedūru, lai trešo valstu valstspiederīgajiem izsniegtu vienotu uzturēšanās un darba atļauju dalībvalsts teritorijā, un par vienotu tiesību kopumu trešo valstu darba ņēmējiem, kuri kādā dalībvalstī uzturas likumīgi [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/ALL/?uri=CELEX%3A32011L0098> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlaments (2014) Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2014/36/ES (2014. gada 26. februāris) par trešo valstu valstspiederīgo ieceļošanas un uzturēšanās nosacījumiem nodarbinātības kā sezonas darbiniekiem nolūkā [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0036> (02.08.2017.)].
- European Commission. European website on integration [<http://ec.europa.eu/ewsi/en/> (27.01.2017.)].
- Labklājības Ministrija (2011) Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/lmpamn_200111_gvp.pdf (28.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Ārlietu ministrija (2007) Latvijas dalība Eiropas Savienībā – pamatprincipi, mērķis, prioritātes un darbība 2007.–2013. [<http://www.mfa.gov.lv/arpolitika/eiropas-savieniba-arpolitika/es-jautajumi-arlietu-ministrijas-kompetence/es-jautajumu-koordinacija-arlietu-ministrija/latvijas-strategija-es/latvijas-daliba-eiropas-savieniba-ndash-pamatprincipi-merkis-prioritates-un-darbiba-2007-2013> (26.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Satversme (2016) [<http://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme> (26.01.2017.)].
- Latvijas Universitātes Diasporas un migrācijas pētījumu centrs (2016) Latvijas diasporas pieredze saskarsmē ar valsts institūcijām un darba devējiem ārpus Latvijas [https://www.diaspora.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/diaspora/petijumi/Diasporas_pieredze_ar_institucijam_-_zinojums_mitnes_zemes_iestades.pdf (10.07.2017.)].
- Latvijas Zinātņu akadēmijas Senāts (1997) (1997. gada 15. jūlijs, Nr. 46/1) “Par demogrāfisko krīzi Latvijā un valstiskās rīcības nepieciešamību tās novēršanai” [<http://likumi.lv/doc.php?id=209670> (25.01.2017.)].
- Ministru kabinets (2013) Ministru kabineta rīkojums Nr. 356 (Rīgā 2013. gada 30. jūlijā, prot. Nr. 41, 78. §) “Par Reemigrācijas atbalsta pasākumu plānu 2013.–2016. gadam” [<https://likumi.lv/doc.php?id=258715> (10.07.2017.)].
- Ministru kabinets (2014) Ministru kabineta rīkojums Nr. 589 (Rīgā 2014. gada 14. oktobrī, prot. Nr. 51, 53.§) “Par Sabiedrības veselības pamatnostādņēm 2014.–2020. gadam” [<https://likumi.lv/doc.php?id=269591> (10.07.2017.)].
- VARAM (2010) Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija [<http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/?doc=13857> (27.01.2017.)].

4. Iedzīvotāju uzskaitē un sociāldemogrāfisko apsekojumu pieredze

Silvija Kristapsone, Ināra Kantāne

Lai raksturotu kādas teritorijas demogrāfisko situāciju, parasti analizē iedzīvotāju skaitu un tā izmaiņu dinamiku, novērtējot arī iedzīvotāju vecumstruktūras izmaiņas un faktorus, kas ietekmē šīs izmaiņas. Sākotnēji šo informāciju nodrošina tautas skaitīšana, kuras mērķis ir noskaidrot iedzīvotāju skaitu konkrētā teritorijā vai valstī. Iedzīvotāju uzskaites laikā ne tikai noskaidro, cik ir iedzīvotāju, bet arī ievāc plašāku informāciju, piemēram, vai konkrētais indivīds ir precējies, cik viņam ir bērnu, kādā mājā dzīvo viņa ģimene, kāds ir izglītības līmenis, kur viņš strādā u. tml. Šī papildu informācija ir ļoti nozīmīga, jo, piemēram, ziņas par iedzīvotāju izglītības līmeni līdz šim faktiski ir iegūtas tautas skaitīšanā. Laikā starp tām raksturīgākās ziņas par iedzīvotājiem iegūst dažādos apsekojumos.

Iedzīvotāju skaita un sastāva uzskaitē

Kopš Latvijas Republikas nodibināšanas 1918. gadā tautas skaitīšanas notikušas 1920., 1925., 1930., 1935., 1959., 1970., 1979., 1989., 2000. un 2011. gadā. Visu starpkaru periodā veikto tautas skaitīšanu dati attiecas uz to Latvijas Republikas teritoriju, kāda tā bija laikposmā starp abiem pasaules kariem. Tas rada zināmas neatbilstības, salīdzinot 1920.–1935. gada tautas skaitīšanas datus ar datiem, kas iegūti tautas skaitīšanā pēc Otrā pasaules kara. Nereti grūtības rada arī citu rādītāju salīdzināšana, jo tautas skaitīšanu metodoloģijas ir bijušas atšķirīgas.

Ziņas par iedzīvotājiem apkopo un sistematizē Pilsionības un migrācijas lietu pārvalde (turpmāk – PMLP), kas tika izveidota 1991. gada 19. aprīlī, un tā savas kompetences ietvaros īsteno valsts migrācijas un patvēruma politiku, nosaka personu tiesisko statusu, uzskaita iedzīvotājus valstī, izsniedz ceļošanas un personu apliecinošus dokumentus. Iedzīvotāju reģistrs ir viena no valstiski nozīmīgākajām datubāzēm. Reģistrs ir izveidots kā vienota valsts iedzīvotāju uzskaites sistēma. Tajā tiek uzkrāta informācija par iedzīvotāju vārdu, uzvārdu, to maiņu, personas dzīvesvietu, personu apliecinošajiem dokumentiem u. c. Informāciju izmanto statistisku pētījumu veikšanai, nodokļu prognozēšanai, aprēķināšanai, vēlēšanu organizēšanai un citu valstiski nozīmīgu procesu veikšanai (Pilsionības, 2015).

Iedzīvotāju dabiskās kustības – dzimšanas un miršanas – faktu reģistrāciju nosaka Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums. Dzimtsarakstu iestāde ziņās par reģistrētajiem dzimšanas un miršanas faktiem, par noslēgtajām laulībām iekļauj, aktualizē un atjauno vienotā Civilstāvokļa aktu reģistrācijas informācijas sistēmā, kuras pārzinis un turētājs ir PMLP. Kārtību, kādā dzimtsarakstu iestāde, Tieslietu ministrija un PMLP iekļauj, aktualizē un atjauno vienotajā civilstāvokļa aktu reģistrā ziņās par civilstāvokļa aktiem, kā arī šo ziņu apjomu un kārtību, kādā tās izsniedz no vienotā civilstāvokļa aktu reģistra, nosaka Ministru kabinets (Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums).

ES dalībvalstu pilsoņiem ir tiesības brīvi ceļot un pārvietoties ES iekšējās robežās. Migrācijas politika ES iekšienē attiecībā uz ārpuskopienas valstu pilsoņiem ir vērsta uz to, lai piesaistītu konkrēta tipa migrantus, bieži vien cenšoties kompensēt darbinieku trūkumu ar specifiskām prasmēm. Emigrāciju ir īpaši sarežģīti noteikt, grūtāk ir uzskaitīt tās personas, kuras atstāj valsti, nekā tās, kuras ierodas. Lielākajai daļai ES dalībvalstu statistikas dati balstās uz administratīvo datu avotiem, piemēram, iedzīvotāju reģistriem, ārvalstnieku reģistriem, uzturēšanās vai darba atļauju reģistriem, veselības apdrošināšanas reģistriem un nodokļu reģistriem, un Latvija nav izņēmums. Eiropas Komisijas struktūrvienība *Eurostat* sagatavo statistikas datus par daudziem jautājumiem, kas ir saistīti ar starptautiskās migrācijas plūsmām, ārvalstu valstspiederīgo iedzīvotāju skaita apsekojumu un pilsonības iegūšanu. ES dalībvalstu statistikas iestādes šos datus vāc katru gadu un pēc tam tos iesniedz Eiropas Komisijas Statistikas birojam *Eurostat*. Kā norādīts Regulas Nr. 862/2007 2. panta 1. punktā, tiek uzskaitīti tie imigranti, kuri ES dalībvalsts teritorijā uzturas (vai plāno uzturēties) vismaz 12 mēnešus, kā arī emigranti, kas ārvalstīs dzīvo ilgāk nekā 12 mēnešus. *Eurostat* apkopotie dati attiecas uz 12 mēnešu vai ilgāka perioda migrāciju, tādējādi jēdziens “migranti” attiecas uz personām, kuras ir migrējušas viena vai vairāku gadu laikā, kā arī uz personām, kuras migrē pastāvīgi (*Eurostat*). Migrācijas datu uzskaitē Latvijā ir viena no problemātiskākajām, un oficiālās iedzīvotāju migrācijas statistikas datu kvalitāte kļūs augstāka, ja emigrējušie iedzīvotāji informēs PMLP Iedzīvotāju reģistru par savu jauno dzīvesvietu ārzemēs. No valsts puses to varētu sekmēt izmaiņas likumdošanā, kas paredzētu stimulus iedzīvotājiem un arī pašvaldībām sniegt šo informāciju minētajam reģistram.

Ņemot vērā negatīvās demogrāfiskās tendences, kas pastāv kopš 90. gadu sākuma, svarīga nozīme ir demogrāfisko procesu un to ietekmējošo faktoru izpētei Latvijā, un par to liecina zinātniskie un sociāldemogrāfiskie apsekojumi.

Vērtējot pētījumus, kas kopš 2000. gada sākuma veikti Latvijā un ir saistīti ar demogrāfiskām problēmām, var nodalīt šādus tematiskos virzienus:

- laulība un ģimene Latvijā;
- iedzīvotāju veselība un to ietekmējošie faktori, alkohola lietošanas un narkomānijas izplatība;

- iedzīvotāju reproduktīvā uzvedība;
- sociālekonomiskie faktori un tautas ataudze;
- iedzīvotāju migrācija.

Laulība un ģimene Latvijā un iedzīvotāju reproduktīvā uzvedība

Lai arī 21. gadsimtā arvien biežāk tiek deklarēts, ka ģimenes institūts ir novecojis un sevi izsmēlis, proti, ka ir ārkārtīgi liels šķiršanās procents, izplātās jaunas cilvēku kopdzīves alternatīvas un modeļi, tomēr, runājot par dzimstību, jaunas dzīvības radišana un lološana asociējas ar laulību un ģimeni.

Laulības un ģimenes problēmas ir viens no faktoriem, kas nosaka dzimstības intensitāti noteiktā vietā un laikā. Tāpēc laulības un ģimenes dzīves jautājumi analizēti daudzos pētījumos.

Līdzīgi kā citās Eiropas valstīs, arī Latvijā 20. gadsimta beigās un 21. gadsimtā neregistrēta kopdzīve kļūst par arvien populārāku ģimenes organizācijas formu. Latvijā, vecākiem sastāvot laulībā, 2014. gadā piedzima 56% bērnu (1991. gadā – 81,6%) (CSP, 2015).

Pētījums “**Par laulību neregistrēšanas problemātiku**” veikts 2015. gadā, un tas analizē laulības neregistrēšanas iemeslus, identificē ar laulības neregistrēšanu saistītus riskus ikdienas dzīvē un no tiem izrietošos tiesiskā regulējuma problēmu jautājumus. Laulību par novecojušu institūciju atzīst 24% cilvēku vecumā no 18 līdz 64 gadiem – 28% vīriešu un 20% sieviešu; pirms bērna ieņemšanas noteikti precētos 28% vīriešu un 40% sieviešu (Putniņa, 2015). Pētījumā iegūtos rezultātus daļēji iespējams salīdzināt ar tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centra SKDS 2008. gadā veiktā pētījuma “**Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā**” rezultātiem (SKDS, 2008). Pētījumā tika noskaidrotas dažādu demogrāfisko grupu pilnvērtīgas attīstības, eksistences priekšnosacījumi, ģimeņu (bez bērniem un atkarībā no bērnu skaita ģimenē) kvalitatīvās vajadzības (valsts un pašvaldības atbalsts, sniedzot sociālos u. c. pakalpojumus, to pieejamība, svētku organizēšana, teātra, kino, muzeju pieejamība); noskaidrots, kādi faktori veicina un kavē bērnu dzimšanu ģimenē un kādi ir iespējamie risinājumi. Līdzās šiem jautājumiem izpētīts, kā panākt pozitīvu pieeju bērnu audzināšanā šķirtās ģimenēs, un izzināts sabiedrības viedoklis par ģimenes valsts pabalsta apmēra noteikšanu atkarībā no ģimenes ienākumiem, kā arī tas, kādi valsts kompensējošie pasākumi spētu aizvietot ģimenes valsts pabalstu. Lai projekta gaitā konstatēto situāciju uzlabotu, tika izteikti vairāki priekšlikumi, tomēr tie Latvijā netika ieviesti pat daļēji, jo to īstenošanu pārtrauca globālās ekonomiskās krīzes izpausmes.

Galvenais, kas traucē radīt un izaudzināt pilnvērtīgus sabiedrības locekļus, ir ekonomiskās grūtības, nestabilitāte. Ekonomiskās grūtības rada ierobežotu pieeju dažādiem resursiem – izglītībai, veselībai, darbam, tas savukārt veicina šo grupu nokļūšanu ekonomiskās grūtībās, veidojot apburto loku. Aptaujātie

Latvijas iedzīvotāji par galveno problēmu, kas jārisina, lai uzlabotu ģimeņu situāciju, uzskata pabalstu palielināšanu un bērnudārzu nepieejamību.

Bērnu dzimstību kavē nedrošība par nākotni, slikts veselības stāvoklis, piemērota partnera trūkums un neatbilstoši sadzīves apstākļi. Ekonomiskās drošības sajūtu var veicināt iespējas apvienot darbu ar ģimenes dzīvi, kas paredz pieejamu bērnu aprūpi u. c. Reizēm pat būtiskāks faktors par piemērotiem sadzīves apstākļiem ir emocionālā attieksme, vērtības, audzināšana, atbalstoša sabiedrības, ģimenes attieksme. Par nepieciešamiem priekšnoteikumiem tika atzīti valsts ekonomiskās situācijas uzlabošanās, bezdarba mazināšanās, dzīves labklājības pieaugums, kvalitatīva izglītības sistēma, sabiedriskā drošība un kārtība (SKDS, 2008).

Zemais dzimstības līmenis, augstais šķirto laulību procents un citi statistikas rādītāji, kas raksturo ģimenes kā sociāla institūta stabilitāti, Latvijā jau kopš 90. gadu sākuma vērtējami kā kritiski. Tie raksturo sabiedrības veselības problēmas kopumā, un to rašanos nosaka daudzu faktoru – sociālu, ekonomisku, bioloģisku, vēsturisku un arī psiholoģisku – mijiedarbība. Pētot šo faktoru mijiedarbību, ir iespējams vairāk apzināt problēmu cēloņus un līdz ar to arī veidot pamatotu un mērķtiecīgu rīcības programmu, lai uzlabotu demogrāfisko situāciju. Šo jautājumu noskaidrošanai veltīti Latvijas Republikas tolaik pastāvošās Bērnu un ģimenes lietu ministrijas pasūtījuma pētījumi: **“Laulību, dzimstības un pozitīvu bērnu un vecāku attiecību veicinošo faktoru izpēte”** un **“Laulību šķiršanas, laulību noturības un dzimstības veicinošo faktoru izpēte”**, kurus veikuši Latvijas psihologi un sociologi (Sebre, 2004; Berga, 2005).

Šobrīd ir pietiekami daudz informācijas par bērībā gūtās traumējošās pieredzes ilgstošu negatīvo ietekmi uz individa veselību: depresija, izolācijas sajūta un stigmatizācija, zema pašapziņa, zema pašcieņa, atkarību izraisošu vielu lietošana ir visbiežāk sastopamie ilgtermiņa iespaidi uz bērniem, kas pakļauti jebkura veida vardarbībai un atstāti novārtā. Tieši un netieši arī māsaimniecības/ģimenes nepilnības un disfunkcija var izraisīt negatīvas psihosociālas un veselības sekas ilgtermiņā. Bērna dzīvošana ģimenē, kurā kāds ģimenes loceklis ir alkoholiķis, atkarīgs no narkotikām, garīgi nevesels vai arī ir vai ir bijis ieslodzīts cietumā, negatīvi ietekmē šī bērna turpmāko dzīvi. Šiem jautājumiem veltīti dažādu Eiropas un pasaules organizāciju vadībā veiktie pētījumi arī Latvijā, un tie ir: **“Pētījums par Latvijas jauniešu bērībā gūto nelabvēlīgo pieredzi”**, **“Iespējamie riski, kas varētu pasliktināt bērnu situāciju”**, **“Ģimene un veco iedzīvotāju vajadzības”**, **“Jaundzimušo dzīves kvalitātes perspektīva”**. Pētījums veikts Kurzemē un Liepājā (Slimību profilakses un kontroles centrs).

Vardarbība ģimenē ir viena no nopietnākajām problēmām, kas apdraud ģimeņu stabilitāti un labklājību un kas var izjaukt ģimeņu dzīves ciklu un no paaudzes paaudzē atražot izkropļotas attiecības ģimenē. No vardarbības ģimenē var ciest jebkurš ģimenes loceklis – bērni, sievietes, vīrieši, vecvecāki,

tomēr visbiežāk cietušie ir sievietes un bērni (tai skaitā bērni, kas redz vardarbību pret savu māti vai kādu citu tuvu cilvēku). Šiem jautājumiem Latvijā veļtiti šādi pētījumi: “**Vardarbība pret sievieti ģimenē – visas sabiedrības un valsts problēma**” (*Violence against women*) (Slimību profilakses un kontroles centrs), “**Vardarbība un veselība**” (Putniņa, 2007), “**Vardarbība ģimenē**” (Slimību profilakses un kontroles centrs).

Līdzās minētajiem pētījumiem demogrāfiskos procesus analizē arī zinātnieki, kuri, darbojoties Stratēģiskās analīzes komisijā, izveidojuši zinātnisko rakstu krājumu “**Demogrāfiskā attīstība Latvijā 21. gadsimta sākumā**”, veļtītu Latvijas demogrāfisko attīstību likumsakarību noskaidrošanai un problēmu analīzei (Stratēģiskās analīzes komisija). Tajā ietverti dažādu institūciju un iedzīvotāju izpētes nozaru speciālistu sagatavotie 10 raksti par valsts iedzīvotāju skaita, sastāva, dabiskās un migratīvās kustības jautājumiem, kā arī analizētas demogrāfiskās attīstības īpatnības atsevišķos reģionos un gaidāmās pārmaiņas tuvākajās desmitgadēs. Krājumā ievietoti visai atšķirīgi raksti, no kuriem izriet, ka 21. gadsimta pirmajos piecos gados valstī nedaudz pieaugusi dzimstība un dzīvotspēja, tomēr paaudžu maiņa noris strikti sašaurinātā apjomā un mirušo skaita pārsvars pār dzimušo skaitu joprojām ir visai liels. Depopulācija vērojama visos valsts reģionos un visiem skaitliski lielākajiem etnosiem.

Iedzīvotāju veselība un to ietekmējošie faktori

Svarīgi ir vispusīgi un padziļināti pētīt iedzīvotāju attīstības kvalitatīvos aspektus: iedzīvotāju veselības stāvokli, tā dinamiku un diferenciāciju un būtiskus mirstības riska faktoros, reproduktīvās ievirzes un bērnu aprūpes situāciju.

Šo jautājumu analīzi turpmākajos gados atspoguļo dažādu Latvijas un starptautisku organizāciju pētījumi. Latvijā pētījumi par to, kā paradumi ietekmē veselību, veikti, lai analizētu dažādus veselību raksturojošos aspektus. Tā, piemēram, veselības pašnovērtējuma rādītājus kopš 2005. gada ik gadu sniedz Eiropas Kopienas statistikas (EU-SILK) apsekojumi, kuros tiek noskaidrota cilvēku pašsajūta un subjektīvais viedoklis par savu veselību. Katru otro gadu FINBALT (Somijas un trīs Baltijas valstu) veselības monitoringa ietvaros tiek realizēti pētījumi par 15–64 gadus vecu Latvijas iedzīvotāju paradumiem, kas ietekmē veselību. Šie pētījumi aizsākās 1998. gadā saskaņā ar projektu par sadarbību starp Somiju un Baltijas valstīm (Slimību profilakses un kontroles centrs). Vienotās un nemainīgās metodikas dēļ ir uzkrājusies unikāla datubāze, kuru var izmantot ar veselību saistīto paradumu novērtēšanai gan laika dinamikā valsts mērogā, gan FINBALT projekta starpvalstu salīdzināšanai. FINBALT monitorings tiek izmantots pieaugušo iedzīvotāju veselības, dzīvesveida paradumu un ar to saistīto faktoru pētīšanai. Tā mērķis ir papildus statistikas datiem iegūt informāciju par populācijas veselības pašvērtējumu, veselības aprūpes izmantošanu, profilaktisko aktivitāti. Pētījumā iegūtā informācija palīdz

apzināt svarīgākās veselības problēmas, to ģeogrāfisko un demogrāfisko izplatību, dinamiku laikā, kā arī noteikt sabiedrības veselības stratēģiskās prioritātes.

Veikti daudzi pētījumi par faktoriem, kas ietekmē veselību, un par paradumiem, kas ļauj saglabāt un stiprināt pusaudžu un jauniešu veselību. Pusaudži vecumā no 11 līdz 15 gadiem saskaras ar daudzām problēmām un izaicinājumiem, mainās attiecības ar ģimeni un vienaudžiem, notiek fiziskas un emocionālas izmaiņas, kas saistītas ar augšanu un nobriešanu. Pusaudžu periodā jauniešiem cilvēkiem palielinās vēlme pēc autonomijas un vēlme pieņemt lēmumu neatkarīgi no citiem, tāpēc tiek ietekmēta viņu veselība un veselības paradumi. Uzvedība, kas izveidojusies šai periodā, vēlāk ietekmē arī pusaudžu fizisko un garīgo veselību, uztura paradumus, fiziskās aktivitātes līmeni, smēķēšanu un alkohola lietošanu u. c. Tāpēc Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījumi ne tikai uzskatāmi parāda, kādas problēmas iezīmējas pusaudžu populācijā, bet arī ļauj prognozēt, kādi ar veselību saistītie riski sagaidāmi nākotnē, kad viņi kļūs par pieaugušajiem.

Skolas vecuma bērnu veselību ietekmējošo paradumu pētījumi (angl. *Health Behaviour in School-aged Children* (HBSC)) Latvijā tiek organizēti Pasauls Veselības organizācijas (turpmāk – PVO) uzraudzībā, un tie ir: “**Latvijas skolēnu veselību ietekmējošo paradumu pētījums**” (2005/2006; 2009/2010, 2013/2014), “**Latvijas skolēnu veselības paradumu pētījumi**” (2013/2014, 2009/2010, 2008, 2007, 1991–2006), “**PVO Starptautiskais jauniešu smēķēšanas pētījums Latvijā**” (2014, 2011, 2007), “**Veselība un psihoemocionālā labklājība skolas vecuma bērniem Latvijā**” (2008), “**Fiziskā aktivitāte un sēdošs dzīvesveids skolas vecuma bērniem Latvijā**” (2007), “**Uztura paradumi un ķermeņa masa skolas vecuma bērniem Latvijā**” (2007), “**Smēķēšanas un alkohola lietošanas izplatība skolas vecuma bērniem Latvijā 1991.–2006.**” (Slimību profilakses un kontroles centrs).

Iedzīvotāju reproduktīvā uzvedība

Valsts demogrāfiskās attīstības kontekstā ne mazāk svarīgi ir iedzīvotāju reproduktīvās veselības un uzvedības jautājumi. Reproductīvās veselības rādītāji raksturo visas sabiedrības veselības stāvokli, jo mātes un tēva veselība būtiski ietekmē bērna attīstību un veselību no tā ieņemšanas brīža. Pēdējā desmitgadē reproduktīvās uzvedības jautājumiem ir veltīti vairāki pētījumi: “**Latvijas sieviešu seksualitāte un kontracepcijas lietošanas paradumi**” (Slimību profilakses un kontroles centrs), “**Latvijas iedzīvotāju reproduktīvā veselība. Pārskats par situāciju (2003–2011)**” (biedrība “Papardes zieds”, 2012), “**Nevēlamas grūtniecības aspekti**” (“Papardes zieds”, 2013). Pētījumā tika vērtēti sociāldemogrāfiskie un ekonomiskie faktori, kontracepcijas lietošanas paradumi, kā arī zināšanu par reproduktīvo veselību līmenis. Pētījums atklāj, ka sieviešu zināšanas par kontracepciju ir viduvējas un nav atkarīgas no sievietes vecuma, izglītības, grūtniecību un dzemdību skaita iepriekš.

Klīnikas EGV pasūtītais pētījums **“Vīriešu neauglība – mīti, attieksme un izpratne”** (Slimību profilakses un kontroles centrs) īpašu uzmanību pievēršis zināšanām par vīriešu neauglības jautājumiem.

Sabiedrības reproduktīvo veselību nenoliedzami ietekmē alkohola un citu atkarību izraisošo vielu lietošana. Šo parādību izplatību un informētību par to, kādas sekas uz Latvijas sabiedrību atstāj kaitīgie ieradumi, analizē virkne pētījumu. Ik gadus Slimību profilakses un kontroles centrs apkopo un publisko dažādus tematiskos ziņojumus un pētījumus, piemēram, **“Jaunās psihoaktīvās vielas Latvijā: situācijas analīze 2007.–2014.”**, **“Smēķēšanas izplatība un sekas Latvijā 2014. gadā”**, **“Atkarību izraisošo vielu lietošanas izplatība sievietēm grūtniecības laikā”**, **“Smēķēšanas izplatība un sekas Latvijā”**, **“Situācija narkotiku un narkomānijas problēmas jomā Latvijā”**, **“Atkarību izraisošo vielu lietošanas izplatība un sekas Latvijā”**, **“Atkarību izraisošo vielu profilakse Latvijā”**, **“Atkarību izraisošo vielu lietošanas paradumi un tendences skolēnu vidū”** (LASPAD) un citi.

Sociālekonomiskie faktori un tautas ataudze

Zemais dzimstības līmenis, augstais pāragrais mirstības līmenis un lielais gados jauno izceļotāju skaits novedis pie būtiska iedzīvotāju skaita samazinājuma Latvijā. 2013. gada Valsts kancelejas administrēta projekta pētījumā **“Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte”** konstatēti galvenie faktori – finansiālā stabilitāte un nodarbinātība –, kuri tiek izvērtēti, plānojot bērnu, turklāt nodarbinātības nozīme pieaug ar katru nākamo bērnu (Valsts kanceleja, 2013). Vēlamo bērnu skaitu ģimenē visbiežāk traucē sasniegt nepietiekami ienākumi (46% respondentu), nestabili ienākumi (40%), nestabila valsts/pašvaldību atbalsta politika (39%). Pētījums liecina, ka darba devēji ģimeni neatbalsta un nav tai draudzīgi. Kaut gan valsts ir noteikusi aizsardzību grūtniecēm un vecākiem, 22% respondentu norādīja, ka darba devēji nav nodrošinājuši nekādus atvieglojumus vecākiem ar bērniem. Pētījumā konstatēts, ka bērnu radišana negatīvi ietekmē sievietes un arī vīriešu karjeru, kuriem ir trīs un vairāk bērnu; ja mājās kopā ar bērnu pavada vairāk nekā gadu, pastāv risks zaudēt kvalifikāciju (45%). Pētījumā secināts: lai samazinātu bērnu radišanas un aprūpes ietekmi uz nodarbinātību, ir jāveicina iespēja vecākiem, un īpaši mātēm, ātrāk atgriezties darbā, dalīt bērna aprūpes pienākumus un savienot ģimenes un darba dzīvi. Pētījumā norādīts, ka viens no iespējamajiem risinājumiem darba un ģimenes savienošanai, kopjot mazus bērnus un saglabājot ekonomisko stabilitāti ģimenē, ir savas darbavietas radišana – sava uzņēmuma veidošana vai pašnodarbinātība. Pētījumā arī konstatēts, ka negatīva ietekme uz dzimstību ir nelegālai nodarbinātībai, tādēļ dzimstības veicināšanai būtiski ir nelegālo nodarbinātību aizstāt ar legālo. Pētījumā vērsta uzmanība uz to, ka nepietiekama ir bērna aprūpes pakalpojumu pieejamība tad, kad vecākiem jāuzsāk darba gaitas. Būtisks

atbalsts bērna pieskatīšanai visiem, kuru bērni ir sasnieguši 1,5 gadu vecumu, ir valsts bezmaksas bērnudārza nodrošināšana vai līdzmaksājums auklīšu dienestam un privātajiem bērnudārziem. Svarīga ir bērnu pieskatīšanas savienošana ar darbu, ja bērns mācās sākumskolā, jo šāda situācija rada spriedzi vecākos un apdraud bērnu drošību.

Pētījumā **“Sievietes biznesā un lauksaimniecībā”** konstatēts, ka svarīgākās problēmas sieviešu uzņēmējdarbībā Latvijā ir saistītas ar uzņēmējdarbības vidi, valsts attieksmi pret mazo un vidējo uzņēmējdarbību, likumdošanas mainīgumu (Zīverte, 2005). Sieviešu uzņēmējdarbībai ir raksturīga paļaušanās uz sevi un savu ģimeni un vāja ticība valsts un pašvaldību institūcijām. Īpaši lauku sieviešu uzņēmējdarbības uzsākšanas motivācija bieži saistīta ar rūpēm par ģimeni un bērniem, nepieciešamību sagādāt līdzekļus bērnu audzināšanai un izglītošanai.

Labklājības ministrija realizējusi vairākus pētījumus par faktoriem, kas ietekmē demogrāfisko situāciju. Kā nozīmīgākais minams **“Pētījums par horizontālās politikas “vienlīdzīgas iespējas” ieviešanas efektivitāti 2007.–2013. gada plānošanas periodā”** (Labklājības ministrija, 2013a). Pētījuma rezultātā secināts, ka likumdošanā nepieciešams iestrādāt normas, kas paredz tēviem izmantot daļu no bērna kopšanas atvaļinājuma, tādējādi bērna aprūpē biežāk tiktu iesaistīti tēvi un sievietēm dota iespēja ātrāk atgriezties darba tirgū. Pētījumā norādīts, ka jāveicina aktivitātes, kas vērstas uz sadarbību ar darba devējiem, aktualizējot jautājumu par vīriešu darba un ģimenes dzīves saskaņošanas iespējām, kā arī nepieciešams paredzēt saīsinātu (apmaksātu) darba laiku vecākiem, kuri atgriežas darba tirgū, līdz bērns sasniedz pusotra gada vecumu. Pētījums akcentē arī nepieciešamību izstrādāt stratēģiju skolas vecuma bērnu pieskatīšanai pēc mācībām, nodrošinot bērnu pieskatīšanu skolā visas dienas garumā. Pētījumā konstatēts, ka Latvijā vērojama gan darba tirgus horizontālā segregācija pēc dzimuma – sieviešu koncentrēšanās zemāk apmaksātajos darba tirgus sektoros, gan vertikālā segregācija – niecīgs sieviešu skaits vadības līmeņos u. c. Tas nozīmē, ka nākotnē sievietēm būs mazākas pensijas un lielāks nabadzības risks.

Latvijā visvairāk nabadzībai ir pakļauti bērni, kuru vecāki ir bez darba, secināts pētījumā **“Trūcīgo māsaimniecību ar bērniem raksturojums”** – vairāk nekā pusē trūcīgo māsaimniecību (aptuveni 55%) cilvēki darbības vecumā ir bez darba, trūcīgās māsaimniecības, kurās bērnu audzina viens vecāks, kas nestrādā, ir lielākā trūcīgo māsaimniecību ar bērniem grupa (39%) (Labklājības ministrija, 2013b). Sociālās palīdzības veidi, kurus visbiežāk saņem trūcīgās māsaimniecības ar bērniem, ir ģimenes valsts pabalsts (92%), dzīvokļa pabalsts (58%), pārtikas pakas (55%). Trūcīgās māsaimniecība ar bērniem visvairāk saņem valsts piešķirtos pabalstus: ģimenes valsts pabalstu (92%), bērna kopšanas pabalstu (19%), bezdarbnieka pabalstu (14%), pensiju (vecuma, izdienas vai invaliditātes) (14%).

Kā ģimenes ienākumus ietekmē bērna ienākšana ģimenē, pētīts arī iepriekš. Tā, piemēram, **“Pētījumā par bērna kopšanas pabalstu, tā efektivitāti un**

vēlamajiem izmaksas periodiem” konstatēts, ka bērna kopšanas pabalsta saņemšanas periodā ģimenes ienākumi būtiski samazinās, turklāt ģimenes loceklim, kurš izmanto pilnu nepārtrauktu bērna kopšanas atvaļinājumu, pieaug risks palikt bez darba un sabiedrība vēl nav akceptējusi likumā noteikto dzimumu līdztiesības principu bērna kopšanas atvaļinājuma un bērna kopšanas pabalsta izmantošanas laikā (Latvijas Universitāte, 2002). Bērnu tēvi Darba likumā noteikto bērna kopšanas atvaļinājumu pagaidām izmanto maz. Savukārt pētījumā **“Nabadzības feminizācija: riska faktoru maiņa Latvijā no 1991. līdz 1999. gadam”** secināts, ka vīriešu ienākumi caurmērā ir lielāki nekā sievietes ienākumi (Labklājības ministrija, 2000). Sievietes ienākumi galvenokārt koncentrējas vidējo ienākumu grupās, bet vīriešu ienākumiem ir lielāka variācija. Pētījuma rezultātā ir atklāti vairāki faktori, kas ietekmē sievietes ienākumu līmeni: ģimenes statuss, ir bērns vai viņa nav, bērnu skaits, nodarbinātības statuss, izglītības līmenis, dzīvesvieta. Pētījumā norādīts, ka ģimeņu, kurās ir bērni, materiālā atbalstīšana ir uzskatāma par sociālās politikas prioritāti. Arī pētījumā **“Sabiedriskās domas aptauja par sociāli ekonomisko situāciju Latvijā”** secināts: lai atvieglotu rūpes par bērniem, viens no svarīgākajiem nosacījumiem ir lielāki bērnu pabalsti. Lielākus bērnu pabalstus kā svarīgu prasību norādīja 41% respondentu (Valsts kanceleja, 2008).

Savukārt pētījumā **“Diskriminācijas aizlieguma ievērošana darba tiesiskajās attiecībās pret jaunajām māmiņām”** konstatēts, ka nereti dzemdību un bērnu kopšanas atvaļinājuma dēļ jaunās māmiņas tiek nostādītas sliktākā situācijā nekā pārējie darbinieki (Latvijas Republikas Tiesībsarga birojs, 2012). Darba devēji nav pretimnākoši, ja ir saslīmuši bērni vai citu ģimenes apstākļu dēļ nepieciešams doties mājās pirms darbalaika beigām; 34% respondentu norādījuši, ka bailes saglabāt pašreizējo darbu vai atrast jaunu darbu attur tos no vēl viena bērna radīšanas.

Līdzsvarotā Latvijas teritorijas attīstībā aktuāls ir jautājums par izglītības pieejamību. **“Pētījumā par mazo skolu tīklu Latvijā”** norādīts, ka, pieņemot lēmumu par skolu tīkla sakārtošanu, jāizvirza mērķis – nodrošināt pēc iespējas augstākas kvalitātes izglītību vistuvāk bērnu un skolēnu dzīvesvietai, sabalansējot to ar efektīvu finanšu līdzekļu pārvaldības principiem (Izglītības un zinātnes ministrija, 2013). Pētījumā atzīmēts, ka mazās lauku skolas var būt ne tikai vispārējās izglītības centri, bet arī mūžizglītības, kultūras un sabiedriskās dzīves centri, kas nodrošina izglītības pieejamību pēc iespējas tuvāk dzīvesvietai un piedāvā paplašinātu pakalpojumu grozu vietējiem iedzīvotājiem.

Aktuāli ir jautājumi par bērnu labklājību. Tā, piemēram, 2007. gadā veikts Labklājības ministrijas pasūtīts pētījums **“Ielas bērni Latvijā. Situācija un priekšlikumi tās uzlabošanai”** (Labklājības ministrija, 2007c). Pētījumā norādīts, ka viens no nopietnākajiem faktoriem, kas ietekmē obligātās izglītības pieejamību, ir vecāku nabadzība. Pētījumā noteikti 15 riska faktori, kas norāda uz iespējamību kļūt par problēmbērnu. Tie ir: alkoholisms un narkomānija, fiziska, seksuāla vai emocionāla vardarbība, klaiņošana, prostitūcija, datoratkarība,

noziedzība, agra seksuālā dzīve, viena vecāka zaudējums, abu vecāku aprūpes zaudējums, vecāku alkoholisms un citas atkarības, vecāku zemais izglītības līmenis, vecāku prombūtne ārzemēs, vecāku neieinteresētība bērnu audzināšanā, nepiemēroti sadzīves apstākļi, nabadzība. Pētījumā **“Ielas bērni Latvijā: problēmas un risinājumi”** konstatēts, ka galvenie cēloņi bērnu nonākšanai uz ielas ir nabadzība un konfliktējošas attiecības ģimenē (Lukašinska, 2002).

Bezdarbs ir viens no faktoriem, kas ietekmē demogrāfisko situāciju Latvijā un iedzīvotāju labklājību. Nereti tieši māmiņas ar maziem bērniem kļūst par bezdarbniecēm. Pētījumā **“Diskriminācija Latvijas darba tirgū”** konstatēts, ka diskrimināciju darba tirgū par aktuālāku problēmu salīdzinājumā ar citām sociālām problēmām uzskata cilvēki ar vājām latviešu valodas zināšanām, jaunieši secumā no 15 līdz 24 gadiem, sievietes pēc bērna kopšanas atvaļinājuma un pirmspensijas vecuma cilvēki vecumā no 50 līdz 64 gadiem (Nodarbinātības valsts aģentūra, 2014). Savukārt pētījumā **“Bezdarba un sociālās atstumtības iemesli un ilgums”** secināts, ka ilgstoša bezdarba riskam ir pakļauti indivīdi bez darba pieredzes, bezdarbnieki vecumā ap 50 gadiem un sievietes ar bērniem vecumā līdz 15 gadiem (Labklājības ministrija, 2007a). Galvenie iemesli, kuru dēļ ekonomiski neaktīvas personas nemeklē darbu, ir darba pieprasījuma un piedāvājuma nesaskaņotība, invaliditāte (it īpaši vīriešu vidū) un arī bērnu kopšana (īpaši sievietēm). Pētījumā secināts, ka darba pieprasījuma pielāgošana atsevišķu iedzīvotāju grupu darba piedāvājuma specifikai varētu būt svarīga gan sociālās atstumtības, gan darba roku trūkuma mazināšanā. Valsts ģimenes politika ir vairāk vērsta uz bērnu dzimstības veicināšanu un vecāku atbalstu bērna pirmajos dzīves gados, taču vēlāk sniegtais atbalsts bērnu aprūpei un audzināšanai daudz bērnu ģimenēm ir nepietiekams.

Iedzīvotāju migrācija

Kopš Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā būtiski pieaugusi iedzīvotāju migrācija no Latvijas uz citām valstīm, galvenokārt ES dalībvalstīm. Latvijā veikti daudzi pētījumi par migrācijas jautājumiem. Pētījumā **“Latvijas emigrantu kopienas: nacionālā identitāte, transnacionālās attiecības un diasporas politika”** konstatēts, ka tādus emigrācijas iemeslus kā finansiālas grūtības, nespēja Latvijā atrast darbu retāk min aizbraucēji no Rīgas. Neekonomiskie izstumšanas faktori biežāk veicinājuši aizbraukšanu no Rīgas un citām lielajām pilsētām (Latvijas Universitāte, 2015). Norādīts, ka labākas nodarbinātības izredzes ārzemēs ir vīriešiem; emigrantiem ar augstāko izglītību; emigrantiem ar Latvijas pilsonību salīdzinājumā ar tiem, kuriem tās nav; emigrantiem, kuriem ir darba pieredze; emigrantiem, kuru mītnes zeme ir Lielbritānija; emigrantiem, kuri ļoti labi vai brīvi pārvalda mītnes zemes valodu.

Savukārt pētījumā **“Darbspēka ģeogrāfiskā mobilitāte”** konstatēts, ka vissvarīgākais iemesls, kāpēc respondenti vēlas doties uz ārvalstīm, lai

strādātu, ir augstāks atalgojums (87,4%); daudzi respondenti uzskata, ka ārvalstīs ir labāki darba apstākļi un labākas sociālās garantijas, jaunieši bieži vēlas iegūt jaunu pieredzi un nodrošināt sev lielākas izaugsmes iespējas nākotnē (Labklājības ministrija, 2007b).

Kopsavilkums

Kopš 21. gs. sākuma Latvijā veikts ievērojams skaits pētījumu, kas veltīti demogrāfijas problēmām un tautas ataudzei un kas notikuši vairākos nozīmīgos virzienos – laulība un ģimene, iedzīvotāju veselība un to ietekmējošie faktori (ieskaitot alkoholisma un narkomānijas apkarošanu), iedzīvotāju reprodktīvā uzvedība, tautas ataudze un to ietekmējošie sociālekonomiskie faktori, iedzīvotāju migrācija un remigrācija. Pētījumi šajos virzienos turpinās.

Literatūra un avoti

- Berga, G., Tiltiņa, I., Buša, I., Dūselis, S. (2005) *Laulību šķiršanas, laulību noturības un dzimstības veicinošo faktoru izpēte* [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/petijums_lauliliba.pdf (18.04.2016.)].
- Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums, pieņemts 14.12.2012. [<http://m.likumi.lv/doc.php?id=253442> (22.01.2017.)].
- Eurostat. Migrācijas un migrantu statistika [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/lv (21.01.2017.)].
- Izglītības un zinātnes ministrija (2013) Pētījums par mazo skolu tīklu Latvijā [<http://www.izm.gov.lv/images/statistika/petijumi/02.pdf> (10.12.2015.)].
- Labklājības ministrija (2007a) Bezdarba un sociālās atstumtības iemesli un ilgums. Pētījumi. Bezdarba un sociālās atstumtības iemesli un ilgums [<http://www.lm.gov.lv/text/674> (14.12.2015.)].
- Labklājības ministrija (2007b) Darbaspēka ģeogrāfiskā mobilitāte [http://www.lm.gov.lv/upload/darba_tirgus/darba_tirgus/petijumi/geografiska_mobilitate.pdf (15.12.2015.)].
- Labklājības ministrija (2007c) Ielas bērni Latvijā. Situācija un priekšlikumi tās uzlabošanai [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/ielas_berni_lv.pdf (10.12.2015.)].
- Labklājības ministrija (2000) Nabadzības feminizācija: riska faktoru maiņa Latvijā no 1991. līdz 1999. gadam. Publikācijas un statistika. Pētījumi [http://www.lm.gov.lv/upload/petijumi/lm_soc_polit_petijums2000g.pdf (25.09.2015.)].
- Labklājības ministrija (2013a) Pētījums par horizontālās politikas “vienlīdzīgas iespējas” ieviešanas efektivitāti 2007.–2013. gada plānošanas periodā. Publikācijas un statistika. Pētījumi [http://www.lm.gov.lv/upload/petijumi/121213_gala_zin.pdf (21.08.2015.)].
- Labklājības ministrija (2013b) Trūcīgo māsaimniecību ar bērniem raksturojums. Publikācijas un statistika Pētījumi. [http://www.lm.gov.lv/upload/petijumi/izvertejums_trucigas.pdf (21.08.2015.)].
- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde (2015) Demogrāfija 2015. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/Nr%2011%20Demografija%202015%20%2815_00%29%20LV_EN.pdf (20.12.2016.)].
- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde (2016) Veselības pašnovērtējums (EU-SILC apsekojums) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/veseliba/tabulas/metadati-veselibas-pasnovertejums-eu-silc-apsekojums> (14.12.2015.)].

- Latvija Republikas Tiesībsarga birojs (2012) Diskriminācijas aizlieguma ievērošana darba tiesiskajās attiecībās pret jaunajām māmiņām. Diskriminācijas aizlieguma ievērošana darba tiesiskajās attiecībās pret jaunajām māmiņām [http://www.lm.gov.lv/upload/dzimumu_lidztiesiba/dokumenti_un_tiesibu_akti/maminas_petijums.pdf (10.12.2015.)].
- Latvijas Universitāte (2002) Pētījums par bērna kopšanas pabalstu, tā efektivitāti un vēlamajiem izmaksas periodiem. Publikācijas un statistika. Pētījumi [http://www.lm.gov.lv/upload/petijumi/labklajibas_ministrijas_socialas_politikas_petijumu_rezultati_2002.gada.pdf (15.09.2015.)].
- Latvijas Universitāte (2015) Latvijas emigrantu kopienas: cerību diaspora [http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/zinas/2016/FSI_Ceribu_diaspora_pub.pdf (15.12.2015.)].
- Lukašinska, I. (2002) *Ielas bērni Latvijā: problēmas un risinājumi* [http://petijumi.mk.gov.lv/sites/default/files/file/Provid_Ielas_berni.pdf (14.12.2015.)].
- Nodarbinātības valsts aģentūra (2014) Diskriminācija Latvijas darba tirgū. Pētījumi. Diskriminācija Latvijas darba tirgū [http://www.nva.gov.lv/docs/30_53217f16241943.63850296.pdf (14.12.2015.)].
- Papardes zieds (2012) Latvijas iedzīvotāju reproduktīvās veselības pētījums. 2012. [http://www.papardeszieds.lv/attachments/311_PapardesZieds_WEB.compressed.pdf (25.09.2015.)].
- Papardes zieds (2013) Pētījums lauž stereotipus par abortu veikušām sievietēm [http://www.papardeszieds.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=341:-ptjums-lau-stereotipus-par-abortu-veikum-sievietm&catid=2:jaunumi&Itemid=3 (25.09.2015.)].
- Pārresoru koordinācijas centrs (2013) Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte. Publikācijas un pētījumi [http://www.pkc.gov.lv/images/Tautas_ataudzi_ietekmjosie_faktori.pdf (20.08.2015.)].
- Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde (2015) 2015. gada publiskais pārskats [http://www.pmlp.gov.lv/lv/sakums/jaunumi/publikacijas/gada-parskati/pmlp-2015.-gada-p%C4%81rskats-(pdf).pdf (22.01.2017.)].
- Putniņa, A. (2007) *Ziņojums par situāciju Latvijā “Vardarbība un veselība”* [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/vardarbiba_veseliba.pdf (10.12.2015.)].
- Putniņa, A., Dupate, K., Mileiko, I., Brants, M. (2015) *Pētījums par laulību neregistrēšanas problemātiku* [http://www.pkc.gov.lv/images/Gala_zinojums_19012016.pdf (10.12.2015.)].
- Sabiedrības profilakses un kontroles centrs [https://www.spkc.gov.lv/lv/statistika-un-petijumi/ (02.08.2017.)].
- SDKS (2008) Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā. Latvijas iedzīvotāju aptauja [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/demogr_gim_lv.pdf (10.12.2015.)].
- Sebre, S., Ļebedeva, L., Trapeniece, I. (2004) *Laulību, dzimstības un pozitīvu bērnu un vecāku attiecību veicinošo faktoru izpēte* [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/petijums_veicinosi_faktori.pdf (26.09.2015.)].
- Zīverte, L., Šūmane, S., Tisenkopfs, T. (2005) *Sievietes biznesā un lauksaimniecībā. Eiropas Komisijas un Norvēģijas valdības finansēta projekta pētījums* [http://www.lm.gov.lv/upload/dzimumu_lidztiesiba/situacija_latvija/gala_zinojums_lm_latv.pdf (21.08.2015.)].
- Valsts kanceleja. Sabiedriskās domas aptauja par sociāli ekonomisko situāciju Latvijā. Pētījumu un publikāciju datubāze [http://petijumi.mk.gov.lv/ui/DocumentContent.aspx?ID=3352 (26.09.2015.)].

5. Sociālekonomisko faktoru un reģionālās politikas loma reģionālajā demogrāfiskajā attīstībā

Aleksandrs Dahs

Ievads

Ilgspējīgu demogrāfisku situāciju var uzskatīt par vienu no primāriem sekmīgas reģionālās un nacionālās attīstības priekšnoteikumiem. No vienas puses, negatīva demogrāfiskā dinamika nenovēršami noved pie nopietnām sociālekonomiskām problēmām. No otras puses, vāja sociālekonomiskā vide apdraud reģiona līdzsvarotu demogrāfisko attīstību, radot bezgalīgu degradācijas spirāli, kas var tikt pārtraukta tikai ar mērķtiecīgas ārējās ietekmes palīdzību. Neskaitot nejaušus vai neplānotus dabiskus, ģeopolitiskus un ekonomiskus notikumus, mērķtiecīgas valsts politikas aktivitātes un ieguldījumi (piemēram, tādi, kuri tiek īstenoti valsts reģionālās un kohēzijas politikas ietvaros) var tikt uzverti par nozīmīgākiem ietekmes instrumentiem, kurus ir iespējams plānot, modificēt un kontrolēt. Tas norāda, ka sociālekonomiskās vides, politikas aktivitāšu un demogrāfisko procesu sakarību un mijiedarbību izpēte ir svarīga ne tikai demogrāfiem, bet arī politikas plānotājiem un likumdevējiem.

Akadēmiskas un politiskas diskusijas par cēloņsakarībām, kas pastāv starp noteiktiem sociālekonomiskiem faktoriem un demogrāfiskiem procesiem, regulāri parādās gan Latvijā, gan citur pasaulē. Kamēr vietējā līmeņa sociālekonomiskie rādītāji jau sen tika pieskaitīti pie reģionālās demogrāfiskās attīstības ietekmes faktoriem un iekļauti atbilstošos statistiskajos pārskatos (piemēram, Valsts statistiskā pārvalde, 1939), vispārējā interese par šo problemātiku ir augusi visā Eiropas Savienībā līdz ar jaunās kohēzijas politikas instrumentu un ar to saistītu teritoriālās konverģences mērķu ieviešanu.

Izteikta nepieciešamība pēc labākas izpratnes par reģionālā līmeņa sociālekonomiskās un demogrāfiskās attīstības sakarībām tiek uzsvērtā daudzās publikācijās, ieskaitot Eiropas ricībpolitikas pētījumu centra (*Centre for European Policy Studies* (CEPS)) ekspertu Martina Ferija (*Martin Ferry*) un Heidi Vironeņas (*Heidi Vironen*) (Ferry, Vironen, 2010), kā arī Eiropas Komisijas pētnieces Gabrielas Fēšisas (*Gabriella Fésius*) un viņas kolēģu (Fesus et al., 2008) darbus.

Šī pētījumu virziena turpmāku attīstību veicināja jaunu terminu, disciplīnu un zinātnisko apakšnozaru ieviešana (piemēram, “telpiskā demogrāfija” (*Spatial Demography*) vai “reģionālā demogrāfija” (*Regional Demography*)).

Pēdējā laikā novērotā augošā interese par demogrāfisko pētījumu papildināšanu ar telpiskās analīzes elementiem var tikt daļēji izskaidrota ar lielāku telpiski piesaistītu datu pieejamību, kas ļauj atspoguļot iedzīvotāju attīstības un ar to saistītu sociālekonomisko procesu dinamiku telpā – reģionu vai mazāku teritoriālo vienību līmenī. Šādu interesi vēl vairāk veicina analīzes un vizualizācijas rīku klāsta strauja paplašināšanās, ieskaitot jaunākos sasniegumus telpisko ekonometrisko modeļu izstrādē un ģeogrāfisko informācijas sistēmu (ĢIS) attīstībā.

Neatkarīgi no disciplīnas nosaukuma un lietotās metodoloģijas lielākā daļa autoru uzsver telpiskās analīzes lomu fundamentālo cēloņsakarību (starp sociālekonomisko vidi, politikas pasākumiem un demogrāfisko attīstību) analīzē un izziņāšanā. Plaši pazīstamais amerikāņu demogrāfs un telpiskās analīzes eksperts Pauls Voss (Voss, 2007) un sociologs Džons Logans ar kolēģiem (Logan et al., 2010) savās publikācijās atzīmējuši, ka telpiskās dimensijas lietošana demogrāfiskajos pētījumos var palīdzēt atklāt jaunas un iepriekš neapzinātas reģionālās demogrāfiskās attīstības problēmas.

Šādus argumentus var apstrīdēt, pieņemot, ka iedzīvotāju demogrāfiskie parametri (piemēram, vecums, dzimums, dzimstības līmenis, mirstības līmenis u. c.) un procesi veidojas dabisku un ģenētisku faktoru iespaidā, kurus var ietekmēt tikai apkārtējās vides apstākļi. Tomēr šāda argumentācija nemaina pamata jautājumu – vai sociālekonomiskie faktori un politikas pasākumi, kuri ir atdalīti no dabiskiem demogrāfiskiem procesiem, spēj ietekmēt iedzīvotāju individuālos lēmumus par migrāciju, ģimenes plānošanu, dzīvesveida un medicīniskās aprūpes izvēli. Piemēram, Maksa Planka Demogrāfisko pētījumu institūta pētnieks Sebastians Kliseners (*Sebastian Klüsener*) ar kolēģiem (Klusener et al., 2012) skaidro, ka demogrāfiskās pārmaiņas tiek pasniegtas zinātniskajā literatūrā kā makroprocesi, kas veidojas vides apstākļu un individuālu lēmumu rezultātā. Taču empīriskie novērojumi un loģiskie secinājumi ļauj spriest, ka šie apstākļi un lēmumi nav nekas cits kā indivīda telpiskā, vēsturiskā un sociālekonomiskā konteksta produkti.

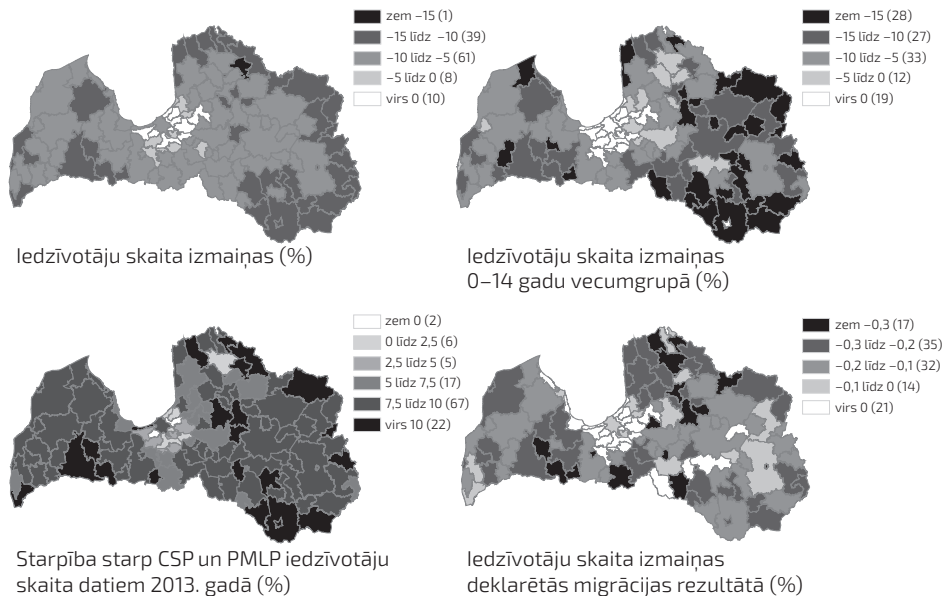
Reģionālā nevienlīdzība un telpiskā pārtece

Pamatojoties uz iepriekš minēto informāciju un empīriskiem datiem par situāciju Latvijā un tās reģionos, ir pamats uzskatīt, ka pastāv ievērojamas sakarības starp demogrāfiskiem procesiem, sociālekonomiskiem faktoriem un atbilstošām politikas aktivitātēm. Turklāt šīs sakarības prasa detalizētu izpēti, analizējot apslēptas mijiedarbības un cēloņsakarības, kā arī vērtējot tiešus un pastarpinātus telpiskus efektus. Šādas analīzes veikšanai ir nepieciešams skaidri izprast un kvantificēt demogrāfiskās problēmas un nevienlīdzību, kas pastāv starp Latvijas pašvaldību un reģionu.

2011. gadā norisinājās visdetalizētākā tautas skaitīšana Latvijas vēsturē, ko veica Centrālā statistikas pārvalde (turpmāk – CSP), sniedzot pētniekiem aktuālus un daudzveidīgus datus par nacionālā un reģionālā līmeņa demogrāfiskajiem procesiem. Tautas skaitīšanas laikā konstatētā starpība starp faktisko iedzīvotāju skaitu (pēc CSP aprēķiniem) un deklarēto iedzīvotāju skaitu (pēc Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes (turpmāk – PMLP) datiem) iniciēja iedzīvotāju skaita novērtēšanas statistisko metožu pārskatīšanu un radīja nepieciešamību pēc vairāku sociālekonomisku indikatoru, kas balstījās uz precīziem iedzīvotāju skaita datiem (piemēram, IKP uz vienu iedzīvotāju), pārrēķina. Lai kvantitatīvi novērtētu šo starpību starp faktisko un deklarēto iedzīvotāju skaitu, drīz pēc tautas skaitīšanas rezultātu publicēšanas Valsts reģionālas attīstības aģentūra ieviesa jaunu reģionālo demogrāfisko indikatoru “Atšķirība starp PMLP un CSP datiem” (skat. VRAA, 2013).

5.1. attēlā ir parādītas atsevišķu demogrāfisko indikatoru izmaiņas Latvijas novadu līmenī 2009.–2014. gadā.

Lai kvantitatīvi novērtētu demogrāfisko procesu dinamiku, ievērojot vispārpieņemtos principus, vairāku statistisko rādītāju vērtības tika pārveidotas par izmaiņu koeficientiem vai izmaiņu indeksiem (izmantojot 2011. gadu par bāzes gadu – 100). Lai nodrošinātu datu salīdzināmību starp pašvaldību un reģionu, ir veikts vairāku absolūto statistisko indikatoru pārrēķins uz vienu iedzīvotāju. Tie dati, kas jau iepriekš tika aprēķināti uz vienu iedzīvotāju un ir publicēti dažādu

5.1. attēls. Reģionālie demogrāfiskie trendi Latvijā 2009.–2014. gadā

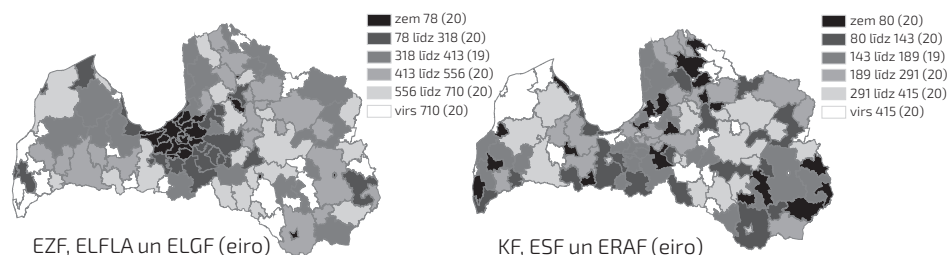
Avots: izstrādājis autors, CSP dati.

valsts iestāžu pārskatos, bieži vien izrādās iegūti, izmantojot PMLP informāciju par deklarēto pašvaldību iedzīvotāju skaitu. Rezultātā šādi dati tika atkārtoti pārrēķināti, paļaujoties uz reālai situācijai vairāk atbilstošu CSP informāciju.

Turpmākai kvantitatīvai analīzei nepieciešamo ietekmes parametru skaits ir ierobežots. To nosaka statistisko datu pieejamība atsevišķu valsts pašvaldību līmenī. Visi sociālekonomiskie indikatori un citi rādītāji, kas tiek izmantoti šajā sadaļā, tiek ņemti no Teritoriālās attīstības un plānošanas informācijas sistēmas Reģionālās attīstības indikatoru moduļa (turpmāk – RAIM) (2016), kas apkopo un uzkrāj attiecīgu statistisko informāciju par valsts teritoriālajām vienībām.

Diskutējot par datu pieejamību, jāpiemin fakts, ka 1999.–2009. gada Latvijas administratīvi teritoriālās reformas rezultātā valstī tika radīta gluži jauna viena līmeņa lokālo teritoriālo vienību sistēma (Ramute, 2008). Jāsecina, ka reformas veikto telpisko pārmaiņu rezultātā daļa sociālekonomisko un iedzīvotāju attīstības rādītāju, kas bija iegūti pirms 2009. gada, nevar tikt izmantoti atbilstoši pētījuma mērķim, tāpēc šajā darbā paveiktā kvantitatīvā analīze tiek primāri balstīta uz 2009.–2014. gada datiem.

Piedāvātajā kvantitatīvajā analīzē tiek izmantoti tādi sociālekonomiskie rādītāji kā pašvaldību iedzīvotāju ienākuma nodokļa ieņēmumi uz vienu iedzīvotāju, bezdarba līmenis, ārvalstu tiešās investīcijas uz vienu iedzīvotāju un pašvaldību budžeta izdevumi uz vienu iedzīvotāju sociālajam atbalstam. Ņemot vērā kompetento valsts iestāžu tieksmi aktuālu reģionālās attīstības problēmu (to skaitā arī demogrāfiskās attīstības jautājumu) risināšanai aizvien aktīvāk izmantot ES fondu līdzfinansējumu (piemēram, skat. Dahs, 2016), ir svarīgi novērtēt arī Eiropas struktūrfondu (Eiropas Reģionālās attīstības fonda (turpmāk – ERAF) un Eiropas Sociālā fonda (turpmāk – ESF)), Kohēzijas fonda (turpmāk – KF) un lauku atbalsta instrumentu (Eiropas Zivsaimniecības fonda (turpmāk – EZF), Eiropas Lauksaimniecības fonda lauku attīstībai (turpmāk – ELFLA) un Eiropas Lauksaimniecības garantiju fonda (turpmāk – ELGF)) lomu valsts reģionu demogrāfiskajā attīstībā.

5.2. attēls. Vidējais ES fondu izlietojums Latvijas pilsētās un novados gadā uz vienu iedzīvotāju 2009.–2013. gadā

Avots: izstrādājis autors, RAIM dati.

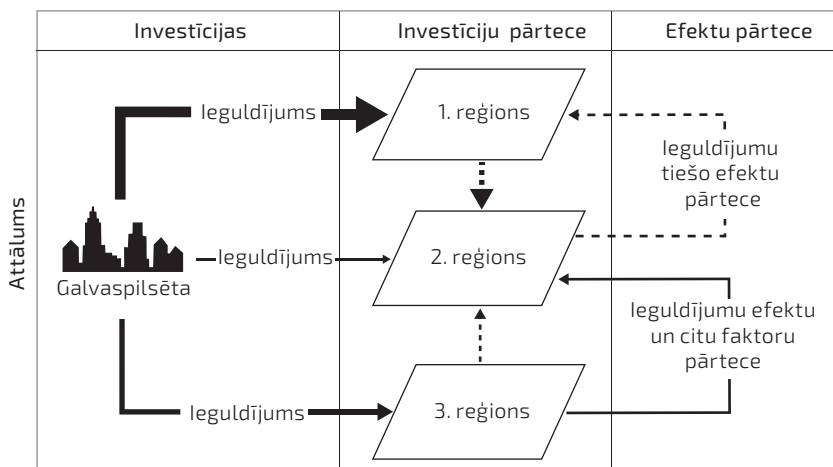
5.2. attēls parāda ES finansējuma telpisko izlietojumu Latvijas pilsētās un novados 2009.–2013. gadā.

Aplūkojot 5.1. attēlā iekļautās kartes un ņemot vērā salīdzinoši nelielo Latvijas administratīvi teritoriālo vienību izmēru, var spriest, ka lielākā daļa apskatīto Latvijas pašvaldību reģionālo demogrāfisko indikatoru uzrāda nozīmīgu telpiskās autokorelācijas līmeni. Vairums no tiem demonstrē klasisku aglomeratīvu telpisku struktūru ar labākām vērtībām valsts centrālajā daļā (galvaspilsētas apkārtnē) un sliktākiem rezultātiem pierobežā un nomaļos reģionos.

Lai vienkāršāk izskaidrotu telpiskās autokorelācijas jēdzienu, var izmantot analogiju ar klasisko temporālo autokorelāciju laika rindu izpētē. Empīriskie pētījumi telpiskās analīzes jomā parāda: attēlojot kartē dažādu sociālekonomisku parametru vērtības, bieži vien var novērot, ka fiziskā attāluma ietekme izpaužas ar līdzīgām parametru vērtībām. Citiem vārdiem – reģioni ar līdzīgām parametru vērtībām tiecas atrasties telpā tuvāk viens otram, šādi veidojot “aukstus” un “karstus” klasterus. Šādā gadījumā var secināt, ka pētītajam parametram piemīt pozitīva telpiskā autokorelācija (Voss et al., 2006, 411).

Pozitīva telpiskā autokorelācija var rasties dažādu procesu ietekmē. Visbiežāk tas notiek pētāmā procesa tiešās telpiskā pārteces rezultātā (piemēram, reģionu attīstībai piešķirto finanšu līdzekļu pārtece starp teritoriālo vienību robežām). Retāk to izraisa pētāmā procesa efektu telpiskā pārtece starp blakus esošiem reģioniem (piemēram, iedzīvotāju skaita pieaugums teritoriālajās vienībās, kas atrodas labi finansēta industriālā centra apkārtnē).

5.3. attēlā ir shematiski atveidoti divu veidu telpiskās pārteces efekti starp vairākiem valsts reģioniem. Līniju biežums attēlā parāda ieguldījumu intensitāti.

5.3. attēls. Investīciju starpreģionālās pārteces efektu shematisks atveidojums

Avots: izstrādājis autors.

Reģionālo demogrāfisko procesu modelēšana

Lai ietvertu iepriekš minēto telpiskās pārteces efektu ekonometriskajā modelī, vispirms ir jākvantificē pētāmas teritorijas (valsts) telpiskā struktūra. To var paveikt, izveidojot vienkāršu kvadrāta telpisko svaru matricu atbilstoši metodoloģijai, kas ir pieejama specializētajā literatūrā (piemēram, Ward, Gleditsch, 2008 vai Anselin, 2003). Vienkāršākais veids, kā izveidot šādu matricu, ir aprēķināt pētāmo reģionu centrālo punktu ģeogrāfisko attālumu inversās vērtības. Tomēr vairāki autori (piemēram, Anselin, 2003) uzskata, ka gadījumos, kad ir pieejami precīzi digitalizēti kartogrāfiskie dati, ir efektīvāk aprēķināt un izmantot robežu sakaru matricas, kas attēlo teritoriālo vienību telpisko struktūru pēc to kopējām robežām (līdz k līmeņiem).

Ievērojot minēto, tika izstrādāta kvadrāta ($n = 119$) telpisko svaru matrica (W), kas attēlo Latvijas pašvaldību telpiskās attiecības pēc to kopējām robežām ($k = 1$). Turpmāk šī matrica tiks izmantota telpiski svērto regresijas modeļu izstrādē.

Pārejot pie pētāmo indikatoru kvantitatīvās analīzes, var secināt, ka Latvijā novērotā reģionālo demogrāfisko procesu telpiskā autokorelācija ievērojami mazinās jebkādu klasisko lineāro modeļu efektivitāti. Būtu aplami pieņemt, ka indivīdi strādā, pelna iztiku, dzīvo un saņem publiskos pakalpojumus vienas pašvaldības teritorijā bez jebkādas ikdienas starpreģionu mobilitātes. Lai detaļās izpētītu sociālekonomisko faktoru un reģionālās politikas lomu reģionālajā demogrāfiskajā attīstībā, ievērojot arī telpiskās dimensijas lomu, ir iespējams izmantot vairākus telpiski svērto regresijas modeļu veidus:

- telpiskās nobīdes modelis (*Spatial lag model* (SLM)), kas iekļauj atkarīgā mainīgā telpiski svērto vidējo vērtību kā vienu no tā neatkarīgajiem mainīgajiem (turpmāk – 1. veida telpiskais efekts);
- telpiskais Durbina modelis (*Spatial Durbin model* (SDM)), kas paplašina SLM struktūru, lietojot telpiskos svarus visiem vai daļai no neatkarīgajiem mainīgajiem, sagaidot šo faktoru ietekmes telpisko pārteci (turpmāk – 2. veida telpiskais efekts);
- telpiskās kļūdas modelis (*Spatial error model* (SEM)), kas ļauj novērtēt ārējo faktoru telpisko ietekmi, iekļaujot telpiski svērtās kļūdas neatkarīgu parametru vienādojuma labajā pusē.

Savos pētījumos Lūks Anselins (*Luc Anselin*) (Anselin, 2003) skaidro, ka visu veidu telpiskās regresijas modeļu izstrādē paredz telpisko svaru matricu lietošanu, lai izpētītu apkārtējo teritoriālo vienību ietekmi uz kāda konkrēta reģiona pētāmo procesu. Telpisko efektu noteikšanai minētā svaru matrica var tikt piemērota atkarīgā mainīgā vērtībām (SLM gadījumā), neatkarīgo mainīgo vērtībām (SDM gadījumā) vai arī modeļa kļūdai (SEM gadījumā).

Šī pētījuma mērķa sasniegšanai var piedāvāt SLM modeli šādā formā:

$$Y = \rho WY + \beta X + \varepsilon, \quad (1)$$

kur Y ir neatkarīgais mainīgais, W ir iepriekš definēta telpisko svaru matrica, koeficients ρ nosaka apkārtējo teritoriālo vienību telpiski svērtā vidējā Y ietekmi (saskaņā ar W iekļauto struktūru), β ir regresijas koeficients, X nosaka modeļa neatkarīgos mainīgos un ε ir modeļa kļūdas parametrs.

Paplašinot SLM (1) struktūru ar papildu konstrukciju, kas ietver neatkarīgu mainīgo telpiski svērtās vidējās vērtības, ir iespējams izveidot pilnvērtīgu SDM modeli:

$$Y = \rho WY + \beta X + \theta WX + \varepsilon, \quad (2)$$

kur jauns koeficients θ apzīmē apkārtējo teritoriālo vienību neatkarīgu mainīgo telpiski svērtās vidējās vērtības saskaņā ar svaru matricu W .

SEM modelis ir mazāk sarežģīts nekā SDM (2), un tam par pamatu var kalpot vienkāršs lineārās regresijas modelis:

$$Y = \beta X + \lambda W\varepsilon + \varepsilon. \quad (3)$$

Zinātniskās literatūras avoti (Ward, Gleditsch, 2008) skaidro, ka SEM gadījumā kopējā modeļa kļūda tiek sadalīta divās komponentēs:

- vektors ε nosaka modeļa kļūdas daļu, kas nav pakļauta telpiskai autokorelācijai un atbilst pieņēmumam par normālu regresiju;
- vektors λ parāda modeļa kļūdas daļu, kas ir pakļauta telpiskai autokorelācijai.

Koeficients λ šādā gadījumā nosaka to, cik lielā mērā modeļa kļūdas telpiskās komponentes korelē savā starpā blakus esošajās teritoriālajās vienībās saskaņā ar svaru matricu W .

5.1. tabulā ir apkopoti visu trīs modeļu aprēķinu rezultāti, kas tika iegūti, analizējot iepriekš atlasītu sociālekonomisku un politikas faktoru ietekmi uz Latvijas pašvaldību demogrāfiskajiem rādītājiem.

Visi trīs modeļi parāda vienlīdz lielu iekasēto IIN uz vienu iedzīvotāju un bezdarba līmeņa ietekmi uz tādiem demogrāfiskiem indikatoriem kā kopējās iedzīvotāju skaita izmaiņas, iedzīvotāju skaita izmaiņas deklarētas migrācijas ietekmē un 0–14 gadus vecu bērnu skaita izmaiņas novados.

SLM modeļa rezultāti liecina par pietiekami lielu telpiski svērtā atkarīgā mainīgā lieluma ietekmi uz pirmo trīs demogrāfisko rādītāju noteikšanu.

ES struktūrfondu un Kohēzijas fonda ieguldījumu nebūtiski negatīvā ietekme uz iedzīvotāju skaita izmaiņām kopā ar to pozitīvo ietekmi uz rādītājiem, kas saistīti ar migrāciju, norāda uz to, ka šis finansējums tika aktīvi izmantots reģionos ar negatīvu iedzīvotāju dabiskā pieauguma dinamiku, bet nespēja tik īsā laika posmā šo situāciju manāmi uzlabot.

5.1. tabula. Sociālekonomisko faktoru un politikas instrumentu ietekme uz atsevišķiem demogrāfiskajiem rādītājiem Latvijas pašvaldībās 2009.–2013. gadā: ietekmes novērtējums un telpiski svērtos regresijas modeļu rezultāti

		Pētāmais indikators											
		ledzīvotāju skaita izmaiņas	< iedz. sk. izmaiņas 0–14 g. v. grupā	Starpības starp CSP un PMLP iedz. sk. izmaiņu indekss	ledzīvotāju skaita izmaiņas deklarētas migrācijas rezultātā	ledzīvotāju skaita izmaiņas	< iedz. sk. izmaiņas 0–14 g. v. grupā	Starpības starp CSP un PMLP iedz. sk. izmaiņu indekss	ledzīvotāju skaita izmaiņas deklarētas migrācijas rezultātā	ledzīvotāju skaita izmaiņas	< iedz. sk. izmaiņas 0–14 g. v. grupā	Starpības starp CSP un PMLP iedz. sk. izmaiņu indekss	ledzīvotāju skaita izmaiņas deklarētas migrācijas rezultātā
Tiesā ietekme (β)	ERAF, ESF & KF	-0,00303	-0,00196	-0,00222	0,00037	-0,00269	-0,00271	-0,00191	0,00033	-0,00342	-0,00244	-0,00219	0,00036
	EZF, ELFLA & ELGF	0,00270	-0,00152	0,00082	0,00016	0,00221	-0,00103	0,00045	0,00009	0,00277	-0,00160	0,00088	0,00016
	Ārv. tiešās investīcijas	-0,00017	-0,00035	0,00015	-0,00006	-0,00014	-0,00044	0,00019	-0,00006	-0,00020	-0,00050	0,00021	-0,00006
	Pašv. soc. atbalsts	-0,01769	-0,04791	-0,00099	-0,00571	-0,01354	-0,02827	0,00934	-0,00546	-0,01715	-0,04752	0,00540	-0,00584
	IIN	0,03729	0,08229	0,00925	0,00175	0,03456	0,08428	-0,00370	0,00153	0,04070	0,08943	-0,00164	0,00180
	Bezdarbs	-0,18204	-0,60759	0,02508	-0,02622	-0,19273	-0,70316	0,03733	-0,02908	-0,17321	-0,62119	0,01880	-0,02679
Telpiski nobīdīts efekts (θ)	ERAF, ESF & KF					0,00161	0,01102	0,00205	0,00041				
	EZF, ELFLA & ELGF					-0,00338	0,00174	-0,00156	-0,00002				
	Ārv. tiešās investīcijas					0,00123	0,00372	-0,00074	0,00000				
	Pašv. soc. atbalsts					0,05663	0,07473	0,04897	0,01356				
	IIN					0,00054	0,00527	0,00063	-0,00007				
	Bezdarbs					-0,12681	-0,32300	-0,06214	-0,02845				
Telpiskie koeficienti	ρ	0,16922	0,14102	0,30717	0,05530								
	λ									0,19713	0,20248	0,36608	0,08630
Noteikšanas koeficienti	R^2	0,81196	0,84364	0,16622	0,26862					0,80957	0,84309	0,18908	0,27050
	Log. varbūtība					-256,43	-355,88	-210,30	-33,09				

Nozīmīguma apzīmējumi: 0 '***' 0,001 '**' 0,01 '*' 0,05 '' 0,1 ' ' 1.

Avots: izstrādājis autors.

Modelējot iedzīvotāju skaita izmaiņas deklarētās migrācijas ietekmē, SDM modelis uzrāda ļoti labu modeļa noteikšanas koeficienta vērtību (šajā gadījumā – logaritmiskā varbūtība). Tas norāda uz ES struktūrfondu un Kohēzijas fonda, kā arī pašvaldību sociālā atbalsta izdevumu 2. veida telpiskās pārteces efektu nozīmi deklarētās migrācijas procesā. Šo parādību var izskaidrot ar to, ka šāda veida ieguldījumu rezultāti (piemēram, uzlaboti sabiedriskie pakalpojumi, publiskā infrastruktūra u. c.) sniedz vislielāko labumu iedzīvotājiem, kas ir deklarējuši savu dzīvesvietu noteiktā reģionā vai tā apkārtnē.

Papildus SDM analīzes rezultāti ļauj spriest par manāmu ES struktūrfondu un Kohēzijas fonda telpiski izkliedētu ietekmi uz 0–14 gadus vecu bērnu skaita izmaiņām un starpību starp CSP un PMLP sniegtajiem iedzīvotāju skaita datiem.

SEM modelis apstiprina, ka, pētot starpību starp CSP un PMLP dotajiem iedzīvotāju skaita datiem, ir jāņem vērā nozīmīga modeļa kļūdas daļa, kas ir pakļauta telpiskai autokorelācijai. Šāds rezultāts liecina par nezināmu telpiski korelētu faktoru klātbūtni, kas spēj ievērojami ietekmēt iedzīvotāju lēmumus par neregistrēto migrāciju.

Kopsavilkums

Kopumā telpiskās izpētes un modelēšanas rezultāti ļauj secināt, ka personīgie ienākumi un nodarbinātība ir primāri sociālekonomiskie faktori, kas ietekmē iedzīvotāju attīstības procesus Latvijas reģionos. Augsts ienākumu līmenis un stabila nodarbinātība ir vitāli svarīgi, jo garantē indivīdam nepieciešamo veselības aprūpes līmeni, augstāku dzīves kvalitāti un citus demogrāfiskās izaugsmes priekšnoteikumus.

Papildus ekonometrisko modeļu aprēķini rāda, ka Eiropas struktūrfondu un Kohēzijas fonda atbalstītajiem pasākumiem ir bijusi tieša un daļēji nozīmīga telpiska ietekme uz demogrāfiskiem rādītājiem, kas saistīti ar migrāciju. No otras puses, ES lauku attīstības un lauksaimniecības atbalsta instrumentu (EZF, ELFLA, ELGF) izlietojums uz vienu iedzīvotāju ir bijis svarīgs stabila kopējā iedzīvotāju skaita uzturēšanai vairākos lauku rajonos. Tas liecina, ka šiem instrumentiem ir būtiska nozīme lauku un piekrastes teritoriju kopējās sociālekonomiskās vides apstākļu attīstībā.

Detalizēts Durbina telpiskā modeļa rezultātu izvērtējams ļauj spriest par ES struktūrfondu un Kohēzijas fonda ieguldījumu pozitīvu telpisku ietekmi uz reģistrēto migrāciju. Līdzīgi secinājumi var tikt izdarīti arī par ES fondu pozitīvo ietekmi uz tādiem rādītājiem kā 0–14 gadus vecu bērnu skaita pieaugums un nedeclarētās migrācijas mazināšanās.

Literatūra un avoti

- Anselin, L. (2003) Spatial Externalities, Spatial Multipliers, and Spatial Econometrics. *International Regional Science Review*, 26 (2): 153–166.
- CSP (2016) Galvenā datubāze [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/db> (17.06.2016.)].
- Dahs, A. (2016) Regional Demographic Development in Latvia – Does Policy Matter? *New Challenges of Economic and Business Development – 2016: Society, Innovations and Collaborative Economy: Conference Proceedings*, 147–157.
- Ferry, M., Vironen, H. (2010) Dealing with Demographic Change: Regional Policy Responses. *European Policy Research Centre No. 72*.
- Fesus, G., Rillaers, A., Poelman, H., Gáková, Z. (2008) *Regions 2020: Demographic challenges for European Regions: Background Document to European Commission Staff Working Document No. SEC (2008) 2868*.
- Klusener, S., Szoltysek, M., Goldstein, J. R. (2012) Towards an Integrated Understanding of Demographic Change and Its Spatio-temporal Dimensions: Concepts, Data Needs and Case Studies. *DIE ERDE – Journal of the Geographical Society of Berlin*, 143 (1–2): 75–104.
- Logan, J. R., Zhang, W., Xu, H. (2010) Applying Spatial Thinking in Social Science Research. *GeoJournal*, 75 (1): 15–27.
- Ramute, L. (2008) *The Analysis and Optimisation of the Administrative-Territorial Division of Latvia*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Lauksaimniecības universitāte, 36.–37. lpp.
- Reģionālās attīstības indikatoru modulis (2016) RAIM datubāze [<http://raim.gov.lv> (16.11.2016.)].
- Valsts reģionālās attīstības aģentūra [VRAA] (2013) Attīstības centru ietekmes areālu noteikšana un analīze. Plānošanas reģionu, republikas pilsētu un novadu pašvaldību attīstības raksturojums [http://www.vraa.gov.lv/uploads/documents/petnieciba/petijumi/regionu_attist_final_2012.pdf (01.02.2016.)].
- Valsts statistiskā pārvalde (1939) Latvijas statistikas gada grāmata 1939. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/1939_gada_gramata.pdf (12.10.2016.)].
- Voss, P. R. (2007) Demography as a Spatial Social Science. *Population research and policy review*, 26 (5): 457–476.
- Ward, M. D., Gleditsch, K. S. (2008) *Spatial Regression Models*. Thousand Oaks: Sage, 99 p.

II. Iedzīvotāju sastāva izmaiņas kopš 1990. gada

6. Iedzīvotāju sastāva novecošana

Atis Bērziņš

Ar iedzīvotāju sastāva jeb demogrāfiskā sastāva novecošanu saprot gados vecu, kā arī pirmspensijas vecuma iedzīvotāju īpatsvara pieaugumu un bērnu īpatsvara samazināšanos. Iedzīvotāju novecošana ir sabiedrības attīstības procesa sastāvdaļa, kas ir aktuāla parādība gandrīz visā pasaulē un atspoguļo likumsakarības pārejā uz racionālu paaudžu maiņas režīmu ar zemu dzimstību un mirstību.

Plaša starptautiska uzmanība novecošanas problēmu izpētei ir pievērsta kopš 2002. gada, kad ANO sasauktā otrā Pasaules asambleja pieņēma stratēģiju iedzīvotāju novecošanas problēmu un ar to saistīto sociālo, kultūras, ekonomisko un demogrāfisko jautājumu risināšanai 21. gadsimtā (UN, 2002). Tika atzīts, ka novecošana pasaules mērogā ir neizbēgams process un ir jau kļuvusi par globālu pasaules problēmu, kas attīstās nepieredzētā ātrumā. Stratēģijas mērķis ir aicināt valstis apzināt problēmas, kas saistītas ar iedzīvotāju novecošanu, kā arī mainīt sabiedrības attieksmi, valsts politiku un praksi, lai novērstu pašreizējās un potenciālās problēmas, kas izriet no sabiedrības novecošanas.

Latvijā, tāpat kā vairumā Eiropas valstu, iedzīvotāju novecošana jau ilgstoši ir viena no nozīmīgākajām sociāldemogrāfiskajām problēmām. Pakāpeniska novecošana Latvijā ir vērojama kopš 19. gadsimta otrās puses, tomēr par nopietnu sociāldemogrāfisku problēmu tā ir kļuvusi pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas 90. gadu sākumā. Tās galvenais cēlonis ir ilgstošā ļoti zemā dzimstība, kura nenodrošina iedzīvotāju paaudžu maiņu. Atsevišķos laika posmos novecošanu jūtami sekmējusi arī pārsvarā gados jauno Latvijas iedzīvotāju emigrācija, kā arī vidējā mūža ilguma palielināšanās. Straujas novecošanas rezultātā veidojas nelīdzsvarots iedzīvotāju vecumsastāvs, kas var radīt nopietnas sociālekonomiskas problēmas ar tālejošām nevēlamām sekām un jaunus izaicinājumus valsts varas institūciju mēģinājumiem ietekmēt iedzīvotāju attīstību.

Latvija atrodas starp tām pasaules valstīm, kurās novecošanas process notiek visstraujāk. ANO statistiķu apkopotā informācija liecina, ka 2017. gadā 26,2% Latvijas iedzīvotāju bija pārsnieguši 60 gadu vecumu. Tas Latviju ierindo 10. vietā starp visām pasaules valstīm, atpaliekot tikai no pasaules novecošanas absolūtās līderes Japānas (33,4%) un astoņām Eiropas valstīm (UN, 2017, 106).

Attīstītajās valstīs iedzīvotāju mūža ilgums ir lielāks, tādēļ par novecošanas līmeņa indikatoru tajās bieži tiek izmantots 65 gadu vecuma robežu pārsniegušo (65+) īpatsvars valsts iedzīvotāju kopskaitā. Daudzās valstīs šī robeža ir tuvu oficiālajam pensionēšanās vecumam. Latvijā 2018. gada sākumā jau katrs piektais iedzīvotājs (20,1%) bija vecumā 65 gadi un vairāk (Eiropas Savienībā 2017. gadā – 19,4%). Ranžējot pēc 65 gadus vecu un vecāku iedzīvotāju īpatsvara, 2017. gadā Latvija ieņēma 7. vietu starp 28 ES valstīm aiz Itālijas, Grieķijas, Vācijas, Portugāles, Somijas un Bulgārijas. Pēc šī sieviešu novecošanas rādītāja Latvija ar 24,7% pat daļa 1.–2. vietu ar Itāliju (Eurostat, 2018b). Šie dati liecina, ka Latvija ir starp demogrāfiski visvecākajām valstīm. Kaimiņvalstīs – Igaunijā un Lietuvā – novecojuma pakāpe gan vīriešiem, gan sievietēm ir nedaudz zemāka nekā Latvijā.

Iedzīvotāju sastāva novecošanas dinamika Latvijā

Galvenokārt ilgstoši pastāvošās zemās dzimstības un iedzīvotāju emigrācijas dēļ Latvijā pārsvarā notiek nelabvēlīgas iedzīvotāju dzimumvecuma struktūras izmaiņas. Iedzīvotāju galveno vecumgrupu dinamika un proporciju izmaiņa atainotas 6.1. tabulā. Lai gan iedzīvotāju kopskaits valstī nepārtraukti samazinās, tomēr sistemātiski pieaug gados vecu iedzīvotāju skaits. No 1989. līdz 2018. gadam, kad iedzīvotāju kopskaits samazinājās par 732,2 tūkst. (–27,5%), iedzīvotāju grupai 65+ skaits palielinājies par 74,1 tūkst. (+23,5%). Vēl nozīmīgāks novecošanas faktors ir bērnu skaits, kas 1989.–2011. gadā strauji samazinājies par 276,4 tūkst. (–48,4%). Pēc 2011. gada vērojams neliels dzimstības pieaugums, tāpēc bērnu skaits līdz 2018. gadam palielinājās par 10,8 tūkst. un to īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā pieauga no 14,2% līdz 15,8%.

6.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju vecuma sastāvs (gada sākumā)

	1989	2000	2011	2018
Kopā iedzīvotāji, tūkst. cilv.	2666,6	2377,4	2074,6	1934,4
0–14	570,9	430,3	294,5	305,3
15–64	1780,9	1595,0	1399,0	1240,2
65+	314,8	352,1	381,1	388,9
% no kopskaita				
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0
0–14	21,4	18,1	14,2	15,8
15–64	66,8	67,1	67,4	64,1
65+	11,8	14,8	18,4	20,1

Avots: CSP datubāze. Tabula IRG030. Autora aprēķini.

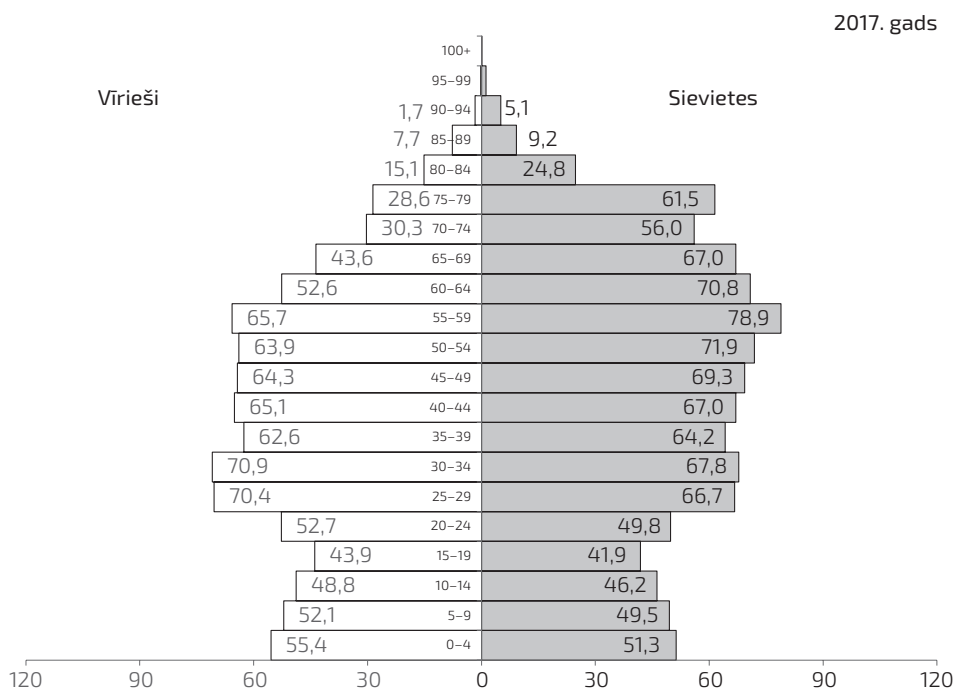
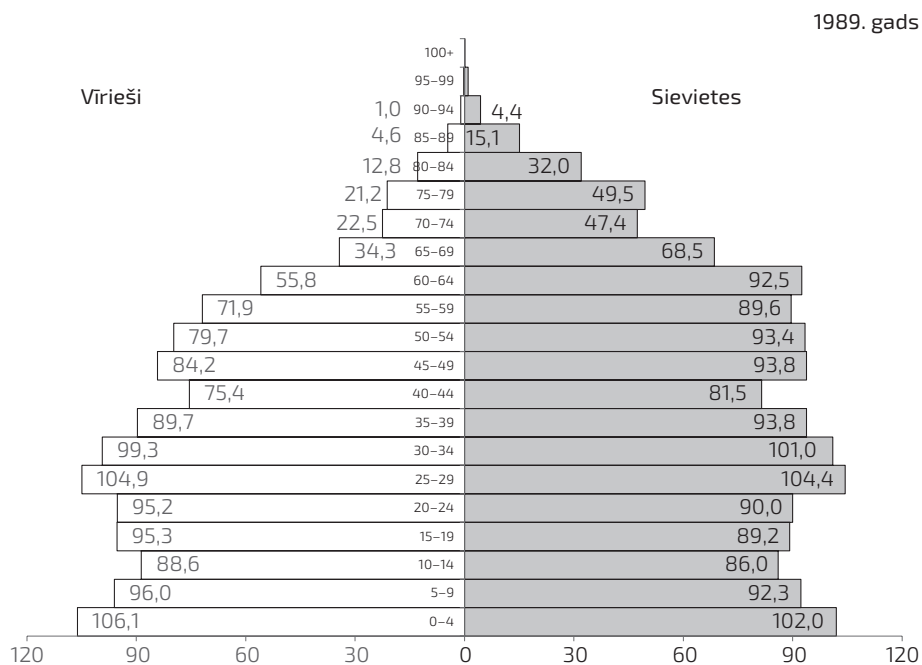
Kopš 2011.–2018. gada ir vērojama savdabīga situācija, jo Latvijas iedzīvotāju sastāvā vienlaicīgi notiek vecāka gadagājuma iedzīvotāju un arī bērnu īpatsvara palielināšanās. Dzimstības kāpuma skaidrojums meklējams gan labvēlīgākā demogrāfiskā struktūrā – ražīgākos auglīgā vecuma gadus sasniegušas daudzskaitlīgās tādu sieviešu kohortas, kuras dzimušas pagājušā gadsimta 80. gadu otrajā pusē, gan ekonomiskās situācijas īpatnībās – ekonomiskās krīzes ietekmē dzimušo skaits 2011. gadā bija viszemākais kopš 1998. gada un sekojošais palielinājums nākamajos gados vismaz daļēji ir kompensatorisks, jo dzimst bērni, kuru nākšana pasaulē tika atlikta nelabvēlīgajos ekonomiskās krīzes gados.

Padomju varas gados Latvijā sistemātiski pieauga iedzīvotāju skaits darbības vecumā, jo notika nepārtraukta šīs iedzīvotāju vecumgrupas jaunākā gadagājuma personu ieceļošana. Kopš 1990. gada situācija mainījās un darbības vecuma iedzīvotāju skaits sāka sarukt, jo Latvija kļuva par darbības emigrācijas valsti. Būtiski mazāks kļuvis arī nosacīti darbības skaits starptautiskajā statistikā pieņemtajā vecumā 15–64 gadi, lai gan to īpatsvars uz bērnu samazinājuma rēķina 1989.–2011. gadā pat nedaudz pieauga. Pēc 2011. gada vērojams gan skaita, gan īpatsvara samazinājums. Darbības vecuma kontingents arī noveco. Palielinās nosacīta pirmspensijas vecuma (55–64 gadi) iedzīvotāju īpatsvars, un samazinās jaunāku personu (15–24 gadi) īpatsvars. Darbības skaita samazināšanos veicināja arī pārsvarā gados jaunu cilvēku emigrācija, ko pastiprināja ekonomiskā krīze.

Novecošanas līmenis ir nemitīgi audzis. 1989. gadā 65 gadus un vecāku personu īpatsvars bija 11,8%, 2000. gadā – 14,8%, bet 2011. gadā – 18,4% un 2018. gadā 20,1%. Līdzīgus rezultātus var iegūt, ja analizē gados vecāko cilvēku (60+, 70+, 80+) skaita un īpatsvara pieaugumu. Šie rādītāji tāpat liecina par ļoti strauju iedzīvotāju novecošanu no vecumpiramīdas augšas un par nepieciešamību paaugstināt sociālās nodrošināšanas pakalpojumus un izdevumus.

Novecošanas tendences uzskatāmi parāda arī valsts iedzīvotāju 1989. un 2017. gada dzimumvecuma piramīdu salīdzinājums (6.1. attēls). To galvenās iezīmes ir šādas:

- iedzīvotāju kopskaita krass samazinājums pēc valsts neatkarības atjaunošanas;
- iedzīvotāju skaita samazinājums piramīdas pamatnes vecumgrupās ļoti zemās dzimstības dēļ;
- īpaši lielu robu izveidošanās 15–19 gadu vecuma bērnu grupā;
- iedzīvotāju skaita pieaugums vecumā virs 65 gadiem;
- darbības vecuma kontingenta novecošana: 15–24 gadu vecumā ir ievērojami mazāk iedzīvotāju nekā 55–64 gadu vecumā;
- disproporcija starp dzimumiem darbības vecuma iedzīvotāju vecāko gadagājumu grupās un pensijas vecumā. To radījusi ilgstoša paaugstināta vīriešu mirstība darbības vecumā;

6.1. attēls. Latvijas iedzīvotāju dzimumvecuma struktūra 1989. un 2017. gada sākumā (tūkst. cilv.)

Avots: CSP datubāze – "Tautas skaitīšanas rezultāti" (LR CSP, 2017a, 21).

- 2017. gada piramīdas pamata paplašināšanās raksturo dzimušo skaita palielināšanās ietekmi, tomēr arī šajās vecumgrupās iedzīvotāju skaits ir ievērojami mazāks salīdzinājumā ar tiem, kas sasnieguši 25–34 gadu vecumu;
- jaunākās piramīdas konfigurācija rāda nesabalansētu vecumsastāvu un ļauj prognozēt, ka nākamajās desmitgadēs turpinās novērot gan viss iedzīvotāju kopums, gan darbaspējas vecuma kontingents.

Sieviešu novecošana Latvijā, tāpat kā citur Eiropā, ir izteiktāka. Veco iedzīvotāju vidū lielā pārsvarā ir sievietes. 2018. gada sākumā starp 65 gadus veciem un vecākiem iedzīvotājiem sievietes bija 67,1% un 80 gadus veciem un vecākiem – pat 75,2%, bet vīrieši attiecīgi tikai 32,9% un 24,8%. Šo dzimumu strukturālo atšķirību galvenais cēlonis ir paaugstināta vīriešu mirstība darbības vecumā. No Eiropas Savienības valstīm Baltijas valstīs ir vislielākā vīriešu un sieviešu disproporcija vecākās paaudzes iedzīvotāju (65+) kopskaitā.

Sievietes vidēji ir par 5–6 gadiem vecākas par vīriešiem. Vidējais Latvijas sieviešu vecums 2018. gada sākumā bija 45,2 gadi, bet vīriešu – 39,1 gads. Vidējais vecums ir pieaudzis gan sievietēm, gan vīriešiem salīdzinājumā ar 1990. gadu, kad šis rādītājs bija attiecīgi 38,3 un 33,0 gadi. Vidējā vecuma starpība laika posmā no 1990. līdz 2018. gadam ir palielinājusies no 5,3 gadiem līdz 6,1 gadam.

Latvijai ir raksturīga ļoti liela starpība starp vīriešu un sieviešu paredzamā vidējā mūža ilguma rādītājiem – 2016. gadā sievietēm tas bija 79,4 gadi, bet vīriešiem – 69,8 gadi. Sieviešu mūža ilgums ir par nepilniem 10 gadiem garāks nekā vīriešiem. Tik izteikta vīriešu un sieviešu mūža ilguma starpība Eiropas Savienībā ir raksturīga tikai Baltijas valstīs. Saglabājoties 2016. gada mirstības intensitātei arī pensijas vecumā, sievietes vidēji vēl nodzīvos gandrīz par pieciem gadiem ilgāk nekā vīrieši: 65 gadu vecumu sasniegušajām sievietēm vidējais turpmākās dzīves ilgums varētu būt 18,8 gadi, bet šo pašu vecumu sasniegušajiem vīriešiem – 13,9 gadi (Latvijas Republikas CSP, 2017a, 107).

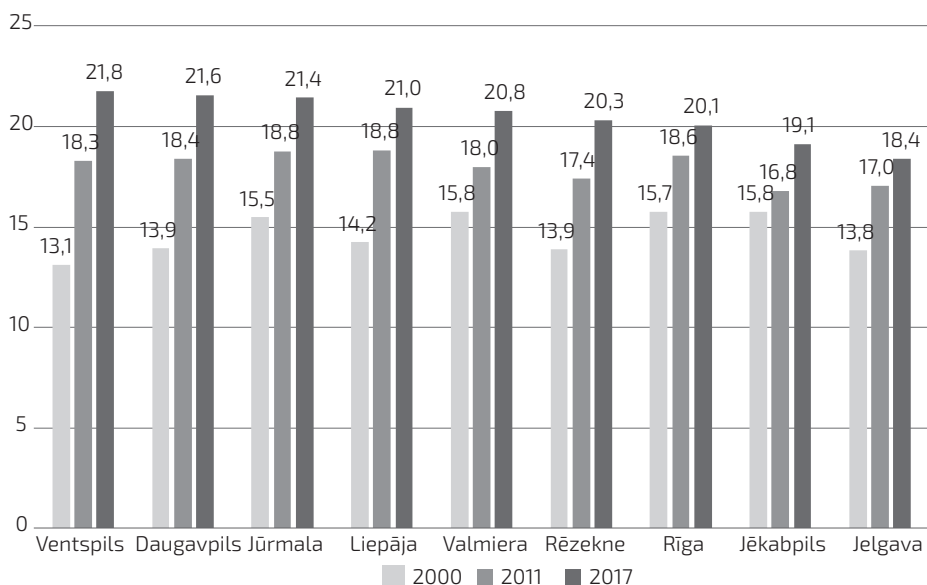
Iedzīvotāju novecošanas procesi ir raksturīgi visiem valsts reģioniem un republikas pilsētām. Tomēr novecošanas izmaiņām ir vērojamas teritoriālas atšķirības, ko uzskatāmi raksturo gan vidējā vecuma pārmaiņas (6.2. tabula), gan novecošanas līmeņa izmaiņas (6.2. attēls). Lielākais vecākās paaudzes (65+) iedzīvotāju īpatsvars 2017. gada sākumā bija Latgales (21,3%) un Vidzemes statistiskajā reģionā (20,9%), zemākais – Pierīgas reģionā (18,0%) (LR CSP, 2017b, 3).

Visaugstākais vidējais iedzīvotāju vecums ir Latgalē – 44,1 gads (vīriešiem 41 gads un sievietēm 47 gadi), viszemākais – Pierīgas reģionā 40,6 gadi (vīriešu vidējais vecums ir 38 gadi un sieviešu – 43 gadi). Dzimstības līmenis nevienā no Latvijas reģioniem nenodrošināja paaudžu maiņu, tomēr līmenis Rīgā un Pierīgā bija nedaudz augstāks nekā vidēji valstī, un tas atspoguļojas nedaudz zemākos iedzīvotāju vidējā vecuma un tā pieauguma rādītājos. Rīgas

6.2. tabula. Iedzīvotāju vidējais vecums Latvijas reģionos (gados)

Reģioni	1989	2000	2011	2017	Pieaugums 2017/1989
Kopā	36,3	38,7	41,7	42,3	6,0
Rīgas	36,8	40,3	42,3	42,5	5,7
Pierīgas	35,2	37,6	40,2	40,6	5,4
Vidzemes	36,7	37,7	41,8	42,8	6,1
Kurzemes	35,5	37,7	41,3	42,4	6,9
Zemgales	35,6	37,5	40,9	41,8	6,2
Latgales	37,6	39,2	42,9	44,1	6,5

Avots: CSP datubāze (Bērziņš, A. u. c., 2009, 9).

6.2. attēls. Novecošanas līmenis republikas pilsētās 2000.– 2017. gadā

(vecums 65+, procentos no pilsētas iedzīvotāju skaita; ranžēts pēc 2017. gada)

Avots: CSP datubāze. Tabula IRG030. Autora aprēķini.

Iedzīvotāju vidējais vecums visā apskatītajā periodā ir bijis augstāks par Latvijas vidējo līmeni. Īpaši strauji rīdzenieku vidējais vecums palielinājās pagājušā gadsimta 90. gados, līdz ar to 2000. gadā Rīgā vidējais vecums (40,3 gadi) kļuva lielāks nekā Latgales reģionā (39,2 gadi), kuru parasti novecošanas process skar visvairāk.

No republikas pilsētām par novecošanas līmeņa (65+) līderi 2017. gadā bija izvirzījusies Ventspils ar 21,8%, kurai jau 2000. gadā novecošanas līmenis

(13,1%) bija zemāks nekā pārējās 8 republikas pilsētās. Zemākais novecošanas līmenis 2017. gadā fiksēts Jelgavā (18,4%) un Jēkabpilī (19,1%), kurai arī līmeņa izmaiņas apskatīto 17 gadu laikā (+3,3 procentpunkti) bijušas mazākas nekā pārējām pilsētām.

Aktīvas novecošanas stratēģija

Sabiedrības novecošana un iedzīvotāju skaita samazināšanās, īpaši darbspējas vecumā, izraisa darbspējīgo iedzīvotāju īpatsvara samazināšanos, tāpēc rodas jauni izaicinājumi ekonomiskās izaugsmes un ilgtspējīgas sociālās politikas nodrošināšanai. Novecošanas radīto negatīvo seku mazināšanai un turpmākas ekonomiskās izaugsmes veicināšanai ES, tātad arī Latvija, cenšas rast situācijai atbilstošus risinājumus, akcentējot nepieciešamību nodrošināt ilgāku un labāku darba mūžu.

Lai veicinātu ar novecošanu saistīto problēmu vispusīgu izpēti, Eiropas Padome un Eiropas Parlaments 2012. gadu pasludināja par “Eiropas gadu aktīvai novecošanai un paaudžu solidaritātei”, kura laikā realizētie pasākumi vēlāk tika atzinīgi novērtēti (European Commission, 2014). Eiropas gadā aktīvai novecošanai un paaudžu solidaritātei Eiropas Sociālās labklājības politikas un pētījumu centrs izstrādāja aktīvās novecošanas indeksu, kas ir iedzīvotāju (vecumā 55 gadi un vairāk) neizmantotā aktīvās novecošanas potenciāla novērtēšanas instruments. Indeksu veido 22 indikatori, kas ir sagrupēti četrās jomās – nodarbinātība; līdzdalība sabiedrībā; neatkarīga, veselīga un droša dzīvošana; kapacitāte un aktīvu novecošanu veicinoša vide (Active Ageing Index, 2014). Latvija 2014. gadā 28 ES dalībvalstu vidū ierindojās 19. vietā. Turklāt vērojamas dzimumu atšķirības, Latvijas sievietēm un vīriešiem ierindojoties attiecīgi 11. un 24. vietā.

Apzinoties iedzīvotāju novecošanu kā būtisku ilglaicīgas ietekmes faktoru, ES centralizēti izstrādā un regulāri atjaunina prognozes par iedzīvotāju skaitu un vecumsastāvu. Jaunākās detalizētās prognozes par ES valstīm ir balstītas uz 2015. gada informāciju un iesniedzas tālā nākotnē līdz pat 2080. gadam (Eurostat, 2018a). Uz demogrāfiskām prognozēm tiek balstīta detalizēta ekonomisko seku prognozēšana līdz pat 2070. gadam (European Commission, 2017). Prognožu rezultāti apliecina nepieciešamību pēc aktīvas rīcības gan visas ES, gan atsevišķo valstu līmenī.

Lai mazinātu sabiedrības novecošanas radītās negatīvās sekas, Latvijā 2016. gadā ir pieņemta rīcības programma “Aktīvās novecošanās stratēģija ilgākam un labākam darba mūžam Latvijā” (Ministru kabinets, 2016). Šī stratēģija ietver risinājumu aktīvās novecošanas situācijas uzlabošanai, un tā mērķis ir veicināt ilgāku un veselīgāku Latvijas iedzīvotāju darba mūžu iedzīvotāju un kopējās ekonomiskās situācijas uzlabošanai. Risinājuma izstrāde ir balstīta uz 2015. gada Pasaules Bankas pētījumu “Aktīvās novecošanās izaicinājumi

ilgākam darba mūžam Latvijā” (World Bank, 2015), un atsevišķu pasākumu finansēšana plānota līdz 2022. gadam.

Aktīvās novecošanas stratēģijas pasākumi pārsvarā ir orientēti uz personām vecumā no 50 gadiem, kā arī uz darba devējiem. Pasākumi tiek īstenoti ar ESF finansējuma atbalstu 4 rīcības virzienos:

- Nodarbinātība – gados vecāko iedzīvotāju iekļaujošs darba tirgus.
- Izglītība – izglītoti un kompetenti gados vecākie darbinieki atbilstoši mainīgajiem darba tirgus apstākļiem.
- Veselība un aktīvs dzīvesveids – veselīgi un fiziski aktīvi gados vecākie iedzīvotāji, kas pēc iespējas ilgāk turpina aktīvu un neatkarīgu dzīvi.
- Sociālā drošība – sociāli aizsargāti gados vecākie iedzīvotāji.

Stratēģijā ietilpst atbalsta pasākumi nodarbinātajiem (I), bezdarbniekiem (II) un senioriem (III).

I. Atbalsta pasākumi nodarbinātajiem (5 grupas):

- a) izstrādāt un īstenot informatīvos pasākumus ilgāka un labāka darba mūža veicināšanai, ietverot tādus jautājumus kā darbaspēka struktūras izmaiņu prognozes; gados vecāko iedzīvotāju priekšrocības darba tirgū; ieguvumi no dažāda vecuma darbinieku komandām, t. sk. dažādu paaudžu pieredzes nodošanas; elastīgas darba organizēšanas metodes; darbavietu un darba uzdevumu pielāgošanas iespējas; darba aizsardzība un pasākumi darbinieku veselības uzlabošanai; labās prakses piemēri Latvijas uzņēmumos; veselību veicinoša darba vide; veselības veicināšana un profilakse; veselīga un fiziski aktīva dzīvesveida veicināšana un popularizēšana; sociālo prasmju attīstīšana;
- b) izvērtēt darba vidi, cilvēkresursu potenciālu attiecībā uz gados vecāko nodarbināto zināšanām un prasmēm, kā arī noteikt profesionālo piemērotību un saskaņā ar to novērtēt nodarbinātā veselības stāvokli un noteikt veselības stāvoklim atbilstošu darbu;
- c) rīkot atbalsta pasākumus gados vecāko nodarbināto iedzīvotāju spēju, prasmju un veselības stāvokļa veicināšanai;
- d) pilnveidot izglītību nodarbinātajiem pieaugušajiem, lai uzlabotu viņu profesionālo kompetenci;
- e) Eiropas informatīvā kampaņa “Drošs un veselīgs darbs jebkurā vecumā”.

II. Atbalsta pasākumi bezdarbniekiem (8 grupas):

- a) ilgstošo bezdarbnieku aktivizācijas pasākumi;
- b) mācību iespējas NVA mācību pasākumos;
- c) gados vecāko bezdarbnieku pašnodarbinātības veicināšana;
- d) atsevišķu bezdarbnieku grupu nodarbināšana subsidētajās darbavietās, nodrošinot kvalificētu darba vadītāju, kas palīdz bezdarbniekam apgūt darbam nepieciešamās pamatprasmes un iemaņas;
- e) algoti pagaidu sabiedriskie darbi;
- f) atbalsta pasākumi bezdarbniekiem ar atkarības problēmām;

- g) reģionālās mobilitātes veicināšana – finansiāla atlīdzība transporta un dzīvojamās telpas īres izdevumu segšanai pirmos četrus mēnešus pēc darba tiesisko attiecību uzsākšanas;
- h) atbalsts sociālajai uzņēmējdarbībai. Pasākumi, kas palīdz veidot sabiedrības izpratni par sociāliem uzņēmumiem, to nozīmi un iespējamo ieguldījumu tautsaimniecības izaugsmes un sabiedrības attīstības veicināšanā; sociālo uzņēmumu atbalsta sistēmas izstrāde.

III. Atbalsta pasākumi senioriem (3 grupas):

- a) karjeras konsultācijas, kas palīdz noteikt profesionālo piemērotību, izvērtēt mācīšanās spējas pirms iesaistīšanāsursos un pārkvalifikācijas pasākumos un palīdz sniegt psiholoģisko atbalstu;
- b) individuālas konsultācijas un grupu nodarbības (kursi, semināri, lekcijas) konkurētspējas paaugstināšanai, darba meklēšanas metožu apguvei, psiholoģiskam atbalstam un darba tirgum nepieciešamo pamatprasmju un iemaņu apguvei;
- c) brīvprātīgā darba attīstīšana un koordinēšana.

Kopsavilkums

Novecošanas temps 21. gadsimtā Latvijā, salīdzinot ar tā izmaiņām 1990.–2000. gadā, nav samazinājies. Iedzīvotāju sastāvs turpina novēcot visos Latvijas reģionos un republikas pilsētās, kā arī vairumā novadu.

Straujāk noveco sieviešu vecumsastāvs. Palielinās vidējā vecuma atšķirība starp dzimumiem, un saglabājas būtiska sagaidāmā mūža ilguma atšķirība starp vīriešiem un sievietēm. Novecošanas līmeņa atšķirības starp dzimumiem, kā arī mūža ilguma starpība Latvijā ir vislielākās starp ES valstīm.

Sākusies strauja darbības vecuma kontingenta novecošana. Šī kontingenta skaitliskā samazināšanās kļuvusi par novecošanas tālākās attīstības nozīmīgu faktoru. *Eurostat* prognozes paredz, ka nākotnē būtiski samazināsies 15–64 gadus vecu iedzīvotāju īpatsvars. Iedzīvotāju novecošana var turpināties vēl straujākos tempos salīdzinājumā ar izmaiņām gadsimta sākumā. Novecošanas tempu palēnināšanai būtiska ir emigrācijas plūsmas samazināšana, īpaši darbības vecumā.

Demogrāfiskās attīstības tendences Latvijā norāda uz nepieciešamību efektīvāk izmantot pašreizējā darbaspēka potenciālu. Gados vecāko iedzīvotāju potenciāls darba tirgū ir nepietiekami novērtēts, un ir iespējams to labāk pielāgot darba tirgus prasībām, ilgāk izmantot viņu uzkrātās zināšanas.

Aktīvas novecošanas koncepcijai nav alternatīvas strauji novecojošai un skaitliski sarūkošai Latvijas sabiedrībai. Ir svarīgi paplašināt un stiprināt sabiedrības izpratni par aktīvas novecošanas stratēģijas pasākumu nozīmi, jo tie parāda nepieciešamo ilglaicīgo izpratnes un rīcības modeli arī turpmākajām desmitgadēm.

Literatūra un avoti

- Active Ageing Index (2014) Analytical Report [<https://statswiki.unece.org/display/AAI/Active+Ageing+Index+Home> (01.10.2018.)].
- Bērziņš, A., Vītolņiņš, E., Zvidriņš, P. (2009) Latvijas iedzīvotāju novecošanās dinamika un veco cilvēku raksturojums. *Statistikas zinātnisko pētījumu rezultāti. Zinātniskie raksti*. Rīga: LR CSP, 5.–13. lpp.
- European Commission (2014) Komisijas ziņojums par Eiropas gada aktīvai novecošanai un paudžu solidaritātei (2012. gads) īstenošanu, rezultātiem un vispārējo novērtējumu. Brielse [<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A52014DC0562> (01.10.2018.)].
- European Commission (2017) The 2018 Ageing Report. Underlying Assumptions and Projection Methodologies. EC, Luxembourg: Publications Office of the European Union [https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/2018-ageing-report-underlying-assumptions-and-projection-methodologies_en (01.10.2018.)].
- Eurostat (2018a) Population Projections at National Level [http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=proj_15npms&lang=en (01.10.2018.)].
- Eurostat (2018b) Population: Structure Indicators [http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=proj (01.10.2018.)].
- LR CSP (2017a) Demogrāfija [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-skaitis/meklet-tema/161-demografija-2017> (01.10.2018.)].
- LR CSP (2017b) Vecāka gadagājuma iedzīvotāji Latvijā [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-raditaji/meklet-tema/166-vecaka-gadagajuma-iedzivotaji-latvija> (01.10.2018.)].
- Ministru kabinets (2016) Par konceptuālo ziņojumu “Aktīvās novecošanās stratēģija ilgākam un labākam darba mūžam Latvijā”. Rikojums Nr. 507, 07.09.2016. [<https://www.vestnesis.lv/op/2016/175.15> (01.10.2018.)].
- UN (2002) Apvienoto Nāciju Organizācijas Otrās pasaules asamblejas par novecošanās jautājumiem ziņojums. Madride, 2002. gada 8.–12. aprīlis [<https://undocs.org/A/CONF.197/9> (01.10.2018.)].
- UN (2017) World Population Ageing [http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2017_Report.pdf (01.10.2018.)].
- World Bank (2015) Report “The Active Aging Challenge for Longer Working Lives in Latvia” [http://www.lm.gov.lv/upload/aktualitates2/wb_lv_active_aging_report_011015.pdf (01.10.2018.)].
- Zvidriņš P. (red.) (2006) *Iedzīvotāju novecošanās dinamika un diferenciācija Latvijā*. Rīga: LU Demogrāfijas centrs, 30 lpp.

7. Etniskais sastāvs

Pēteris Zvidriņš, Atis Bērziņš

Viens no svarīgiem statistikas, demogrāfijas un etnoloģijas uzdevumiem ir noskaidrot atsevišķu tautu, tautību un etnisko grupu iedzīvotāju skaitu, to sadalījumu pēc etniskās pazīmes. Īpaši nozīmīgs šis jautājums ir valstīs ar etniski jauktu iedzīvotāju sastāvu, tanī skaitā Latvijā. Izteikta interese par iedzīvotāju etnisko sastāvu Latvijas teritorijā bija kopš 19. gs. vidus, taču jau vienīgās Viskrievijas tautas skaitīšanas laikā 1897. gadā noskaidroja personu dzimto valodu un ticību, nevis tautību (etnisko piederību), kuru nosaka, pamatojoties uz respondentu etnisko pašapziņu. Tautība pirmo reizi tika noskaidrota tūlīt pēc Latvijas neatkarības proklamēšanas tautas skaitīšanā 1920. gadā. Arī visās nākamajās tautas skaitīšanas reizēs, tanī skaitā padomju periodā, aptaujas lapās bija ietverts jautājums par etnisko piederību. Pēc neatkarības atjaunošanas liela vērība tika veltīta iedzīvotāju reģistra izveidošanai.

Līdz pilsonības likuma pieņemšanai (1994. gada 22. augustā) trūka detalizētu datu par pilsoņu etnisko sastāvu. Tikai 1995. gada 12. aprīlī Latvijas Republikas Saeima pieņēma likumu par tādu bijušās PSRS pilsoņu statusu, kuriem nebija Latvijas vai citas valsts pilsonības, noregulējot apmēram 700 tūkst. cilvēku juridisko statusu. Gadsimtu mijā statistiskie dati vēl bija nepilnīgi, jo pirmā tautas skaitīšana norisa tikai 2000. gadā. Arī līdz 2011. gadam skaitīšanas materiālu iegūšanai datu ticamība bija vāja un dati bija nepilnīgi. Saskaņā ar CSP publiskotiem precizētiem tautas skaitīšanas datiem iedzīvotāju skaits bija par 155 tūkst. jeb 7,5% mazāks par uzskaitīto daudzumu. Vēl lielākas ir atšķirības starp CSP un Iedzīvotāju reģistra datiem, t. sk. par etniskās piederības un pilsonības būtiskiem raksturojumiem.

Latviešu un citu skaitliski lielāko tautību pārstāvju koriģētais skaits laikposmā kopš 1989. gada sniegts 1. tabulā. Latviešu skaits 20. gs. 90. gados samazinājās no 1,388 līdz 1,371 milj. jeb par 17 tūkst., bet aplūkojamajā laikposmā (1989–2016) kopā par 171,1 tūkst. jeb 11,4%. Tātad pēc neatkarības atjaunošanas ik gadu vidēji latviešu skaits valstī saruka par 6,3 tūkst. Turklāt jāņem vērā, ka apmēram 120 tūkst. latviešu tautas skaitīšanā norādīja, ka mājās pārsvarā lieto kādu citu, nevis latviešu valodu (visbiežāk krievu valodu). No tā izriet, ka faktiskais latviešu skaits ir vēl mazāks. Latviešu valodas

paveidu – latgaliešu valodu – ikdienā lietoja 164,5 tūkst. cilvēku, visvairāk Latgalē (98 tūkst.).

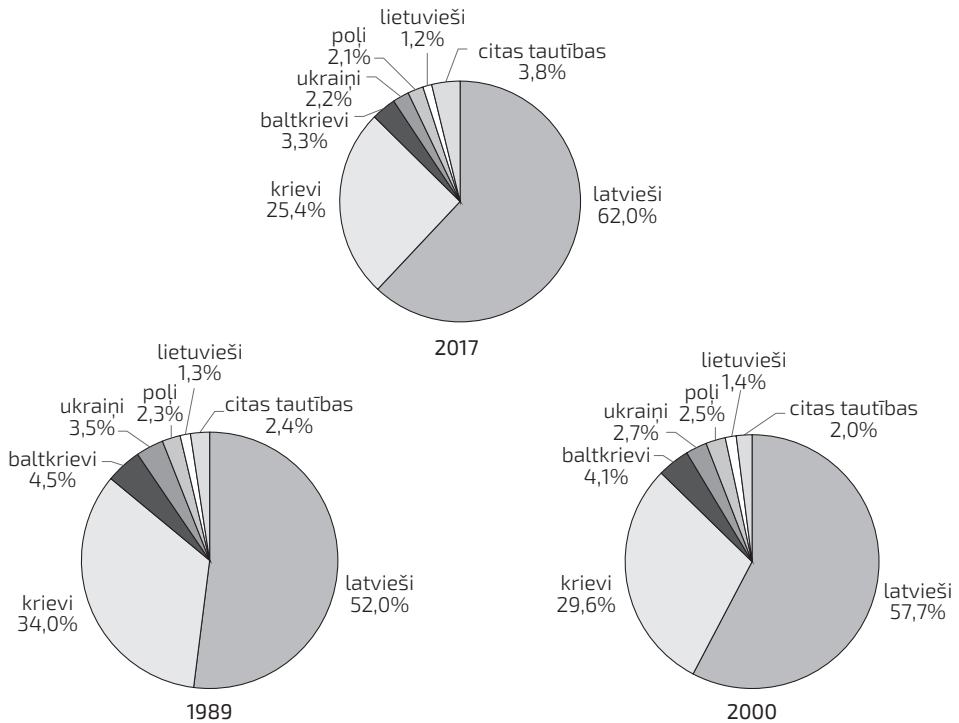
Samazinājās arī visu skaitliski lielāko etnisko minoritāšu pārstāvju skaits. Krievu skaits būtiski samazinājās 20. gs. 90. gadu sākumā līdz ar PSRS kara spēka apakšvienību evakuāciju, taču ievērojams to samazinājums atzīmēts arī visos turpmākajos gados. Samazinājums veidojies gan dabiskā ceļā, gan emigrācijas dēļ. Rezultātā no vairāk nekā 900 tūkst. krievu 1989. gadā to skaits sarucis līdz apmēram 500 tūkst. 2016. gadā. Vēl straujāk saruka baltkrievu un ukraiņu skaits, arī tāpēc, ka šīm minoritātēm bija relatīvi zems etniskās pašapziņas līmenis. Gadsimtu mijā čigānu skaitam bija tendence palielināties relatīvi augstā dzimstības līmeņa dēļ. Pēc Latvijas iestāšanās ES liela čigānu daļa izbrauca. Dramatiski samazinājās ebreju skaits. Šai minoritātei raksturīga zema dzimstība, ļoti augsts novecojums un pastāvīga negatīva starptautiska migrācijas bilance.

Samazinājies arī Latvijas pamattautas – lībiešu – skaits, galvenokārt asimilācijas dēļ. 1935. gadā tika uzskaitīti 944 lībieši (līvi). Padomju okupācijas periodā iestādes nelabprāt reģistrēja viņu tautību, un pirmajā pēckara skaitīšanā 1959. gadā tika uzskaitīti tikai 185 lībieši. Pēc neatkarības atgūšanas lībieši varēja legalizēt etnisko piederību, tāpēc to reģistrētais skaits nedaudz palielinājās – līdz vairāk nekā 200 cilvēkiem gadsimta beigās. Tomēr asimilācijas rezultātā lībiešu skaits samazinājies līdz apmēram 160 cilvēkiem 2016. gadā.

7.1. tabula. Latviešu un skaitliski lielāko minoritāšu pārstāvju skaita dinamika 1989.–2016. gadā (skaits gada sākumā, tūkst. cilvēki)

Tautība	1989	2000	2016	2016. g. pret 1989. g.	
				tūkst.	%
Latvieši	1387,8	1370,7	1216,4	-171,4	87,6
Krievi	905,5	703,2	504,4	-401,1	55,7
Baltkrievi	119,7	97,2	66,0	-53,7	55,1
Ukraiņi	92,1	63,6	44,6	-47,5	48,4
Poļi	60,4	59,5	41,5	-18,9	68,7
Lietuvieši	34,6	33,4	23,9	-10,7	69,1
Čigāni	7,0	8,2	5,3	-1,7	75,7
Ēbreji	22,9	10,4	5,0	-17,9	21,8
Vācieši	3,8	3,5	2,6	-1,2	68,4
Igauņi	3,3	2,7	1,8	-1,5	54,5
Citas tautības un neizvēlēta tautība	29,5	25,9	57,5	+28,0	195

Avots: CSP datubāze. Tabula "Pastāvīgais iedzīvotāju etniskais sastāvs gada sākumā" (ISG07) un autoru aprēķins.

7.1. attēls. Iedzīvotāju etniskais sastāvs 1989.–2017. gadā, procentos

Avots: CSP datubāze, 12.01.1989., 31.03.2000., 01.01.2017.

Neskatoties uz latviešu tautas skaitliskā apjoma samazināšanos, latviešu īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā pieaug (7.1. attēls). Tomēr tas būtiski atpaliek no pirmskara līmeņa, kad trīs no katrām četrām Latvijā dzīvojošiem cilvēkiem bija latviešu tautības. Pamattautības iedzīvotāju daļa Latvijā ir viena no viszīmīgākajām visā Eiropā.

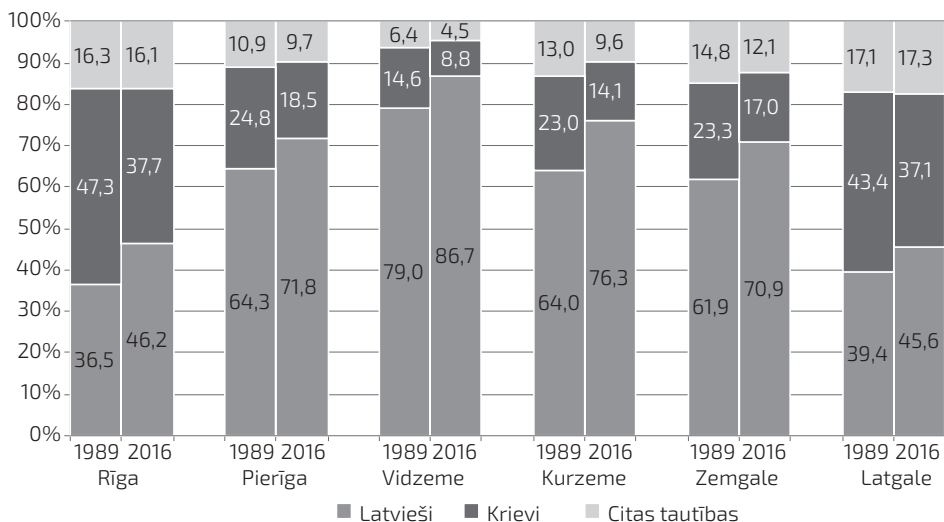
No Latvijas reģioniem kopš 1989. gada latviešu skaits palielinājies vienīgi Pierīgā (+9,1%). Visā Latvijā latviešu skaits samazinājies par 12,4%, bet visstraujākais samazinājums bija Latgalē – 24,3% un Vidzemē – 21,3% (7.2. tabula). Neatkarības gados latviešu īpatsvars pieaudzis visos valsts reģionos. Vislatviskākais ir Vidzemes reģions (2016. gadā 87% iedzīvotāju bija latvieši). Relatīvi augsts latviešu īpatsvars ir arī Kurzemē (76%), Pierīgas reģionā (72%), Zemgalē (71%), toties ļoti zems Latgalē (46%) un Rīgā (46%).

Visos reģionos vērojama krievu un citu tautību iedzīvotāju skaita un īpatsvara pazemināšanās. Krievu tautības iedzīvotāju skaits īpaši strauji samazinājies Kurzemē – 57,9% un Vidzemē – 56,7% (7.2. tabula). Kurzemē krievu īpatsvars samazinājies no 23,0% 1989. gadā līdz 14,1% 2016. gadā. Vidzemē atbilstīgi no 14,6% līdz 8,8% (7.2. attēls).

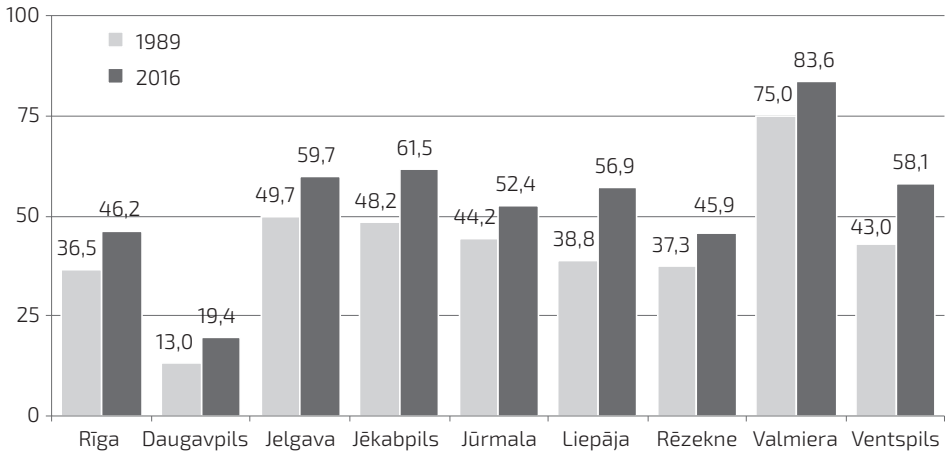
7.2. tabula. Pastāvīgo iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņas reģionos 1989.–2016. gadā (skaits gada sākumā, tūkst. cilvēku)

	Latvieši		Krievi		Citas tautības*	
	1989	2016	1989	2016	1989	2016
Pavisam	1387,8	1216,4	905,5	504,4	373,3	248,1
tai skaitā:						
Rīga	331,9	295,3	430,6	240,8	148,0	102,7
Pierīga	242,2	264,3	93,6	68,0	41,2	35,8
Vidzeme	215,6	169,8	39,8	17,2	17,3	8,8
Kurzeme	234,1	191,5	84,0	35,4	47,5	24,0
Zemgale	197,6	169,6	74,4	40,6	47,1	29,1
Latgale	166,3	126,0	183,2	102,4	72,2	47,7

* Ieskaitot neizvēlētu vai nezināmu tautību.

7.2. attēls. Iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņas reģionos 1989.–2016. gadā (gada sākumā, procentos)

Viena no Latvijas iedzīvotāju etniskā sastāva problēmām ir zems pamat-tautības īpatsvars lielākajās pilsētās (7.3. attēls). Otrajā lielākajā pilsētā Daugavpilī latviešu īpatsvars ir tikai 19,4%. Arī Rīgā (46%) un Rēzeknē (46%) latvieši ir mazākumā. No deviņām republikas pilsētām četrās (Jelgava, Jūrmala, Liepāja un Ventspils) latviešu īpatsvara palielināšanās rezultātā latvieši vairs nav mazākumā, kā tas bija 1989. gadā. Relatīvi zems latviešu īpatsvars ir visās citās republikas nozīmes pilsētās (izņemot Valmieru).

7.3. attēls. Latviešu īpatsvara izmaiņas republikas pilsētās 1989.–2016. gadā (gada sākumā, procentos)

Kopš 2015. gada CSP publicē datus par etnisko sastāvu 21 attīstības centrā, kuros iedzīvotāju kopskaits ir 201,5 tūkst. ar latviešu īpatsvaru 78,3%. Attīstības centriem salīdzinājumā ar republikas pilsētām raksturīga relatīvi lielāka variācija pēc iedzīvotāju kopskaita, bet viendabīgāks etniskais sastāvs. Lielākajā attīstības centrā Ogrē iedzīvotāju skaits (23 903) ir gandrīz 5 reizes lielāks nekā mazākajā attīstības centrā Valkā (4852). No 21 attīstības centra vienīgi Krāslavā latvieši ir mazākumā (43,1%). Starp centriem ar viszemāko latviešu īpatsvaru ir vēl 3 Latgales reģiona pārstāvji – Ludza (57,8%), Līvāni (61,3%) un Preiļi (62,6%). Visaugstākais latviešu īpatsvars ir Smiltēnē (94,7%), Talsos (92,9%) un Kuldīgā (92,6%).

7.3. tabulā minēti novadi ar lielāko un mazāko latviešu īpatsvaru. Vislielākais latviešu īpatsvars ir Lubānas un Dundagas novadā (95–96%). Izteikti vismazākais šis īpatsvars ir Zilupes un Daugavpils novadā (attiecīgi 25% un 35%). Viendabīgākā latviskā vide izteiktāka ir Kurzemes ziemeļos un rietumos, kā arī Vidzemes austrumos un Latgales ziemeļos. Vairākums krievu (56–57% no to kopskaita) koncentrējas Rīgā un Daugavpilī (apm. 400 tūkst. 21. gs. sākumā un 280 tūkst. 2016. gadā). Ievērojams to skaits ir arī pārējās lielākajās pilsētās. No novadiem procentuāli visvairāk krievu ir Zilupes (54%) un Daugavpils (41%) novadā. Baltkrievu relatīvi visvairāk ir Daugavpilī, Jelgavā un arī Krāslavas, Zilupes un Dagdas novadā.

Ukrainu teritoriālais sadalījums ir specifisks – divas trešdaļas ukraiņu pastāvīgi dzīvo Rīgas un Pierīgas reģionā, vēl 11% – Liepājā un Ventspilī. Maz ukraiņu ir Vidzemē. No novadiem visvairāk ukraiņu mīt Mārupes, Olaines un Salaspils pašvaldībā. Vairāk nekā trešdaļa poļu dzīvo Daugavpils pilsētā un Daugavpils novadā, veidojot 11–12% no to kopējā skaita. Relatīvi liels poļu

7.3. tabula. Novadi ar vislielāko un vismazāko latviešu īpatsvaru iedzīvotāju kopskaitā 2016. gadā (procentos)

Īpatsvars lielāks par 90%		Īpatsvars lielāks par 90%		Īpatsvars mazāks par 60%	
Lubānas	95,7	Krimuldas	92,5	Strenču	60,0
Dundagas	95,2	Ērgļu	92,4	Rēzeknes	59,1
Smiltenes	94,5	Talsu	92,4	Inčukalna	58,0
Rojas	94,1	Rugāju	92,2	Stopiņu	57,7
Jaunpiebalgas	93,9	Kandavas	92,1	Ludzas	55,8
Pārgaujas	93,9	Pāvilostas	92,0	Viļānu	51,6
Naukšēnu	93,5	Rucavas	91,5	Salaspils	47,5
Kuldīgas	93,4	Cesvaines	91,4	Krāslavas	45,9
Mērsraga	93,4	Durbes	90,9	Olaines	44,1
Vecpiebalgas	93,4	Salacgrīvas	90,7	Daugavpils	34,7
Nīcas	93,3	Ventspils	90,7	Zilupes	25,3
Jaunpils	93,1	Raunas	90,2		
Varakļānu	93,0	Rūjienas	90,2		
Aizputes	92,9	Mazsalacas	90,1		

Avots: CSP datubāze. Tabula "Pastāvīgo iedzīvotāju etniskais sastāvs novados" (ISG 20).

īpatsvars ir arī Krāslavas un Ilūkstes novadā. Lielākoties tie ir pamatiedzīvotāji, kuri dzīvo lauku apdzīvotajās vietās.

Gandrīz 60% lietuviešu dzīvo Kurzemes un Zemgales reģionā, galvenokārt pierobežas novados un Liepājā. Visaugstākais lietuviešu īpatsvars ir Priekules, Vaiņodes un Auces novadā, relatīvi augsts arī Tērvetes un Bauskas novadā. Vairāk nekā 5 tūkst. lietuviešu dzīvo Rīgā.

Rīgā sarūk visu skaitliski lielāko etnosu pārstāvju absolūtais skaits. Kopš 1989. gada latviešu skaits samazinājies no 332 tūkst. līdz 295 tūkst. 2016. gadā, tanī skaitā kopš 2000. gada – par 22 tūkst. Nelatviešu depopulācija bijusi vēl izteiktāka, tāpēc latviešu īpatsvars rīdnieku sastāvā pat manāmi pieaudzis: no 36,5% 1989. gadā līdz 41,0% 2000. gadā un 46,2% 2016. gadā. Visbūtiskāk (2 reizes) samazinājies baltkrievu skaits, taču arī citu austrumslāvu etnisko kopienu pārstāvju skaits samazinājās tikai nedaudz mazāk (7.4. tabula).

CSP apkopotie dati ļauj raksturot nozīmīgāko faktoru ietekmi uz iedzīvotāju skaita izmaiņām. Valsts iedzīvotāju kopskaita depopulācijas pamatfaktori ir divi – pirmkārt, negatīvs dabiskais pieaugums zemā dzimstības līmeņa un nepietiekamas dzīvildzes dēļ, otrkārt, negatīva starpvalstu migrācijas bilance. Etnosu skaitlisko pārmaiņu analizē jāņem vērā arī etniskās asimilācijas ietekme. Parasti visprecīzākie dati ir par dzimstību un mirstību. Pētījumi rāda, ka visiem etnosiem Latvijā dzimstība regulāri bijusi zemāka par

7.4. tabula. Rīgas iedzīvotāju etniskais sastāvs 1989.–2016. gadā

Tautība	Tūkst. cilv.			Īpatsvars kopskaitā (procentos)		
	1989	2000	2016	1989	2000	2016
Latvieši	332	313	295	36,5	41,0	46,2
Krievi	431	335	241	47,3	43,9	37,7
Baltkrievi	44	36	25	4,8	4,7	3,9
Ukraiņi	44	32	22	4,8	4,2	3,5
Poļi	17	16	12	1,8	2,1	1,8
Lietuvieši	7	7	5	0,8	0,9	0,8
Ebreji	19	8	1,1	2,1	1,1	0,2
Čigāni	1,1	1,2	0,8	0,1	0,2	0,1
Igauņi	1,2	1,0	0,7	0,1	0,1	0,1
Vācieši	1,1	1,1	1,1	0,1	0,1	0,2
Citas tautības un neizvēlēta tautība	15	14	33	1,6	1,7	5,5

Avots: CSP datubāze. Tabula "Pastāvīgo iedzīvotāju etniskais sastāvs reģionos un republikas pilsētās" (ISG 191) un autoru aprēķins.

7.5. tabula. Dabiskā pieauguma etniskā diferenciācija 1990.–2015. gadā (vidēji gadā)

Tautība	1990–1994	2000–2004	2010–2014	2015
Latvieši	-2022	-4782	-2240	67
Krievi	-2846	-4653	-6213	-5057
Baltkrievi	-443	-1046	-1363	-1275
Ukraiņi	-490	-576	-702	-714
Poļi	184	-396	-690	-656
Lietuvieši	-121	-240	-424	-408
Ebreji	-308	-134	-104	-70
Čigāni	79	104	-15	-26

Avots: CSP datubāzes sadaļa "Iedzīvotāji" un autoru aprēķins.

mirstību (7.5. tabula). Tikai atsevišķos gados latviešiem (2014–2016) un čigāniem (20. gs. 90. gados un 21. gs. sākumā) atzīmēts neliels dabiskais pieaugums, bet kopumā dabiskā ceļā zaudēti apmēram 270 tūkst. cilvēku.

Vislielākais mirušo skaita pārsvars pār dzimušo skaitu fiksēts 1994.–1995. gadā, kad tas pārsniedza 17 tūkst. gadā, tani skaitā latviešiem 7,3 tūkst. un krieviem 6,5 tūkst. Latviešiem dabiskais samazinājums norisa lēnākā tempā nekā nelatviešiem un veidoja 2/5 no kopējā samazinājuma. Krieviem dabiskā samazinājuma absolūtais apjoms neatkarības gados bija pat lielāks nekā latviešiem, it īpaši 21. gadsimtā (rekordaugsts 2006.–2007. gadā). Pastāv arī etniskās

atšķirības demogrāfisko procesu norisē. Dzimstība latviešiem ir augstāka nekā nelatviešiem, bet mirstība – zemāka.

Ārējās migrācijas procesos emigrācija bija pārsvarā pār imigrāciju, izteiktāk tūlīt pēc neatkarības atjaunošanas un pēc Latvijas iestāšanās ES. Kopš valstiskās neatkarības atjaunošanas 1990. gadā no valsts izceļoja apmēram 600 tūkst. cilvēku, bet ieceļoja apmēram 160 tūkst. Negatīvais saldo rezultāts – aptuveni 440 tūkst. cilvēku – norāda uz nelabvēlīgo stāvokli valsts sociālekonomiskajā jomā. 7.6. tabulā sniegti dati par skaitliski lielāko etnosu imigrāciju un emigrāciju. Joprojām visām tautībām raksturīgs negatīvs migrācijas saldo.

7.6. tabula. Lielāko Latvijas tautību starptautiskā ilgtermiņa migrācija 2011.–2015. gadā

Tautība	Imigrācija	Emigrācija	Migrācijas saldo
Latvieši	21 219	53 697	-32 478
Krievi	15 422	38 323	-22 901
Baltkrievi	2039	3134	-1095
Ukraiņi	3022	4058	-1036
Poļi	1049	3343	-2294
Lietuvieši	1038	1944	-906
Ebreji	288	1329	-1041
Čigāni	416	1643	-1227

Avots: CSP datubāze. Tabula "Starptautisko ilgtermiņa migrantu sadalījums pēc tautības" (IBG 041) un autoru aprēķins.

7.7. tabula. Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju valstiskā piederība un tautība 2016. gadā (tūkst. cilv., procenti no kopskaita)

	Latvijas pilsoņi		Nepilsoņi		Ārvalstnieki	
Pavisam	1680,0	100	232,1	100	56,8	100
Latvieši	1215,2	72,3	0,5	0,2	0,7	1,2
Krievi	316,9	18,9	153,1	66,0	34,4	60,6
Poļi	32,0	1,9	8,4	3,6	1,2	2,1
Baltkrievi	27,5	1,6	33,1	14,3	5,4	9,5
Lietuvieši	16,2	1,0	5,8	2,5	6,3	11,1
Ukraiņi	16,1	1,0	22,3	9,6	1,9	3,3
Čigāni	5,0	0,3	0,3	0,1	0,0	0,0
Ebreji	3,6	0,2	1,1	0,5	0,3	0,5
Citas tautības	47,4	2,8	7,6	3,3	6,6	11,6

Avots: CSP datubāze. Tabula "Pastāvīgo iedzīvotāju valstiskā piederība un tautība" (ISG 093) un autoru aprēķins.

Par asimilācijas radīto ietekmi ir maz informācijas. Aplēses liecina, ka latvieši un nelielā mērā arī krievi asimilē etniskās minoritātes, sekmējot latviešu skaita pieaugumu. Etniski jauktajās heterogēnās laulībās, kurās viens no bērnu vecākiem bijis latviešu tautības, bet otrs nelatviešu, pēcnācējiem biežāk bijusi latviešu tautība. Krievu un citu etnisko minoritāšu laulībās dzimušiem bērniem biežāk bija izvēlēta krievu tautība. Bērnu tautības noteikšanā tēva etniskajai piederībai ir svarīgāka nozīme nekā mātes tautībai.

Jau apmēram 20 gadus ir pieejami dati par pilsoņu, nepilsoņu un ārvalstnieku etnisko sastāvu. 2016. gadā latviešu skaits Latvijas pilsoņu kopskaitā bija 72,3% (7.7. tabula). 21. gs. sākumā šis īpatsvars bija nedaudz augstāks. Latvijas pilsoņu vidū 2016. gadā bija 18,9% krievu. Latvijas pilsoņu kopumā poļu ir vairāk nekā baltkrievu vai ukraiņu. Latvijas pilsoņu kopskaitā lietuviešu ir vairāk nekā ukraiņu, lai gan ukraiņu Latvijā ir gandrīz divas reizes vairāk nekā lietuviešu.

Divas trešdaļas no visiem Latvijas nepilsoņiem ir etniskie krievi (kopskaitā vairāk nekā 150 tūkst.). Otru lielāko nepilsoņu kopumu veido baltkrievi (33 tūkst.), trešo – ukraiņi (23 tūkst.). Trešdaļa baltkrievu un ukraiņu ir nepilsoņi. Krievu vidū nepilsoņu ir 30%. Relatīvi augsts nepilsoņu īpatsvars (20–25%) vērojams arī lietuviešu, poļu un ebreju sastāvā. Tas visai zems ir čigāniem. Visiem skaitliski lielākajiem etnosiem nepilsoņu īpatsvaram ir tendence samazināties. Neliels skaits nepilsoņu (apm. 500) ir arī latviešu kopumā.

Visu skaitliski lielāko etnisko minoritāšu kopumos palielinās ārvalstnieku skaits. Krievu ārvalstnieku skaits Latvijā jau pārsniedzis 34 tūkst., veidojot 61% no visiem ārvalstniekiem. Otru lielāko kopumu veido lietuvieši (11%), trešo – baltkrievi (nepilni 10%). Valsts pastāvīgo iedzīvotāju skaitā ir apmēram 700 latviešu tautības ārvalstnieku, kas ir 1,2% no ārvalstnieku kopskaita.

Aprēķinot speciālu etniskā mozaikuma indeksu, kura pamatā ir etnosu strukturālie rādītāji, var secināt, ka Latvija ir viena no visneviendabīgākajām valstīm Eiropā. Etniski visraibākās ir Melnkalne, Bosnija un Hercegovina, kā arī Šveice. Neatkarības periodā etniskā aina atkal kļūst viengabalaināka. Saskaņā ar pēdējā tautas skaitīšanā iegūtiem datiem ap 60% Latvijas iedzīvotāju dzīvo 1/5 teritorijas ar neviendabīgu etnisko sastāvu un tikai ap 40% pašvaldību var uzskatīt par relatīvi etniski homogēnām. 1939. gadā šis indekss bija 0,39 un visā padomju periodā sistemātiski pieauga, 1989. gadā sasniedzot 0,61. Pēdējos 25 gados norisa pretējs process un indekss nokrities līdz 0,54. Galvaspilsētā un Latgalē etniskā aina ir raibāka, tāpēc indekss ir augstāks, lai gan tā lielums lēnām krītas.

Pēdējos gados Latvijā nav aprēķinātas prognozes par latviešu un etnisko minoritāšu demogrāfisko attīstību. No tendenču ekstrapolēšanas izriet, ka visu lielāko etnosu apjomi līdz gadsimta vidum samazināsies, taču vismazākais samazinājuma temps būs latviešiem. Latviešu īpatsvars, visticamāk, turpinās lēnām pieaugt.

Literatūra un avoti

- Bērziņš, A., Zvidriņš, P. (2011) Latvijas iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņas. *Statistikas ziņātnisko pētījumu rezultāti 2011*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 5.–15. lpp.
- Centrālā statistikas pārvalde (2016) *Demogrāfija 2016*. Rīga: CSP, 123 lpp.
- Centrālās statistikas pārvaldes datubāze “Iedzīvotāji” [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji>].
- Mežs, I. (1994) *Latvieši Latvijā. Etnodemogrāfisks apskats*. Rīga: Zinātne, 64 lpp.
- Nemeth, A. (2013) Ethnic Diversity and its Spatial Change in Latvia, 1897–2011. In: *Post-Soviet Affairs*, 29 (5): 404–438.
- Zvidriņš, P. (2013) Latvijas demogrāfiskā attīstība pēc neatkarības atgūšanas. Jundzis, T., Zemītis, G. (red.) *Latvieši un Latvija*. 3. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 309.–337. lpp.
- Zvidriņš, P. (1998) *Latvijas iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņas 90. gados*. Rīga: Latvijas Universitātes Demogrāfijas centrs, 57 lpp.
- Zvidriņš, P., Vanovska, I. (1992) *Latvieši: statistiski demogrāfisks portretējums*. Rīga: Zinātne, 165 lpp.

8. Ģimeņu skaits, lielums un sastāvs

Līga Āboliņa

Ievads

Terminam “ģimene” ir daudzas un dažādas nozīmes. Ģimenes nozīme un izpratne par to, ko aptver ģimenes jēdziens, laika gaitā mainās, īpaši pēdējās desmitgadēs. Tomēr arī 21. gs. sākumā ģimenei joprojām ir svarīga nozīme gan atsevišķu indivīdu dzīvē, gan tautas un valsts attīstībā ne tikai Latvijā, bet arī vairumā pasaules valstu. Ģimene joprojām ir tā, kas īsteno jaunās paaudzes rašanās un audzināšanas funkciju. Tai ir būtiska loma tautas ataudzē.

Padomju laikā pēdējā tautas skaitīšana Latvijā notika 1989. gadā. Tās rezultāti, kas radīja priekšstatu par Latvijas iedzīvotājiem valsts neatkarības atgūšanas periodā, liecināja, ka Latvijā ģimenēs¹ dzīvoja 2 milj. 284 tūkst. cilvēku jeb 85,7% iedzīvotāju (732 tūkst. ģimeņu). Turklāt 132 tūkst. (4,9%) ģimenes locekļu dzīvoja atsevišķi no ģimenes, bet bija saistīti ar to kopīga budžeta dēļ. Vieninieku, kuriem nebija ģimenes vai kuri bija zaudējuši sakarus ar to, bija 251 tūkst. jeb 9,4% (LPSR VSK, 1990, 5). Salīdzinājumam – iepriekšējo tautas skaitīšanu rezultāti liecināja, ka 1959. gadā ģimenēs dzīvoja 83,4%, 1970. gadā – 86,1%, 1979. gadā – 84,8% iedzīvotāju. Bijušajās PSRS republikās un gandrīz visā Eiropā šis īpatsvars vienmēr bijis augstāks (Zvidriņš, Vanovska, 1992, 87).

Saskaņā ar 2000. gada tautas skaitīšanas datiem Latvijā bija 624 tūkst. ģimeņu un ģimenēs dzīvoja 83% visu iedzīvotāju – attiecīgi 17% iedzīvotāju dzīvoja ārpus ģimenēm². Savukārt 2011. gadā bija 588 tūkst. ģimeņu (CSP, 2016) jeb 78% no visiem iedzīvotājiem, tādējādi par 36 tūkst. jeb 6% bija samazinājies

¹ Autore piezīme: šeit un turpmāk, atsaucoties uz datu analīzi, tiek lietota CSP terminoloģija un dati, kā arī atsevišķi apsekojumu (EU-SILC) dati.

² Atsevišķos literatūras avotos (piemēram, Zvidriņš, P. Demogrāfija (2003)) tiek uzskatīts, ka saskaņā ar 2000. gada tautas skaitīšanas datiem Latvijā ir apmēram 700 tūkst. ģimeņu, jo tautas skaitīšanā no 242 tūkst. personu informācija par ģimeni netika iegūta, tāpēc precīzs ģimeņu skaits un to sastāvs nav zināms. Šāds ģimeņu skaits noteikts, uzskaitītajam ģimeņu daudzumam (627 tūkst.) pieskaitot iespējamo ģimeņu skaitu (80–90 tūkst.). Pēc autore aprēķiniem, nekorģējot un pieņemot, ka ģimenes vidējais apmērs (2,84) ir nemainīgs, ģimenēs dzīvojošo īpatsvars 2000. gadā bija 74,5% un ģimenēs attiecīgi dzīvoja 1 milj. 772 tūkst. Latvijas iedzīvotāju.

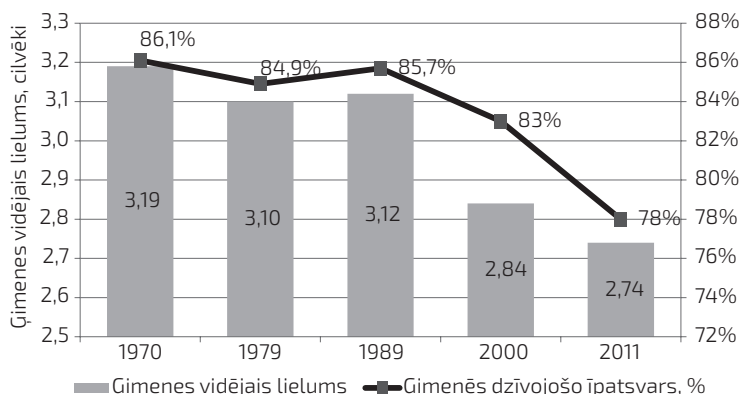
gan ģimeņu skaits, gan ģimenēs dzīvojošo īpatsvars, attiecīgi ārpus ģimenes dzīvojošo īpatsvaram sasniedzot 22%.

Ģimeņu skaita izmaiņas

2011. gada tautas skaitīšanas dati liecināja, ka ģimeņu skaits Rīgas, Zemgales, Vidzemes, Kurzemes un Latgales reģionā samazinājies, tomēr pieaugums novērojams tikai Pierīgas reģionā – laika posmā starp tautas skaitīšanām tas pieaudzis no 96 tūkst. līdz 106 tūkst. jeb par 9,4%. Rīgā ģimeņu skaits šajā periodā samazinājās no 196 tūkst. līdz 191 tūkst. jeb par 2,5%. Zemgalē samazinājums bija no 77 tūkst. līdz 71 tūkst. jeb par 7,8%, Vidzemē no 67 tūkst. līdz 58 tūkst. jeb par 13,4%, Kurzemē no 85 tūkst. līdz 76 tūkst. jeb par 10,6% un Latgalē no 103 tūkst. līdz 85 tūkst. jeb par 17,5%.

Apkopojot iepriekš teikto, secināms, ka visstraujāk ģimeņu skaits sarucis Latgalē un Vidzemē, turklāt, lai arī Pierīgā ģimeņu skaits pieaudzis, pieauguma apmērs ir bijis mazāks, salīdzinot ar samazinājuma apmēriem citviet Latvijā, respektīvi, samazinājuma apmērus nevar skaidrot ar iekšēju migrāciju, kad no mazāk attīstīta reģiona iedzīvotāji pārceļas uz ekonomiski, sociāli aktīvāku reģionu. Iemesli šādam ģimeņu skaita samazinājumam ir vairāki – gan nepietiekama dzimstība, samērā augsta mirstība, gan ārējā migrācija ekonomisku apsvērumu dēļ.

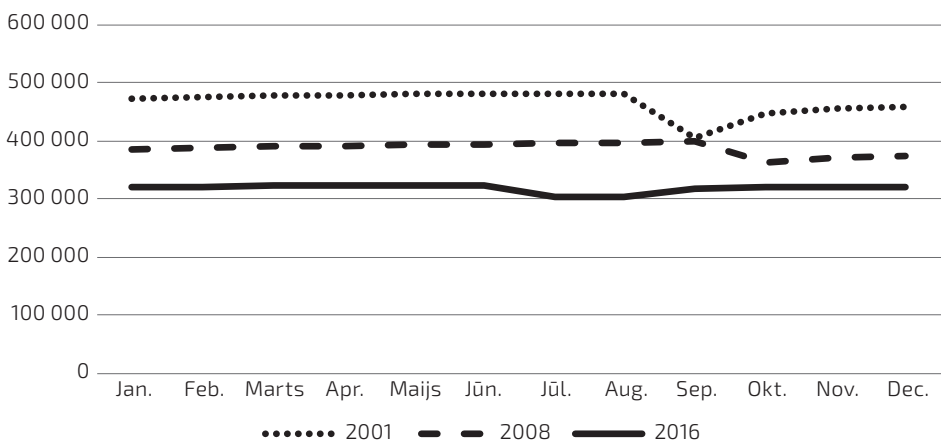
Salīdzinājumam tiek aptverti dati par plašāku periodu, proti, arī par padomju okupācijas laiku, un secināms, ka pēc neatkarības atjaunošanas ir būtiski samazinājies ne tikai ģimenēs dzīvojošo īpatsvars, bet arī ģimenes vidējais

8.1. attēls. Ģimenes vidējā lieluma un ģimenēs dzīvojošo īpatsvara dinamika no 1970. līdz 2011. gadam
 Avoti: 1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas PSR (demogrāfiskie rādītāji). Rīga: LPSR VSK, 1990, 156; 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti. CSP; Latvijas tautas skaitīšanas 2011. gada rezultāti (http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/nr_12_latvijas_2011.gada_tautas_skaitisanas_rezultati_results_of_the_2011_population_and_housing_census_in_latvia_15_00_lv_en.pdf).

lielums (8.1. attēls). Šī tendence saglabājās arī starpskaitīšanas periodā un atspoguļojās 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātos.

Tomēr jāņem vērā, ka kopš 2000. gada tautas skaitīšanas metodoloģija bija noteikta atbilstoši ANO Eiropas Ekonomikas komisijas un ES Statistikas biroja Eurostat rekomendācijām, savukārt līdz tam tautas skaitīšana tika veikta atbilstoši padomju tautas skaitīšanas metodoloģijai. Tas nozīmēja arī termina “ģimene” atšķirīgu izpratni, proti, padomju metodoloģijā ģimenes ar bērniem aptvēra bērnus, kas nav sasnieguši pilngadību, tātad līdz brīdim, kad bērns sasniedz 18 gadu vecumu. Savukārt 2000. gadā metodoloģija tika mainīta, turpmāk uzskatot, ka ģimene ar bērniem nozīmē neprecētus bērnus neatkarīgi no vecuma un ka attiecīgi bērns ir persona, kurai nav partnera vai bērna un kuras pastāvīgā dzīvesvieta ir mājsaimniecībā, kur ir vismaz viens no vecākiem. Līdz ar to iespējams salīdzināt (8.1. attēls) tikai padomju periodā veiktās tautas skaitīšanas un 2011. gada tautas skaitīšanu, kurā varēja identificēt un tādējādi arī salīdzināt ģimenes ar bērniem līdz 18 gadu vecuma sasniegšanai. Secināms, ka padomju gados ģimenes vidējais apmērs bija samērā nemainīgs – nedaudz virs 3 ģimenes locekļiem. Tautas skaitīšanu rezultāti pēc neatkarības atjaunošanas liecināja, ka vidējais ģimenes locekļu skaits pakāpeniski samazinājies. Attiecīgi arī tālāk, salīdzinot 2000. gada un 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātus, nav iespējams pilnvērtīgi analizēt ģimenes ar nepilngadīgiem bērniem, jo 2000. gadā šādi dati nav pieejami. Taču netieši ziņas par to, ka ir notikušas izmaiņas attiecībā uz ģimenēm ar nepilngadīgiem bērniem, var iegūt no statistikas par ģimenes valsts pabalsta saņēmēju skaitu (statistiku apkopojusi Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra) (8.2. attēls). Ņemot vērā priekšnoteikumu,

8.2. attēls. Ģimenes valsts pabalsta saņēmēju skaita izmaiņas 2001.–2016. gadā

Avots: Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras statistikas dati (<http://www.vsaa.lv/lv/budzets-un-statistika/statistika?gid=2&year=2001&year=2008&year=2016&tid=100>).

ka ģimenes valsts pabalsts pamatā tiek izmaksāts vecākiem, kuru aprūpē ir nepilngadīgs bērns, secināms, ka ģimenes valsts pabalsta saņēmēju skaits ir būtiski sarucis un tāpat ir sarucis arī ģimeņu skaits, kurās ir nepilngadīgi bērni, par kuriem vecākiem ir tiesības šo pabalstu saņemt.

Atbilstoši CSP datiem 2000. gadā Latvijas Republikā bija 2,4 milj. iedzīvotāju, bet jau 2015. gada sākumā iedzīvotāju skaits samazinājās līdz 1,99 milj. (Demogrāfija, 2015, 21). Pieņemot, ka ģimenes vidējais apmērs ir saglabājies tāds pats kā 2011. gada tautas skaitīšanā, pēc attiecīga aprēķina secināms, ka ģimeņu skaits 2016. gadā varētu būt sarucis līdz 565 tūkst. jeb par 10%, salīdzinot ar 2000. gadu.

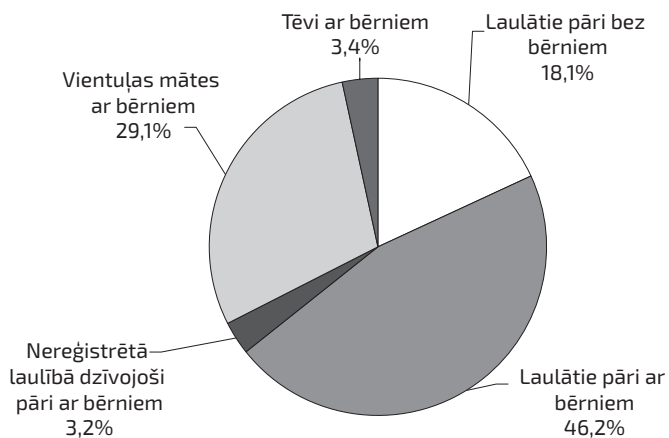
Ģimeņu struktūra

Būtiski ir ne tikai samazinājies ģimeņu skaits, bet arī mainījusies ģimeņu struktūra. Ģimenei ir daudz un dažādu tipu, tā var pastāvēt gan kā personu reģistrēta, gan neregistrēta kopdzīve, kā vairāku paaudžu kopdzīve, audžuģimene utt. Galvenie kritēriji, nosakot ģimenes tipu, ir vecāku kopdzīves veids, bērnu klātbūtne pieaugušo kopībā, radniecisko attiecību plašums.

Ģimeņu sastāva vispārinošu ainu sniedz ģimenēs dzīvojošo un ārpus tām dzīvojošo iedzīvotāju absolūtie un relatīvie rādītāji. Savukārt, kompleksi pētot ģimeņu struktūru, rodas priekšstats par vienkāršām (nukleārām) ģimenēm, sarežģītām (saliktām) ģimenēm un ģimeņu tipiem. Vienkāršās ģimenes sastāv no laulātajiem un viņu bērniem vai arī ir bez tiem. Laulāto pāri ar vai bez bērniem mēdz dēvēt par ģimenes kodolu. Taču bieži par ģimenes kodolu uzskata arī vienu no vecākiem ar bērnu(-iem), kurš nesastāv laulībā. Arī nepilnās ģimenes, t. i., ģimenes ar vienu no bijušajiem laulātajiem (šķirtie, atraitņi) un bērniem, dēvē par vienkāršām ģimenēm (Zvidriņš, 2003, 115).

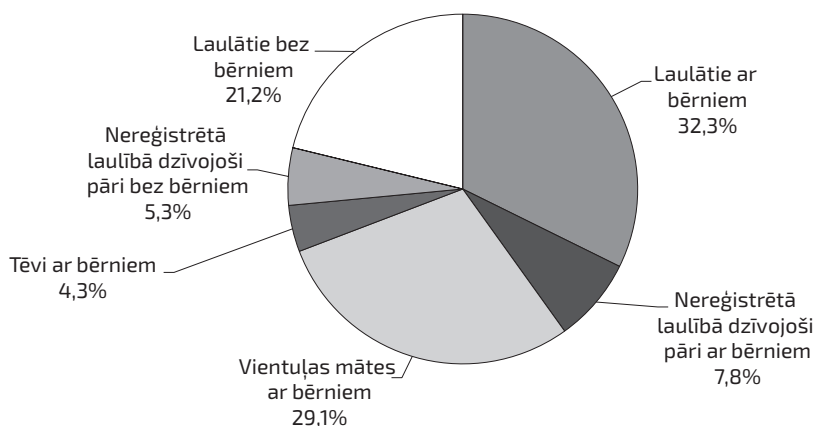
Svarīga nozīme ir ziņām par atsevišķu ģimeņu tipu izplatību. Šim nolūkam lieto dažādas ģimeņu klasifikācijas, kas, pietiekami detalizējot, var pārsniegt 20 ģimeņu tipu veidus (Zvidriņš, 2003, 116). Tomēr parasti praktiskām vajadzībām tiek izmantota klasifikācija ar nelielu ģimeņu tipu skaitu. Piemēram, 2000. gada tautas skaitīšanas materiālu izstrādē izmantoja šādus ģimeņu tipus: 1) laulātie pāri ar bērniem; 2) laulātie pāri bez bērniem; 3) mātes ar bērniem; 4) tēvi ar bērniem; 5) neregistrētā laulībā dzīvojoši pāri ar bērniem. 2000. gadā lielāko daļu ģimeņu veidoja ģimenes ar bērniem – 46,2%, otrs lielākais ģimeņu tips bija mātes ar bērniem – 29,1%, bet trešais – laulātie pāri bez bērniem – 18,1%. Attiecīgi tēvi ar bērniem veidoja 3,4% no visām ģimenēm, bet neregistrētā kopdzīvē dzīvojoši pāri ar bērniem – 3,2% (8.3. attēls).

Iepriekš minētie ģimeņu tipi 2011. gada tautas skaitīšanā tika papildināti ar vēl vienu – neregistrētā kopdzīvē dzīvojoši pāri bez bērniem (8.4. attēls), un arī šī jauninājuma dēļ salīdzināt 2000. gada un 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātus attiecībā uz ģimeņu sastāva izmaiņām ir aprūtināsi.

8.3. attēls. Ģimeņu sastāvs Latvijā 2000. gadā, %

Avots: CSP. Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti. Statistikas datu krājums (Rīga, 2002, 205. lpp.).

8.4. attēls. Ģimeņu sastāvs 2011. gadā, %

Avots: 2011. gada Latvijas tautas skaitīšanas rezultāti (http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/nr_12_latvijas_2011.gada_tautas_skaitisanas_rezultati_results_of_the_2011_population_and_housing_census_in_latvia_15_00_lv_en.pdf).

Ģimeņu lielums

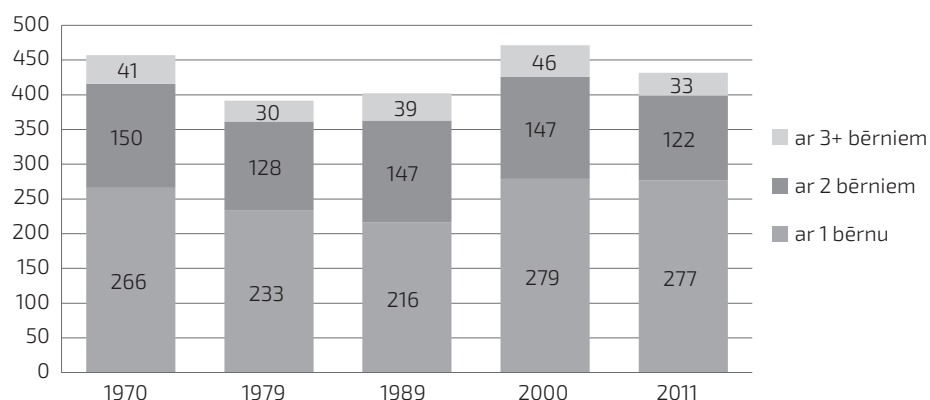
Mūsdienu situāciju zināmā mērā noteic iedzīvotāju attīstības procesi pagātnē, tāpēc papildus divu pēdējo tautas skaitīšanu datiem, kā arī, ņemot vērā 2000. gada tautas skaitīšanas metodoloģiskās īpatnības, turpinājumā

salīdzināšanai atspoguļoti arī tautas skaitīšanu rezultāti no iepriekš notikušajām tautas skaitīšanām.

Pagājušā gadsimta padomju perioda vēsturiskos datus ir analizējusi pētniece I. Pavlina (Pavlina, 2007, 34), minot, ka 1979. gadā salīdzinājumā ar 1970. gadu tādu ģimeņu skaits, kurās ir bērni, samazinājies par 14,4%, kaut gan ģimeņu kopskaits bija pieaudzis. Vislielākais samazinājums skāra daudz bērnu ģimenes, t. i., ģimenes ar trīs un vairāk bērniem, to skaits saruka par 27,3%. No 1979. līdz 1989. gadam ģimeņu skaits, kurās ir bērni, kopumā palielinājās par 2,8%, samazinoties viena bērna un pieaugot divu, trīs un vairāk bērnu ģimeņu īpatsvaram. Ģimeņu skaits, kurās ir trīs un vairāk bērnu, laika posmā starp 1979. un 1989. gadu pieauga par 31,7%. Izmaiņas dinamikā liecināja, ka 1989. gadā ģimeņu sastāvs pēc bērnu skaita mainījās par labu divu un vairāku bērnu ģimenēm pretstatā 70. gadiem, kad dominēja viena bērna ģimenes. No visu ģimeņu kopskaita 1989. gadā bija 46,2% ģimeņu ar diviem un vairāk bērniem, 1970. gadā – 41,8% un 1979. gadā attiecīgi 40,4%.

Periodā pēc neatkarības atgūšanas būtiski pieauga viena bērna ģimeņu īpatsvars, un tās nemainīgi dominēja starp ģimenēm ar bērniem (8.5. attēls).

Salīdzinot ar 1989. gadu, 2000. gadā viena bērna ģimeņu skaits pieauga, 2011. gadā sasniedzot 64% no visām ģimenēm. Tādu ģimeņu skaits, kurās aug divi bērni, salīdzinot ar 1989. gadu, 2011. gadā pieauga līdz 28%. Tautas ataudzei tik nepieciešamās trīs bērnu ģimenes 2000. gadā veidoja 9,7%, bet 2011. gadā tikai 7,6% no visām ģimenēm ar bērniem (1989. gadā – 9,8%). Taču pēdējos gados tieši trešo bērnu dzimstības rādītāji nepārtraukti uzlabojās, 2014. gadā ģimenēs kā trešie piedzima 13,3% bērnu, 2015. gadā – 14,1% un

8.5. attēls. Ģimenes ar bērniem Latvijā sadalījumā pēc bērnu skaita 1970.–2011. gadā, tūkst.

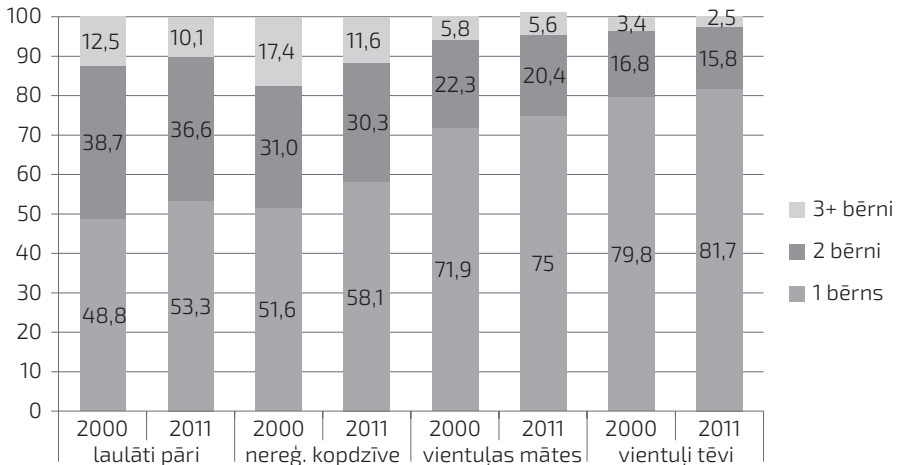
Avoti: 1989. gada tautas skaitīšanas rezultāti (LR VSK, 1991, 156); 2000 Round of Population and Housing Censuses in Estonia, Latvia and Lithuania (Vilnius, 2003); 2011. gada tautas skaitīšanas galīgie rezultāti (www.csb.gov.lv).

2016. gadā – 14,6% (CSP, 2016, 71; CSP datubāze). Izvirzot mērķus par trešā bērna politikas attīstību, būtu vienlīdz svarīgi attīstīt arī otrā bērna atbalsta pasākumu sistēmu, kas ir īpaši svarīgi situācijā, kad tautas ataudze tiek īstenota nepietiekamā apjomā.

Latvijā kopumā vairāk nekā puse visu ģimeņu ar bērniem audzina tikai vienu bērnu, tomēr ir saskatāmas reģionālas atšķirības (8.6. attēls). Bērnu skaitu ģimenē ietekmē gan dzimstības atšķirības laukos un pilsētās, gan arī vairāki citi faktori, piemēram, dzimstība dažādu tautību ģimenēs un šo tautību sadalījums pa reģioniem, katra reģiona iedzīvotāju vecumstruktūra u. c.

Vislielākais to ģimeņu īpatsvars, kurās ir viens neprecējies bērns, nemainīgi kā 2000. gadā, tā arī 2011. gadā bija Rīgas reģionā. Tā kā Rīgas reģions ietver galvaspilsētu un Pierīgas statistisko reģionu, situācija Rīgā un tai netālajās pašvaldībās ir atšķirīga, ņemot vērā aglomerācijas ietekmi. Laikā starp pēdējām divām tautas skaitīšanām notikušas salīdzinoši būtiskas izmaiņas pārējos Latvijas reģionos. Zemgalē un Vidzemē straujāk nekā Kurzemē un Latgalē pieaudzis tādu ģimeņu īpatsvars, kurās ir viens neprecējies bērns, savukārt sarucis to ģimeņu skaits, kurās ir divi neprecējušies bērni.

Visvairāk ģimeņu, kurās ir trīs un vairāk nepilngadīgu bērnu, konstatēts Kurzemē – 9,8%, bet viszemākais šo ģimeņu īpatsvars ir Rīgas reģionā. Tomēr samazinājums starpskaitīšanas periodā skāris arī daudz bērnu ģimenes – Vidzemē par 3,8, Zemgalē par 3,7, Kurzemē par 2,8, bet Latgalē par 1,5 procentpunktiem.

8.6. attēls. Ģimenes ar bērniem: to sadalījums pēc tipa 2000. un 2011. gadā, %

Avoti: autores veidots attēls un aprēķini, izmantojot grāmatu 2000 Round of Population and Housing Censuses in Estonia, Latvia and Lithuania (Vilnius, 2003, 50); 2011. gada tautas skaitīšanas galīgie rezultāti (http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/tautassk_11/tautassk_11__tsk2011/TSG11-281.px/table/tableViewLayout1/?rxid=fc0d9dca-e206-4ac3-a334-0f02ae4b8700).

Savukārt Rīgas reģionā nedaudz (par 0,3%) pieaudzis daudzbērnu ģimeņu īpatsvars, galvenokārt uz Pierīgas reģiona (piemēram, Ogres, Ikšķiles, Mārupes, Limbažu, Tukuma novada) rēķina, kur 2011. gadā dzīvoja 8,6% ģimeņu ar trim un vairāk neprecētiem bērniem, turpretim Rīgā tas pieaudzis tikai par 4,1%.

Tādu ģimeņu pieaugums, kurās aug vairāki bērni, Pierīgas novados skaidrojams arī ar labvēlīgāku vidi bērnu pilnvērtīgai augšanai un attīstībai, izdevīgu atrašanās vietu un Rīgas tuvumu, kur lielākajai daļai bērnu vecāki strādā algotu darbu, daļa bērnu apmeklē skolu un interešu izglītības piedāvātos pasākumus, kā arī saņem citus nepieciešamos pakalpojumus. It īpaši laika posmā starp 2009.–2012. gadu visaugstākais reģionu iekšējās migrācijas plūsmas īpatsvars bija Pierīgā, kur vairāk nekā puse aptaujāto iedzīvotāju par pārcelšanās motīviem uz Pierīgu bija norādījuši ģimenes apstākļus, mājokli, darbu, ērtu satiksmi, izdevīgu atrašanās vietu, patīkamu apkārtni, kā arī salīdzinoši mazāk nozīmīgus faktoros – lētāku dzīvi, vairāk atpūtas iespēju, bērnudārza un skolas pieejamību. Savukārt, izpētot Rīgas aglomerāciju, secināts, ka tā sniedzas no Engures līdz Ainažiem, no Rīgas līdz Ceraukstei, Aizkrauklei un Koknesei, kā arī aptver Mālpils, Siguldas un Līgatnes novadu (Krišjāne, Bērziņš, 2014, 16–23).

Rīgā tādu daudzbērnu ģimeņu īpatsvars, kurās aug nepilngadīgi bērni, bija zemāks nekā pārējā Latvijas teritorijā un veidoja tikai 4,3%, bet Pierīgā salīdzinoši augsts – 8,1%. Arī ģimeņu ar diviem nepilngadīgiem bērniem Pierīgā bija vairāk nekā galvaspilsētā, attiecīgi – 31,7% un 25,9%. Savukārt ģimenes ar vienu nepilngadīgu bērnu bija visraksturīgākās tieši Rīgai – 69,8%, bet Pierīgā to bija mazāk – 60,2%. Tādējādi secināms, ka ģimenes ar vairāk nekā vienu bērnu pārsvarā pārcēlās dzīvot ārpus Rīgas un arī dzimstība Pierīgas reģionā bija visaugstākā (CSP, 2012, 68; CSP, 2014, 67; CSP, 2015, 75).

Tomēr neprecēto bērnu iekļaušana tādu ģimeņu struktūrā, kurās ir bērni, visai nosacīti raksturo pašreizējo situāciju, jo iepriekš notikušo tautas skaitīšanu īpatnību dēļ nav iespējams identificēt, cik ir tādu ģimeņu, kurās ir nepilngadīgi bērni, un tas ir būtiski tieši ģimenes atbalsta politikas plānotājiem. Nākamajās tautas skaitīšanās būtu jāiegūst informācija gan par to, cik bērnu vispār dzīvo ģimenēs un cik no tiem ir nepilngadīgi bērni.

Ģimenes struktūra no ģimenes tipu viedokļa atspoguļota 8.6. attēlā. Salīdzinot pārus, kuri dzīvoja neregistrētā kopdzīvē, vairāk dominēja ģimenes ar vienu bērnu, bet laulātiem pāriem – ģimenes ar diviem bērniem.

20. gadsimta pēdējai desmitgadei raksturīgi, ka bija pieaudzis to pāru skaits, kuri dzīvo kopā bez juridisku laulāto attiecību noformēšanas. Salīdzinot ar 2000. gada tautas skaitīšanas datiem, 2011. gadā pieaudzis neregistrētā kopdzīvē dzīvojošu pāru ģimeņu īpatsvars, bet samazinājies precētu pāru ģimeņu īpatsvars. Tādu pāru īpatsvars, kuriem ir viens bērns un kuri dzīvo neregistrētā kopdzīvē, ir pieaudzis no 29% 2000. gadā līdz 35% 2011. gadā, bet neregistrētā kopdzīvē dzīvojošu pāru īpatsvars, kuriem nav bērnu, ir samazinājies no 45% 2000. gadā līdz 40% 2011. gadā.

2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti liecina, ka no visām ģimenēm, kurās ir neprecēti bērni, ģimenes kodolu veido pāris – 66,6% (t. sk. precēta pāra ģimenes 53,5% un nereģistrētā kopdzīvē dzīvojošas ģimenes 13,1%), bet nepilnās – 33,4%. No visām nepilnajām ģimenēm 87,1% gadījumu kopā ar bērnu vai vairākiem bērniem dzīvoja māte, bet 12,9% gadījumu – tēvs. Salīdzinot ar 2000. gadu, redzams, ka par 9,5 procentpunktiem pieaudzis pilno ģimeņu īpatsvars, šajā skaitā ietverot ne tikai tādu ģimeņu kodolu, kuru veidoja laulātie, bet arī nereģistrētas kopdzīves partneri. Nepilnajās ģimenēs arvien vairāk bērnu dzīvoja kopā ar tēvu, tas liecina par vīrieša lomas un nozīmes palielināšanos pilnvērtīgas bērna audzināšanas un attīstības procesā. Tomēr svarīgi ir uzvērt, ka, salīdzinot dažāda demogrāfiskā sastāva mājsaimniecības, ģimenēs, kurās vismaz vienu bērnu audzina viens no vecākiem, ir konstatēts pastāvīgi augsts nabadzības riska indekss (CSP, 2017).

Atbilstoši 2011. gada tautas skaitīšanas datiem vientuļo vecāku mājsaimniecību īpatsvars nav vienmērīgi sadalīts pa Latviju. Piemēram, visvairāk vientuļo māšu bija Rīgā, Jūrmalā un Valmierā – 18%, Ogres novadā, Jēkabpilī, Daugavpilī, Aizkraukles un Salaspils novadā – 17% no visām mājsaimniecībām. Vismazāk vientuļo māšu bija Ciblas novadā – 7,5%. Savukārt vientuļo tēvu mājsaimniecību lielākā koncentrācija bija Carnikavas novadā – 3,2% no visām mājsaimniecībām, kam sekoja Baldones, Ikšķiles un Mārupes, Viesītes, Beverīnas, Engures, Ķeguma novads ar 2,9% vientuļo tēvu mājsaimniecībām. Ciblā ir mazākais vientuļo tēvu mājsaimniecību īpatsvars – 0,9%. Tautas skaitīšanā konstatēts, ka vientuļā tēva mājokļi ir vidēji par 10 kvadrātmetriem lielāki nekā vientuļās mātes mājokļi (CSP, 2016). Tas liecina, ka tēvi, iespējams, ir labāk materiāli nodrošināti nekā mātes un caurmērā var atļauties plašākus mājokļus. Pašvaldībām, ņemot vērā individuālo situāciju to administratīvajā teritorijā, jāizstrādā ģimenes atbalsta pasākumu kopums nabadzības risku mazināšanai un bērnu audzināšanas atbalstam nepilnajās ģimenēs (piemēram, piedāvājot atbalsta pakalpojumus nepilno ģimeņu māšu vai tēvu nodarbinātības veicināšanai).

Tā kā Latvijā ir augsts gan laulības šķiršanu īpatsvars, gan migrācija, tad patlaban varētu būt mainījies ģimeņu tipu īpatsvars un arī nākuši klāt jauni ģimenes tipi.

Tautas skaitīšanas rezultāti neatspoguļo ziņas ne par saliktajām ģimenēm Latvijā, ne postnukleārajām ģimenēm, kurās vecāki audzina gan katrs savus iepriekšējā laulībā vai kopdzīvē dzimušos bērnus, gan kopīgos pāra bērnus, ne arī par citiem salīdzinoši jauniem ģimenes tiptiem. 2011. gada tautas skaitīšanas programmā netika iekļauts jautājums par postnukleārajām ģimenēm. Šādas ģimenes nebija ietvertas arī Eiropas statistiķu konferences apstiprinātajos ieteikumos par 2010. gada cikla tautas un mājokļu skaitīšanu (ANO Eiropas Ekonomikas komisijas Eiropas statistiķu konference, 2006).

Centrālā statistikas pārvalde uzskaita visas ģimenes, taču nav pārlicēbas, ka tiek uzskaitīti visi ģimeņu tipi ar pietiekamu detalizācijas pakāpi. Nav

iespējams precīzi konstatēt, cik ir paplašināto ģimeņu, kuras veido vairākas paaudzes – bērni, vecāki un vecvecāki, kas dzīvo kopā zem viena jumta. Šādu ziņu iegūšana palīdzētu izpētīt nepilnu ģimeņu situāciju un problemātiku, kas attiecīgi vēlāk ļautu izstrādāt precīzākus atbalsta mehānismus. Tā kā patlaban pieejamie statistikas dati nenodrošina pietiekamu informāciju par dažādu ģimenes tipu esamību un izplatību, būtu lietderīgi veikt aptauju un, iespējams, apsvērt papildu jautājuma iekļaušanu nākamās tautas skaitīšanas programmā, lai apzinātu Latvijas kopējo situāciju un ģimenes atbalsta politikas veidotāji spētu piedāvāt piemērotus ģimenes atbalsta pasākumus, izstrādājot valsts ģimenes politikas pamatnostādnes nākamajam vidēja termiņa plānošanas periodam.

Pēc tautas skaitīšanas rezultātiem var konstatēt, cik ir vairāku ģimeņu mājsaimniecību, kuras pārsvarā veido vecāki un viņu pilngadīgie bērni, kas paši izveidojuši savu nukleāro ģimeni. To sastāvā ietilpst arī vecāki un vismaz viens viņu pilngadīgais bērns, kas, iespējams, kopā ar savu nepilngadīgo bērnu un laulāto vai neregistrētā kopdzīvē esošu partneri (ja tāds ir) veido atsevišķu pilnu vai nepilnu ģimeni. 2000. gadā šādas vairāku ģimeņu mājsaimniecības bija 46 tūkst., veidojot gandrīz 6% no visām mājsaimniecībām. 2011. gadā vairāku ģimeņu mājsaimniecību skaits samazinājās līdz 44 tūkst. jeb 5% no visām mājsaimniecībām (CSP, 2016).

Nobeigums

Apkopojot iepriekš teikto, atzīstams, ka dzīvošana vairāku ģimeņu mājsaimniecībā varētu būt nozīmīgs nepilnas ģimenes atbalsta mehānisms bērna pilnvērtīgas aprūpes nodrošināšanā ar nosacījumu, ka pārējie mājsaimniecībā dzīvojošie uzņemas rūpes par bērnu vai piedalās tā audzināšanā. Tam nepieciešami arī atbilstoši priekšnosacījumi un valsts un pašvaldības atbalsta pasākumi, kas atbilst ģimenes individuālajai situācijai.

Normatīvie akti tieši nedod termina “partnerattiecības” skaidrojumu. Tomēr tas ir raksturots Tieslietu ministrijas iniciētajā pētījumā par vīriešu un sievietes neregistrētu partnerattiecību tiesisko regulējumu Eiropā un Latvijā, skaidrojot, ka šāda veida attiecības saturiski vistuvāk latviešu valodā apzīmētu termins “ārpus laulības kopdzīves partnerattiecības”. Nereti tiek nošķirti divi jēdzieni – “neregistrēta laulība” un “neregistrētas partnerattiecības”. Pirmais tiek attiecināts uz kopdzīves attiecībām starp vīrieti un sievieti (piemēram, Lietuvas Civillkodeksā), savukārt otrais parāda dzimumneitrālu pieeju (piemēram, Igaunijas Partnerattiecību likumā).

No ģimenes lielā mērā ir atkarīga paaudžu maiņa, tāpēc svarīgs ir ne tikai to demogrāfiskais raksturojums, bet arī sociālekonomiskais raksturs, veids un kvalitāte, kādā ģimene veic šo funkciju. Lai veicinātu ģimeņu un dzimstības pieaugumu, vēl vairāk ir jāizzina problemātiskie aspekti un riska faktori, kas neļauj sasniegt vēlamo paaudžu maiņas rezultātu.

Literatūra un avoti

- Āboliņa, L. (2016) *Ģimene un tās atbalsta politikas attīstība Latvijā (1990–2015)*. Promocijas darbs. Rīga: LU, 2016.
- Āboliņa, L., Zvidriņš, P. (2015) Changes in family policy in Latvia. *LZA Vēstis*, 1/2: 67–77.
- ANO Eiropas Ekonomikas komisijas Eiropas statistiķu konference. Ieteikumi par 2010. gada tautas un mājokļu skaitišanu (2006) [www.vvc.gov.lv (29.08.2017.)].
- CSP (2012) Demogrāfija. Statistisko datu krājums. Rīga: CSP.
- CSP (2014) Demogrāfija. Statistisko datu krājums. Rīga: CSP.
- CSP (2015) Demogrāfija. Statistisko datu krājums. Rīga: CSP.
- CSP (2016) Demogrāfija. Statistisko datu krājums. Rīga: CSP.
- CSP (2016) Latvijas 2011. gada tautas skaitišanas rezultāti. Rīga: CSP.
- CSP (2017) Ienākumi un dzīves apstākļi Latvijā 2016. gadā. Rīga: CSP.
- CSP (2002) Latvijas 2000. gada tautas skaitišanas rezultāti. Statistikas datu krājums Rīga: CSP.
- Krišjāne, Z., Bērziņš, M. (2014) Iedzīvotāju mobilitātes reģionālās iezīmes Latvijā. *LU 72. zinātniskās konferences materiāli*. [www.lu.lv/.../lu.../Krisjane%20er%20al_LU%2072%20konf_2014.ppt (12.07.2017.)].
- LPSR VSK (1990) 1989. gada Vissavienības tautas skaitišanas rezultāti Latvijas PSR (demogrāfiskie rādītāji). Statistikas biļetens. Rīga: LPSR VSK.
- Pavlina, I. (2007) Ģimenes ar bērniem un valsts ģimenes politika Latvijā. [Nepublicēts materiāls].
- UNECE. Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE region (1998) ANO [http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/statistical_standarts_&_studies/49.e.pdf (20.08.2016.)].
- Zvidriņš, P. (2003) *Demogrāfija*. Rīga: LU, 279 lpp.
- Zvidriņš, P., Vanovska, I. (1992) *Latvieši: statistiski demogrāfisks portretējums*. Rīga: Zvaigzne, 163 lpp.

9. Izglītības līmenis

Zane Vārpiņa

Izglītības loma demogrāfijā

Izglītība ir svarīgs faktors, kas ietekmē demogrāfiskos procesus (Cunskā, 2012). Lai arī izglītību var definēt kā sistematizētu zināšanu un prasmju apguves procesu, šajā nodaļā ar jēdzienu “izglītība” tiek saprasts izglītības rezultāts – personas zināšanu, prasmju un attieksmju kopums, kas iegūts izglītības iestādē.

Cēlonība starp demogrāfiskajiem procesiem un izglītību novērojama abos virzienos. Šī mijiedarbība izpaužas gan kā izglītības ietekme uz demogrāfiju, gan kā demogrāfisko faktoru ietekme uz izglītību, kā arī uz citu faktoru kopīgo iedarbību, kas var atsevišķi iespaidot gan izglītību, gan demogrāfiskos mainīgos. Tātad, no vienas puses, ir faktori, kas ietekmē vai izskaidro izglītības izvēli un sasniegto līmeni (piemēram, dzimums, vecāku izglītība, vērtīborientācija, etniskā piederība, arī nodarbinātība un finansējuma pieejamība). No otras puses, izglītības līmenis nosaka tādus demogrāfiskos faktorus kā dzimstība, laulātība, mirstība, veselība, fiziskā mobilitāte, produktivitāte, nodarbinātība, ienākumi u. c.

Kopumā izglītības līmenis un demogrāfiskie procesi ir cieši saistīti – izglītības līmenis ir viens no vissvarīgākajiem faktoriem, kas ietekmē iedzīvotāju demogrāfisko uzvedību. Demogrāfijas teorija un empīriskie pētījumi pierāda – jo augstāks izglītības līmenis, jo labāka veselība, garāks paredzamais dzīves ilgums, augstāki ienākumi, labākas nodarbinātības izredzes. Attiecībā uz dzimstību, ģimenes plānošanu un migrāciju ir sastopami jaukta veida izglītības ietekmes pierādījumi, bet attiecībā uz ģeogrāfisko migrāciju izglītības līmenis ir noteicošais faktors, kas ir svarīgāks par jebkuru citu sociāldemogrāfisko raksturojumu.

Savukārt indivīda izglītības sasniegumi ir pozitīvi saistīti ar vecāku izglītību un finanšu resursu pieejamību izglītībai. Dzimums ir ļoti nozīmīgs faktors, kas nosaka indivīda izglītības sasniegumus, bet tā ietekme ir atkarīga no sabiedrības – jaunattīstības valstīs sievietēm parasti ir mazāk iespēju iegūt izglītību nekā vīriešiem, bet attīstītajās valstīs izglītības iegūšanā sievietes ir aktīvākas nekā vīrieši un vidēji ir arī labāk izglītotas. Izglītības sasniegumus nosaka arī piederība pie rases, etniskais un nodarbinātības statuss.

Ņemot vērā visu iepriekš teikto, demogrāfijas kontekstā ir būtiski analizēt iedzīvotāju izglītības līmeni un tā izmaiņas. Izglītības jomā ir daudz raksturīgu rādītāju, tomēr, lai vērtētu izglītības līmeni, svarīgi to parādīt Eiropas Savienības (ES) un Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) valstu kontekstā. Tādēļ primāri tiek analizēti “ES 2020” stratēģijas mērķu rādītāji, kas attiecas uz izglītību un apmācību, lai raksturotu Latvijas iedzīvotāju izglītības līmeni un tā attīstību kopš neatkarības atjaunošanas. Nodaļas otrajā daļā tiek padziļināti analizētas specifiskas izglītības problēmas, ko nav iespējams ieraudzīt šajos rādītājos.

Izglītības līmenis Latvijā ES un OECD kontekstā

ES sadarbības izglītības un apmācības jomā stratēģiskā ietvarstruktūra *Education and Training 2020* (ET 2020) nosaka kopīgos ES valstu mērķus, kas sasniedzami līdz 2020. gadam izglītības jomā. Tā nosaka mērķa rādītājus, kas aptver iedzīvotāju sasniegto izglītības līmeni, kā arī dalību izglītībā un apmācībā dažādos līmeņos (pilnu sarakstu un mērķus skat. 9.1. tabulā).

Skatoties uz primāriem un biežāk vērtētiem statistikas rādītājiem (iedzīvotāju sasniegtais izglītības līmenis un iedzīvotāji, kas turpina izglītību pēc vidusskolas), var secināt, ka izglītība Latvijā atrodas ļoti pozitīvā situācijā, jo ir sasniegusi un pat pārsniegusi izvirzītos mērķus.

Faktiski Latvija jau ir pārsniegusi vienu no ES izglītības un apmācības mērķa – iedzīvotāju skaitam ar augstāko izglītību 30–34 gadu vecumgrupā jā-sasniedz 40% – rādītājiem, kā arī nacionālo “ES 2020” stratēģijas mērķi, kas attiecīgi ir 34–36%. 2016. gadā tādu iedzīvotāju bija 42,8% (salīdzinājumam: 2005. gadā – tikai 18,5% un 2012. gadā – 37,2%). Tā kā 2006.–2013. gadā bija liels skaits studentu, tagad Latvijā ir daudz iedzīvotāju ar augstāko izglītību. Vairākus gadus pēc kārtas studējošo skaita ziņā Latvija bija viena no līderēm ES un pat pasaulē. Šobrīd Latvijā augstākās izglītības iestādēs mācās nepilni 83 tūkst. cilvēku (CSB, 2017). Lai gan kopš 2005./2006. mācību gada, kad studentu skaits sasniedza 131 tūkst., to daļa ir samazinājusies par vairāk nekā 40%, studējošo skaits joprojām ir relatīvi augsts.

Kopš 70. gadiem ievērojami pieaugusi kvalificētu cilvēku proporcija. Lie-lai daļai iedzīvotāju 1970. gadā, īpaši gados vecākām sievietēm, nebija pamat-izglītības, bet pamatizglītība bija standarts un dominēja visās vecumgrupās virs 29 gadiem. 2000. gadā situācija bija radikāli mainījusies – tikai 60 gadu un ve-cāku iedzīvotāju grupā ap 10% iedzīvotāju bija bez pamatizglītības, tā domi-nēja vairs tikai vecākajās iedzīvotāju grupās, bet vidējā izglītība bija kļuvusi par normu. Savukārt, pēc pēdējās tautas skaitīšanas datiem, 2011. gadā Latvijā tādu iedzīvotāju skaits, kam nav pamatizglītības, sarucis līdz 14%, bet iedzīvo-tāji ar augstāko (terciāro) izglītību kopējā iedzīvotāju skaitā sasnieguši gandrīz 30% (Cunskā, 2012).

9.1. tabula. ES programmas "Izglītība un apmācība 2020" mērķa indikatori un faktiskie rādītāji Latvijā un vidēji ES 2012. un 2016. gadā

	Rādītājs Datu avots	Mērķis 2020	Latvija		ES vidēji	
			2012	2016*	2012	2016*
ledzīvotāju proporcija, kas neturpina izglītību un apmācību (18–24)	Kopā <i>Eurostat/EU-LFS</i>	< 10%	10,6%	10,0%	12,7%	10,7%
ledzīvotāju proporcija ar terciāro izglītības līmeni (30–34)	Kopā <i>Eurostat/EU-LFS</i>	> 40%	37,2%	41,3%	36,0%	38,7%
Bērni, kas iegūst pirmsskolas izglītību (no 4 g. v. līdz skolas vecumam)	Kopā <i>Eurostat/UOE</i>	> 95%	92,7%	94,4%	93,2%	94,3%
Tādu 15 g. v. skolēnu proporcija, kuriem ir nepietiekamas sekmes lasītprasmē, matemātikā un zinātnēs	Lasītprasme Matemātika Zinātne <i>OECD/PISA</i>	< 15%	17,0% 19,9% 12,4%	17,7% 22,4% 17,2%	17,8% 22,1% 16,6%	19,7% 22,2% 20,6%
Tikko beigušo absolventu nodarbinātība (20–34 g. v., kas beiguši All pēdējo 1–3 gadu laikā)	ISCED 3–8, kopā <i>Eurostat/EU-LFS</i>	> 82%	74,3%	81,4%	75,9%	78,2%
Pieaugušo iedzīvotāju (25–64) dalība mūžizglītībā	ISCED 0–8, kopā <i>Eurostat/EU-LFS</i>	> 15%	7,2%	5,7%	9,2%	10,8%
** Absolventi, kas izglītības programmas laikā 15 ECTS vai 3 mēnešus pavadījuši ārzemēs	ISCED 5–8	> 20%	NA	NA	NA	NA
** Iedzīvotāji ar profesionālo izglītību (18–34), kas vismaz 2 nedēļas apmācības laika pavadījuši ārzemēs	ISCED 3–4	> 6%	NA	NA	NA	NA

Piezīmes: * statistika par skolēnu sniegumu no PISA apsekojuma norādīta par 2015. gadu; ** statistika raksta tapšanas brīdī netiek apkopota.

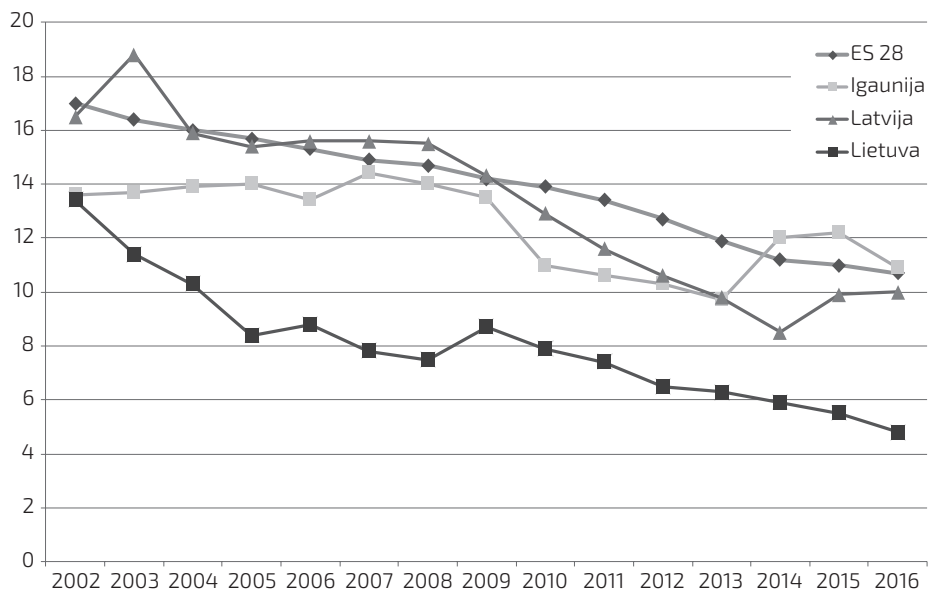
Avoti: Eurostat/EU-LFS: EU Labour Force Survey; Eurostat/UOE: UNESCO-OECD-Eurostat Data Collection on Education Systems Statistics; Eiropas Komisija (2016), balstoties uz OECD PISA datiem.

Visās ES un OECD valstīs jaunāko vecumgrupu sieviešu sasniegtais izglītības līmenis ir augstāks, tomēr Latvijā sieviešu sasniegumi gan iegūtās izglītības jomā, gan prasmju apgūvē būtiski pārsniedz vīriešu līmeni – augstāko izglītību ieguvušo iedzīvotāju proporcija (30–34 g. v.) sieviešu vidū ir 56,1%, bet vīriešu – tikai 30,1%. Atšķirība ir gandrīz divas reizes, un tā ir lielākā dziļumu plaša ES. Šo atšķirību uzskata par problemātisku arī Eiropas Komisija (Education, 2016). Šis fakts, iespējams, norāda uz nevienlīdzīgām iespējām darba tirgū – sievietēm pieprasa augstāku izglītību, lai viņas varētu konkurēt

darba tirgū. No visiem iedzīvotājiem, kam šajā vecumā ir pamatzglītība, 7,8% ir sievietes un 17,2% vīrieši (kopējais rādītājs 12,6%). Lai arī Eiropā kopumā sievietes ir vidēji labāk izglītotas nekā vīrieši, tieši lielā atšķirība sniegunā rada bažas: ES pamatzglītība vai zemāka izglītība ir 15,3% sieviešu un 19,0% vīriešu (3,7 procentpunktu atšķirība), terciārā izglītība ir 43,9% sieviešu un 34,4% vīriešu (9,5 procentpunktu atšķirība pretstatā 26 procentpunktu atšķirībai Latvijā).

Iedzīvotāju daļa, kas neturpina izglītību pēc vidusskolas, nepārtraukti samazinājās laika posmā starp 2008. un 2014. gadu, iespējams, krīzes radīto bezdarba apstākļu iespaidā un sasniedza 8,5% (9.1. attēls). Šis skaits palielinājās līdz 10,0% 2016. gadā, bet tas nedaudz atpaliek no ES vidējā rādītāja 10,7%. Tātad Latvijā pēc vidusskolas mācības turpina 90% iedzīvotāju, kas atbilst mērķa rādītājam (ne vairāk kā 10% mācības neturpina). Uz citu OECD valstu fona šis ir salīdzinoši augsts sniegums, un no formālā viedokļa Latvijas situācija ir laba. Tomēr vidējais rādītājs var būt maldinošs, jo vīriešu atbirums no izglītības sistēmas ir divas reizes lielāks nekā sieviešu atbirums (attiecīgi 13,7% un 6,2%).

Arī absolventu nodarbinātība ir apmierinoša – vairāk nekā ieteicamie 80% neseno absolventu ir nodarbināti. Absolventu nodarbinātība piedzīvoja kritumu laika posmā starp 2008. gadu (83,1%) un 2016. gadu (81,4%) – ekonomiskās krīzes laikā 2010. gadā jauno absolventu nodarbinātība samazinājās līdz 63,4%,

9.1. attēls. Iedzīvotāju daļa, kas neturpina izglītību pēc vidusskolas, % (2002–2016)

Avots: Eurostat. Datu kods: edat_lfse14.

kad trešdaļa absolventu nebija nodarbināti trīs gadus pēc augstskolas beigšanas. Uzlabojoties ekonomiskajai izaugsmei un pieprasījumam darba tirgū, nodarbinātība ir atgriezies pirmskrīzes līmenī. Tiesa, detalizēta informācija par nodarbinātību pa studiju jomām, iespējams, parādītu atšķirīgu ainu, taču no kopējā skatu punkta iedzīvotāji, iegūstot augstāko izglītību, spēj atrast darbu.

Bērnu piedalīšanās pirmsskolas izglītībā tiek saistīta ar labāku sniegumu skolā vēlākos gados. OECD pētījumos, kas izmanto PISA datus (OECD, 2015), ziņots, ka tie 15 gadus vecie skolēni, kas apguvuši pirmsskolas izglītību vismaz vienu gadu, uzrāda labākus rezultātus par tiem, kas to nav darījuši. Tātad arī viens no "ES 2020" stratēģijas mērķa rādītājiem attiecas uz bērnu piedalīšanos pirmsskolas izglītībā. Latvijā obligātā izglītība sākas no 7 gadu vecuma, bet pašvaldībām ir pienākums nodrošināt 5–6 gadus veciem bērniem bezmaksas pirmsskolas izglītības iegūšanu. 94,4% bērnu 4–6 gadu vecumā Latvijā apmeklē pirmsskolas izglītības iestādi, un 5–6 gadu vecumā šāda iespēja ir visiem bērniem. Pirmsskolu neapmeklē vien bērni speciālās situācijās (no nelabvēlīgām ģimenēm vai tie, kas atrodas ilgstošā prombūtnē). Tātad formālā izglītība Latvijā efektīvi sākas jau 5 gadu vecumā un universāla piekļuve izglītībai objektīvi tiek nodrošināta no 5 gadu vecuma līdz vidusskolas beigšanai.

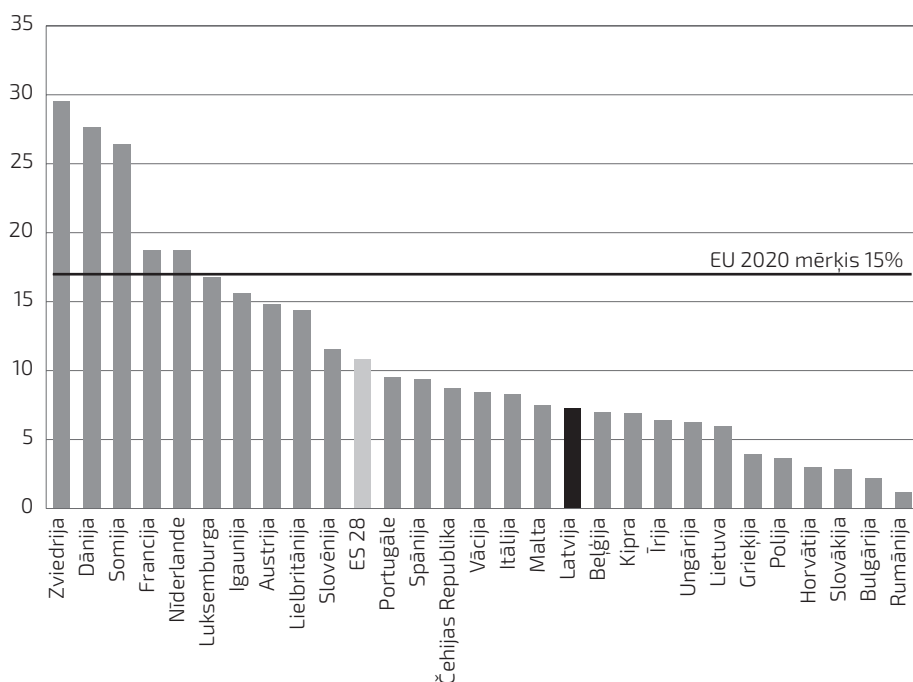
"ES 2020" stratēģijai ir astoņi mērķi. Apskatot virzību uz tās mērķi (ne vairāk kā 15% skolēnu ar zemu sniegumu), ES kopumā nopietni atpaliek visos trīs rādītājos, turklāt tā ir spērusi soli atpakaļ salīdzinājumā ar PISA 2012. gada rezultātiem (zinātnēs: 20,6%, +4,0 procentpunkti; lasītprasmē 19,7%, +1,9 procentpunkti; matemātikā 22,2%, +0,1 procentpunkts). Zems sniegums nozīmē, ka skolēns nevar izpildīt pat vienkāršākos uzdevumus, kas nepieciešami dzīvē. Piemēram, tie, kam ir šāds zemais sniegums, zinātnēs nav spējīgi izmantot pamata vai ikdienas zināšanas, lai interpretētu informāciju un patstāvīgi izdarītu pareizus zinātniskus secinājumus. Matemātikā tie nav spējīgi aprēķināt aptuvenu preces cenu citā valūtā vai salīdzināt kopējo attālumu pa diviem alternatīviem ceļiem. Lasītprasmē tas nozīmē, ka skolēnam ir grūtības tekstā atpazīt un saprast galveno ideju (European Commission, 2016a).

Lasītprasmē un zinātnēs Latvija parāda labāku sniegumu par ES vidējiem rādītājiem, tomēr visās jomās vājo skolēnu skaits ir lielāks par plānoto un līdzīgi ES tendencēm ir palielinājies – lasītprasmē 17,7%, +0,7 procentpunkti; matemātikā 22,4%, +2,5 procentpunkti un zinātnēs 17,2%, +4,8 procentpunkti, kur situācija ir pasliktinājusies visvairāk. Turklāt Latvijā ir liela plaisa starp dzimumiem – 24,4% zēnu ir vājas sekmes salīdzinājumā ar 11,0% meiteņu sekmes (European Commission, 2016b). Nozīmīgas atšķirības pastāv arī starp skolēnu sekmēm pilsētu un lauku skolās, un sociālekonomiskais stāvoklis turpina būtiski ietekmēt skolēnu sniegumu zinātnēs un matemātikā (daudz vairāk skolēnu, kam ir vājas zināšanas, nāk no zemākām sociālekonomiskām grupām).

Strādājošajiem Latvijā ir pieejams plašs dažādu formālu un neformālu izglītības programmu un kursu spektrs. Neskatoties uz to, nesenajā OECD (2015)

ziņojumā secināts, ka izglītošanās dzīves garumā Latvijā ir vāji attīstīta, bet vienlaicīgi daudziem darbspējas vecuma iedzīvotājiem trūkst darba tirgum nepieciešamo prasmju. Darbspējas vecuma iedzīvotāju dalība kā formālajā, tā neformālajā izglītībā un apmācībā salīdzinājumā ar citu OECD un Eiropas valstu iedzīvotāju dalību ir zema (9.2. attēls). 2016. gadā tikai 7,3% no 25–64 gadus veciem iedzīvotājiem piedalījās formālajā vai neformālajā izglītībā vai apmācībā. Tas ir ievērojami zemāks rādītājs par ES vidējo – 10,8% – un zemāks par “ES 2020” stratēģijas mērķi Latvijai – 15%. Šis rādītājs kopš 2002. gada ir maz mainījies (salīdzinājumam: 2002. gadā – 7,3%, 2010. gadā – 5,4%).

Kontekstā ar augsto dalību terciārajā izglītībā šie skaitļi, domājams, norāda: iedzīvotājiem, iegūstot augstākās izglītības diplomu, ir sajūta, ka nav nepieciešams turpināt izglīties. Tomēr laikā, kad dinamiski attīstās ekonomika, šāda pieeja var būt maldinoša un pat bīstama – šādā darba tirgus situācijā prasmes noveco ātri un, lai saglabātu augstu produktivitāti, nepieciešams tās regulāri atjaunot, piemācoties klāt jaunas zināšanas un prasmes.

9.2. attēls. Pieaugušo iedzīvotāju (25–64) piedalīšanās izglītībā un apmācībā, % (2016)

Piezīme: pieaugušo dalība izglītībā tiek mērīta kā tādu 25–64 gadus vecu iedzīvotāju proporcija, kuri norāda, ka iepriekšējo 4 nedēļu laikā viņi piedalījušies izglītībā vai apmācībā kopā ar tāda paša vecuma iedzīvotājiem. Izglītība var būt vai nebūt saistīta ar pašreizējo nodarbošanos.

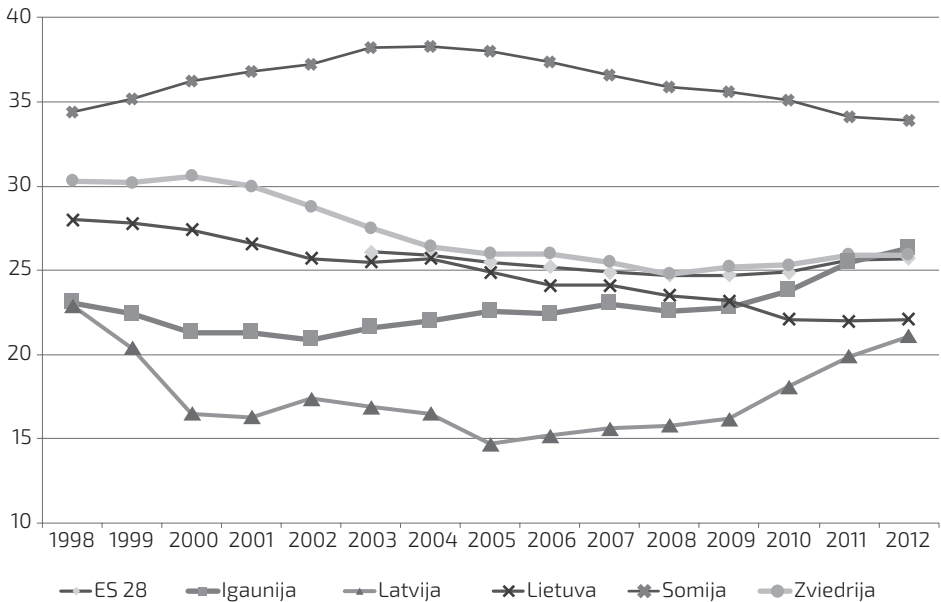
Avots: Eurostat, 2017. Eurostat datubāze, kods trng_lfse_01, darbaspēka apsekojums.

Citas tendences

Aiz iepriekš minētajiem agregētajiem rādītājiem, kas balstīti uz “ES 2020” stratēģijas mērķu struktūru, paliek nepamanītas atsevišķas būtiskas tendences.

Pirmkārt, Latvijā iegūtā izglītība pa studiju jomām ir nesabalansēta un neatbilst darba tirgus prasībām. Gandrīz visās OECD valstīs vispopulārākās izglītības jomas augstākajā izglītībā ir sociālās zinātnes, uzņēmējdarbība un jurisprudence. Eksaktās zinātnes un inženierija jeb t. s. STEM (*Science, Technology, Engineering, Mathematics* – zinātne, tehnoloģija, inženierzinātnes, matemātika) jomas ir salīdzinoši mazāk populāras. Latvija nav izņēmums (9.3. attēls). Augstākās izglītības studējošo proporcija STEM jomās pieauga no vidēji 15% 2005.–2009. gadā līdz 21,1% 2012. gadā, bet tā joprojām ir viena no zemākajām ES (vidēji 25,7%). Turklāt absolventu, kuri tās studējuši, ir proporcionāli vēl mazāk – 15,7% (2012) salīdzinājumā ar 22,9% ES 28 dalībvalstīs, jo šajās jomās ir augstāks studentu atbirums.

Otrkārt, populārāka kļūst multidisciplināra izglītība. Lai arī lielākā daļa studentu joprojām izvēlas tradicionālu studiju ceļu, kad bakalaura izglītībai seko (ja seko) tās pašas jomas maģistrantūra un nodarbinātība attiecīgajā profesijā, novērojama tendence, ka indivīdi ir elastīgi studiju ceļu izvēlē un

9.3. attēls. Kopējais studējošo skaits matemātikā, datorzinātnēs, inženierzinātnēs, ražošanā un būvniecībā, % no visiem studējošajiem

Avots: Eurostat, kods: educ_thflds.

izraugās nesecīgus izglītības grādus, un ne obligāti meklē nodarbošanos, kas saistīta ar iegūto grādu. Apmēram viena piektdaļa (Cunskā, Krūmiņš, 2012) augstākās izglītības absolventu iegūst multidisciplināru izglītību, t. i., apgūst divas vai vairākas studiju jomas (piemēram, datorzinātnes un vadību vai ekonomiku un jurisprudenci). Lielākoties sociālās zinātnes tiek apgūtas kā otrā jeb sekojošā izglītība, ja pamatā ir kāda no STEM jomām. Tas skaidrojams ar faktu, ka jaunākās iedzīvotāju grupas uzņemas lielāku atbildību par savu karjeru un veido savu individuālo izglītības un prasmju portfeli, kas sastāv gan no formālās, gan neformālās izglītības. Šī tendence ir vērtējama ļoti pozitīvi, jo nodrošina lielāku elastību darba tirgū.

Treškārt, formāli Latvijā tiek nodrošināta vienlīdzīga piekļuve izglītībai – visiem bērniem skolas vecumā ir iespēja bez maksas apmeklēt skolu. Tomēr, kā parāda PISA dati, kā arī nesen publiskota pētījuma dati par skolu tīkla optimizāciju (Turlajs, 2017), skolēnu sekmes būtiski atšķiras ne tikai starp pilsētu un lauku skolām, bet arī starp pilsētām. Zema izglītības kvalitāte ir daļā Rīgas mikrorajonu skolu. Saprotoot šo atšķirību, vecāki, kas augstu vērtē izglītības nozīmi, sūta savus bērnus uz attālākām (centra) skolām, kur ir augstāka izglītības kvalitāte. Rezultātā veidojas ļoti būtiska sabiedrības noslāņošanās. Skolēni no šīm labākajām skolām pamatskolas un vidusskolas līmenī ir konkurētspējīgāki tālākos izglītības līmeņos un finālā darba tirgū. Būtībā skolu sistēma nevis likvidē, bet veicina sociālo nevienlīdzību – labākās skolās nokļūst bērni no ģimenēm, kurām ir augstāks sociālais statuss (augstāka vecāku izglītība un ienākumi), un viņi iegūst labāku pamatizglītību un vidējo izglītību un iestājas labākās augstskolās Latvijā vai ārzemēs, un galu galā dabū labāku darbu un augstākus ienākumus.

Visbeidzot, būtiski pieminēt izglītības kvalitātes jautājumu. Latvijas iedzīvotāju izglītības līmenis uz ES un OECD valstu fona ir augsts. No otras puses, saskaņā ar EK Eiropas inovāciju datu kopsavilkumu (*European Innovations Scoreboard*), kas salīdzina inovāciju sistēmas un līmeni starp valstīm, Latvija ir tikai mērena inovatore (*moderate innovator*). Praktiski pēc visām mērītajām pazīmēm un rādītājiem Latvija (0,249) atpaliek no ES vidējā līmeņa (0,55) un arī attīstība ir nepārliciecināma (European, 2016). Kopienas inovāciju apsekojums (*Community Innovation Survey*) 2014 parāda pasliktināšanos piecās jomās, un arī kopējais inovāciju indekss pēdējo gadu laikā ir pasliktinājies. Raksturīgi, ka inovāciju līdervalstīs iedzīvotāju dalība mūžizglītībā arī ir augsta. Līdzīgi vēl viens augstākās izglītības konkurētspējas un kvalitātes rādītājs ir publikāciju skaits starptautiski recenzējamās izdevumos. Saskaņā ar Zinātniskās citējamības indeksu (*Science Citation Index*) Latvija atrodas 72. vietā pasaulē.

Secinājumi un ieteikumi

Izglītības līmenis un demogrāfiskie procesi ir cieši saistīti – izglītība ir viens no vissvarīgākajiem faktoriem, kas nosaka iedzīvotāju demogrāfisko

uzvedību, īpaši sievietēm. Vienlaicīgi demogrāfiskā situācija valstī un ekonomikas stāvoklis nosaka iedzīvotāju lēmumus par izglītības iegūšanu.

Kopumā Latvijas iedzīvotāji uz ES un OECD valstu fona ir labi izglītoti. Izglītības līmenis Latvijā kopš neatkarības atjaunošanas ir pieaudzis un turpina palielināties. Kopš 90. gadiem sieviešu līdzdalība izglītībā ir pieaugusi un divkārtīgi pārsniedz vīriešu līdzdalību. No ES dalībvalstīm vislielākā plaista starp sieviešu un vīriešu izglītošanos ir Latvijā. Pati par sevi šī plaista var arī nebūt problemātiska, bet nepieciešams pārliecināties, vai tā netrasmējas vai neliecina par nevienlīdzību darba tirgū.

Iedzīvotāju izglītības vērtējumā pastāv trīs galvenās problēmas. Pirmkārt, Latvija būtiski atpaliek no ES mērķiem mūžizglītības jomā. Zemā līdzdalība mūžizglītībā (7,3%) salīdzinājumā ar ES 28 dalībvalstu līmeni (vidēji 10,8%) un Skandināvijas valstu līmeni (26–30%) norāda, ka darbaspēkam un iedzīvotāju prasmēm ir tendence novecoties. Negatīva demogrāfiskā pieauguma un darbaspēka novecošanas situācijā prasmju atjaunošana varētu būt produktivitātes izaugsmes palielināšanas risinājums. Ir nepieciešams iesaistīt iedzīvotājus mūžizglītības programmu apgūšanā un veicināt viņu interesi par tām. Liela nozīme šajā procesā ir darba devējiem.

Otrkārt, lai arī izglītības kvalitāte ir grūti mērāms lielums, tomēr Latvijā pēc vairākiem indikatoriem tā atpaliek no citām ES valstīm, īpaši Skandināvijas.

Treškārt, izglītības iegūšanas ceļā pastāv sociālā nevienlīdzība. Sākot ar pamatzglītības pirmo klasi, izglītības sistēma veicina un pastiprina sociālo noslāņošanu, jo atšķirīgā izglītības kvalitāte pamatskolās un vidusskolās mudina vecākus meklēt bērniem labākās izglītības iestādes. Bet šādas zināšanas un tehniskās un finansiālās iespējas paveras vecākiem, kuriem ir augstāks sociālais statuss. Risinājums meklējams skolu tīkla reorganizācijā, slēdzot vai reformējot vājākās skolas un vienādojot (paceļot līdz labākajam līmenim) vidējās izglītības iestādes.

Literatūra un avoti

- CSB (2017) Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes datubāze [<http://www.csb.gov.lv> (05.06.2017)].
- Cunskā, Z. (2012) *Demogrāfisko un sociālo faktoru loma iedzīvotāju augstākās izglītības līmeņa veidošanā un attīstībā Latvijā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Cunskā, Z., Krūmiņš, J. (2012) Augstskolu absolventu turpmākie izglītības un profesionālie ceļi Latvijā. Grām.: *Starpdisciplināritāte sociālajās zinātnēs: vai tā sniedz atbildes uz mūsdienu izaicinājumiem augstākajā izglītībā un pētniecībā?* Muravska, T., Ozoliņa, Ž. (zin. red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- European Commission (2016a). Education and Training Monitor 2016, Latvia. DG Education and Culture.
- European Commission (2016b) PISA 2015: EU performance and initial conclusions regarding education policies in Europe. DG Education and Culture.

European Commission (2016) European Innovation Scoreboard [http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en (08.08.2017.)].

Turlajs, J. (2017) *Optimālā vispārējās izglītības iestāžu tīkla modeļa izveide Latvijā* [http://www.izm.gov.lv/images/aktualitates/2017/Skolu_tikla_petijuma_pirmo_reultatu_prezentacija.pdf (08.08.2017.)].

10. Iztikas līdzekļu avoti un nodarbošanās

Ināra Kantāne

Zinātniskie pētījumi liecina, ka nodarbinātība ir viens no faktoriem, kas būtiski ietekmē demogrāfisko situāciju valstī. Nodarbinātība būtiski iespaido lēmumu par bērnu radīšanu (Barbieri et al., 2015), bērnu skaitu, bērnu atlikšanu uz vēlāku laiku (Ciganda, 2015). Latvijā veiktie pētījumi liecina, ka nodarbinātība ir viens no svarīgākajiem faktoriem, kas ietekmē tautas ataudzi un migrāciju. Darbā “Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte” tika konstatēts, ka nodarbinātība ir viens no būtiskākajiem faktoriem, kas tiek izvērtēts, plānojot bērnu, jo nodarbinātība nodrošina finansiālu stabilitāti. Pētījumā norādīts, ka nodarbinātības nozīme palielinās, plānojot katru nākamo bērnu. Tāpat minētajā pētījumā pierādīts, ka darba trūkums un finanšu līdzekļu nepietiekamība ir galvenie emigrācijas iemesli. Savukārt pētījumā “Diskriminācijas aizlieguma ievērošana darba tiesiskajās attiecībās pret jaunajām māmiņām” atzīmēts, ka bailes saglabāt darbu vai atrast jaunu darbu ir viens no iemesliem, kas attur no vēl viena bērna radīšanas. Arī pētījumā “Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā” secināts, ka ekonomiskās grūtības un nestabilitāte ir galvenie faktori, kas traucē radīt un izaudzināt pilnvērtīgus sabiedrības locekļus.

Tautas skaitīšanu rezultāti liecina, ka lielākajai daļai Latvijas iedzīvotāju galvenais iztikas līdzekļu avots kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas ir ienākumi no algota darba. Tā tas bija arī padomju laikā. Saskaņā ar 2000. gada tautas skaitīšanas datiem Latvijas iedzīvotājiem bija trīs galvenie iztikas līdzekļu avoti: ekonomiskās aktivitātes (darba samaksa, ienākumi no uzņēmējdarbības, honorāri, ieņēmumi no preču, t. sk. lauksaimniecības produkcijas, pārdošanas, natūrmaksa u. c. ienākumi, kuri gūti no ekonomiskās darbības), citu personu vai iestāžu apgādība un pensija. Ekonomiskās aktivitātes kā galveno iztikas avotu bija norādījuši 34,7% iedzīvotāju, citu personu vai iestāžu apgādību – 30,4%, pensiju – 24,6%, pabalstu un cita veida finansiālo palīdzību – 5,4%, ienākumu no īpašuma un ieguldījumiem – 0,1%, aizņēmumus, ietaupījumu samazināšanos – 0,2%, citus iztikas līdzekļus – 4,7% iedzīvotāju.

2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti nesniedz informāciju par iedzīvotāju iztikas līdzekļu avotiem, tomēr iegūtie dati parāda, ka algotā darbā bija nodarbināti 46,9% iedzīvotāju vecumā 15 gadi un vecāki. Tas ļauj secināt, ka

darba samaksa lielākai to daļai bija galvenais iztikas līdzekļu avots. Pensija kā galvenais iztikas līdzekļu avots bija aptuveni 26,8% iedzīvotāju, un dati liecina, ka 26,8% iedzīvotāju bija nestrādājoši pensionāri.

Finanšu un ekonomikas krīzes laikā samazinājās tādu iedzīvotāju īpatsvars, kuru ienākumu avots bija darba samaksa. Zemāko līmeni tas sasniedza 2010. gadā, kad tikai 45,9% Latvijas iedzīvotāju ienākumu avots bija darba samaksa. Ar 2011. gadu pakāpeniski sāka pieaugt darba samaksas īpatsvars iedzīvotāju ienākumu avotu struktūrā, pieauga arī tādu ienākumu īpatsvars, kuri gūti no privātprakses, uzņēmējdarbības un arī no zemnieku saimniecībās ražotiem produktiem. Tomēr 2016. gadā ne darba samaksas īpatsvars, ne to ienākumu īpatsvars, kuri gūti no zemnieku saimniecībās ražotiem produktiem, vēl nesasniedza pirmskrīzes līmeni. Savukārt tādu ienākumu īpatsvars, kas gūti no privātprakses, uzņēmējdarbības, 2016. gadā pārsniedza pirmskrīzes līmeni par 2,5 procentpunktiem. Pieauga arī pensiju kā ienākuma avota īpatsvars, 2016. gadā pārsniedzot pirmskrīzes līmeni par 1,7 procentpunktiem, to lielā mērā ietekmēja pensijas vecuma (62 gadi un vairāk) iedzīvotāju īpatsvara pieaugums no 21,1% 2007. gadā līdz 22,2% 2016. gadā. Savukārt samazinājās iedzīvotāju īpatsvars, kuru ienākumu avots ir pašvaldības sociālās palīdzības pabalsts un garantētā minimālā ienākuma (GMI) pabalsts. Iedzīvotāju ienākumu veidi no 2007. līdz 2016. gadam uzrādīti 10.1. tabulā.

Darba samaksas īpatsvars iedzīvotāju ienākumu struktūrā, sākot ar 2011. gadu, pakāpeniski pieauga, izņemot 2016. gadu, kad darba samaksas īpatsvars, salīdzinot ar 2015. gadu, samazinājās par 0,2 procentpunktiem un bija 53,3%. Savukārt iedzīvotāju īpatsvars, kuru ienākumu avots ir privātprakse, uzņēmējdarbība, turpināja pakāpeniski pieaugt un 2016. gadā veidoja 5,5%. 2016. gadā, salīdzinot ar 2015. gadu, nedaudz bija pieaudzis tādu ienākumu īpatsvars, kas gūti no zemnieku saimniecībās ražotiem produktiem, veidojot 3,1% (2015. gadā 2,3%). Pensiju īpatsvars ienākumu struktūrā, sākot ar 2013. gadu, ir gandrīz nemainīgs – 24,4%. Salīdzinot ar 2010. gadu, par 7,4 procentpunktiem 2016. gadā bija samazinājies no radiem, draugiem vai ģimenes locekļiem gūto ienākumu īpatsvars (no 34,8% 2010. gadā līdz 27,4% 2016. gadā), kā arī bija samazinājies vairāku pabalstu īpatsvars – pašvaldības sociālās palīdzības pabalsts par 0,5 procentpunktiem (2016. gadā 1,1%), garantētā minimālā ienākuma (GMI) pabalsts par 0,5 procentpunktiem (2016. gadā 0,5%).

CSP dati par māsaimniecību rīcībā esošiem ienākumiem uz vienu māsaimniecības locekli ļauj precīzāk raksturot ģimeņu iztikas līdzekļu avotu struktūru. Lielāko ienākumu daļu uz vienu māsaimniecības locekli veido ienākumi no algota darba, tad seko sociālie transferti (valsts, pašvaldības piešķirtās pensijas un pabalsti, izmaksātie uzturlīdzekļi bērniem, stipendijas, sociālās apdrošināšanas pabalsti un kompensācijas, tai skaitā arī citu valstu), ienākumi no pašnodarbinātības vai uzņēmējdarbības, privātie transferti un ienākumi no īpašuma. Sākot ar 2011. gadu, māsaimniecību rīcībā esošo ienākumu struktūrā

10.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju ienākumu veidi 15–74 gadu vecumā 2007.–2016. gadā, %

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Darba samaksa	56,5	56,8	49,7	45,9	47,9	49,9	52,0	52,9	53,5	53,3
ienākumi no privātprakses, uzņēmējdarbības	3	3	3	3,4	3,4	3,9	4,2	4,4	4,9	5,5
ienākumi no zemnieku saimniecībās ražotiem produktiem	4,4	3,3	2,8	2,9	2,7	2,4	1,9	2,3	2,3	3,1
Pensija (vecuma, invalidi- tātes, izdienas, apgādnieka zaudējuma)	22,7	22,1	22,1	23,3	23,8	24,1	24,4	24,4	24,2	24,4
Valsts sociālās apdrošinā- šanas aģentūras izmaksā- tais pabalsts (bezdarbnieku, maternitātes, slimības, apbedīšanas)	14,3	14,8	14,7	13,5	11,5	10,6	10,6	10,8	12,5	12,8
Samaksa par algotajiem pagaidu sabiedriskajiem darbiem	1,2	1	0,4	0,4	0,2	0,1	0,1
Stipendija	2,1	1,9	2,3	2,7	2,4	2,1	1,8	1,9	1,6	1,6
Pašvaldības sociālās palī- dzības pabalsts	1,1	0,7	0,8	1,6	2,0	2,1	1,2	1,1	1,0	1,1
Garantētā minimālā ienāku- ma (GMI) pabalsts	1	1,5	1,6	0,9	0,8	0,6	0,5
Uzturlīdzekļi	1,7	1,4	1,6	1,7	1,8	1,5	1,8	1,7	1,6	2,0
Atbalsts (naudā vai citā veidā) no radiem, draugiem vai ģimenes locekļiem	28,4	28,5	32,5	34,8	33,5	32,1	29,8	29,5	26,8	27,4
Ietaupījumi, uzkrājumi	3,8	3,3	3,6	3,7	3,3	4,6	4,5	4,6	4,2	5,2
Citi iztikas avoti	3,8	4,0	3,0	2,5	2,9	3,1	2,6	2,0	2,0	1,4

Piezīme: vienam cilvēkam var būt vairāki iztikas avoti. Daudzpunkte nozīmē, ka trūkst datu vai arī tie ir apšaubāmi.

Avots: CSP dati (2017) [http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala__ikgad__nodarb/?tablelist=true&rxid=cdbc978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ce0 (10.04.2017.)].

pakāpeniski pieaug tādu ienākumu īpatsvars, kuri gūti no algota darba, no pašnodarbinātības vai uzņēmējdarbības un arī no īpašuma (noguldījumu un depozītu procenti, dividendes un ienākumi no zemes, mājokļa vai cita nekustamā īpašuma izīrēšanas). Savukārt samazinās to māsaimniecību ienākumu īpatsvars, kas gūti no sociāliem transfertiem un privātiem transfertiem. Māsaimniecību rīcībā esošo ienākumu struktūra vidēji uz vienu māsaimniecības locekli no 2007. līdz 2015. gadam uzrādīta 10.2. tabulā.

10.2. tabula. Mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu struktūra 2007.–2015. gadā (vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī, %)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ienākumi no algota darba	77,3	75,5	67,7	63,7	65,8	67,5	68,8	70,2	70,4
Ienākumi no pašnodarbinātības, uzņēmējdarbības	3,9	3,3	2,6	3,3	4,5	4,1	3,9	4,1	3,7
Ienākumi no īpašuma	1	1,1	0,7	0,3	0,7	0,8	0,9	0,9	1,1
Saņemtie transferti:	19	21,5	30,1	34,2	30,4	29	27,5	25,8	25,6
sociālie transferti	17,7	20	28,6	32,4	28,9	27,4	26,2	24,8	24,3
privātie transferti	1,3	1,4	1,5	1,8	1,5	1,5	1,2	1,0	1,3
Citi ienākumi	0,1	0	0	0	0	0	0	0	0

Piezīme: tabulā nav ietverti dati par ienākumus samazinošiem izdevumiem (materiālā palīdzība citām mājsaimniecībām, nomaksātais nekustamā īpašuma un zemes nodoklis).

Avots: CSP dati (2017) [http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_-_ikgad_-_ienemumi/?tablelist=true&rxid=cdbc978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ce0 (10.08.2017)].

2015. gadā algota darba ienākumu īpatsvars mājsaimniecību ienākumu struktūrā uz vienu mājsaimniecības locekli Latvijā vidēji mēnesī veidoja 70,4%. Vismazākais algota darba ienākumu īpatsvars mājsaimniecību ienākumu struktūrā bija pēc finanšu un ekonomikas krīzes 2010. gadā – 63,7%. Otrs lielākais mājsaimniecību ienākumu veids ir sociālie transferti. Pēckrīzes periodā sociālo transfertu īpatsvars mājsaimniecību ienākumu struktūrā uz vienu mājsaimniecības locekli pakāpeniski samazinājās. 2015. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, sociālo transfertu īpatsvars bija samazinājies par 8,1 procentpunktiem, veidojot 24,3% no kopējiem mājsaimniecību rīcībā esošiem ienākumiem. Ienākumi no pašnodarbinātības, uzņēmējdarbības 2015. gadā veidoja tikai 3,7% mājsaimniecību ienākumu struktūrā. Vislielākie mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi no pašnodarbinātības vai uzņēmējdarbības uz vienu mājsaimniecības locekli pēckrīzes periodā bija 2011. gadā – 4,5%. Tos būtiski ietekmēja valsts atbalsta pasākumi uzņēmējdarbības veicināšanai (2010. gada 1. maijā stājās spēkā grozījumi Komerclikumā, kuri paredzēja, ka fiziskas personas var dibināt SIA ar 1 latu lielu pamatkapitālu un arī vienkāršāku mazkapitāla SIA dibināšanas procedūru, un 2010. gada 1. septembrī spēkā stājās Mikrouzņēmumu nodokļa likums, lai veicinātu jaunu uzņēmumu veidošanos, samazinātu komercdarbības izmaksas, mazinātu birokrātisko slogu). Tomēr tādu mājsaimniecību ienākumu īpatsvaram, kuri gūti no pašnodarbinātības, uzņēmējdarbības, ir tendence samazināties, un viens no iemesliem ir grozījumi Mikrouzņēmumu nodokļa likumā, kuri paredz pakāpeniski palielināt mikrouzņēmuma nodokli. 2015. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, mājsaimniecību ienākumu struktūrā nedaudz (par 0,5 procentpunktiem) samazinājies privāto transfertu īpatsvars. 2015. gadā privāto

transfertu daļa veidoja vidēji mēnesī tikai 1,3% no mājsaimniecību kopīgiem ienākumiem. Pēckrīzes periodā mājsaimniecību ienākumu struktūrā nedaudz pieaudzis tādu ienākumu īpatsvars, kas gūti no īpašuma: 2015. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, – par 0,8 procentpunktiem, veidojot 1,3% no mājsaimniecību rīcībā esošiem ienākumiem.

Mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu lielums un ienākumu struktūra vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli atšķiras Latvijas pilsētās un laukos, un arī reģionos. Pilsētu iedzīvotājiem, salīdzinot ar lauku iedzīvotājiem, mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu summa vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli ir lielāka nekā lauku iedzīvotājiem (2015. gadā pilsētās dzīvojošiem vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli ienākumu summa bija aptuveni par 99 eiro lielāka nekā laukos dzīvojošiem). Pilsētās iedzīvotājiem ir lielāks ienākumu īpatsvars un arī ienākumu lielums no algota darba, bet nedaudz mazāks no pašnodarbinātības, uzņēmējdarbības. Tā kā ienākumi no algota darba lielākai daļai Latvijas iedzīvotāju ir galvenais iztikas līdzekļu avots, tad lauku iedzīvotājiem mājsaimniecību ienākumu struktūrā ir lielāks sociālo transfertu īpatsvars, tomēr kopējo ienākumu no sociāliem transfertiem ir mazāk. Tā, piemēram, 2015. gadā mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu īpatsvars vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli bija: no algota darba pilsētās – 71,4%, laukos – 67,9%; no pašnodarbinātības, uzņēmējdarbības pilsētās – 3,3%, laukos – 4,9%; no sociāliem transfertiem pilsētās – 23,4%, laukos – 26,7%. 2015. gadā algota darba ienākumu summa vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli pilsētās bija aptuveni 320 eiro, laukos – 237 eiro, ienākumi no pašnodarbinātības, uzņēmējdarbības pilsētās bija aptuveni 15 eiro, laukos – 17 eiro, ienākumi no sociāliem transfertiem pilsētās – 105 eiro, laukos – 93 eiro (CSP dati).

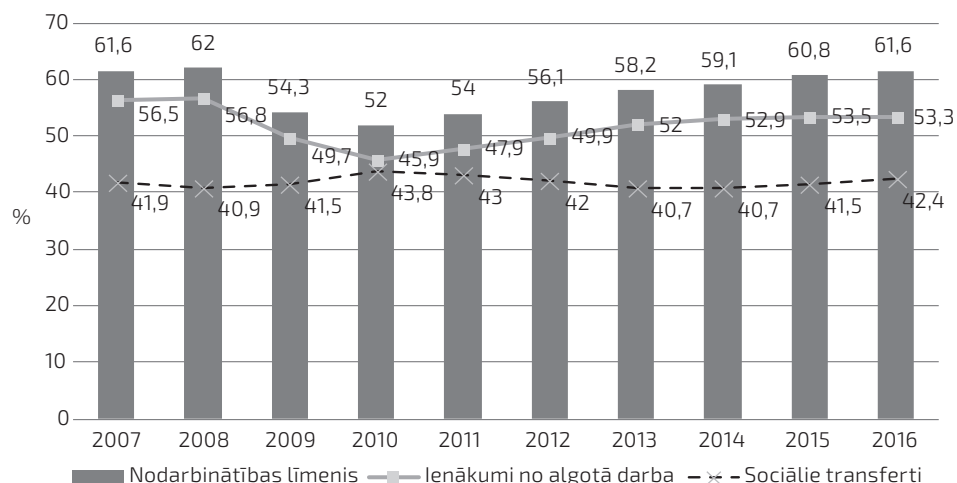
Salīdzinot mājsaimniecību ienākumu struktūru un ienākumu lielumu pa Latvijas reģioniem, jāatzīmē, ka kopš 2011. gada vismazākais ienākumu no algota darba īpatsvars mājsaimniecību ienākumu struktūrā un arī vismazākā ienākumu summa bijusi Latgales statistiskajā reģionā, otra zemākā – Vidzemes statistiskajā reģionā (izņemot 2013. gadu). Savukārt vislielākais ienākumu no algota darba īpatsvars un vislielākā ienākumu summa bijusi Rīgas un Pierīgas statistiskajā reģionā. Tā, piemēram, 2015. gadā algota darba ienākumu īpatsvars mājsaimniecību ienākumu struktūrā vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī Rīgas statistiskajā reģionā veidoja 72,4%, Pierīgas – 73,9%, Zemgales – 70,7%, Kurzemes – 71,1%, Vidzemes – 65% un Latgales statistiskajā reģionā – 58,8%. Algota darba ienākumu summa mājsaimniecību ienākumu struktūrā vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli 2015. gadā Rīgas statistiskajā reģionā bija aptuveni 368 eiro, Pierīgas – aptuveni 330 eiro, Zemgales – aptuveni 260 eiro, Kurzemes – aptuveni 276 eiro, Vidzemes – aptuveni 223 eiro, Latgales statistiskajā reģionā aptuveni 167 eiro. Vislielākais sociālo transfertu īpatsvars mājsaimniecību ienākumu struktūrā vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli kopš 2010. gada bijis Latgales statistiskajā reģionā 2015. gadā – 36,1%.

Lielākie kopējie ienākumi no sociāliem transfertiem bija Rīgas statistiskajā reģionā (2015. gadā aptuveni 108 eiro vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī). Reģionos mājsaimniecību izdevumi atšķiras, tas ir viens no iemesliem, kāpēc atšķiras arī sociālo transfertu summas, piemēram, aprēķināts, ka 2016. gadā dzīvojamā fonda apsaimniekošanas maksa vidēji mēnesī Rīgas statistiskajā reģionā bija 53 eiro centi par 1 m², bet Latgales statistiskajā reģionā – 32 eiro centi. Visos Latvijas reģionos sociālo transfertu īpatsvars mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu struktūrā 2015. gadā vēl arvien bija lielāks nekā pirms krīzes: Rīgas statistiskajā reģionā – 21,3%, Pierīgas – 21,8%, Zemgales – 25,5%, Kurzemes – 25,3%, Vidzemes statistiskajā reģionā – 28,6% (CSP dati).

Iedzīvotāju nodarbinātības līmeņa pieaugums būtiski ietekmē algota darba ienākumu īpatsvara palielināšanos mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu sastāvā, samazinot sociālo transfertu īpatsvaru (10.1. attēls).

Sākot ar 2011. gadu, atkal pakāpeniski pieaug nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars un līdz ar to algota darba ienākumu īpatsvars mājsaimniecību ienākumu struktūrā un samazinās sociālo transfertu īpatsvars. 2016. gadā 15–74 gadus vecu nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars veidoja 61,6%, par 0,5 procentpunktiem pārsniedzot pirmskrīzes līmeni.

Tomēr vīriešu un sieviešu ekonomiskās aktivitātes līmenis un nodarbinātības līmenis būtiski atšķiras. Abi līmeņi ir atšķirīgi arī pēc iedzīvotāju vecuma un izglītības līmeņa. Vīriešiem šie līmeņi ir augstāki nekā sievietēm. Tomēr pēdējos 20 gados atšķirības pakāpeniski samazinās (CSB dati par periodu

10.1. attēls. 15–74 gadus vecu personu nodarbinātības līmeņa, mājsaimniecību rīcībā esošo algota darba ienākumu un sociālo transfertu īpatsvara izmaiņas 2007.–2016. gadā, %

Avots: autores izveidots, balstoties uz CSP datiem (2017) [<http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html> (10.08.2017.)].

no 1996. līdz 2016. gadam). 2016. gadā vīriešu ekonomiskās aktivitātes līmenis bija par 7,6 procentpunktiem, bet nodarbinātības līmenis par 5,3 procentpunktiem augstāks (2016. gadā vīriešu ekonomiskās aktivitātes līmenis – 72,2%, sieviešu – 64,6%, vīriešu nodarbinātības līmenis – 64,4%, sieviešu – 59,1%).

Zemākais ekonomiskās aktivitātes līmenis un nodarbinātības līmenis ir vecumgrupā no 20 līdz 24 gadiem (2016. gadā ekonomiskās aktivitātes līmenis – 64,9%, nodarbinātības līmenis – 53,8%), otrs zemākais – no 55 līdz 59 gadiem (2016. gadā ekonomiskās aktivitātes līmenis – 79,5%, nodarbinātības līmenis – 70,9%). Zemo ekonomiskās aktivitātes līmeni un nodarbinātības līmeni vecumgrupā no 20 līdz 24 gadiem var skaidrot ar studiju turpināšanu, savukārt vecumgrupā no 55 līdz 59 gadiem – ar atsevišķās profesijās strādājošu personu pensionēšanos (izdienas pensijas). Tomēr jāatzīmē, ka vecumgrupā no 55 līdz 59 gadiem ir visaugstākais bezdarba līmenis (2016. gadā – 10,8%).

Statistikas dati par iedzīvotāju ekonomisko aktivitāti un izglītības līmeni (2002–2016) liecina, ka iedzīvotājiem ar augstāku izglītības līmeni ir augstāks ekonomiskās aktivitātes un nodarbinātības līmenis. Pēc ekonomiskās krīzes (sākot ar 2011. gadu) aptuveni 69% nodarbināto ir augstākā izglītība, ar dizglītību vai profesionālā vidējā izglītība.

Iedzīvotāju nodarbinātība atšķiras arī pilsētās un laukos un Latvijas reģionos. 2016. gadā nodarbinātības līmenis pilsētās bija par 4,6 procentpunktiem lielāks nekā laukos (2016. gadā nodarbinātības līmenis pilsētās bija 63,1%, laukos – 58,5%). Kopš 2010. gada viszemākais nodarbinātības līmenis ir Latgales statistiskajā reģionā, savukārt visaugstākais – Rīgas un Pierīgas statistiskajā reģionā. Pēc krīzes periodā vislētāk nodarbinātības līmenis pieauga Latgales reģionā. 2016. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, Latgales reģionā 15–74 gadus vecu iedzīvotāju nodarbinātības līmenis bija pieaudzis tikai par 4,5%, turpretī Rīgas reģionā – par 11,4%, Pierīgas reģionā – par 12%, Zemgales reģionā – par 9,9%, Vidzemes reģionā – par 8,6%, bet Kurzemes reģionā – par 6,8%. Iedzīvotāju nodarbinātības atšķirības pilsētās un laukos Latvijas reģionos ir viens no svarīgākajiem faktoriem, kas ietekmē to demogrāfisko situāciju un attīstību.

Kopsavilkums

Latvijā un citur pasaulē veiktie pētījumi liecina, ka nodarbinātības stabilitāte ir viens no būtiskākajiem faktoriem, kas tiek izvērtēts, plānojot bērnu. Darba trūkums, finanšu līdzekļu nepietiekamība ir galvenie emigrācijas iemesli. Kopš 2010. gada viszemākais nodarbinātības līmenis ir Latgales statistiskajā reģionā, savukārt visaugstākais – Rīgas un Pierīgas statistiskajā reģionā. Vīriešu ekonomiskās aktivitātes līmenis un nodarbinātības līmenis ir augstāks nekā sieviešu. Zemākais ekonomiskās aktivitātes līmenis un nodarbinātības līmenis ir divās vecumgrupās: no 20 līdz 24 gadiem un no 55 līdz 59 gadiem. Iedzīvotājiem ar augstāku izglītības līmeni ir augstāks nodarbinātības līmenis.

Latvijas iedzīvotāju iztikas līdzekļu avotu struktūrā pēc krīzes pakāpeniski palielinās ienākumu no nodarbinātības īpatsvars un arī pensiju īpatsvars, samazinās pašvaldību sociālās palīdzības pabalsta un garantētā minimālā ienākuma pabalsta īpatsvars. Latvijas iedzīvotāju iztikas līdzekļu avotu struktūru ietekmē iedzīvotāju nodarbinātības līmenis.

Literatūra un avoti

- Barbieri, P., Bozzon, R., Scherer, S., Grotti, R., Lugo, M. (2015) The Rise of a Latin Model? Family and Fertility Consequences of Employment Instability in Italy and Spain. *European Societies*, 17 (4): 423–446.
- Bērziņa, Š., Upmacis, D. (2013) *Diskriminācijas aizlieguma ievērošana darba tiesiskajās attiecībās pret jaunajām māmiņām* [http://www.lm.gov.lv/upload/dzimumu_lidztiesiba/dokumenti_un_tiesibu_akti/maminas_petijums.pdf (15.05.2017.)].
- Ciganda, D. (2015) Unstable Work Histories and Fertility in France: Anadaptation of Sequence Complexity Measures to Employment Trajectories. *Demographic research*, 32: 843–876.
- CSP (1974) 1970. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas PSR, 124 lpp. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/1970_tautas_skaitisana_lpsr.pdf (21.11.2016.)].
- CSP (2002) Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti, 294 lpp. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/latvijas_2000_gada_tautas_skaitisanas_rezultati.pdf (21.11.2016.)].
- CSP (2016) Latvijas 2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti, 234 lpp. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/Nr%2012%20Latvijas%202011.gada%20Tautas%20skaitisanas%20rezultati_Results%20of%20the%202011%20Population%20and%20housing%20census%20in%20Latvia%20%2815_00%29_LV_EN.pdf (21.11.2016.)].
- CSP (2017) Dzīves apstākļi (EU-SILC apsekojums) [https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/nabadziba/meklet-tema/305-ienakumi-un-dzives-apstakli-latvija-2017-gada (10.05.2017.)].
- CSP (2017) Ekonomiskās aktivitātes, nodarbinātības un bezdarba līmenis [https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/nodarbinatiba/tabulas/nbg040/ekonomiskas-aktivitates-nodarbinatibas-un (17.05.2017.)].
- CSP (2017) Mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu sastāvs un struktūra vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī [https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/mba/tabulas/iig070/majsaimniecibu-riciba-esoso-ienakumu-sastavs-un (14.05.2017.)].
- Latvijas PSR VSK (1992) 1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas PSR, 287 lpp. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/1989_tautas_skaitisana.pdf (21.11.2016.)].
- SKDS (2008) Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/demogr_gim_lv.pdf (16.05.2017.)].
- Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte (2013) [www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/gala_zin13012014.pdf (16.05.2017.)].
- ЦСУ (1961) Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года по Латвийской ССР, 54 с. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/1959_tautas_skaitisana_kr_val.pdf (21.11.2016.)].
- ЦСУ (1982) Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Латвийской ССР, 80 с. [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-08/1959_tautas_skaitisana_kr_val.pdf (21.11.2016.)].

11. Sabiedrības noslāņošanās un sociālās atstumtības mazināšana

Silvija Kristapsone

Indivīdu un sociālo grupu stāvokli sabiedrībā diferencē pēc kādas pazīmes. Sociālo diferenciaciju jeb sabiedrības noslāņošanos parasti saista ar tādām sociāldemogrāfiskām pazīmēm kā dzimums, vecums, izglītība, profesija, kvalifikācija, ienākumi, dzīvesvieta (lauki vai pilsēta), mājokļa tips u. tml. Latvijas sabiedrībā, tāpat kā citviet pasaulē, svarīgi ir analizēt noslāņošanos pēc ienākumu nevienlīdzības.

Materiālās labklājības indikatori

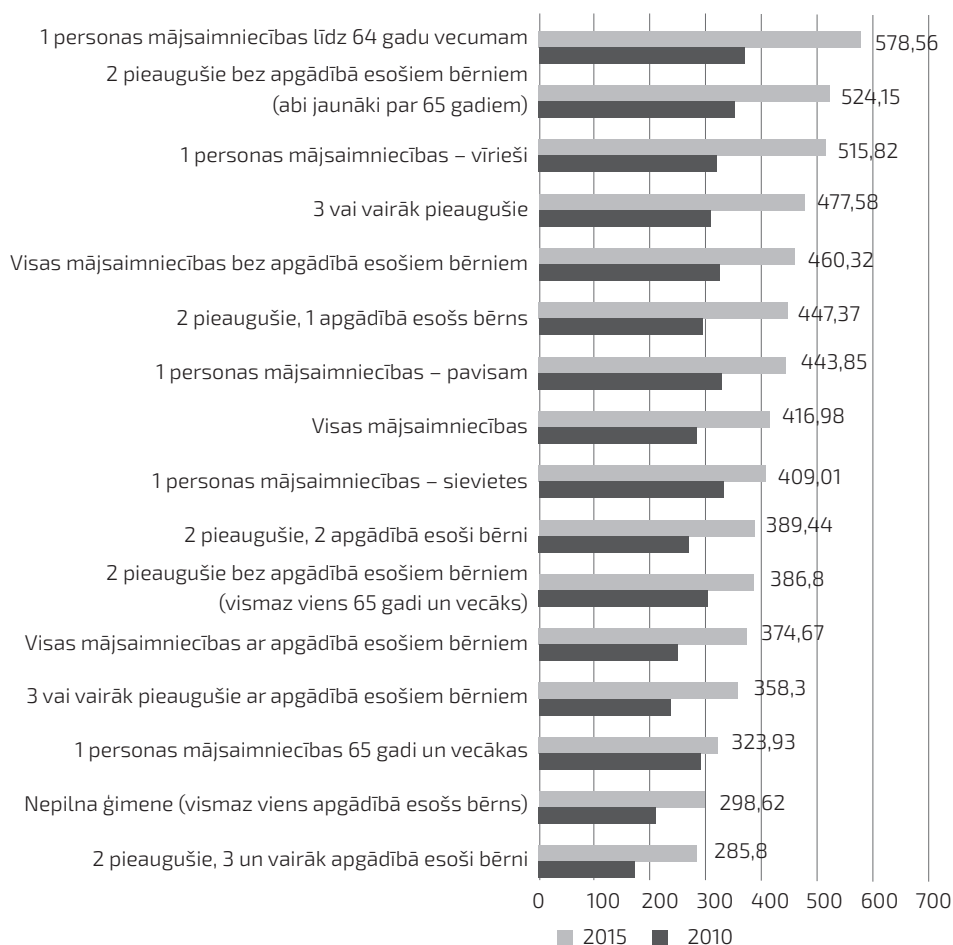
Pieklūve ekonomiskajiem resursiem atkarīga no vecuma un dzimuma, mājsaimniecības tipa, sastāva, no strādājošo un apgādībā esošo personu samēra mājsaimniecībā. Augsts nodarbināto mājsaimniecības locekļu īpatsvars nodrošina augstāku labklājības līmeni. Savukārt augsts apgādībā esošu personu skaits var radīt grūtības apmierināt visu mājsaimniecības locekļu vajadzības un vēlmes. Latvijā 2016. gadā no visiem mājsaimniecību locekļiem 45,8% bija algoti darbinieki (CSP, 2017). Pilsētās algoto darbinieku īpatsvars bija lielāks nekā laukos, savukārt laukos bija augstāks pašnodarbināto, amatnieku, zemnieku, mājsaimnieču, kā arī nestrādājošo un bezdarbnieku īpatsvars. 2015. gadā mājsaimniecības vidējais lielums (viens mājoklis ir viena mājsaimniecība) valstī bija 2,37 personas (CSP, 2015). Pēc galvenā peļņitāja sociālekonomiskā statusa 2015. gadā mājsaimniecības sadalījās šādi: vislielāko īpatsvaru veidoja algotu darbu strādājošo mājsaimniecības – 57,8%, tām sekoja pensionāru mājsaimniecības – 30,5%, pašnodarbināto mājsaimniecības – 8,6 %, citas mājsaimniecības – 3,1% (CSP, 2015).

Kopējo ienākumu un materiālās labklājības tendences sabiedrībā galvenokārt nosaka algotu darbu strādājošo un pensionāru mājsaimniecības. Novērtējot strādājošo mēneša vidējās darba samaksas un vecuma pensiju vidējo apmēru izmaiņas, jāsecina, ka tās divdesmit gadu laikā ir palielinājušās aptuveni 6 reizes (11.1. tabula).

11.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju naudas ieņēmumi (vidēji mēnesī, eiro)

Rādītāji	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa bruto	127	213	350	633	818	859
Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa neto	104	154	250	450	603	631
Sociālās nodrošināšanas iestāžu uzskaitē esošo pensionāru vecuma pensiju vidējais apmērs	43	82	115	250	273	280
Vidējās darba samaksas (neto) un vecuma pensiju vidējā apmēra proporcija (reizes)	2,4	1,9	2,2	1,8	2,2	2,3

Avots: veidojusi autore, balstoties uz CSP datiem (2017).

11.1. attēls. Mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi dažāda demogrāfiskā tipa mājsaimniecībās uz vienu mājsaimniecības locekli (vidēji mēnesī, eiro, 2016)

Avots: veidojusi autore, balstoties uz CSP datiem (2017).

Vislielākā attiecība starp strādājošo mēneša vidējo darba samaksu un pensiju vidējo apmēru bija vērojama pirmskrīzes gados – 2007. gadā (2,6 reizes) un 2008. gadā (2,5 reizes). Savukārt vismazākā (1,8 reizes) bija 2010. gadā, tas skaidrojams ar pensiju nozīmīgu paaugstinājumu ekonomiskās krīzes sākumā pretstatā algu samazinājumam strādājošajiem. Pēc 2010. gada šī attiecība pakāpeniski pieaug, 2016. gadā sasniedzot 2,3 reizes un norādot uz pensionāru materiālā stāvokļa pasliktināšanos.

Iedzīvotāju materiālo labklājību raksturo **ricībā esošais ienākums** – neto ieņēmumi naudā (pēc nodokļu nomaksas) un natūrā¹. Vidēji 2015. gadā vienas mājsaimniecības ricībā bija 996,22 eiro, bet vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli ricībā esošie ienākumi līdzinājās 416,50 eiro (CSP, 2017).

Nozīmīgs faktors, kas ietekmē mājsaimniecības locekļa ricībā esošos ienākumus, ir pieaugušo un bērnu proporcija mājsaimniecībā. Latvijā 2016. gadā 28% mājsaimniecību ir mājsaimniecības ar bērniem (CSP, 2017). Līdzīga situācija ir arī citās attīstītās valstīs, piemēram, Igaunijā – 26%, ASV – 30% (Statistics Estonia, 2017; Population, 2012). Salīdzinot ricībā esošos ienākumus dažāda demogrāfiskā tipa mājsaimniecībās, vislielākie ienākumi ir vienas personas (darbspējas vecumā) mājsaimniecībai un pārim bez bērniem, bet viszemākie – nepilnā ģimenē vismaz ar vienu bērnu un pilnā ģimenē ar 3 un vairāk bērniem (11.1. attēls).

Ienākumu sadales relatīvie rādītāji

Datiem par ekonomisko nevienlīdzību ir īpaši liela nozīme relatīvās nabadzības² novērtēšanā valstī. Iedzīvotāju ienākumu sadales nevienlīdzību atspoguļo ienākumu kvintīļu attiecību indekss, kas ir attiecība starp ricībā esošo ienākumu summu, ko saņem 20% valsts iedzīvotāju ar augstākajiem ienākumiem (5. kvintile), pret ienākumu summu, ko saņem 20% valsts iedzīvotāju ar zemākajiem ienākumiem (1. kvintile). Tā, piemēram, 2015. gadā 1. kvintiles mājsaimniecību ricībā esošie ienākumi bija 149,51 eiro, bet

¹ Neto naudas ienākumus veido darba alga, ienākumi no pašnodarbinātības (atskaitot ražošanas izmaksas), pensijas un pabalsti, regulāra naudas palīdzība no citām mājsaimniecībām, saņemtie procenti no naudas noguldījumiem, dividendēm, akcijām, ienākumi no īpašuma izīrēšanas u. tml. Ienākumi natūrā ir naudas izteiksmē pārrēķinātā preču un pakalpojumu vērtība, kas iegūta no piemājas saimniecības, citām pašsagādes formām, bezmaksas palīdzība un darba devēja atalgojums natūrā, pašvaldības pabalsti (CSP, 2016).

² Relatīvā nabadzība nozīmē, ka cilvēka ienākumi un resursi ir tik nepietiekami, ka tiek liegts dzīves līmenis, kāds ir pieņemts sabiedrībā, kurā cilvēks dzīvo. Piemēram, cilvēkam ir pastāvīgas grūtības samaksāt izdevumus par mājokli, saņemt nepieciešamos veselības pakalpojumus, mācīties, cilvēkam trūkst informācijas par viņam nepieciešamajiem pakalpojumiem (kādi ir šie pakalpojumi, kur tos var saņemt, kādā veidā var pieteikties u. tml.), ir liegtas iespējas pavadīt brīvo laiku (aiziet uz kino, satikties ar draugiem) u. tml. (Labklājības ministrija, 2010)

5. kvintiles – 895,60 eiro (CSP, 2017). Latvijā šo divu rādītāju attiecība ir lielāka nekā 6 reizes (2005. gadā – 7,8 reizes, 2010. gadā – 6,5 reizes, 2015. gadā – 6,2 reizes). Lai arī dinamiskā šī attiecība samazinās, tomēr tas norāda uz iedzīvotāju ienākumu polarizāciju un sabiedrības noslāņošanu.

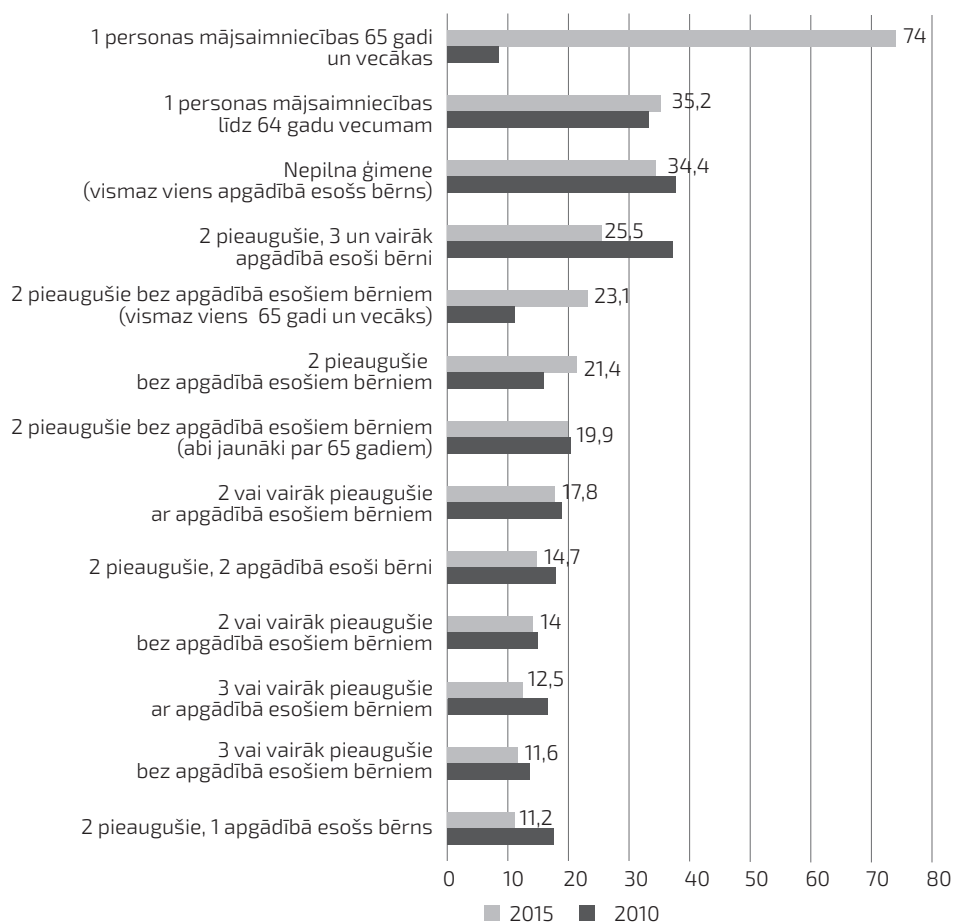
Mājsaimniecības ar bērniem pārsvarā pieder pie zemākām kvintiļu grupām. 2015. gadā gandrīz katra otrā mājsaimniecība, kurā ir bērni (45,9%), pēc ienākumu līmeņa uz vienu mājsaimniecības locekli ierindojās pirmajā kvintiļu grupā (trūcīgākās), savukārt piektajā kvintiļu grupā šādu mājsaimniecību īpatsvars bija divas reizes mazāks (19,5 %) (CSP, 2015). Zemāka ienākumu līmeņa mājsaimniecības pārsvarā dzīvo laukos. 2015. gada “Mājsaimniecību budžeta apsekojuma” (MBA) dati liecina, ka laukos 50% un pilsētās 36% mājsaimniecību pieder pie pirmās vai otrās kvintiļu grupas, t. i., pie mājsaimniecībām ar zemiem ienākumiem. Savukārt 23% piektās (turīgākās) kvintiļu grupas mājsaimniecības biežāk sastopamas pilsētās, laukos to īpatsvars ir 13%, kas liecina par ekonomisko nevienlīdzību laukos un pilsētās (CSP, 2015).

Līdzās kvintiļu attiecībai kā monetārās nabadzības un ienākumu nevienlīdzības indikators tiek lietots **nabadzības riska indekss** – iedzīvotāju īpatsvars (procentos), kuru ekvivalentais rīcībā esošais ienākums¹ ir zem nabadzības riska sliekšņa². Nabadzības vai sociālās atstumtības riskam ir pakļautas personas, kuru ienākumi ir mazāki par nabadzības riska sliekšni un/vai kuras ir izteikti materiāli nenodrošinātas un/vai nodarbinātas darbā ar zemu intensitāti. 2016. gadā Latvijā nabadzības riskam jeb sociālai atstumtībai bija pakļauti 28,5% iedzīvotāju. ES valstu vidū Latvija pēc šī indeksa atradās 25. vietā, atstājot aiz sevis Grieķiju, Rumāniju un Bulgāriju (Eurostat, 2017). Latvijā nabadzības riskam visvairāk ir pakļauti bezdarbnieki (55,6%) un pensionāri (43,1%), vismazāk – nodarbinātie (8,5%) (CSP, 2017).

Palielinoties iedzīvotāju rīcībā esošajiem ienākumiem, pieaudzis arī nabadzības riska sliekšnis, un 2015. gadā tas bija 318 eiro (2010. gadā – 210 eiro). Nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars palielinājies, un to ietekmē algota darba ienākumu kāpums, kas bija straujāks par pensiju, pabalstu un citu budžeta maksājumu pieaugumu. Tā 2015. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, strādājošo mēneša vidējā darba samaksa neto pieaugusi 1,3 reizes, sociālās nodrošināšanas iestāžu uzskaitē esošo pensionāru vecuma pensiju vidējais

¹ Ekvivalentie rīcībā esošie (neto) ienākumi – mājsaimniecības rīcībā esošie ienākumi, kuri tiek aprēķināti uz ekvivalento patērētāju. Tos iegūst, dalot mājsaimniecības ienākumus ar ekvivalento mājsaimniecības lielumu, kuru veido, izmantojot modificēto OECD skalu (1,0; 0,5; 0,3) – pirmajam pieaugušajam tiek pielīdzināts svars 1,0, katram nākamajam mājsaimniecības loceklim vecumā no 14 gadiem un vecākam – 0,5, bet katram bērnam, kas jaunāks par 14 gadiem, – 0,3.

² Nabadzības riska sliekšnis ir 60% no ekvivalento rīcībā esošo ienākumu mediānas (CSP, 2017).

11.2. attēls. Latvijas mājsaimniecības tipu nabadzības riska indeksi, %

Avots: veidojusi autore, balstoties uz CSP datiem (2017).

apmērs – 1,1 reizi, bet strādājošo darba samaksa pieaugusi par 153 eiro pretstatā pensiju pieaugumam par 23 eiro.

Nabadzības riska indekss dažāda tipa mājsaimniecībās raksturots 11.2. attēlā. Kā redzams, 2015. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, nabadzības riska indekss samazinājies gandrīz visos mājsaimniecību tipos, izņemot šādas mājsaimniecības: 1) vienas personas mājsaimniecības; 2) mājsaimniecības ar diviem pieaugušajiem bez apgādībā esošiem bērniem; divu pieaugušo mājsaimniecības bez apgādībā esošiem bērniem. Nabadzības riskam pakļautas 74% vienas personas mājsaimniecību, kuras veido persona vecumā 65 gadi un vecākas, t. i., vientuļo pensionāru mājsaimniecības, un šis rādītājs divas reizes pārsniedz citu mājsaimniecības tipu nabadzības risku. 2015. gadā augsts nabadzības risks ir

mājsaimniecībām, kurās apgādībā esošos bērnus audzina tikai viens no vecākiem, un mājsaimniecībām, kurās divi pieaugušie audzina trīs vai vairāk bērnu.

Ievērojami zemāks nabadzības risks ir mājsaimniecībām, kurās divi pieaugušie audzina vienu bērnu, vai mājsaimniecībām, kurās divi pieaugušie audzina divus bērnus.

Sociālā atstumtība un tās mazināšana

Pēc EK terminoloģijas, par nabadzīgām tiek uzskatītas personas, ja to ienākumi un resursi (ekonomiskie, sociālie un kultūras) ir tik ierobežoti, ka viņu dzīves līmenis ir zemāks par sabiedrībā pieņemto un viņiem tiek liegtas vai ir ierobežotas pamattiesības (Labklājības ministrija, 2017). Tādējādi nabadzība galvenokārt nozīmē materiālo resursu trūkumu, un līdz ar to cilvēks nevar nodrošināt dzīvei nepieciešamās pamatvajadzības (pārtika, mājoklis, veselība, izglītība, kultūra u. c.). Sociālā atstumtība ir plašāks jēdziens nekā nabadzība – tā ir indivīdu vai cilvēku grupu nespēja iekļauties sabiedrībā nabadzības, nepietiekamas izglītības, bezdarba, diskriminācijas vai citu apstākļu dēļ. Sociāli atstumts cilvēks nespēj piekļūt pakalpojumiem un precēm, nespēj īstenot savas tiesības un izmantot iespējas, jo pastāv šķēršļi, kas to liedz. Sociālās atstumtības riskam ir pakļautas tādas iedzīvotāju grupas, kurām ir liegtas vai apgrūtinātas iespējas iegūt pietiekamus ienākumus, saņemt dažādus pakalpojumus un preces, kas ir būtiski nepieciešamas pilnvērtīgai funkcionēšanai sabiedrībā. Latvijā nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļautās iedzīvotāju grupas ir pensijas vecuma personas (īpaši sievietes un vientuļie pensionāri), pirmspensijas vecuma personas, daudzbērnu un nepilnās ģimenes, bērni, invalīdi un personas ar funkcionāliem traucējumiem, bezdarbnieki (īpaši ilgstošie bezdarbnieki), bezpajumtnieki, romi, ieslodzītie un no ieslodzījuma vietām atbrīvotās personas, cilvēku tirdzniecības upuri, no psihoaktīvām vielām (alkohola, narkotiskajām, toksiskajām vai citām apreibinošām vielām) atkarīgās personas, personas ar nepietiekošām, zemām vai darba tirgum neatbilstošām zināšanām un prasmēm un trūcīgās personas (Labklājības ministrija, 2017).

Sociālā iekļaušana ir process, kura mērķis ir nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļautajām personām nodrošināt iespējas, pakalpojumus un resursus, kuri nepieciešami, lai pilnvērtīgi piedalītos sabiedrības ekonomiskā, sociālā un kultūras dzīvē, uzlabojot dzīves līmeni un labklājību, kā arī nodrošināt lielākas līdzdalības iespējas lēmumu pieņemšanā un pieejamību personas pamattiesībām (Labklājības ministrija, 2017).

Latvijas makroekonomiskie rādītāji liecina par tautsaimniecības kāpumu un atsevišķi sociālie rādītāji – par to, ka situācija pakāpeniski stabilizējas, tomēr pasākumi nabadzības samazināšanas mērķa sasniegšanai nepieciešami joprojām. “Eiropa 2020” stratēģijā noteikts, ka “Latvijas nabadzības samazināšanas mērķis līdz 2020. gadam ir nabadzības riskam pakļauto personu un/vai

zemas darba intensitātes mājsaimniecībās dzīvojošo personu skaitu samazināt par 121 tūkst. iedzīvotāju jeb līdz 21%” (Labklājības ministrija, 2015). Līdz 2012. gadam Latvija pakāpeniski tuvinājās nabadzības samazināšanas mērķa sasniegšanai, taču 2013. gadā palielinājās nabadzības riskam pakļauto un/vai zemas darba intensitātes mājsaimniecībās dzīvojošo personu īpatsvars. Šī tendence līdzinās pirmskrīzes perioda situācijai, kad nabadzības riska pieaugums bija vērojams tām iedzīvotāju kategorijām, kuru ienākumi saglabājās nemainīgā apmērā vai palielinājās relatīvi lēnākā tempā nekā algota darba ienākumi, piemēram, pensionāriem, viena vecāka ģimenēm, iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem kopumā (Labklājības ministrija, 2015). Lai to panāktu, ir jāsamazina nodokļu slogs ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem un augstam nabadzības riskam pakļautām iedzīvotāju grupām (īpaši ģimenēm ar bērniem un zemāk atalgo tiem iedzīvotājiem) un jāveicina šo iedzīvotāju spējas pašiem sevi nodrošināt un izkļūt no nabadzības; jāveicina nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļauto personu līdzdalība darba tirgū; jāmazina diskriminācijas draudi un stereotipi; jāveicina sieviešu un vīriešu ekonomiskā neatkarība un vienlīdzīgas iespējas darba tirgū; jāveicina pilsoniskā līdzdalība, paralēli nodrošinot adekvātas un ilgtspējīgas pensijas. Sociālā nevienlīdzība ilgtermiņā var būtiski samazināt valsts galvenā resursa – cilvēkkapitāla – ekonomisko potenciālu un izaugsmes iespējas, tāpēc viens no Latvijas ilgtspējīgas attīstības izaicinājumiem ir mazināt sociālekonomisko nevienlīdzību un nabadzības riskus, sekmējot sociālo iekļaušanos un stabila vidusslāņa veidošanos sabiedrībā, kā to paredz Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija (Latvijas Republikas Saeima, 2010).

Neraugoties uz iedzīvotāju rocības izlīdzināšanos pēdējos gados, materiālās labklājības polarizācija Latvijā joprojām ir viena no augstākajām Eiropas Savienībā, un tas ir negatīvi vērtējams no ilgtspējīgas sociālekonomiskās politikas veidošanas aspekta. Lai izprastu Latvijas vājās vietas un izvērtētu iespējamo nākotnes dinamiku, nepieciešams dziļāk analizēt dažādu iedzīvotāju grupu ienākumu sadalījumu un cenu ietekmi uz pirkspēju.

Kopsavilkums

Mājsaimniecību materiālā labklājība lielā mērā ir atkarīga no mājsaimniecības sastāva pēc dzimuma un vecuma un ekonomiskās aktivitātes līmeņa – strādājošo un apgādībā esošo personu samēra mājsaimniecībā. Augsts nodarbināto mājsaimniecības locekļu īpatsvars nodrošina augstāku labklājības līmeni. Savukārt augsts apgādībā esošu personu skaits var radīt grūtības apmierināt visu mājsaimniecības locekļu vajadzības un vēlmes, iegrūžot viņus nabadzībā un sociāli atstumjot. Latvijā nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļautās iedzīvotāju grupas ir pensijas vecuma personas (īpaši sievietes un vientuļie pensionāri), pirmspensijas vecuma personas, daudz bērnu un nepilnās ģimenes, bērni, invalīdi un personas ar funkcionāliem traucējumiem, bezdarbnieki (īpaši ilgstošie

bezdarbnieki), bezpajumtnieki, romi, ieslodzītie un no ieslodzījuma vietām atbrīvotās personas, cilvēku tirdzniecības upuri, no psihoaktīvām vielām (alkohola, narkotiskajām, toksiskajām vai citām apreibinošām vielām) atkarīgās personas, personas ar nepietiekošām, zemām vai darba tirgum neatbilstošām zināšanām un prasmēm un trūcīgās personas. Viens no Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijas mērķiem ir mazināt ekonomisko un sociālo nevienlīdzību sabiedrībā.

Literatūra un avoti

- CSP (2015) Mājsaimniecību patēriņa tendences 2015. gadā Latvijā [http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publikacijas/2016/nr_15_majsaimniecibu_paterina_tendences_latvija_2015_gada_16_00_lv.pdf (14.01.2017.)].
- CSP (2016) Statistikas gadagrāmata [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-06/Nr%2001_Latvijas_statistikas_gadagramata_2016_Statistical%20Year-book%20of%20Latvia_%2816_00%29_LV_EN.pdf (05.08.2017.)].
- CSP (2017) Datubāze [<http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html> (02.08.2017.)].
- Eurostat (2017) People at Risk of Poverty or Social Exclusion [http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_50&plugin=1 (05.08.2017.)].
- Labklājības ministrija (2010) Ko nozīmē “nabadzība” un “sociālā atstumtība”? 2010. gada tematiskais raksts Nr. 1 Eiropas gada cīņai pret nabadzību un sociālo atstumtību (2010) ietvaros [http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/sociala_ieklausana/eg/tematiskais1_1.pdf (05.08.2017.)].
- Labklājības ministrija (2015) Sociālais ziņojums [http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/sociala_ieklausana/lmzino_290615.pdf (25.01.2017.)].
- Labklājības ministrija (2017) Sociālā iekļaušana. Situācijas raksturojums [<http://www.lm.gov.lv/text/548> (25.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima (2010) Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija [http://www.pkc.gov.lv/images/LV2030/Latvija_2030.pdf (27.01.2017.)].
- Population Reference Bureau (2012) *Household Change in the United States*, 67: 1, September [<http://www.prb.org/pdf12/us-household-change-2012.pdf> (05.08.2017.)].
- Statistics Estonia (2017) [<http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/Saveshow.asp> (05.08.2017.)].

12. Cilvēkkapitāls un tautas attīstība

Silvija Kristapsone

Ievads

Mūsdienu izpratnē jēdziens “ilgtspējīga attīstība” radās 80. gados kā atbilde uz aizvien pieaugošo ražošanu, proti, nepieciešamību līdzsvarot sociālo un ekonomisko progresu ar vides nozīmīgumu un Zemes dabas resursu pārvaldīšanu. Ilgtspējīgas attīstības pamatideja aicina apmierināt tagadējās paaudzes vajadzības, līdzsvarojot sabiedrības labklājības, vides un ekonomiskās attīstības intereses, vienlaikus nodrošinot vides prasību ievērošanu un dabas daudzveidības saglabāšanos, lai nemazinātu nākamo paaudžu vajadzību apmierināšanas iespējas (Latvijas Republikas Saeima, 2010). “Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam” jeb projekts “Latvija 2030” piedāvā indikatorus tautas attīstības novērtēšanai piecu kapitālu skatījumā: cilvēkkapitāls (cilvēku izglītība, veselība, labklājība un ražīgums); ekonomiskais kapitāls (t. sk. vieta, telpa); dabas/vides kapitāls (parastie dabas resursi, vide un ainavas kvalitāte); sociālais kapitāls (cilvēku sociālās saites, sociālo institūtu funkcionēšanas kapacitāte, sociālās organizācijas spēks); kultūras kapitāls (bāzes vērtības (mantojums) un ideju/simbolu radītspēja) (Latvijas Republikas Saeima, 2010).

Tautas attīstība

ANO pirmais globālais ziņojums par tautas attīstību (angl. *Human Development Report*) tika publicēts 1990. gadā, un kopš tā laika jēdziens “tautas attīstība” (*human development*) tiek plaši izmantots. Arī Latvijas attīstība tiek mērīta un salīdzināta ANO Industriālās attīstības organizācijas Tautas attīstības indeksa skalā (44. vieta 188 valstu starpā 2015. gadā) (UNDP, 2016).

Tautas attīstība ir komplekss jēdziens, ko mēra ne tikai ar ekonomiskiem rādītājiem, bet arī ar citiem cilvēka dzīves jomu rādītājiem. No 1995. līdz 2017. gadam Latvijā iznākuši trīspadsmit pārskati par tautas attīstību, kuros pētīti sabiedrībai svarīgi jautājumi (LU SZF, 2017).

Tautas attīstības koncepcija sāka veidoties 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā, attīstoties idejai par cilvēku dzīves kvalitātes uzlabošanu kā attīstības mērķi, ko realizē, panākot ekonomisko izaugsmi un vienlaikus mainoties

cilvēka pamatvajadzību pieejai dzīves kvalitātes definīcijā. Tautas attīstība tiek saistīta ar cilvēka cienīgas dzīves veidošanu kvalitatīvā un ilgtspējīgā vidē. Tā ir jauna pieeja labklājībai, kuras centrā ir cilvēks un kur ekonomiskā izaugsme tiek uzverta nevis kā pašmērķis, bet tikai kā līdzeklis cilvēka labklājības sasniegšanai. Līdz ar to **tautas attīstību definē kā cilvēka spēju uzlabošanu vai cilvēku izvēles iespēju paplašināšanu** (Paula, 2008). Tautas attīstības pamtmērķis ir radīt veicinošu vidi, lai cilvēki varētu baudīt garu, veselīgu un radošu mūžu. Tautas attīstības un tās ilgtspējas indikatori kļuvuši par galvenajiem rādītājiem valstu savstarpējā salīdzināšanā.

Cilvēkkapitāls un to raksturojošie rādītāji

Cilvēkkapitāla vērtību raksturo tā zināšanu, spēju un talantu bāze, izmantošana un produktivitāte. Investīcijas cilvēkkapitālā ir izglītība, veselības aprūpe, profesionālā sagatavotība un citas aktivitātes, kas padara cilvēkus ekonomiski ražīgākus un emocionāli bagātākus. Cilvēku skaitam samazinoties un sabiedrībai novecojot, būtiski ir saglabāt Latvijas cilvēkkapitāla bāzes vērtību un palielināt tā produktivitāti.

Cilvēkkapitāls ir ne tikai cilvēka spējas, bet arī valsts, uzņēmumu un paša cilvēka investīcijas šajā kapitālā, lai cilvēks varētu sevi piedāvāt kā augstvērtīgu preci darba tirgū. Aizejot no darba, cilvēks paņem līdzi savu potenciālu – zināšanas un prasmes, rezultātā zaudētājs ir darba devējs, bet plašākā nozīmē arī sabiedrība, jo pastāv darbaspēka ģeogrāfiskā migrācija starpvalstu līmenī. Jēdziens “cilvēkkapitāls” tiek lietots investīciju kontekstā, ar ieguldījumiem darbinieku izaugsme, attīstībā un darbības pilnveidošanā izprotot ieguldījumus uzņēmuma pamatkapitālā un novērtējot investīciju atdevi, kas parādās uzņēmuma darbības rezultātos (Armstrong, 2006). Šajā sakarībā nenoliedzami cilvēkkapitāla raksturotāji ir sabiedrības izglītības rādītāji sasaistē ar attiecīgajā ekonomiskajā un sociālajā vidē pieprasītajām zināšanām un prasmēm. Tieši sabiedrības izglītības pieaugums nodrošina tehnoloģisko zināšanu progresu, kas ir valsts ekonomiskās izaugsmes pamatā (Becker, 2002). Ja cilvēkkapitāls nav spēcīgs jaunradē, netiek kāpināts valsts radošais kapitāls un netiek attīstītas spējas radīt jauninājumus. Sasaistot terminu “tautas attīstība” un “cilvēkkapitāls” skaidrojums, var teikt, ka **tautas attīstība ir cilvēkkapitāla palielināšanās un tā realizācijas iespēju paplašināšanās** (LU SZF, 2007).

Pārresoru koordinācijas centra sagatavotais izdevums “Indikatori 2015. gadā. Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam. Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam. Uzraudzības ziņojuma pielikums” sniedz norādes, ar kādiem rādītājiem var novērtēt tautas attīstību. Līdzās stratēģiskiem indikatoriem minēti tādi rādītāji kā iedzīvotāju vispārējais izglītības līmenis, dalība pieaugušo izglītībā, augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars (Pārresoru, 2015).

Tautas attīstību un cilvēkkapitālu raksturojošo rādītāju pamatā primāri ir iedzīvotāji – to skaits un vecumstruktūra. Iedzīvotāju skaits Latvijā kopš pagājušā gadsimta 80. gadu beigām samazinās negatīvā dabiskā migrācijas pieauguma rezultātā.

Līdzās iedzīvotāju skaita samazinājumam notikušas izmaiņas Latvijas iedzīvotāju vecumstruktūrā. Krasākās izmaiņas vērojamas divās vecumgrupās: 0–14 gadi un 65 un vairāk gadu. Kopš 1990. gada pirmajā vecumgrupā iedzīvotāju īpatsvars samazinājies no 21,4% līdz 15,2%, bet otrajā pieaudzis no 11,8% līdz 19,6% 2015. gadā. Kopš 1993. gada pensijas vecuma iedzīvotāju īpatsvars ir lielāks par bērnu un pusaudžu īpatsvaru. Tas nozīmē, ka nākotnē būs mazāks darbspējas vecuma iedzīvotāju skaits un demogrāfiskās slodzes līmenis pieaugs (CSP, 2016a). Prognozes liecina, ka jau 2040. gadā šis īpatsvars pārsniegs 25% un 2060. gadā pietuosies 30% (Eurostat, 2017a).

Iedzīvotāju vecumstruktūras vēlamās izmaiņas nākotnē nenoliedzami būtu 0–64 gadus vecu iedzīvotāju pieaugošs īpatsvars, un to varētu nodrošināt dzimstības palielināšanās un emigrācijas samazināšanās, kā arī remigrācija. Latvijas un citu ES valstu iedzīvotāju vecumstruktūras prognozes ir līdzīgas, par ko liecina darbspējas vecumu pārsniegušo iedzīvotāju skaita uz 100 darbspējas vecuma iedzīvotājiem pieaugums, un tas Latvijā ir no 41,9 (2020. gadā) līdz 50,9 (2060. gadā) (Eurostat, 2017a).

Iedzīvotāju skaits un vecumstruktūra nosaka cilvēkkapitālu raksturojošā rādītāja – iedzīvotāju izglītības līmeņa – situācijas raksturojumu šobrīd un nākotnē. Ar terminu “izglītība” saprot gan zināšanu apgūšanu, gan arī šī procesa rezultātu. Mūsdienās izglītība parasti nozīmē valsts izstrādātu izglītības saturu un oficiālas, valsts akreditētas, savstarpēji hierarhiski saistītas izglītības iestādes, kuras kopā veido izglītības sistēmu. Parasti tiek nodalīta formālā un neformālā izglītība. Latvijā Izglītības likumā ir noteikts, ka formālā izglītība ir “sistēma, kas ietver pamatzglītības, vidējās izglītības un augstākās izglītības pakāpes, kuru programmu apguvi apliecina valsts atzīts izglītības vai profesionālās kvalifikācijas dokuments, kā arī izglītības un profesionālās kvalifikācijas dokuments” (Izglītības likums, 1998). Neformālā izglītība ir ārpus formālās izglītības organizēta izglītojoša darbība, kas atbilst interesēm un pieprasījumam. Dažādās izglītības sistēmās ir sastopami dažādi faktori, kas tiek izmantoti, lai raksturotu formālo izglītību. Tomēr parasti izglītība tiek raksturota pēc izglītības pakāpes, izglītības veida un izglītības ieguves formas. Lai salīdzinātu atšķirīgas izglītības sistēmas, tiek izmantota Starptautiskā standarta izglītības klasifikācija (*The International Standard Classification of Education* (ISCED)), kas izšķir deviņus izglītības līmeņus (ISCED, 1997). Latvijā saskaņā ar šīs klasifikācijas lietojumu izglītību iedala šādos līmeņos: pirmsskolas izglītība (0 līmenis), pamatzglītība (1–2 līmenis), vidējā izglītība (3–4 līmenis) un augstākā izglītība (5–8 līmenis). Pēc izglītības veidiem nodala vispārējo izglītību, profesionālo izglītību un akadēmisko izglītību (Noteikumi, 2017). Paralēli šiem izglītības

dalījumiem tiek izmantoti jēdzieni “mūžizglītība”, kas paredz indivīda spēju izglītoties visa mūža garumā, paaugstinot vai mainot savu kvalifikāciju vai iegūstot savām interesēm atbilstošu izglītību; “alternatīvā izglītība”; “interesu izglītība”, kurā tiek ietverta izglītība, kas apmierina individuālās intereses un vajadzības; “speciālā izglītība”; “publiskā izglītība”; “masu izglītība” u. c. Pieaugušo izglītība ir 25–64 gadu vecu personu daudzveidīgs izglītošanas process, kas nodrošina personas attīstību un konkurētspēju darba tirgū (CSP, 2017).

Cilvēkkapitālu vislabāk raksturo augstāku izglītības pakāpi ieguvušo cilvēku skaits un mūžizglītības rādītāji. Iedzīvotāju skaitam Latvijā samazinoties, kopumā visos izglītības līmeņos samazinās arī izglītojamo skaits. Tā 2015./2016. mācību gada sākumā kopējais izglītojamo skaits ir 400,0 tūkst. cilvēku, kas, salīdzinot ar 2010./2011. gadu, samazinājies par 9,8% (CSP, 2016b). Vidējās izglītības (10.–12. klase) grupā izglītojamo skaits samazinājies par 31,2%, un tas skaidrojams ar dzimstības kritumu 90. gadu otrajā pusē. Samazinājies arī izglītojamo skaits augstākās izglītības (5.–7. līmenis) un doktorantūras (8. līmenis) grupā – attiecīgi par 19,2% un 4,5%.

2015./2016. mācību gadā mācības neturpināja 4,5% pamatskolu beigušo (2010. gadā – 5,3%) un 32,8% vidusskolu beigušo (2010. gadā – 36,9%). Šo rādītāju samazinājums vērtējams pozitīvi. Situāciju augstākajā izglītībā, ko iespējams salīdzināt arī ar citu valstu situāciju, raksturo studējošo skaits uz 10 000 iedzīvotāju, un 2015./2016. mācību gadā tie ir 428 studenti salīdzinājumā 501 studentu uz 10 000 iedzīvotāju 2010./2011. mācību gadā (CSP, 2016b). Studējošo intensitātes rādītāja kritumu var skaidrot ar studiju maksas pieaugumu, globālās ekonomiskās krīzes radītajām sekām un ar iespējām studēt citās valstīs. Augstāko izglītību ieguvušo cilvēku īpatsvars nodalītajās vecumgrupās Latvijā pārsniedz ES 28 dalībvalstu vidējo līmeni – Latvija pēc augstāko izglītību ieguvušo īpatsvara 25–54 gadu vecumgrupā atrodas 13. vietā, bet 55–74 gadu vecumgrupā – 11. vietā ES valstu vidū (12.1. tabula). Tie ir pagājušā gadsimta 40.–50. gados dzimušie iedzīvotāji, kuri ieguva augstāko izglītību lielākoties vēl padomju laikā. Pēc 2016. gada 1. ceturkšņa datiem, Latvijā bija nodarbināti 28,2 tūkst. cilvēku vecumā no 65 līdz 74 gadiem. Tie ir 3,25% no visiem nodarbinātajiem iedzīvotājiem.

12.1. tabula. Iedzīvotāji pēc izglītības līmeņa atsevišķās vecumgrupās ES un Latvijā 2016. gadā, %

Valsts	25–54 gadi			Valsts	55–74 gadi		
	Pamatizglītība	Vidējā izglītība	Augstākā izglītība		Pamatizglītība	Vidējā izglītība	Augstākā izglītība
ES 28	20,5	46,2	33,4	ES 28	36,3	43,1	20,6
Latvija	9,7	54,8	35,5	Latvija	13,4	62,0	24,6

Avots: veidojusi autore pēc Eurostat datiem (2017).

Cilvēkkapitāla novērtējumā galvenā nozīme ir 25–54 gadu vecumgrupas izglītības līmenim, un Latvijā šajā vecumgrupā vidējo un augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars pārsniedz ES valstu vidējo līmeni. Vidējo izglītību ieguvušie ir tā mērķauditorija, kura būtu jāieinteresē un jāstimulē iegūt augtāku izglītības pakāpi. Lai arī Latvijā pamatizglītību ieguvušo īpatsvars 25–54 gadu vecumgrupā ir salīdzinoši mazāks nekā daudzās citās Eiropas valstīs šajā pašā vecumgrupā, tomēr te ir iespējas formālajā izglītībā paaugstināt vienas daļas iedzīvotāju izglītības līmeni par kādu pakāpi vai arī piedāvāt profesionālo apmācību mūžizglītības programmās. Protams, mērķauditorija ir jaunāka gadagājuma cilvēki. Tie, kuru vecums sliecas uz mūža otru pusi, visticamāk, vairs neredz nedz iespējas, nedz motivāciju savā dzīvē ko mainīt.

Noskaidrojot korelatīvās sakarības starp izglītības rādītājiem dažādās vecumgrupās un IKP uz vienu iedzīvotāju ES valstīs, iegūti šādi rezultāti (12.2. tabula). Statistiski nozīmīgas negatīvas korelācijas ($n = 28$, $r_{\text{kritiskais}} = 0,374$, $p = 0,05$) ar IKP veido 20–24 gadus vecu sieviešu grupas (ar pamatizglītību) īpatsvars ($-0,381$) un 25–54 gadus vecu iedzīvotāju grupas (ar vidējo izglītību) īpatsvars ($-0,377$).

Negatīvas korelācijas, kaut arī tās nav statistiski nozīmīgas, uzrāda visas tādu iedzīvotāju grupas, kuriem ir tikai pamatizglītība. Konstatētais, pēc autora domām, skaidrojams ar to, ka zemas kvalifikācijas un zema atalgojuma darbs, ko veic iedzīvotāji, kas ieguvuši pamatizglītību un vidējo izglītību, pašreizējā ekonomiskajā situācijā drīzāk ir IKP pieaugumu bremsējošs faktors. Ne velti šāda izglītības līmeņa ekonomiski aktīvie iedzīvotāji parasti ir Nodarbinātības valsts dienesta reģistrētie klienti.

12.2. tabula. Iedzīvotāju izglītības pakāpes ieguves īpatsvara un IKP Pīrsona korelācijas koeficienti 2014. gadā

Iedzīvotāju izglītības kategorija	Korelācijas koeficients
30–34 gadi, augstākā izglītība (vīrieši)	0,631
25–54 gadi, augstākā izglītība (kopā)	0,588
55–74 gadi, augstākā izglītība (kopā)	0,444
30–34 gadi, augstākā izglītība (sievietes)	0,312
55–74 gadi, vidējā izglītība (kopā)	-0,162
55–74 gadi, pamatizglītība (kopā)	-0,026
25–54 gadi, pamatizglītība (kopā)	-0,023
20–24 gadi, pamatizglītība (vīrieši)	-0,288
20–24 gadi, pamatizglītība (kopā)	-0,335
25–54 gadi, vidējā izglītība (kopā)	-0,377
20–24 gadi, pamatizglītība (sievietes)	-0,381

Avots: autora aprēķini.

Visaugstāko pozitīvo korelāciju ar IKP uz vienu iedzīvotāju uzrāda tieši 30–34 gadus vecu vīriešu ar augstāko izglītību īpatsvars (0,631). Sievietēm šajā grupā minētā korelācija ir ar divreiz mazāku ciešuma pakāpi (0,312). Tas saistāms ar dzimuma atšķirībām sabiedrībā, t. i., sievietes vairāk sevi velta ģimenei, ierobežo savus karjeras plānus, tādēļ viņas saņem zemāku samaksu par vienādu darbu.

Līdzīgu pozitīvu, statistiski nozīmīgu korelāciju ar IKP uzrāda 25–54 gadus vecu iedzīvotāju grupas (ar augstāko izglītību) īpatsvars un 55–74 gadus vecu iedzīvotāju grupas (ar augstāko izglītību) īpatsvars. Tas ļauj secināt par iedzīvotāju ar augstāko izglītību nozīmi IKP veidošanā: jo lielāks ir augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars iedzīvotāju sastāvā, jo lielāka ir saražotā IKP vērtība uz vienu iedzīvotāju valstī. Tas nozīmē, ka viens no galvenajiem ilgtspējīgas tautas attīstības uzdevumiem ir augstākās izglītības apguves veicināšana, un tas jau tiek darīts. “Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam” augstākās izglītības jautājumi ir cieši saistīti ar cilvēkkapitāla attīstību un produktivitātes kāpinājumu. Cilvēkkapitāla attīstības konteksts un negatīvās demogrāfiskās attīstības prognozes ir noteikušas vienlīdzīgu piekļuvi visiem izglītības līmeņiem un tālākizglītības veicināšanai. Analizējot, kādu īpatsvaru veido ES valstu iedzīvotāji, kam ir augstākā izglītība un kas ir 30–34 gadu vecumgrupā, jāsecina, ka Latvijā 2016. gadā 30–34 gadu vecumā augstāko izglītību ieguvuši 42,8% šādu iedzīvotāju, pārsniedzot ES vidējo līmeni (Eurostat, 2017b). Nodalot pēc dzimumiem, jāsecina, ka Latvijas sievietes vecumā no 30 līdz 34 gadiem 2016. gadā ir septītās izglītotākās Eiropas Savienībā, uzrādot šajā vecumgrupā 56,1% (Eurostat, 2017c), un kopš 2007. gada tas ir pieaudzis 1,8 reizes. Visām ES valstīm ir raksturīgs, ka vīriešiem ir zemāks augstākās izglītības līmenis. Latvijā tādu 30–34 gadus vecu vīriešu īpatsvars, kuriem ir augstākā izglītība, 2016. gadā bija 30,1% un 17. vieta ES valstu vidū (Eurostat, 2017b). Tomēr, salīdzinot ar 2007. gadu, tas pieaudzis 1,6 reizes. Latvijai izvirzīto mērķi – 2030. gadā panākt, ka augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars vecumgrupā no 30 līdz 34 gadiem ir lielāks par 40% (Latvijas Republikas Saeima, 2010), – Latvija jau bija sasniegusi 2015. gadā.

Kopsavilkums

Tautas attīstība nozīmē cilvēkkapitāla palielināšanos un tā realizācijas iespēju paplašināšanos. Tautas attīstības novērtēšanai līdzās tādiem stratēģiskiem indikatoriem kā, piemēram, iedzīvotāju skaits, vecumstruktūra, IKP, izmanto citus rādītājus: iedzīvotāju vispārējais izglītības līmenis, dalība pieaugušo izglītībā, augstāko izglītību ieguvušo īpatsvars. Iedzīvotāju skaitam Latvijā samazinoties, kopumā visos izglītības līmeņos samazinās arī izglītojamo skaits. Cilvēkkapitāla novērtējumā galvenā nozīme ir 25–54 gadu vecumgrupas izglītības līmenim, un Latvijā šajā vecumgrupā vidējo un augstāko izglītību

ieguvušo īpatsvars pārsniedz ES valstu vidējo līmeni. Īpaši augsti rādītāji sasniegti 30–34 gadu vecumgrupā. Vidējo izglītību ieguvušie ir tā mērķauditorija, kura būtu jāieinteresē un jāstimulē iegūt augtāku izglītības pakāpi. Lai arī Latvijā pamatizglītību ieguvušo īpatsvars 25–54 gadu vecumgrupā ir salīdzinoši mazāks nekā daudzās citās Eiropas valstīs šajā pašā vecumgrupā, tomēr te ir iespējas formālajā izglītībā paaugstināt vienas daļas iedzīvotāju izglītības līmeni par kādu pakāpi vai arī piedāvāt profesionālo apmācību mūžizglītības programmās.

Literatūra un avoti

- Armstrong, M. (2006) *Handbook of Human Resource Management Practice* (10th Edition). Kogan Page, Limited.
- Becker, G. S. (2002) *Human capital* [<http://www.econlib.org/library/Enc/HumanCapital.html> (10.07.2016.)].
- CSP (2016a) Demogrāfija 2016. Statistisko datu krājums [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-03/Nr%2011%20Demografija%202016%20%2816_00%29%20LV_EN.pdf (2016.18.07.)].
- CSP (2016b) Latvijas statistikas gadagrāmata [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-06/Nr%2001_Latvijas_statistikas_gadagramata_2016_Statistical%20Yearbook%20of%20Latvia_%2816_00%29_LV_EN.pdf (04.07.2017.)].
- CSP (2017) Metadati. Iedzīvotāji un sociālie procesi. Pieaugušo izglītība [<http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/metodologija/pieauguso-izglitiba-37200.html> (11.06.2017.)].
- Eurostat (2017a) Database [http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_nPqeVbPXRmWQ&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=1 (11.06.2016.)].
- Eurostat (2017b) Population by Educational Attainment Level, Sex and Age (%) – Main Indicators [edat_lfse_03] [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Educational_attainment_statistics (04.07.2017.)].
- ISCED (1997) International Standard Classification of Education ISCED 1997 [http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/isced_1997.htm (11.06.2016.)].
- Izglītības likums (1998) [<http://likumi.lv/doc.php?id=50759> (12.06.2016.)].
- Latvijas Republikas Saeima (2010) Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam, 2010. gada jūnijs [http://www.pkc.gov.lv/images/LV2030/Latvija_2030.pdf (2017.17.01.)].
- LU SZF (2007) *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2006/2007. Cilvēkkapitāls: mans zelts ir mana tauta?* Galv. red. Zobena, A. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 117 lpp.
- LU SZF (2017) Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2015/2016 [<http://www.szf.lu.lv/petnieciba/petijumipublikācijas/tautas-attistiba-latvija/> (2017.30.06.)].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 322 “Noteikumi par Latvijas izglītības klasifikāciju” (2017) [<https://likumi.lv/doc.php?id=291524> (02.08.2017.)].
- Paula, L. (2008) *Tautas attīstība – ko tas nozīmē?* [<http://www.lvportals.lv/print.php?id=170248> (19.06.2016.)].
- Pārresoru koordinācijas centrs (2015) Indikatori 2015. gadā: Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam. Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam. Uzraudzības ziņojuma pielikums [http://www.pkc.gov.lv/images/MP_zinojums/MPzinP_07092015_Indikatori.pdf (22.07.2016.)].
- UNDP (2016) Human Development Report [http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf (30.06.2017.)].

III. Tautas ataudzes noriņu pārmaiņas

13. Partnerattiecības, ģimeņu veidošanās un to stabilitāte

Aivita Putniņa

Pētnieki 20. gadsimtā ģimeni un laulību ir uzskatījuši par sabiedrības uz-būves pamatšūniņu, kuras stabilitāte ir svarīgs nosacījums, lai sabiedrība būtu stabila kopumā. Uz šādu ģimenes attīstības cikla modeli ir balstīta arī tagadējā Latvijas ģimenes politika. Apakšnodaļas mērķis ir uzdot pētnieciskus jautājumus par šī pieņēmuma empīrisko validitāti un ietekmi uz politikas veidošanu.

No vienas puses, empīriskie dati visā Eiropā norāda uz partnerattiecību un ģimeņu stabilitātes mazināšanos, kā arī uz lielāku partnerattiecību daudzveidību un elastību. Kā rāda *Eurostat* (2015) ziņojums, Eiropas valstīs vērojams laulību noslēgšanas biežuma kritums un šķiršanas īpatsvara pieaugums. Eiropas Komisijas publicētais “Demogrāfijas ziņojums” (*Demography Report*) (2015) norāda uz metodoloģiskajām problēmām partnerattiecību analizē, kurā izmantoti tikai laulību noslēgšanas un šķiršanas rādītāji. ES dalībvalstīs dažādās pakāpēs notiek pāreja uz patstāvīgu partnerattiecību vai laulību izveidi vēlākā vecumposmā, kā arī tiek ieviests jauns partnerattiecību regulējums, pielāgojoties kopdzīves formām ārpus laulības. Ģimenes attiecību statistikas salīdzinošu analīzi aprūstina arī tas, ka ES dalībvalstīs ir dažādi kopdzīves attīstības scenāriji. Kā skaidro *Eurostat* (2015), ģimenes kā analītiskas vienības jēdziens vairs nav aptverams ar vienotu definīciju visās ES dalībvalstīs. Eiropā sastopams civilās savienības un reģistrētu partnerattiecību regulējums, kas var būt dažādā mērā pielīdzināts laulāto tiesībām un attiecināts gan uz viendzimuma, gan pretēja dzimuma pāriem.

No otras puses, politiķu un sabiedrības interese ģimenes un tās formas stabilizācijā, orientēšanās uz heteroseksuālu laulību ļauj socioloģiski un politiski konstruētam priekšstatam kļūt par modeli un sabiedrības pārvaldības rīku. Ne tikai Latvija, bet arī citas ES dalībvalstīs ir centušās veicināt tādu ģimeņu veidošanos, kuras balstās uz laulību, taču tas nav atstājis būtisku socioloģiski konstatējamu ietekmi uz ģimeņu struktūru un sabiedrības tendencēm (Cherlin, 2003; Furstenberg, 2007). Lielākā daļa ES dalībvalstu rēķinās ar pārmaiņām. Laulībām alternatīvs regulējums nav pieņemts sešās ES dalībvalstīs – Latvijā,

Lietuvā, Polijā, Bulgārijā, Rumānijā un Slovākijā¹. Turklāt jautājums par empīriski konstatējamām partnerattiecībām ir plašāks nekā jautājums par laulībā balstītas ģimenes nozīmi sabiedrībā. Tā, piemēram, ar Cietušo tiesību direktīvu² pārņemšanu saistītas pārmaiņas ir likušas pieņemt un likumā fiksēt attiecību daudzveidību. Latvijā vardarbība ģimenē netiek regulēta ar atsevišķu normatīvu aktu. Krimināllikums³ neparedz atsevišķu pārkāpumu grupu, kas saistīti ar vardarbību ģimenē, tomēr definē vardarbību starp tuviniekiem kā vainu pastiprinošu apstākli, iezīmējot arī radniecības loku, kas aptver personu loku, “ar kuru noziedzīgā nodarījuma izdarītājs ir pirmajā vai otrajā radniecības pakāpē, vai pret laulāto vai bijušo laulāto, vai pret personu, ar kuru noziedzīgā nodarījuma izdarītājs ir vai ir bijis neregistrētās laulāto attiecībās, vai pret personu, ar kuru noziedzīgā nodarījuma izdarītājam ir kopīga (nedalīta) saimniecība” (48. pants). Tāpat 2014. gada 31. martā stājas spēkā grozījumi Civilprocesa likumā⁴, nodrošinot pagaidu aizsardzību pret vardarbību un plaši definējot aizsargājamo personu loku: “laulātie vai bijušie laulātie; personas, starp kurām pastāv bērnu un vecāku attiecības, pastāv vai ir pastāvējušas aizbildnības vai citas ārpusģimenes aprūpes attiecības; personas, starp kurām pastāv radniecības vai svainības attiecības; personas, kas dzīvo vai dzīvojušas vienā mājsaimniecībā; personas, kurām ir vai ir gaidāms kopīgs bērns, neatkarīgi no tā, vai šīs personas kādreiz bijušas laulībā vai kādreiz dzīvojušas kopā; personas, starp kurām pastāv vai ir pastāvējušas tuvas personiskās vai intīmas attiecības” (250.44 pants). Tomēr ārpus nosaukto krīžu situāciju regulējuma Latvijas valsts neatzīst laulībai alternatīvas kopdzīves formas.

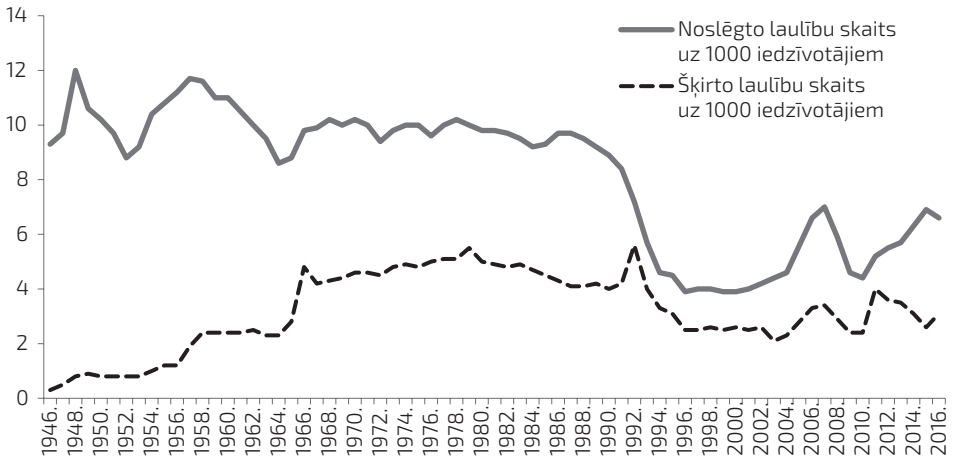
Latvijā vērojamas citviet Eiropā fiksētās kopdzīves pārmaiņas un tām ir konstatējama zināma vēsture. Noslēgto laulību skaits ir viens no indikatoriem, kas ļautu mērīt ģimeņu noturību, taču tas neļauj raksturot visas kopdzīves un attiecību formas un to attīstību. Noslēgto laulību skaits Latvijā sāk kristies jau pagājušā gada 80. gadu vidū, veidojot nelielu kāpumu ekonomikas uzplaukuma gados pirms ekonomiskās krīzes un tagadējā pēckrīzes periodā (13.1. attēls). Laulātības kāpums pēc 2004. gada ir saistīts ar ekonomiskās situācijas uzlabošanos, taču tam seko kritums, kas saistīts ar ekonomiskās situācijas pasliktināšanos. Pēckrīzes periodu kāpums, iespējams, akumulē arī krīzes periodos akumulētās nenoslēgtās laulības, tāpēc 2016. gada rādītājos atkal vērojams kritums liecina par krīzes laikā nenoslēgto laulību kompensācijas perioda

¹ Sīkāk skat. http://europa.eu/youreurope/citizens/family/couple/registered-partners/index_en.htm.

² Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2012/29/ES (2012. gada 25. oktobris), ar ko nosaka noziegumos cietušo tiesību, atbalsta un aizsardzības minimālos standartus, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/lv/ALL/?uri=CELEX:32012L0029>.

³ Krimināllikums, <https://likumi.lv/doc.php?id=88966>.

⁴ Civilprocesa likums, <https://likumi.lv/doc.php?id=50500>.

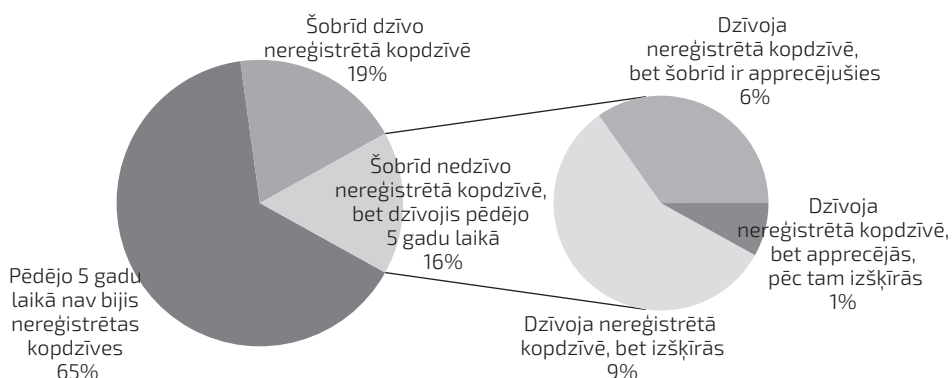
13.1. attēls. Noslēgto un šķirto laulību dinamika Latvijā no 1946. līdz 2016. gadam

Avots: CSP datubāzē ILG01 pieejamā informācija.

noslēgumu, nevis laulības popularitātes kritumu. Līdzīga situācija saistīta ar laulību šķiršanu, kuras dinamika arī seko līdzīgām likumsakarībām.

Kā norāda pētnieki (Putniņa et al., 2015b), noslēgto un šķirto laulību dinamika nav interpretējama vienoziņīgi un tā nenorāda uz lielāku ģimeņu stabilitāti. Laulātības kāpumu ietekmē dažādi faktori. Pirmkārt, laulības tiek atliktas uz vēlāku dzīves posmu, kas var nozīmēt, ka tās tiek slēgtas pēc ilgstoša neregistrētas kopdzīves perioda vai pēc istā dzīvesbiedra atrašanas. Par šādu nobīdi laikā liecina pirmajā laulībā stājušos vidējā vecuma noturīgais kāpums, kurš Latvijā vērojams kopš 1990. gada (Putniņa et al., 2015b, 51). Vīriešiem tas ir pieaudzis par 6,3 gadiem, bet sievietēm – par 6,2 gadiem. Pirmajā laulībā stājušos vidējā vecuma pieaugums joprojām turpinās – no 2011. līdz 2014. gadam vīriešiem tas ir paaugstinājies par 1,1 gadu, bet sievietēm par 1,2 gadiem. Otrkārt, arvien biežāk ir vērojama vairāku secīgu partnerattiecību un ģimeņu veidošana mūža laikā. Neskatoties uz noslēgto laulību īpatsvara kopējo kāpumu, kopš 2010. gada vērojams pirmo laulību īpatsvara kritums – vīriešiem par 1,9%, bet sievietēm par 2,9%. Tas ļauj secināt, ka noslēgto laulību īpatsvara pieaugumu rada atkārtotās, nevis pirmreizējās laulības. Laulību noslēgšanas biežums sabiedrībā neliecina par ģimeņu stabilitāti, bet atspoguļo to daļu no partnerattiecībām, kas tiek reģistrētas, noslēpjot neregistrētu attiecību un formāli pārtrauktu attiecību dinamiku.

Krimināllikumā un Civilprocesa likumā ģimeniskās attiecībās ietvertu personu loks norāda, ka problēmsituācijas rodas arī tajās attiecībās, kur kopdzīve ir pārtraukta vai nav reģistrēta un attiecības starp bijušajiem partneriem var turpināties, ja tiem ir kopīgi bērni vai neatrisināti attiecību jautājumi. Tāpat atkārtotās laulības un uz to pamata izveidotās māsaimniecības izdevumu

13.2. attēls. Respondentu neregistrētas kopdzīves pieredze pēdējo 5 gadu laikā (2015)

Avots: pārpublicēts no Putniņa et al., 2015b, 65. Bāze: 18–64 gadus veci Latvijas iedzīvotāji. Attēlā redzamās proporcijas aprēķinātas pēc 2015. gada SKDS omnibusa aptaujas jautājuma datiem (atlasītas 762 respondentu atbildes) un pēc aptaujas datiem, kura veikta "Pētījumā par laulību neregistrēšanas problemātiku" (atlasītas 277 respondentu atbildes).

struktūru var ietekmēt iepriekšējā kopdzīvē izveidotās saistības, vecajām attiecībām uzslāņojoties jaunajām.

Neregistrētas kopdzīves pētījuma (Putniņa et al., 2015b) dati aptver reģistrētas un neregistrētas kopdzīves formas noteiktā laikā posmā, ļaujot gūt priekšstatu par vienu no ģimenes attiecību dimensijām. Šādi analizējot statistikas datus un pievēršoties personām reproduktīvajā vecumā 20–44 gadu vecumposmā, vērojams, ka šajā vecumā precējušies ir 34% vīriešu un 41% sieviešu, bet jebkad precējušies šajā vecumā bijuši 41% vīriešu un 52% sieviešu¹. Vecumstruktūra starp dzimumiem šajā vecumposmā ir līdzīga, un tāpēc dati ir salīdzināmi. Atšķirības laulības īpatnībā ir saistītas ar abu dzimumu laulāto vecuma starpību, stājoties laulībā. Statistikas dati rāda, ka precēto vīriešu īpatsvars kopš 2011. gada līdz 2015. gadam samazinājies par procentu, bet sievietēm – par 0,8%. Vīriešiem īpatsvara mazināšanās saistīta ar laulību neslēgšanu, bet sievietēm – ar laulību šķiršanu. 2015. gadā veiktā aptauja par neregistrētas kopdzīves pieredzi (Putnina et al., 2015b) liecina, ka 35% tās respondentu pēdējo 5 gadu laikā ir bijusi vai pastāv neregistrēta kopdzīve. No tiem 7% neregistrēta kopdzīve ir pāraugusi laulībā, kura 1% gadījumu jau ir šķirta (13.2. attēls). Savukārt 9% pāru, kam pēdējo 5 gadu laikā bijusi neregistrēta kopdzīve, ir izšķīrušies.

¹ Dati iegūti, balstoties uz CSP datubāzes ISG11 informāciju, http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_iedz_iedzskaits/IS0110.px/table/tableViewLayout1/?rxid=cdcb978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ce0.

Situācijas analīze kļuva komplicētāka, ietverot tajā saistības, kuras personas uzņēmas iepriekšējo attiecību laikā, – kopēju bērnu apgādību, kredītsaistības un citus mantiskus ieguldījumus. Dati par neregistrētu kopdzīvi iegūstami aptaujās, jo valsts šādus pārus neuzskaita un administratīvi dati par tiem nav pieejami. Tomēr ir situācijas, kur, piemēram, piešķirot sociālo palīdzību vai aizsargājot personas tiesības, tiek ņemta vērā faktiskā māsaimniecības un partnerattiecību struktūra. Aptauju dati par kopdzīvi ir uzmanīgi interpretējami. Ne vienmēr respondenti, un īpaši sievietes, aptaujā atzīst neregistrētas kopdzīves faktu. Neregistrētai kopdzīvei nav arī sava vispārārtzīta nosaukuma latviešu valodā. Dažkārt ikdienas valodā to sauc par civilaulību, pārņemot krievu valodas tradīciju. Pāri, kas dzīvo neregistrētā kopdzīvē, sevi sauc par ģimeni un norāda uz kopdzīvi kā tās pamatu. Piemēram minēts citāts no 2015. gadā veiktas intervijas ar neregistrētās attiecībās dzīvojošu pāri:

Sieviete: Vienkārši dzīvojam kopā. Vienkārši nav tur man tāda vārda. Es nezīnu, man liekas, ka agrāk tāda vārda [nebijā] – es pat pati [tam nekādu] nozīmi nedevu.

Vīrietis: Nē, es to zināju, jā, es vienkārši nekad neafišēju un ko – es runāju, ka neatzīstu vārdu “laulība” vai tur .. Es ne par to .. (Neregistrētā kopdzīvē dzīvojošs pāris, Putniņa et al., 2015b)

Analizējot ģimenes pārmaiņu cēloņus Francijas gadījumā, Godeljē (Godelier, 2012) min vairākas pārmaiņas ģimenē – laulība vairs nav ģimenes attiecību vienīgais pamats, radniecības tīkli un nozīme mazinās, bet valsts uzņemas lielākas rūpes par bērniem un viņu bērnību, piedāvājot bērna aprūpes un izglītošanas pakalpojumus un uzraugot bērnu tiesības. Ģimenē vērojama arī autoritātes formu maiņa: attiecības, kas balstās uz tēva autoritāti, nomaina brīvības attiecības, kuru pamatā ir savstarpējās vienošanās. Arī Gidenss (Giddens, 1992) norāda uz attiecību maiņu ģimenē, pievēršot uzmanību partnerattiecību kvalitātes galvenajai nozīmei tajā – pāru uzmanības centrā ir “tīras” savstarpējās attiecības, nevis savstarpējie sociālie pienākumi, bērnu audzināšanas funkcijas vai sabiedrības stabilitātes nodrošināšana. Ja attiecības vienu no pāra neapmierina, tām ir risks izjukt, jo sagraust attiecību pamats. Papildus attiecību izpausme kļūst afektīvāka – tās balstās uz jūtām un uzvedību, aizstājot instrumentāli orientētas attiecības, kas balstās uz pāra savstarpējiem pienākumiem un lomām.

Abu Latvijas pētījumu (Putniņa, 2015a; Putniņa et al., 2015b) dalībnieki savas ģimenes dzīves cikla posmus apraksta kā attiecību dinamikas rezultātu, kur attiecību stabilitāte un statuss mainās dažādos kopdzīves posmos.

Vai tāpēc ģimene, kas dzīvo neregistrētā laulībā, ir sliktāka, nepilnvērtīgāka? Nu, es neuzdrošinātos neko tādu atbildēt. Jo nav nekāds noslēpums,

ka mums netrūkst ģimeņu, kas dzīvo reģistrētā laulībā, bet kuru attiecības ir formālas, kuru vecākiem ir paralēla dzīve. Tas vien, ka laulība ir reģistrēta, mums nenodrošina pats par sevi veselīgu ģimeni. (Intervija ar speciālistu darbā ar ģimenēm, Putniņa et al., 2015b)

Kopumā neregistrētas kopdzīves forma būtiski neatšķiras no laulības, taču, pētot ģimenes dzīves ciklu, atklājas dažas atšķirības, kas gan neattiecas uz visiem pāriem un nav vispārināmas. Pāri uzsver, ka laulības vien nevar nodrošināt attiecību kvalitāti. Pētījumu dati (Putniņa, 2015a; Putniņa et al., 2015b) rāda, ka pāri, neskatoties uz to, vai attiecības tiek reģistrētas kā laulība, tās saista ar pašu attiecību kvalitāti – mīlestību, savstarpēju uzticēšanos, rūpēm.

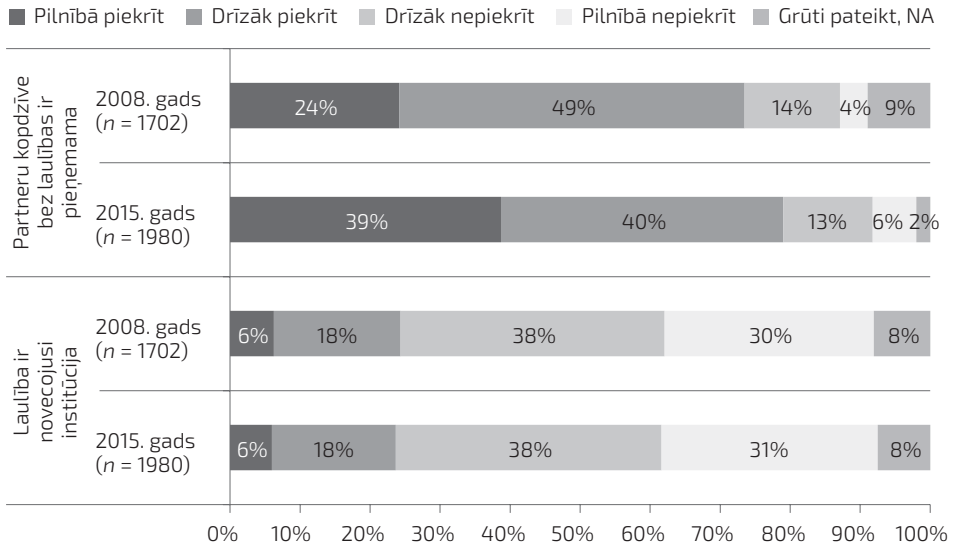
Jautājums: Ko Jūs sagaidāt no kopdzīves?

Vīrietis: Mazbērnus...

Sieviete: Nu, man gribas papildināt vienam otru, lai mēs kā cilvēki – veselumi, veidotu savu veselumu, gribas, lai abi kopā attīstītos un ietu uz priekšu. Gribas, lai mēs kopā soļotu uz priekšu, lai laikam vienmēr būtu kāda daļiņa no tā stāvokļa, kas bija astoņus gadus atpakaļ... (Neregistrētā kopdzīvē dzīvojošs pāris, Putniņa et al., 2015b)

Kopumā pētījums “Par laulību neregistrēšanas problemātiku” rāda, ka neregistrēta kopdzīve ir nevis alternatīva forma laulībai, bet gan ģimenes izveides cikla posms, kam var sekot laulība. Tas, ka neregistrēta kopdzīve ir riskantāka un nedrošāka kopdzīves forma, kurā vidēji piedzimst mazāk bērnu nekā laulībā (Putniņa, 2011), ir saistīts nevis ar kādas noteiktas kopdzīves formas izvēli, bet gan ar partnerattiecību ciklu – neregistrēta kopdzīve ir agrīnāka kopdzīves stadija, salīdzinot ar laulību. Situācijā, kad laulības statistiski vidēji tiek slēgtas arvien vēlākā laika posmā, palielinās gan neregistrētā kopdzīvē dzīvojošu personu īpatsvars, gan laika posms personas dzīvē. Turklāt neregistrēta kopdzīve var veidoties arī pēc laulības šķiršanas kā jaunu attiecību sākuma posms. Tātad laulātību ietekmē gan tās nozīmes mazināšanās pāra attiecību faktiskā uzturēšanā, gan pāra attiecību dinamika, kur laulību noslēgšana var atspoguļot noteikta attiecību brieduma sasniegšanu vai arī regulēt partneru mantiskās attiecības. Nozīmīgu īpašumu trūkums pētījumos par kopdzīvi (Putniņa, 2015a; Putniņa et al., 2015b) bija viens no iemesliem, kāpēc personas neuzskatīja par svarīgu slēgt laulību, bet dažos gadījumos apzināta laulības noslēgšana ļāva vienam no partneriem gūt labumu, faktiskās kopdzīves laikā uzkrāto mantu reģistrējot kā savu īpašumu un otram partnerim radot šķēršļus pretendēšanai uz to.

Sabiedrības vērtējumā laulība vairs netiek uzskatīta par priekšnoteikumu kopdzīves uzsākšanai. Interesanti, ka attieksme pret neregistrētu kopdzīvi kopš

13.3. attēls. Lūdzu, novērtējiet katru apgalvojumu, sakot, vai pilnībā piekrītat, drīzāk piekrītat, drīzāk nepiekrītat vai arī pilnībā nepiekrītat

Bāze: 18–64 gadus veci Latvijas iedzīvotāji. Avots: "Pētījuma par laulību neregistrēšanas problemātiku" (2015) ietvaros veikta aptauja un pētījums "Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā. Iedzīvotāju aptauja" (SKDS, 2008). SKDS datus atlasīta 16–64 gadu vecumgrupa, lai varētu salīdzināt.

2008. gada ir iecietīgāka (13.3. attēls) – 79% respondentu piekrīta vai drīzāk piekrīta, ka kopdzīve bez laulības ir pieņemama. Turklāt par 15% ir pieaudzis to respondentu īpatsvars, kuri šim apgalvojumam piekrīta pilnībā. Lai gan tas liecina par stabilu sabiedrības atbalstu neregistrētai kopdzīvei, tomēr tas nenozīmē, ka laulībai piešķirtais svarīgums mazinās. Kopš 2008. gada šajā rādītājā nav izmaiņu – 68% respondentu drīzāk vai pilnīgi nepiekrīta, ka laulība būtu novecojusi institūcija. Dati liecina, ka daļa respondentu vienlaikus atbalsta gan laulību, gan neregistrētu kopdzīvi un abas kopdzīves formas nepretstata.

Ir vērojamas viedokļa izmaiņas starp paaudzēm. Neregistrētu kopdzīvi biežāk atbalsta 18–24 gadus veci jaunieši – tā ir pilnībā vai drīzāk pieņemama 87% respondentu, bet retāk to atbalsta vecākajā vecumgrupā, kur atbalsts sasniedz 68%. Tāpat neregistrētu kopdzīvi biežāk pilnībā vai drīzāk atbalsta vīrieši (83%) nekā sievietes (76%).

Raugoties uz laulību noslēgšanas iemesliem, sabiedrība uzskata, ka tādi faktori kā kopdzīves vai dzimumattiecību uzsākšana, bērna ieņemšana vai pat piedzimšana vairs nav pamats, lai noteikti slēgtu laulību. Salīdzinot sabiedrības viedokli ar statistikas datiem par vidējo vecumu, kad sievietēm piedzimst pirmais bērns, un par pirmo laulību noslēgšanas vidējo vecumu, redzams, ka pārmaiņas sākušās jau pagājušajā gadsimta 80. gados, kad starpība starp abiem

rādītājiem sāka sarukt zem 9 mēnešu robežas¹. Kā liecina CSP dati², 2016. gadā starpība starp mātes vidējo vecumu, bērnam piedzimstot, un pirmajā laulībā stājušos sieviešu vidējo vecumu ir 2,3 gadi (rādītāji attiecīgi ir 27,4 gadi un 29,7 gadi). Šie dati uzrāda gan abu rādītāju kāpuma tendenci, gan starpības palielināšanos. Interesanti, ka starpība starp sievietes vidējo vecumu, piedzimstot otrajam bērnam, un viņas vidējo vecumu, stājoties laulībā, pastāvīgi samazinās, 2016. gadā tā ir 1,2 gadi, – vidējais sievietes vecums, piedzimstot otrajam bērnam, šai gadā bija sasniedzis 30,9 gadus. Lai arī dati interpretējami piesardzīgi, tendence apliecina pētījuma (Putniņa et al., 2015b) atziņu, ka laulība nav alternatīva forma neregistrētai kopdzīvei vai vienīgā ģimenes organizācijas forma, bet drīzāk tā ir kopdzīves nostiprināšana, ja attiecības tajā ir stabilas.

Pārmaiņas ģimenē un valsts dalītā attieksme pret neregistrētu kopdzīvi, to atzīstot vien noteiktos gadījumos, būtiski ietekmē iedzīvotāju dzīves kvalitāti. Jaunās kopdzīves formas rada gan jaunus izaicinājumus, tās veidojot, gan problēmas, tām izjūkot. Neregistrēti pāri nevar saņemt nodokļu atvieglojumus, kas paredzēti precētiem pāriem; personas, kas faktiski ilgstoši iesaistītas partnera bērnu aprūpē un apgādāšanā, netiek uzskatītas par šī bērna radniekiem, lai arī radniecības saites ir izveidojušās; neregistrētā kopdzīvē uzkrātas kopmantas pierādīšana ir sarežģīta; naidīgas vecāku attiecības pēc šķiršanās negatīvi ietekmē bērnu emocionālo un ekonomisko labklājību. Dažkārt problēmas risināmas, preventīvi nodrošinot atbalstu personām, kas nonākušas jaunajās situācijās, – viena vecāka ģimenēm, rekombinētām ģimenēm, kur partneri jaunās attiecībās ienāk ar bērniem no iepriekšējām attiecībām, kā arī garantējot ilgāku partnerattiecību meklēšanas periodu līdz stabilu attiecību izveidei. Antropoloģes Hirša un Vordlova (Hirsch and Wardlow 2006), rakstot par attiecību kvalitāti un mīlestībā balstītu attiecību stabilitāti, apgalvo, ka spriedze afektā balstītās attiecībās rodas no nespējas transformēt romantisko mīlestību un aplidošanu transformēt vienlīdzīgās laulāto attiecībās. Pētnieki (Hirsch and Wardlow, 2006; Bourdieu, 2001) aicina pievērst uzmanību nevienlīdzībai, kas saistīta ar jaunajām it kā brīvākajām kopdzīves un attiecību veidošanas formām. Emocionālā intimitāte var kļūt par ekonomiskās atkarības un izveides stratēģiju un novest pie nevienlīdzības un vardarbības attiecībās.

Kā rāda Latvijas pētījuma dati (Putniņa et al., 2015b), problēmas pāra attiecībās kļūst redzamas gadījumos, kad pāris šķiras, neskatoties, vai laulība bijusi reģistrēta. Kā šķiršanās iemesli neatkarīgi no attiecību statusa tiek minēta spriedze attiecībās, alkohola lietošana, nevienlīdzīgs mājasdarbu

¹ Sikāku analīzi skatīt Putniņa et al., 2015b, 53.

² http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_iedz_laulibas/IL0020.px/?rxid=cdbc978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ce0; http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_iedz_dzimst/ID0050.px/table/tableViewLayout2/?rxid=cdbc978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ce0.

sadalījums, vardarbība, darbs ārzemēs vai vienkārši intereses zudums un mīlestības beigšanās.

Jautājums: Kā Jūs īstenojāt šķiršanās procesu? Vai bija savstarpēja vienošanās vai tiesa?

Sieviete: Es viņu izmetu no mājām (smejas). Vienā dienā, pie kārtējā mūsu strīda, es vienkārši sapratu, ka es jau ilgu laiku dzīvoju emocionālā vardarbībā un ka tas nebeigsies. Es vairs to nevarēju izturēt, man bija tāds izmisums, ka es domāju, ja man būtu kaut kas ļoti ass vai stingrs bijis pa rokai, būtu slikti beidzies, jo vienkārši, tas viss bija tik jau, ka es vienkārši viņu izmetu ārā. (Intervija ar sievieti pēc attiecību izjukšanas, Putniņa et al., 2015a)

Laulātajiem laulības šķiršanas gadījumā valsts sniedz zināmu aizsardzību ar kopmantas regulējumu, taču kopmantas statuss vien nenodrošina vienlīdzīgu partnera ieguldījuma sadali. Neregistrētu attiecību gadījumā ir grūti pierādīt abu partneru ieguldījumu kopīpašuma izveidē, īpaši, ja attiecību pamatā bijis tradicionālais lomu dalījums. Gan reģistrētās, gan neregistrētās kopdzīves partneriem šķiroties, īpašuma sadali ietekmē dažāda veida partneru ieguldījums ģimenē, sievietēm rūpējoties par bērnu audzināšanu un mājokli, bet vīriešiem – par mājsaimniecības ienākumiem. Tāpat tradicionāls lomu dalījums mudina īpašumu biežāk noformēt uz vīrieša vārda. Tradīcijas ietekmē arī mantas sadali pēc attiecību izjukšanas, prioritāte tiek dota mantiskajam ieguldījumam, nevis mājsaimniecībā veiktajam darbam. Tāpēc, attiecībām izjūkot, sievietes Latvijā bieži ir sliktākā situācijā nekā vīrieši. Gan reģistrētām, gan neregistrētām attiecībām izjūkot, mantiskās attiecības partneru starpā nereti tiek regulētas ar bērnu starpniecību un bērni kļūst par vecāku attiecību ķīlniekiem.

Kopsavilkums

Kopumā Latvija patlaban atrodas ģimenes attiecību pārmaiņu posmā, kur pārmaiņas vēl nav pilnībā apzinātas un novērtētas. Arvien vairāk iedzīvotāju attiecības veido ārpus valsts regulētu attiecību zonas. No vienas puses, ar individuālismu un izvēles brīvību saistītās vērtības kļūst sabiedrībā arvien vairāk atzītas un praktizētas, no otras puses, tās apdraud cilvēku sadarbības formas, tai skaitā ģimeni. Tāpēc būtu kļūdaini pārmaiņas ģimenē uzskatīt par individu brīvu izvēli. Tās ietekmē ne tikai pašu individu, bet arī tā partneri vai vairākus secīgus partnerus un bērnus. Šajās attiecībās var ienākt nevienlīdzība, vardarbība un spriedze, kas ir ne tikai individu sociālās nevienlīdzības, bet arī plašākas strukturālas nevienlīdzības rezultāts un ietekmē gana būtisku sabiedrības daļu. Pārmaiņas ģimeņu struktūrā un saturā ir ilgstošas un aptver plašu kultūras areālu, tāpēc tās nevar risināt ar nostalgiju par pagātņi, kad ģimenes attiecības bija stabilākas.

Literatūra un avoti

- Bourdieu, P. (2001) *Masculine Domination*. Cambridge, UK: PolityPress.
- Cherlin, A. J. (2003) Should the Government Promote Marriage? *Contexts*, 2 (4): 22–29.
- Civilprocesa likums. Pieņemts 14.10.1998. [<https://likumi.lv/doc.php?id=50500>].
- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2012/29/ES (25.10.2012.), ar ko nosaka noziegumos cietušo tiesību, atbalsta un aizsardzības minimālos standartus [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/lv/ALL/?uri=CELEX:32012L0029>].
- European Commission (2015) Demography Report [<http://ec.europa.eu/eurostat/web/ess/-/demography-report-2015-edition>].
- Eurostat (2015) Marriage and Divorce Statistics [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics].
- Furstenberg F. F. (2007) Should Government Promote Marriage? *Journal of Policy Analysis and Management*, 26 (4): 956–963.
- Giddens, A. (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Godelier, M. (2012) *The Metamorphoses of Kinship*. London: Verso.
- Hirsch, J., Wardlow, H. (2006) *Modern Loves: The Anthropology of Romantic Courtship and Companionate Marriage*. University of Michigan Press.
- Krimināllikums. Pieņemts 17.06.1998. [<https://likumi.lv/doc.php?id=88966>].
- Putniņa, A. (2011) *Latvijas iedzīvotāju reproduktīvā veselība. Pārskats par situāciju 2003.–2011.* Biedrība “Papardes zieds” [<http://www.scribd.com/doc/76775055/Latvijas-iedzivotaju-reproduktivā-veselība-Pārskats-par-situāciju-2003-2011#scribd>].
- Putniņa et al. (2015a) *Reģistrētas un neregistrētas kopdzīves faktoru salīdzinoša analīze*. Latvijas Universitāte, Publiskās antropoloģijas centrs [http://www.antropologija.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/antropologija/zinas/Petijums_kopdzive-2015.pdf].
- Putniņa, A., Dupate, K., Mileiko, I., Brants, M. (2015b) *Par laulību neregistrēšanas problemātiku*. SIA “Projektu un kvalitātes vadība” [http://www.pkc.gov.lv/images/Gala_zinojums_19012016.pdf].
- SKDS (2008) *Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā. Iedzīvotāju aptauja*. Projekta vadītāja Ieva Strode [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/demogr_gim_lv.pdf].

14. Ģimenes politikas attīstība

Līga Āboliņa

Latvijā, līdzīgi kā citviet Eiropā, ģimenes atbalsta politikai, īpaši pēdējos gados, tiek pievērsta pastiprināta uzmanība. Savu nozīmīgumu tā iemantojusi tādu mūsdienu sabiedrībā notiekošo pārmaiņu dēļ kā, piemēram, sabiedrības novecošana, iedzīvotāju skaita samazināšanās, ģimeņu skaita samazināšanās, zemie dzimstības rādītāji, ģimenes tipu diversifikācija, kā arī sieviešu īpatsvara un lomas pieaugums darba tirgū. Līdz ar to pieaug nepieciešamība saskaņot darba un ģimenes dzīvi.

Nepieciešamība atsevišķi izvērtēt ģimenes atbalsta politiku, lai veicinātu ar dzimstību, ģimeņu veidošanos un ar stabilitāti saistītu mērķu sasniegšanu, ir vēsturiski priekšnosacīta un sakņojas demogrāfiskās pārejas teorijā. Holandiešu zinātnieks *D. van de Kaa* un beļģu zinātnieks *R. Lesthaeghe* jau 1986. gadā norādīja uz savstarpēji saistītām izmaiņām dzimstībā, ģimenes veidošanas procesā un attiecībās starp partneriem, kuras sākušās pagājušā gadsimta 60. gadu beigās daudzās Rietumeiropas un Ziemeļeiropas valstīs. Šīs izmaiņas bija cieši saistītas ar būtiskām vērtību sistēmas pārmaiņām, kuras attiecas uz ģimenes dzīvi un bērniem. Tika atzīmēts, ka, palielinoties kontrceptīvo līdzekļu pieejamībai un ievērojami samazinoties dzimstībai, nesasniedzot paaudžu nomaiņas sliekšni, vājinās tradicionālās ģimenes kā institūta nozīme sabiedrībā. Tam par pamatu bija uzskats, ka rūpnieciski attīstītās valstīs ir sasniegušas jaunu posmu demogrāfiskajā attīstībā, kuram raksturīga pilnīga dzimstības kontrole. Tā kā pāriem zuda motivācija radīt vairāk nekā divus bērnus, arī dzimstība samazinājās zem paaudžu nomaiņai nepieciešamā sliekšņa. Lai gan pieļaujams, ka zināma nozīme bija arī bērna radišanas atlikšanai, novērojumi liecināja, ka jo-projām saglabājas zems dzimstības līmenis, tādējādi radot jaunu demogrāfiskā līdzsvara trūkumu. Pārmaiņas sabiedrībā ietekmē jēdzienu “ģimene” saturu un ģimenes atbalsta politikas attīstību un redzējumu par nepieciešamajiem atbalsta pasākumiem.

Laika gaitā ģimenes politikas jēdziens un saturs ir plaši analizēts vairāku dažādu nozaru pētnieku zinātniskajos darbos. Pēc kanādiešu sociologa Ešlemana (*J. R. Eshleman*) domām, ģimenes politika ir sociālās politikas atsevišķā priekšmetiskā joma, kas orientēta uz ģimeni un saistīta ar virkni tādu publisko

politiku īstenošanu, kuru mērķis ir veicināt ģimeņu veidošanu un attīstību, nodrošinot ģimenēm pietiekamus ienākumus, nodarbinātības apstākļus un publiskos pakalpojumus. Ģimenes politikai nav izsmeļošas definīcijas, un tā pārsvarā reducējama uz ģimenes struktūru (angļu – *family composition*) veidošanu, atbalsta pasākumiem ģimenēm ar bērniem (pabalstiem, pakalpojumiem un nodarbinātību) un bērnu attīstību (izglītību, veselību, sociālo drošību un tiesību aizsardzību) (Eshleman, Bulcroft, 1991). Ģimenes politika parasti ir integrēta labklājības sistēmā (Schubert et al., 2009). Tā kā ģimenes politika ir viena no jaunākajām politikas jomām un tā ir attīstījusies vēlāk un lēnāk nekā lielākā daļa sociālo politiku, tai ir raksturīga zema institucionalizācijas pakāpe (Blum, Rille-Pfeiffer, 2009, 3).

Savukārt Groningenas Universitātes (Nīderlande) profesore demogrāfe A. Gauthier uzskata, ka ģimenes politika ir dažādu politikas jomu, kas vēršas uz ģimeni ar bērniem, apvienojums un tās mērķis ir paaugstināt labklājības līmeni. Ģimenes politikai vairāk nekā jebkurai citai politikas jomai piemīt pārnozaru raksturs, tā ietver dažādus tematus, kā nodarbinātība, izglītība, mājoklis, kas visi zināmā mērā ietekmē ģimeni (Gauthier, Anne, 1999). Viskonsinas-Medisonas Universitātes (ASV) profesore un ģimenes politikas speciāliste Bogenšneidere (*K. Bogenschneider*) ģimenes politiku definē kā valdības aktivitātes, kas veiktas, lai atbalstītu ģimenes, uzlabotu ģimenes locekļu labklājību un stiprinātu ģimenes attiecības (Robila, 2014, 3). Ņemot vērā ģimenes centrālo lomu sabiedrībā, ģimenes politikas izstrādei, ieviešanai un novērtēšanai vajadzētu būt vienai no svarīgākajām politiskās dienaskārtības sastāvdaļām. Tas ir kompleks process, kas prasa savstarpēji koordinētu multidisciplināras komandas darbu. Šādu komandu veido dažādas ieinteresētās puses: valdības un politikas eksperti, zinātnieki, nevalstisko organizāciju pārstāvji un arī aktīvas ģimenes, kas iesaistās sabiedriskās domas veidošanā.

Tāpat ģimenes politika ir kā iedzīvotāju politikas, tā arī demogrāfiskās politikas¹ sastāvdaļa, jo tās aktīva vai, gluži pretēji, pasīva īstenošana ietekmē iedzīvotāju kustības procesus. Demogrāfiskā politika savukārt ietilpst valsts sociālās politikas sastāvā. Tā ir pasākumu kopums demogrāfisko procesu un struktūru apzinātai izmaiņai, lai sasniegtu vēlamu stāvokli (Sociālā darba terminoloģijas vārdnīca, 2000, 44). Iedzīvotāju politika ir instruments, ar kura palīdzību valdība, iesaistot arī nevalstisko sektoru, tieši vai netieši ietekmē demogrāfisko attīstību. Šis instrumentārijs ietver juridiskus līdzekļus, administratīvas programmas un citas valsts institūciju darbības, lai panāktu izmaiņas

¹ Ar demogrāfisko politiku saprot valsts varas institūciju un sabiedrisko organizāciju mērķtiecīgu rīcību iedzīvotāju kustības procesu regulēšanai, īstenojot sociālus, ekonomiskus, juridiskus u. c. pasākumus, savukārt iedzīvotāju politikai ir plašāks diapazons, tā ir attiecināma uz esošās un gaidāmās iedzīvotāju attīstības ietekmēšanu (Demogrāfisko terminu skaidrojošā vārdnīca, 2001, 26, 54).

pašreizējās iedzīvotāju attīstības tendencēs un nodrošinātu valsts ilgtspēju un labklājību (Demeny, 2003, 752; Poston, Bouvier, 2010, 338 u. c.), un iedzīvotāju politikā svarīga nozīme ir ģimenes dimensijai. Autores ieskatā ģimenes politika pēc būtības ir atsevišķa valsts politikas joma, tomēr, tā kā tā ir gan demogrāfiskās, gan sociālās politikas sastāvdaļa, tā nevar būt no pārējās sociālās politikas atrauts, patstāvīgs process (14.1. attēls).

14.1. attēls. Ģimenes atbalsta politikas vieta hierarhijā

Galvenā ģimenes politikas īpatnība ir tās pārnozaru un starpdisciplinārais raksturs, un tās īstenošana līdztekus sociālās drošības, pabalstu, pensiju un citām politikām ietekmē demogrāfiskos procesus. Tiek uzskatīts, ka pastāv vairākas jomas, uz kurām iedarbojoties var ietekmēt iedzīvotāju procesus, tajā skaitā laulātību, dzimstību, mirstību un migrāciju. Tādējādi ikvienai politikai, kas izstrādāta, lai ietekmētu demogrāfiskos procesus, jābūt vērstai uz vismaz vienu no minētajām politikām. Nepieciešamība pēc aktīvas demogrāfiskās politikas dažādos laika posmos un dažādās valstīs var nebūt aktuāla, arī demogrāfiskās politikas mērķi var būt atšķirīgi. Piemēram, dzimstību ietekmējošās politikas var iedalīt divās grupās – ir pronatalistiskas politikas un antinatalistiskas politikas (Poston et al., 2010, 351). Antinatalistiska pieeja politikā raksturīga valstīm, kurām nav nepieciešams iedzīvotāju skaita pieaugums, piemēram, ASV, Meksikai, Indijai, Vjetnamai, Ēģiptei u. c. Savukārt pronatalistiskas politikas virziena ievērošana ir raksturīga ģimenes politikas jomām Eiropā, ņemot vērā samērā straujo novecošanu un zemo dzimstību, kas lielākajā daļā attīstīto valstu nesasniedz to līmeni, kurš nepieciešams vienkāršai paaudžu maiņai. Šāda politika parasti ietver trīs virzienus – dzimstības veicināšanu, uz ģimeni vērstus atbalsta pasākumus, piemēram, ģimenes pabalstus, kā arī radikālākos risinājumos pat abortu aizliegumus un kontrceptīvo līdzekļu pieejamības ierobežošanu.

Ungāru izcelsmes pētnieks norādījis (Demeny, 2003, 26), ka pronatalistiskas politikas mērķim būtu jābūt plašākam par vienkāršu dzimstības veicināšanu. Pronatalistiskai politikai jābūt vērstai arī uz atbalstu ģimenēm, lai bērniem tiktu nodrošināta vislabākā iespēja izaugt par produktīviem un atbildīgiem sabiedrības locekļiem. Bet Austrijas izcelsmes pētnieks ir uzsvēris, ka pronatalistiskas politikas pamatā ir vienlīdzīgu iespēju radīšana un atbalsts sievietēm, lai tās spētu apvienot bērnu aprūpi un audzināšanu ar nodarbinātību (Lutz et al., 2003). Atkarībā no katras valsts nacionālās kultūras, sociālajiem paradumiem

un tradīcijām arī ģimenes politikas akcenti katrā valstī ir atšķirīgi (Lutz et al., 2003). Eiropā mūsdienās par vienu no visveiksmīgākajām tiek uzskatīta Francijas pieredze, kurā ir augsts strādājošu sieviešu īpatsvars un vienlaikus arī vieni no augstākajiem dzimstības rādītājiem, jo ir izveidota visaptveroša bērnu piešķatīšanas un aprūpes sistēma. Eiropā popularitāti iemantojusi arī Ziemeļvalstu pieeja, bērnu aprūpē un audzināšanā attīstot dzimumneitrālu pieeju un tādējādi nodrošinot atbalstu ģimenei kopumā un līdzvērtīgus atbalsta pasākumus kā mātei, tā tēvam, piemēram, vecāku pabalsta saņemšanu un tiesības izmantot bērna kopšanas atvaļinājumu gan vienam, gan otram bērna vecākam, dalītu atvaļinājumu, elastīgu darba laiku u. tml. Gan periodā, kad Latvija atradās PSRS sastāvā, gan arī patlaban, ņemot vērā ģimenes atbalsta politikā izvirzītos mērķus, manuprāt, Latvijai, it īpaši kopš neatkarības atjaunošanas, ir aktuāla dzimstības veicināšana un atbalsts ģimenēm bērnu audzināšanā, jo paaudžu maiņas rādītāji ir vieni no zemākajiem Eiropā un attīstīto valstu kopumā. Latvijā istenotā politika ilgtermiņā ir bijusi ar pronatalistisku ievirzi un vērsta uz dzimstības palielināšanu, tomēr nepietiekoši sekmīga. Tā kā Latvijas ģimenes politika ir vērsta uz dzimstības, tātad iedzīvotāju ataudzes veicināšanu, ar ģimenes politiku saprotama tāda politika, kas vērsta uz ģimenes atbalsta veicināšanu, tātad – ģimenes atbalsta politika. Šāds termins lietojams, raksturojot Latvijas situāciju patlaban un ņemot vērā arī vēsturiskus aspektus, proti, arī padomju okupācijas perioda beigu posmā galvenais bija pronatalistiskas politikas virziens, ko apliecina arī virkne valdības lēmumu, kas atspoguļoti darbā.

Franču pētnieki (Math et al., 2009, 39) uzskata, ka pamatā ģimenes atbalsta politikas kodolu veido triju veidu pasākumu kopums:

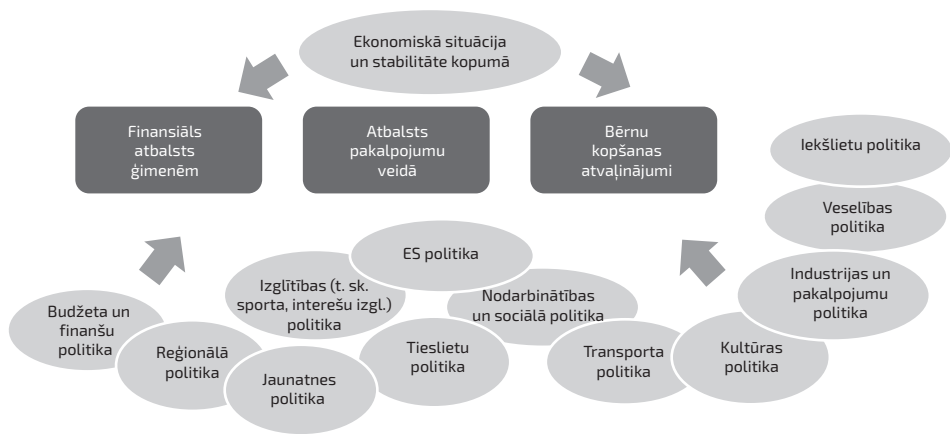
- finansiāls atbalsts ģimenēm sociālo pabalstu un/vai nodokļu atvieglojumu veidā, kompensējot papildu izmaksas, kas ģimenei rodas līdz ar bērna piedzimšanu;
- atbalsts pakalpojumu veidā izglītības, aprūpes un uzraudzības jomā bērniem dažādā vecumā. Līdzekļi, ar kuru palīdzību valsts sniedz atbalstu, var būt dažādi – tieša nodrošināšana ar pakalpojumu un/vai subsīdijas pakalpojumu sniedzējiem, bet tāpat iespējams sniegt atbalstu nodokļu atvieglojumu veidā vai izmaksāt pabalstu, lai palīdzētu segt izmaksas par pakalpojumu;
- apmaksāti bērna kopšanas atvaļinājumi un ar bērna aprūpi saistītas sociālās garantijas (maternitātes, paternitātes atvaļinājumi, bērna kopšanas atvaļinājums, apmaksā slima bērna vai bērna ar īpašām vajadzībām kopšanu u. tml.).

Pēc šādiem principiem ģimenes atbalsta politika ir veidota visās ES dalībvalstīs, pat ja atkarībā no valsts uzsvars ir likts uz dažādiem aspektiem vai tā ir veidota lielākoties kā sociālā atbalsta, nevis ģimenes atbalsta politika.

Kopumā ģimenes atbalsta politika ir jauna politikas joma arī Latvijā. Kā atsevišķa politikas nozare (sākotnēji bērnu un ģimenes atbalsta politika,

vēlāk – bērnu un ģimenes politika) tā pirmo reizi iekļauta Ministru kabineta noteikumos “Ministru kabineta kārtības rullis” (2002) nodarbinātības un sociālās politikas jomā. Tās starpdisciplināro raksturu uzskatāmi parāda fakts, ka ģimenes atbalsta politikas jomas dokumentu izstrādes un īstenošanas stadijās ir iesaistītas lielākā daļa valsts pārvaldes sektorā esošās centrālās pārvaldes iestādes – ministrijas un to padotības iestādes, veidojot sarežģītu sadarbības modeli. Faktiski visas politikas jomas un ekonomiskā izaugsme kopumā ietekmē ģimenes atbalsta politikas attīstību un vietu valsts un sabiedrības vērtību skalā.

Ģimenes atbalsta politikas kodolu Latvijā pamatā veido iepriekš minētie 3 galvenie elementi – finansiāls atbalsts ģimenēm, atbalsts pakalpojumu un citu ģimenei paredzētu pasākumu veidā un bērna kopšanas atvaļinājums, taču kā starpdisciplināra nozare tā cieši mijiedarbojas ar citām politikas jomām un nozarēm (14.2. attēls). Minētais atspoguļojas visos politikas plānošanas dokumentos, jo lielākā daļa pasākumu ir īstenojami, tikai sadarbojoties valsts, pašvaldību institūcijām un nevalstiskā sektora pārstāvjiem.

14.2. attēls. Ģimenes atbalsta politikas shēma

Avots: veidojusi autore, ņemot vērā kopējās pazīmes visām ES ģimenes politikām (Math et al., 2009) un Ministru kabineta 07.04.2009. noteikumu Nr. 300 "Ministru kabineta kārtības rullis" noteikto politikas jomu sadalījumu.

Ģimenes atbalsta politikas īstenošana ietver daudzu tās dalībnieku un dažādu līmeņu (valsts, pašvaldības) koordināciju. Tāpēc, lai arī dažkārt ir izstrādātas patiešām labas politikas, pastāv grūtības tās ieviest. Bieži vien trūkst informācijas par jaunieviešamiem pasākumiem, tāpēc iedzīvotāji tos neizmanto un negūst labumu no tiem. Piemēram, tiek ieviesti pasākumi vardarbības ģimenē novēršanai, bet iedzīvotāji nav pietiekoši informēti par tiem, līdz ar to upuri nav informēti par savām tiesībām un pieejamajiem resursiem un tos neizmanto,

attiecīgi ieviesto politikas iniciatīvu padarot mazrezultatīvu. Tāpat arī resursu trūkums var atturēt no rīcībpolitikas ieviešanas (Robila, 2014, 4). Tāpēc sabiedrības informēšana par atbalsta pasākumiem, izpratnes veidošana un informētas sabiedrības radišana ir viens no svarīgiem un pastāvīgiem ģimenes atbalsta politikas uzdevumiem.

Viens no Latvijas ģimenes politikas virsmērķiem ir dzimstības palielināšana. “Deklarācijā par Laimdotas Straujumas vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību” bija iecerēts veicināt tautas ataudzi, lai dabiskais pieaugums 2020. gadā sasniegtu pozitīvu vērtību. Tomēr pret šādām prognozēm jāattiecas piesardzīgi, jo demogrāfiskā situācija kopumā, neraugoties uz to, ka pēdējos gados novērojams pastāvīgs dzimstības, arī laulātības, neliels pieaugums, uzlabojas nepietiekami. Deklarācijā nosauktie uzdevumi sasniegti netika, jo L. Straujumas vadītā valdība demisionēja. Arī sekojošajai valdībai (M. Kučinska vadībā) Valsts prezidents R. Vējonis kā vienu no prioritāriem uzdevumiem izvirzīja demogrāfiskās situācijas būtisku uzlabošanu.

ES Pamattiesību harta noteic, ka tiesības stāties laulībā un tiesības veidot ģimeni tiek garantētas saskaņā ar valsts tiesību aktiem, kas nosaka šo tiesību izmantošanu (ES Pamattiesību harta, 2010). Tādējādi ģimenes atbalsta politika atrodas katras dalībvalsts ziņā un nav ES kompetencē, tomēr netieši tā ietekmē ģimenes atbalsta politikas kodolu. ES var izstrādāt tiesību aktus jomās, kas attiecas uz ģimenes dzīves saskaņošanu ar darbu, bet sociālie partneri var vienoties par līgumiem, kuri kļūst par direktīvām. Tāpat ES ir platforma ekspertu darbam ar ģimenes atbalsta politikas jautājumiem (piemēram, Eiropas Ģimeņu alianses interneta portāls, darba grupa, kas atbild par demogrāfijas jautājumiem u. c.), dalībvalstīm pieejami struktūrfondu līdzekļi (piemēram, ERAF, ESF) iniciatīvām, kas saistītas ar ģimenes situācijas uzlabošanu (Eiropas Ekonomikas, 2011, 11). Kā minētajā atzinumā norādījuši Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komitejas eksperti, vispārējā ģimenes atbalsta politika ietver fiskālos pasākumus, pabalstus ģimenēm, pasākumus vīriešu un sieviešu profesionālās vienlīdzības veicināšanai, pakalpojumus bērnu un aprūpējamu cilvēku atbalsta jomā, ģimenes tiesības vecuma pensijas sistēmā, kā arī iespēju saskaņot ģimenes dzīvi ar darbu: var izmantot bērna kopšanas atvaļinājumu, izvēlēties nepilnu darbalaiku. Pēc Bogenšneideres domām, ģimenes atbalsta politika var būt tieša vai netieša. Tieša ģimenes atbalsta politika tiek apzināti veidota, lai sasniegtu specifiskus mērķus, kas vērsti tieši uz ģimeni kā kopumu un uz ģimenes locekļiem (piemēram, bērnu kopšanas atvaļinājums, vardarbības ģimenē izskaušana), kamēr netieša ģimenes politika nav īpaši vērsta uz ģimeni, taču tā ietekmē ģimeni netieši (piemēram, starptautiskās migrācijas politika).

Latvijā novērojamas abas pieejas – gan tieša ģimenes atbalsta politika, kas vērsta uz ģimenes labklājību (dažādi pabalsti, specifiski nodokļu atvieglojumi ģimenēm ar bērniem, t. sk. daudz bērnu ģimenēm), gan arī netieša ģimenes

atbalsta politika (minimālās darba algas un nodokļu politikas izmaiņas kopumā ietekmē ģimeni).

1990. gada 4. maijā, atjaunojot Latvijas valstisko neatkarību, Latvija pasludināja pievienošanās virknei starptautisko tiesību aktu, tajā skaitā ANO Konvencijai par bērna tiesībām, “Deklarācijai par sociālajiem un tiesību principiem attiecībā uz bērnu aizsardzību un materiālo nodrošinātību, pievēršot īpašu uzmanību aizgādības un aizbildnības iedibināšanai, kā arī nacionālai un starptautiskai adopcijai” un citiem starptautiskiem cilvēktiesību dokumentiem (Latvijas Republikas Augstākā Padome, 1990). Tas konstitucionālā līmenī noteica tālāko valsts virzību arī ģimenes atbalsta jomā un bērnu tiesību ieviešanā. Tomēr virkne pasākumu ģimenes situācijas uzlabošanai un dzimstības veicināšanai, ņemot vērā demogrāfisko situāciju kopumā un dzimstību Latvijā, tika veikti jau iepriekš un bija ģimenes atbalsta politikas platformas priekšnoteikums. Jau pagājušā gadsimta 70. gadu otrajā pusē, pēc tam, kad 1976. gadā LPSR Ministru Padome izveidoja starpresoru padomi demogrāfisko problēmu izpētei, tika izstrādāts komplekss pasākumu kopums dzimstības veicināšanai nākamajiem desmit gadiem, tomēr šo pasākumu kopumu valdība neapstiprināja (Eglīte, 2013, 51). Drīz pēc tam – 1980. gadā – tapa Latvijas Komunistiskās partijas un LPSR Ministru Padomes lēmums Nr. 304, kas faktiski bija padomju okupācijas perioda pirmais ģimenes atbalsta politikas plānošanas dokuments Latvijā un paredzēja attīstīt atbalstu vairākos virzienos – gan stiprināt mātes un bērna aizsardzību nodarbinātībā un mājokļa jautājumos, gan atbalstīt daudzbērnu ģimenes un ģimenes stiprināšanas pasākumus. 1983. gadā sāka izstrādāt mērķprogrammu “Latvijas PSR iedzīvotāji”, un tās īstenošana rezultējās dzimstības pieaugumā: tika sasniegts dzimstības līmenis, kas nepieciešams vienkāršai paaudžu nomaīnai, pieauga otrā, trešā un nākamo bērnu dzimstība (Zvidriņš, Eglīte, 1990, 69–72). Savukārt 1987. gadā tika pieņemts jauns valdības līmeņa dokuments, kas noteica papildu garantiju un priekšrocību (piemēram, ārpuskārtas nodrošināšana ar vietu pirmsskolas izglītības iestādē, labāka pieejamība ārstniecības, komunālajiem, sadzīves, mājokļa labiekārtošanas, kultūras un transporta pakalpojumiem) īstenošanu daudzbērnu ģimenēm un mātēm ar bērniem līdz trīs gadu vecumam.

Tāpat neatkarības atgūšanas priekšvakarā valdībai bija citas, mūsdienās netipiskas problēmas, piemēram, 1989. gada 14. februārī tika pieņemts lēmums Nr. 46 “Par pasākumiem iedzīvotāju skaita nepamatota mehāniskā pieauguma pārtraukšanai un migrācijas procesu regulēšanai Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā”, kas gan primāri bija vērsts uz papildu darbaspēka pieplūduma tempa samazinājumu, bet pastarpināti norādīja gan uz infrastruktūras pārslodzi, nodrošinot iedzīvotājus ar dzīvokļiem un pārtiku, gan uz infrastruktūru izglītības un veselības vajadzībām. Tādējādi neatkarības atjaunošanas periodā valstī iezīmējās daudz fundamentālāka problemātika, tostarp saistīta ar ekonomikas transformāciju, rubļa devalvāciju, augsto inflāciju utt.

Noslēdzoties okupācijas periodam un uzsākot demokrātiskas un suverēnas valsts atjaunošanu, kopējā sociālekonomiskā situācija Latvijā pasliktinājās. Gan pāreja uz tirgus ekonomiku, gan straujais bezdarbs, rūpniecības sabrukums un ekonomiskā krīze lielākajai sabiedrības daļai, tostarp ģimenēm ar bērniem, izraisīja strauju materiālās situācijas pasliktināšanos. Iedzīvotājiem samazinājās ienākumi, būtiski palielinājās inflācija, vienlaikus ar naudas maiņu notika rubļa devalvācija, kas visai tieši ietekmēja iedzīvotāju ilgtermiņa uzkrājumus un terminētos mērķnoguldījumus (obligācijas), piemēram, bērnam pēc pilngadības sasniegšanas, kāzām u. tml., padarot tos par nevērtīgiem, tāpēc sabiedrībā pieauga bažas par valsts attīstību, stabilitāti un drošību nākotnē. Ģimenes ar bērniem nonāca situācijā, ar kuru nebija rēķinājušās, kad plānoja un realizēja savas reprodūktīvās ieceres. Tas radīja nepieciešamību pēc atbalsta sistēmas un bija priekšnoteikums sociālās palīdzības sistēmas attīstībai Latvijā.

Atbalsta pasākumus ģimenēm atbilstoši pētnieku (Math, Thevenon, 2009) uzskatam, proti, 3 pamatelementu kopumam (finansāls atbalsts, bērna kopšanas atvaļinājumi un atbalsts pakalpojumu veidā), laika posmā, kad Latvija attīstījās kā neatkarīga valsts, atsevišķi nodalīt bija sarežģīti. Tas gan nenozīmē, ka atbalsta sistēma ar ģimenes atbalsta politikai raksturīgajām iezīmēm nepastāvēja. Sociālās drošības jomā Latvijā tika īstenota virkne reformu – no haotiskiem, nekoordinētiem ģimenes atbalsta elementiem tika izveidota valsts sociālo pabalstu sistēma, kas tika nošķirta no sociālās palīdzības un sociālajiem pakalpojumiem un kas pilnveidoja sociālās apdrošināšanas sistēmu, kura būtiski ietekmēja bērna kopšanas un vecāku pabalstu reformu. Tāpēc autore uzskata, ka ģimenes atbalsta politikas analīzei ir lietderīgi periodu (kopš neatkarības atjaunošanas līdz mūsdienām) iedalīt vairākos laikposmos. Atbilstoši pieņemtajiem tiesību aktiem un politikas plānošanas periodiem no rīcībpolitikas analīzes viedokļa izšķirami šādi pieci ģimenes atbalsta politikas attīstības posmi:

- 1) kopš neatkarības atgūšanas 1990. gadā līdz 1994. gadam, kad pakāpeniski tika izveidota sociālās drošības un atbalsta sistēma, kā arī pieņemti normatīvie akti atbilstoši starptautiskajiem cilvēktiesību dokumentiem, kuriem Latvija pievienojās;
- 2) no 1995. gada līdz 2002. gadam, kad Latvijā bija spēkā likums “Par sociālo palīdzību”;
- 3) no 2003. gada līdz 2008. gadam, kad tika aktivizēta ģimenes atbalsta politika, gan pieņemot jaunus progresīvus tiesību aktus un politikas plānošanas dokumentus, kas tieši vai netieši ietekmēja ģimeni, gan institucionalizējot ģimenes atbalsta politiku un ieviešot jaunus ģimenes atbalsta instrumentus;
- 4) no 2009. gada līdz 2015. gadam, kad ekonomiskās krīzes ietekmē tika īstenoti pasākumi, kas iespaido ģimenes atbalsta sistēmu, bet, situācijai uzlabojoties, ierobežojumi tika atcelti un ģimenes atbalsta sistēma atkal aktivizēta;

5) no 2016. gada jeb ģimenes atbalsta politikas “pavasaris”, kad demogrāfiskās situācijas uzlabošana un ģimenes atbalsta politikas pilnveide tika atzīta par vienu no valdības prioritātēm un atsākts mērķtiecīgs darbs, lai sistēmiski pilnveidotu ģimenes atbalstu, atvēlot ievērojamus valsts budžeta līdzekļus mazāk aizsargātām mērķgrupām – aizbildnībā esošiem bērniem, bērniem, kuri zaudējuši vienu vai abus apgādniekus, adoptētājiem, daudz bērnu ģimenēm (sākot ar ceturto bērnu, būtiski pieaudzis ģimenes valsts pabalsts) u. c.

2016. gada pavasarī Ministru prezidenta padotībā izveidota ekspertu sadarbības platforma “Demogrāfisko lietu centrs”, kuras eksperti turpina intensīvi strādāt, lai pilnveidotu ģimenes atbalsta politiku.

Tomēr jāuzsver, ka ģimenēm labvēlīga atbalsta politika ir viena no komponentēm, kas pozitīvi iespaido dzimstības līmeni. Pētījumi citviet Eiropas Savienībā neliecina, ka, īstenojot ģimenes atbalsta politiku, speciāli pasākumi ģimenes institūta stiprināšanai spēj ilgtermiņā būtiski ietekmēt dzimstības rādītājus.

Jāatzīst, ka veiksmīgai politikas ieviešanai būtiska ir sistēmas koordinatora kapacitāte – cik lielā mērā pārējās sistēmas sastāvdaļas respektē un ieklausās vadošās institūcijas priekšlikumos. Ģimenes valsts politika ir plaša pārnozaru politika, līdz ar to tās koordinējošai iestādei būtu jābūt ar plašākām pilnvarām un ietekmes svirām. Dzimstības veicināšana, nabadzības mazināšana un ģimenes labklājības nodrošināšana kopumā ir viens no svarīgākajiem ilgtermiņa valsts attīstības plānošanas uzdevumiem. Lai ģimenes valsts politikas īstenošana būtu sekmīgāka, jāpanāk, ka tās pārraudzība tiek uzticēta augstāka līmeņa pārnozaru institūcijai, piemēram, kā tas ir šobrīd, – Ministru prezidenta pakļautībā esošai iestādei.

Literatūra un avoti

- Blum, S., Rille-Pfeiffer, C. (2010) *Major Trends of State Family Policies in Europe. Working Report* (April 2010) [https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/27692/1/EF3_StateFamilyPolicies.pdf].
- Coleman, D. (2006) Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition. *Population and Development Review*, 32 (3).
- Deklarācija “Par Latvijas Republikas pievienošanas starptautisko tiesību dokumentiem cilvēktiesību jautājumos”. Latvijas Republikas Augstākā Padome. *Latvijas Republikas Saeimas un Ministru kabineta Ziņotājs*, Nr. 21, 1990. g. 24. maijs.
- Demeny, P. (2003) Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century. *Population and Development Review*, 29 (1): 1–28.
- Eglīte, P. (2013) Iedzīvotāju ataudzes veicināšanai domāto pasākumu līdzšinējais iedarbīgums. Grām.: *Apcerējumi par Latvijas iedzīvotājiem, Nr. 15. Cilvēka vērtība un tās skaitliskā izteiksme. Pētnieciskā darba rezultāti*. Rīga: SIA LZA Ekonomikas institūts, 168 lpp.
- Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteja (2011) Atzinums par tematu “Ģimenes politikas loma demogrāfisko pārmaiņu jomā nolūkā popularizēt paraugprakses apmaiņu dalībvalstīs”. 2011. g. 4. maijs [http://www.lm.gov.lv/upload/sabiedrības_līdzdalība/demografisko_lietu/materials3_030611.pdf].

- Eiropas Savienības Pamattiesību harta (2010/C 83/02). *Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis*, Nr. C83/389, 2010. g. 30. marts.
- Eshleman, R., Bulcroft, R. A. (1991) *The Family*. Boston: Allyn & Bacon, 623 p.
- Gauthier, A. H. (1999) The Sources and Methods of Comparative Family Policy Research. *Comparative Social Research*, 18: 31–56.
- Lutz, W. et al. (2003) Europe's Population at a Turning Point. *Science*, 299: 1991–1992.
- Math, A., Thevenon, O. (2009) Family Policy Instruments Helping to Cope with Cost of Children. *A Report to the European Commission. The Costs of Raising Children and the Effectiveness of Policies to Support Parenthood in European Countries: a Literature Review* [http://europa.eu/epic/docs/eu_report_cost_of_children_final_11-05-2009.pdf].
- Poston, D. L. Jr., Bouvier, L. F. (2010) *An Introduction to Demography*. Cambridge University Press, 678 p.
- Robila, M. (ed.) *Handbook of Family Policies Across the World* [https://books.google.lv/books?id=1cM_AAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=lv&source=gsbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false].
- Schubert, K., Hegelich, S., Bazant, U. (2009) European Welfare Systems. Current State of Research and Some Theoretical Considerations. In: *The Handbook of European Welfare Systems*. London, pp. 3–28.
- Sociālā darba terminoloģijas vārdnīca* (2000) Rīga: “Sociālā darba un sociālās pedagoģijas augstskola “Attistība””. 249 lpp.
- Thompson, W. S. (1929) Population. *American Journal of Sociology*, 34: 959–975.
- Zvidriņš, P., Eglīte, P. (1990) Demogrāfiskā situācija un demogrāfiskā politika Latvijā. *LPSR ZA Vēstis*, 5 (514): 66–74.
- Zvidriņš, P. (red.) (2001) *Demogrāfisko terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU, 129 lpp.

15. Dzimstības izmaiņas

Atis Bērziņš

Kopš 1990. gada sākuma dzimušo skaits ir ievērojami mazāks nekā mirušo skaits. Laika posmā no 1990. līdz 2016. gadam dzimušo skaits ir bijis par 268,5 tūkst. mazāks nekā mirušo skaits. Tādējādi nepietiekamas dzimstības rezultātā valsts iedzīvotāju skaits šajā periodā ir samazinājies par 10,1% jeb vidēji gadā par gandrīz 10 tūkst.

Vērtējot no paaudžu nomaņas viedokļa, apmierinošā līmenī dzimstība pēdējo reizi bija 1986.–1988. gadā, kad katru gadu dzimušo skaits bija 41–42 tūkst. Pēc neatkarības atjaunošanas dzimušo skaits krasi samazinājās un 1998. gadā sasniedza minimumu – 18,4 tūkst. Uzlabojoties ekonomiskajai situācijai, neliels dzimstības kāpuma periods ar ikgadēju dzimušo skaita palielinājumu par aptuveni vienu tūkstoti bija 2005.–2008. gadā, kura beigās dzimušo skaits sasniedza 24,4 tūkst. Ekonomiskās krīze ļoti negatīvi ietekmēja dzimušo skaitu, un 2011. gadā tas nokritās līdz 18,8 tūkst. Neraugoties uz sekojošo četrus gadus ilgo dzimstības pieauguma periodu 2012.–2015. gadā, dzimušo skaits 2015. un 2016. gadā (nepilni 22 tūkst. katru gadu) joprojām bija mazāks nekā pirms krīzes.

Kopš 90. gadu otrās puses nepārtraukti un visai strauji palielinās mātes vidējais vecums bērna piedzimšanas laikā (15.1. tabula). Līdzīga aina ir vērojama, pētot vidējo mātes vecumu, kad piedzimst pirmais, otrais un tālākie bērni (Eglīte et al., 2013, 44). Mātes vecums pirmā bērna piedzimšanas laikā vismazākais bija 1990.–1993. gadā (23,0–23,2 gadi) (Bērziņš, Zvidriņš, 2014). Turpmāk tas pieauga par četriem gadiem un 2015. gadā sasniedza 27 gadus (Demogrāfija, 2016, 74). CSP publikācijās pa gadiem līdz 2015. gadam mātes vidējais vecums uzrādīts par vidēji 0,5 gadiem mazāks, jo tika rēķināts pēc mātes dzimšanas gadskaitļa, nevis pēc pilna vecuma.

Arī Eiropā kopumā pastāv tendence palielināties mātes vidējam vecumam bērna piedzimšanas laikā. Latvija atrodas to valstu vidū, kurās šis vecums ir zems. Vidēji ES 28 valstīs jaundzimušā mātes vidējais vecums ir par vienu gadu lielāks nekā Latvijā, bet Itālijā un Spānijā 2015. gadā par 2,3–2,5 gadiem lielāks nekā Latvijā.

15.1. tabula. Dzimušo skaits un mātes vidējais vecums Latvijā 1990.–2015. gadā

Gads	Dzimušo skaits	Mātes vidējais vecums, gadi	Mātes vidējais vecums, piedzimstot	
			pirmajam bērnam, gadi	otrajam bērnam, gadi
1990	37 918	25,9	23,2	27,0
1995	21 595	26,0	23,5	27,4
2000	20 302	27,3	24,4	28,7
2005	21 879	28,0	25,2	29,7
2010	19 781	29,0	26,4	30,3
2015	21 979	29,8	27,0	30,7

Avots: CSP datubāze un autora aprēķinātais vidējais vecums līdz 2010. gadam pēc faktiskā vecuma, kas vidēji ir par 0,5 gadiem lielāks nekā pēdējās dzimšanas dienas skaitlis.

15.2. tabula. Dzimušo skaita izmaiņas un to sadalījums pa faktoriem Latvijā 1990.–2015. gadā

Laika posms	Dzimušo ikgadējā skaita izmaiņas	dzimstības intensitātes izmaiņu ietekmē	Tajā skaitā:	
			sieviešu 15–49 g. v. skaita un vecumsastāva izmaiņu ietekmē	faktoru mijiedarbības ietekmē
1990–1995	–16 323	–13 705	–3924	1306
1995–2000	–1293	–379	–1099	185
2000–2005	1577	2692	–804	–311
2005–2008	2518	3237	–513	–206
2008–2011	–5572	–3861	–2121	410
2011–2015	3154	5169	–1695	–320

Gada laikā dzimušo skaita straujo izmaiņu padziļinātai izpētei tika lietota indeksu metode izmaiņu sadalīšanai pa faktoriem (15.2. tabula). Dzimušo skaits katrā periodā ir atkarīgs no fertīlā vecuma sieviešu skaita un viņu sadalījuma pa vecumgrupām, kā arī no dzimstības intensitātes katrā vecumgrupā fertīlajā intervālā. Analīzes rezultātā noskaidrotas trīs sastāvdaļas, kas veido bilanci un izskaidro dzimušo skaita izmaiņas katrā laika posmā, – intensitātes izmaiņu faktors, struktūras faktors un abu faktoru mijiedarbības rezultāts.

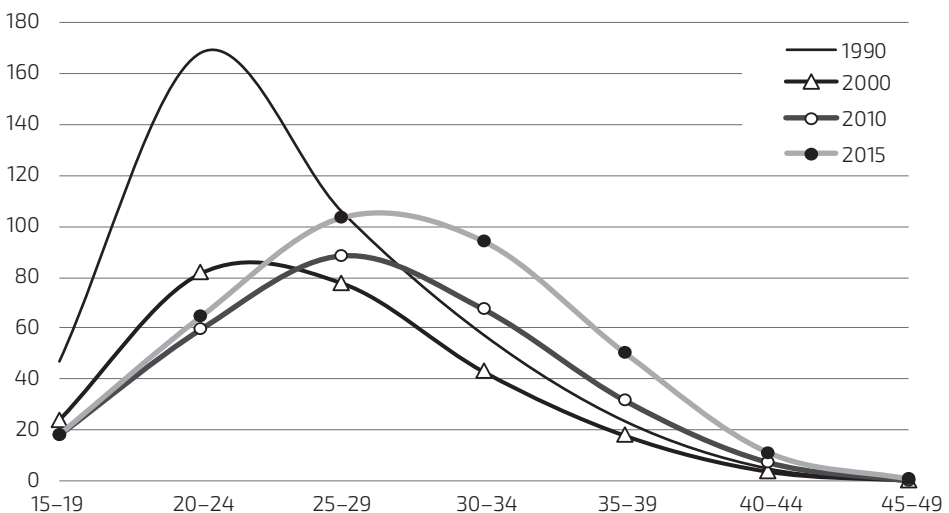
Dzimstības intensitātes faktora ietekme rāda, kā būtu izmainījies dzimušo skaits tikai vecumkoeficientu izmaiņu rezultātā pie nemainīga sieviešu skaita un vecumsastāva. Savukārt struktūras faktora ietekme parāda, kā mainītos dzimušo skaits, ja to ietekmētu tikai sieviešu skaita un vecumsastāva izmaiņas pie nemainīgas dzimstības intensitātes. Piemēram, 1995. gadā dzimušo skaits bija par 16 323 mazāks nekā 1990. gadā. Ja būtu izmainījusies tikai dzimstības

intensitāte, dzimušo skaita samazinājums būtu 13 705. Ja būtu izmainījies tikai struktūras faktors, dzimušo skaita samazinājums būtu tikai 3924.

Visā laika posmā (1990–2015) fertilā vecuma sieviešu skaita un sadalījuma pa vecumgrupām izmaiņas ir nelabvēlīgi ietekmējušas dzimušo skaitu. Visnozīmīgākā šī struktūras faktora pasliktināšanās bijusi 1990.–1995. gadā, kad tā ietekmē dzimušo skaitu samazinājās par gandrīz 4 tūkst., kā arī 2008.–2011. gadā, kad ietekme izraisīja samazinājumu par 2,1 tūkst. Pēdējos gados sāk izpausties potenciālo māšu skaita samazināšanās atbilstoši tam, ka 90. gados strauji samazinājās piedzimušo meiteņu skaits, kuras tagad sasniedz fertilā vecuma aktīvāko periodu.

Dzimumstības intensitātes izmaiņas cieši korelē ar politiskās un ekonomiskās situācijas izmaiņām valstī. Par to liecina būtisks samazinājums 90. gados, īpaši to pirmajā pusē, un mazākā mērā ekonomiskās krīzes periodā 2008.–2011. gadā. Tieši dzimumstības intensitātes kāpinājums nodrošinājis dzimušo skaita palielināšanos pēc 2011. gada, neskatoties uz nelabvēlīgām sieviešu skaita un vecumsastāva izmaiņām.

Dzimumstības intensitātes izmaiņu analizē lietderīgi izmantot dzimumstības vecumkoeficientus un speciālo dzimumstības koeficientu, kas raksturo dzimumstību fertilā vecuma (15–49 gadi) sievietēm (15.1. attēls). Īpaši strauji samazinās dzimumstība jaunākajās sieviešu fertilā vecuma grupās. Samazinājuma galvenie cēloņi ir jauniešu centieni pirms ģimenes nodibināšanas iegūt izglītību un ekonomisko patstāvību, daļēji arī ģimenisko attiecību prestiža samazināšanās (Eglīte, 2011). Vecumā līdz 25 gadiem dzimumstība salīdzinājumā ar 90. gadu ir 2,5–3,0 reizes zemāka. Sievietēm vecumā virs 30 gadiem dzimumstība ir nedaudz

15.1. attēls. Dzimumstības vecumkoeficienti Latvijā 1990.–2015. gadā

pieaugusi, taču šis pieaugums nekompensē samazinājumu jaunajām sievietēm līdz 25 gadu vecumam.

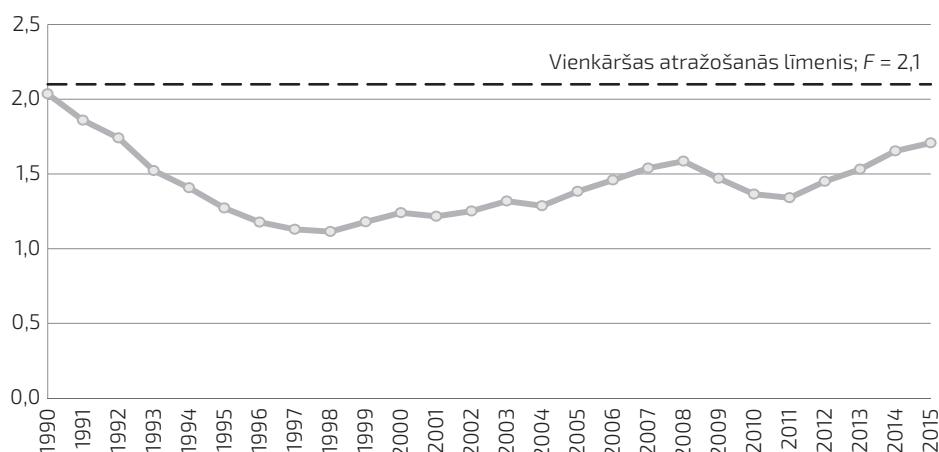
Eiropā un tātad arī Latvijā krities laulības prestižs un arvien ierastāka kļūst partneru kopdzīve, oficiāli neregistrējot laulību (Āboliņa, 2016, 24; SKDS, 2008, 28). Aizvien vairāk bērnu piedzimst neregistrētā laulībā. Latvijā 1990. gadā 83% bērnu piedzima reģistrētā laulībā sastāvošām sievietēm, bet 2015. gadā šis īpatsvars bija nokrities līdz 58,5%.

90. gados būtisks dzimstības samazinājums noticis visās vecumgrupās. Pēc 2000. gada notikusi dzimstības maksimumam atbilstošā vecuma pārbīde: 20–24 gadu vecumgrupu ir nomainījuši 25–29 gadu vecumgrupa. Vienlaicīgi ar maksimuma pārbīdi dzimstības līmenis maksimālās intensitātes vecumā nostabilizējies ievērojami zemākā līmenī salīdzinājumā ar 1990. gadu.

15.3. tabula. Iedzīvotāju atražošanās koeficienti 1990.–2015. gadā (uz 1 sievieti)

Gads	Summārais dzimstības koeficients	Atražošanās bruto koeficients	Atražošanās neto koeficients
1990	2,04	0,98	0,96
1995	1,27	0,61	0,59
2000	1,24	0,61	0,59
2005	1,38	0,68	0,66
2010	1,36	0,66	0,65
2015	1,71	0,82	0,81

Avots: CSP datubāze. Tabula "Dzimstības vecumkoeficienti" (IDG04).

15.2. attēls. Summārais dzimstības koeficients Latvijā 1990.–2015. gadā

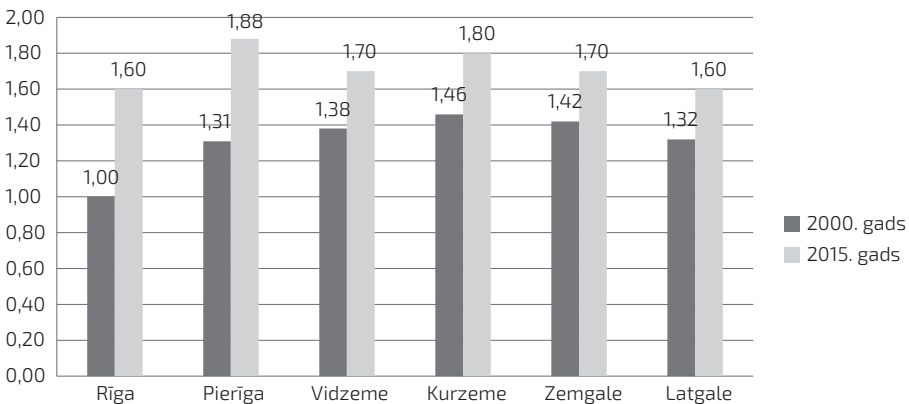
Avots: CSP datubāze. Tabula "Dzimstības vecumkoeficienti" (IDG04); Demogrāfija, 2016, 76. lpp.

Dzimumstības likņu konfigurācija, īpaši 1990. un 2015. gada salīdzinājums, liecina, ka izmaiņas Latvijā kopš neatkarības atgūšanas lielā mērā atbilst pazīmēm, kādas ir raksturīgas visā Eiropā notiekošajai otrajai demogrāfiskajai pārejai uz ļoti zemu dzimumstības līmeni. Ģimenes veidošana un bērnu dzimšana tiek atlikta uz vēlāku laiku, par ko liecina jaundzimušo mātes vidējā vecuma palielināšanās un dzimumstības intensitātes mazināšanās dzimumstībai labvēlīgākajos fertīlā vecuma periodos. Latvijā, atšķirībā no Rietumeiropas, pāreja uz ļoti zemu dzimumstības līmeni notikusi ļoti īsā periodā (galvenokārt 90. gados). Vairākās Rietumeiropas valstīs dzimumstības pazemināšanās bija vērojama jau 60. gadu otrajā pusē (Frejka and Sobotka, 2008).

Iedzīvotāju atražošanās rādītāji 90. gados katru gadu sistemātiski samazinājās (15.3. tabula un 15.2. attēls) līdz 1998. gadam ieskaitot, kad summārais koeficients bija 1,11 jeb tikai puse no 1986.–1988. gada līmeņa. 1998. gadā tas bija zemākais lielums kādā no pasaules valstīm.

Tikai kopš 1999. gada vērojams neliels dzimumstības pieaugums, tas gan nav pietiekams depopulācijas pārvarēšanai (Eglīte, 2011, 27; Zvidriņš, 2010). 2015. un arī 2016. gadā dzimumstības līmenis Latvijā ir tikai aptuveni 80% no vienkāršai paaudžu nomainībai nepieciešamā līmeņa.

Neraugoties uz pēdējos gados vērojamo situācijas uzlabošanos Latvijā kopumā un administratīvi teritoriālajās vienībās, pēdējām desmitgadēm ir raksturīga sašaurināta paaudžu nomainīšana, kuras iemesls ir zema, paaudžu vienkāršai nomainībai nepietiekama dzimumstība. Summārais dzimumstības koeficients liecina par vienkāršai paaudžu nomainībai nepietiekamu dzimumstības līmeni arī visos sešos Latvijas statistiskajos reģionos (15.3. attēls) un visās deviņās republikas pilsetās. Relatīvi labvēlīgāka situācija 2015. gadā ir Pierīgas reģionā (1,878), Jūrmalā (1,900) un Liepājā (1,887), bet viszemākais summārais koeficients ir Rīgā (1,599) un Latgales reģionā (1,600).

15.3. attēls. Summārā dzimumstības koeficienta izmaiņas reģionos 2000.–2015. gadā

15.4. tabula. Latvijas novadi ar visaugstāko un viszemāko dzimstības līmeni 2015. gadā (uz 1000 iedzīvotājiem)

Visaugstākā dzimstība			Viszemākā dzimstība		
Novads	2000	2015	Novads	2000	2015
Mārupes	8,7	19,6	Aglonas	8,0	7,2
Ķekavas	8,3	17,1	Skrundas	11,8	7,0
Jaunpils	11,5	14,8	Krāslavas	8,5	6,8
Ādažu	9,2	14,5	Salacgrīvas	7,9	6,8
Ozolnieku	10,9	14,4	Vecpiebalgas	11,4	6,4
Ventspils	9,6	14,3	Nīcas	8,7	6,2
Babītes	8,9	14,2	Kārsavas	10,1	5,9
Garkalnes	8,1	13,9	Aknīstes	8,5	5,3
Siguldas	9,8	13,6	Strenču	8,5	4,3

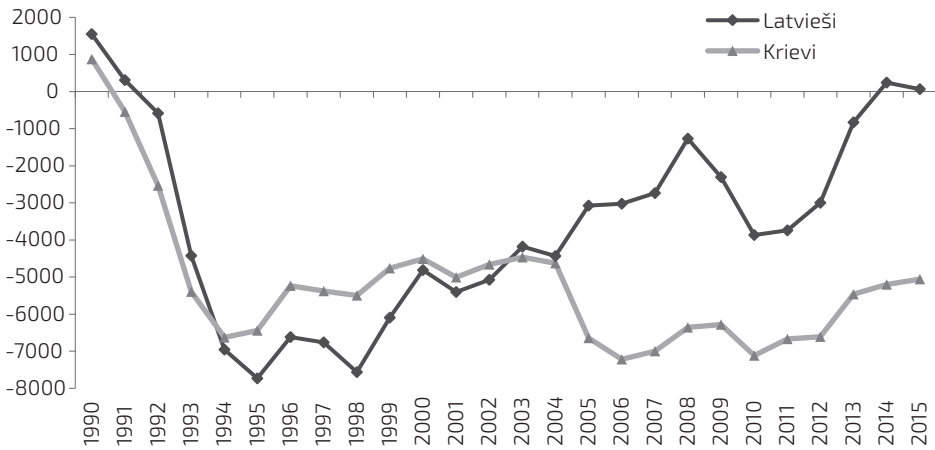
Statistiskie dati par dzimstības līmeni uz 1000 iedzīvotājiem novados uzrāda izteiktu variāciju (15.4. tabula). Atšķirība starp augstāko līmeni (19,6 Mārupes novadā) un zemāko līmeni (4,3 Strenču novadā) ir 4,6 reizes. Novadu uzskaitījums rāda, ka 2015. gadā izteikti augstākā dzimstība uz 1000 iedzīvotājiem ir novados, kuru attīstību labvēlīgi ietekmē Rīgas vai citas lielas pilsētas tuvums (piemēram, Ventspils un Ozolnieku novads). Savukārt zemākā dzimstība raksturīga nelieliem novadiem, kuri atrodas tālu no galvaspilsētas. Raksturīgi, ka novadiem ar augstāko dzimstības līmeni dzimstība kopš 2000. gada ir ievērojami paaugstinājusies (Mārupes un Ķekavas novadā pat vairāk nekā 2 reizes), bet novadiem ar zemāko dzimstību notikusi samazināšanās un līmenis ir ievērojami zemāks salīdzinājumā ar 2000. gadu.

Dzimstības situāciju novados lielā mērā ir ietekmējusi iedzīvotāju dzimumvecuma struktūra, īpaši aktīvākā fertīlā vecuma sievietes īpatsvars. Papildus novadu ekonomiskās attīstības līmenim zināmā mērā dzimstības līmeni novados ietekmē arī pašvaldību sniegtais atbalsts ģimenēm ar bērniem, skolu un bērnudārzu pieejamība.

Latvijas Republikas apstākļos joprojām latviešiem bērnu ir vairāk nekā krieviem. Saskaņā ar 1995. gada ģimenes un dzimstības apsekojuma datiem latvietēm 40–49 gadu vecumā vidēji bija 1,91 bērns, krievietēm – 1,61. Šo sakarību apstiprina arī ikgadējie dzimstības dati etniskajā skatījumā.

Dzimstības līmenis ir atšķirīgs skaitliski lielākajām Latvijā dzīvojošām tautībām – latviešiem un krieviem. Pēc bērna mātes tautības 2015. gadā dzimstības līmenis latviešiem (13,0 uz 1000 attiecīgās tautības iedzīvotājiem) bija jūtami augstāks nekā krieviem (7,1).

Latviešiem 2014.–2015. gadā dzimstības paaugstināšanās rezultātā pirmo reizi pēc 23 gadu pārtraukuma dabiskais pieaugums ir kļuvis pozitīvs

15.4. attēls. Dabiskais pieaugums (samazinājums) lielākajiem etnosiem Latvijā 1990.–2015. gadā

(15.4. attēls). Krieviem raksturīga gan zemāka dzimstības intensitāte, gan vecāks iedzīvotāju sastāvs, tāpēc arī pēdējos gados negatīvais dabiskais pieaugums sasniedz 4 tūkst.

Kalendārajos gados aprēķinātie atražošanās koeficienti var būt pakļauti strukturālām ietekmēm, ja vienlaikus dažādās paaudzēs norisinās agrāk atlikto dzimstību palielināšanās vai samazināšanās apstākļu ietekmē. To apstiprina Latvijas situācija 90. gados un 2008.–2010. gada ekonomiskās krīzes periodā, kad dzimstības un atražošanās rādītāji strauji pazeminājās līdz ar ekonomiskās situācijas pasliktināšanos. Vēlāk, uzlabojoties ekonomiskajai situācijai, paaugstinājās arī iedzīvotāju atražošanās rādītāji.

Atražošanās raksturlielumus iespējams iegūt arī par reālām paaudzēm (kohortām pēc dzimšanas gada). Tas ļauj precīzāk novērtēt dzimstību sievietēm auglīgā perioda beigās neatkarīgi no konkrētās paaudzes piedzīvotajām problēmām un dzimstības sadalījuma pa vecumgrupām.

Izplatīts veids, kā uzzināt atražošanās līmeni reālajām paaudzēm, ir tautas skaitīšanās vai speciālos apsekojumos iekļautie jautājumi sievietēm par dzimušo bērnu skaitu. Latvijā šādi jautājumi bija 1989. un 2000. gada tautas skaitīšanās, kā arī 1995. gadā veiktajā ģimenes un dzimstības apsekojumā. Pēc 2000. gada tautas skaitīšanas rezultātiem redzams, ka neviena sieviešu reālā paaudze nebija sasniegusi vienkāršai atražošanai nepieciešamo dzimušo skaitu. 30. gados dzimušajām vidējais bērnu skaits bija 1,5–1,6; 40. gados dzimušajām 1,6 bērni un 50. gados dzimušajām 1,6–1,7 bērni.

Reālo paaudžu skatījumā var apkopot arī kalendārajiem gadiem (nosacītajām paaudzēm) rēķinātos dzimstības koeficientus. 15.5. tabulā attēloti dzimstības vecumkoeficienti laika posmam kopš 1971. gada līdz 2015. gadam apkopojumā pa 5 gadiem un 5-gadīgiem vecuma intervāliem. Horizontālā skatījumā

15.5. tabula. Dzimstības vecumkoeficienti (vidēji gadā uz 1000 sievietēm) un summārais dzimstības koeficients

Gadi	Vecums, gadi							Summārais dzimstības koeficients
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
1971–1975	27,9	149,4	115,8	67,7	31,1	7,1	0,4	2,00
1976–1980	34,4	150,2	105,8	56,2	24,9	5,9	0,3	1,89
1981–1985	40,7	165,2	114,4	59,3	24,5	5,3	0,3	2,05
1986–1990	45,0	172,2	115,2	61,8	26,0	5,7	0,3	2,13
1991–1995	41,5	125,5	82,4	40,8	17,4	4,1	0,2	1,56
1996–2000	21,9	83,1	71,1	37,5	15,9	3,9	0,2	1,17
2001–2005	21,8	76,5	82,0	51,6	21,6	4,6	0,2	1,29
2006–2010	22,9	71,3	95,8	67,8	31,7	6,8	0,3	1,48
2011–2015	19,6	60,5	96,1	80,2	41,4	9,1	0,4	1,54

Avots: CSP datubāze. Tabula "Dzimstības vecumkoeficienti" (IDG04).

pēdējā ailē redzams summārais dzimstības koeficients, kas rāda vislabvēlīgāko situāciju 80. gados un viszemāko atražošanās līmeni 90. gadu otrajā pusē.

Šos pašus vecumkoeficientus iespējams apkopot arī reālo paaudžu (kohortu) skatījumā. Piemēram, sieviešu kohorta, kura 1971.–1975. gadā bija vecumā 15–19 gadi, nākamajā vecumgrupā 20–24 gadi bija 1976.–1980. gadā un vecumgrupā 25–29 gadi – 1981.–1985. gadā. Šādā diagonālā tabulas koeficientu apstrādē iegūstam kohortai summāro koeficientu 1,88. Aprēķini rāda, ka arī nākamajām divām kohortām, kurām dzimstība raksturota, sākot ar 1976.–1980. gadu un 1981.–1985. gadu, summārais koeficients (attiecīgi 1,88 un 1,81) ir zemāks par atražošanai nepieciešamo minimālo līmeni. Reālo paaudžu skatījumā dzimstības līmeņa svārstības ir mazāk izteiktas nekā nosacīto paaudžu (kalendāro gadu) skatījumā.

Secinājumi

Dzimstības izmaiņas Latvijā pēc 1990. gada novedušas pie ļoti zema dzimstības līmeņa nostabilizēšanās ar nelielu pieaugumu pēdējos gados. Būtiski izmainījies intensitātes sadalījums pa vecumgrupām, pazeminoties dzimstībai jaunākās vecumgrupās un nedaudz palielinoties vecumgrupās virs 30 gadiem.

Kopš valstiskās neatkarības atgūšanas Latvijā notikušās dzimstības izmaiņas lielā mērā skaidrojamas ar visā Eiropā notiekošo otro demogrāfisko pāreju. Latvijā, atšķirībā no Rietumeiropas, pāreja uz ļoti zemu dzimstības līmeni notikusi ļoti īsā periodā (galvenokārt 90. gados). Vairākās Rietumeiropas valstīs dzimstības pazemināšanās sākās jau 60. gadu otrajā pusē.

Aprēķini reālo paaudžu skatījumā rāda, ka notikusi summārās dzimstības pazemināšanās no līmeņa 1,8–1,9 (1950.–1959. gadā dzimušajām sievietēm) līdz līmenim 1,6–1,7 (1970.–1979. gadā dzimušajām).

Literatūra un avoti

- Āboliņa, L. (2016) *Ģimene un tās atbalsta politikas attīstība Latvijā (1990–2015)*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte, 92 lpp.
- Bērziņš, A., Zvidriņš, P. (2014) *Actualities in demographic situation of Latvia. Materials of 72nd Scientific Conference of University of Latvia* [<https://www.slideserve.com/kohana/aktualit-tes-demogr-fiskaj-situ-cij-latvij-actualities-in-demographic-situation-of-latvia>]; konferences video [<https://www.youtube.com/watch?v=AzftzputBNM>].
- CSP datubāze “Iedzīvotāji” [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji>].
- Demogrāfija* (2016) Rīga: CSP, 123 lpp. [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-skaitis/meklet-tema/5-demografija-2016>].
- Eglīte, P. (2011) Dzimstība un ģimenes politika Latvijā 1990.–2009. gadā. *LZA Vēstis*, 65 (3/4): 17–33 [http://www.lza.lv/LZA_VestisA/65_3-4/2_Parsla%20Eglite_Dzimstiba.pdf].
- Eglīte, P., Putniņa, A. u. c. (2013) *Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte* [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/gala_zin13012014.pdf].
- Frejka, T. and Sobotka, T. (2008) Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. *Demographic Research*, 19: 15–46 [<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/3/19-3.pdf>].
- SKDS (2008) Latvijas iedzīvotāju aptauja “Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā” [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/demogr_gim_lv.pdf].
- Zvidriņš, P. (atb. red.) (2010) *Depopulācija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitāte, 60 lpp.

16. Pirmsskolu un vispārizglītojošo izglītības iestāžu audzēkņu mācību valodas izvēle etniski jauktās ģimenēs

Kristīne Lece, Denīze Ponomarjova, Anna Kluša

Latvija ir viena no etniski un kultūras ziņā daudzveidīgākajām valstīm Eiropā. Iedzīvotāju etniskā struktūra Latvijas Republikas teritorijā veidojusies dažādu vēsturisku notikumu ietekmē. Šobrīd etnisko minoritāšu īpatsvars ir 38% (jeb 740,7 tūkst.) no visiem iedzīvotājiem. Statistiski lielākas etniskās grupas veido krievu, baltkrievu, ukraiņu, poļu u. c. tautību pārstāvji (CSP, 2017). Mazākumtautības galvenokārt dzīvo lielākajās Latvijas pilsētās. Atšķirībā no lielākās daļas Eiropas valstu, kur dati par etnisko piederību tiek iegūti tautas skaitīšanu laikā, Latvijā šāda informācija tiek uzskaitīta arī Iedzīvotāju reģistrā, kas rada iespēju analizēt dažādus Latvijas iedzīvotāju demogrāfiskos procesus saistībā ar tautību.

Ņemot vērā augsto etnisko minoritāšu īpatsvaru, mazākumtautību izglītība ir būtiska Latvijas izglītības sistēmas sastāvdaļa. Viens no rīcības uzdevumiem Latvijas Izglītības attīstības pamatnostādnēs 2014.–2020. gadam (IZM, 2013) ir sekmēt daudzvalodīgas personības attīstību, gan apgūstot svešvalodas, gan arī sekmējot dzimtās valodas un valsts valodas apguvi. Šobrīd valsts finansētu izglītību Latvijā īsteno septiņās mazākumtautību izglītības programmās – krievu, poļu, ebreju, ukraiņu, igauņu, lietuviešu un baltkrievu (LR Ārlietu ministrija, 2018). Tā, piemēram, Izglītības un kultūras ministrijas dati liecina, ka 2017./2018. mācību gadā 1.–12. klasē dienas un vakara skolās pavisam mācījās 215 053 skolēni, no kuriem 26,8% izglītojas krievu valodā, bet 1,1% – citās mazākumtautību valodās.

2018. gada aprīļa beigās Saeima pieņēma un Valsts prezidents izsludināja Izglītības likuma un Vispārējās izglītības likuma grozījumus par mazākumtautību vispārējās izglītības iestāžu pakāpenisku pāreju uz mācībām tikai latviešu valodā (process noslēgsies 2021./2022. m. g.). Izglītības reforma paredz, ka pirmsskolās mācības notiks bilingvāli. Skolās no 1. līdz 6. klasei būs nodrošināti trīs bilingvālās izglītības modeļi. No 7. līdz 9. klasei 80% mācību procesa notiks latviešu valodā, savukārt vidusskolā skolēni mācīsies tikai valsts valodā.

Mācību valodu, kādā izglītību apgūst izglītojamais (audzēknis), galvenokārt nosaka viņa vecāku izvēle un mācību iestāžu pieejamība attiecīgajā teritorijā. Pieņemot, ka etniski viendabīgās ģimenēs bērnu mācību valodu parasti izvēlas atbilstoši ģimenē lietotajai valodai, šajā pētījumā uzmanība tiek pievērsta etniski jauktajām ģimenēm. Pētījuma mērķis ir analizēt audzēkņu mācību valodas izvēli apstākļos, kad viņu dzīvesvietā ir pieejamas pirmskolas izglītības iestādes (PII) un vispārizglītojošās skolas gan ar latviešu, gan citu mācību valodu.

Pētāmais objekts ir 2017./2018. mācību gadā reģistrētie audzēkņi, kuriem viens no vecākiem ir latvietis, bet otrs – citas tautības pārstāvis (analizē tiek iekļauti tikai tie skolēni, kuriem ir zināma abu vecāku tautība). Pētījumā tiek analizēti vairāki faktori (izglītojamo vecums, dzimums, dzīvesvieta, vecāku tautība, ģimenes forma u. c.), kas ietekmē mācību valodas izvēli bērniem etniski jauktās ģimenēs.

Mazākumtautību skolu pieejamība

Samazinoties iedzīvotāju skaitam Latvijas reģionos, mainoties tā etniskajai struktūrai, kā arī skolu tīkla optimizācijas rezultātā ir izveidojusies situācija, ka ne visos Latvijas reģionos var runāt par mācību valodas izvēli šī jēdziena ierastajā nozīmē. Lai arī ģimenei teorētiski vienmēr pastāv iespēja mainīt dzīvesvietu vai pieteikt bērnu PII vai skolā, kura atrodas ievērojamā attālumā no mājām, tomēr realitātē vecāki parasti izvēlas skolu, kas pieejama savā vai netālā novadā. Daļā ģimeņu skolas izvēli ietekmē arī lēmums mācīties kādā specializētā – mūzikas, mākslas vai sporta – skolā, kā arī bērna veselības stāvoklis, kura dēļ bērns nevar apmeklēt dzīvesvietai tuvāko skolu. Šādos gadījumos jautājums par mācību valodu var kļūt sekundārs.

Saistībā ar apdzīvoto vietu etnisko struktūru mazākumtautību skolas un PII pārsvarā darbojas Latvijas pilsētās, savukārt lauku reģionos tās pieejamas retāk. Rīgā, kur etnisko minoritāšu īpatsvars ir 53% no iedzīvotājiem, darbojas skolas un PII ar dažādām mācību valodām – latviešu, krievu, poļu, ukraiņu, baltkrievu, angļu, franču, vācu. Latvijas pārējās astoņās republikas pilsētās var izvēlēties skolas gan ar latviešu, gan krievu, bet Jūrmalā – arī ar angļu mācību valodu. Pierīgā un Latgalē apmēram pusē novadu pilsētu ir pieejamas skolas, kur var mācīties gan latviešu, gan krievu valodā. Latgales mazpilsētā Krāslavā var izvēlēties arī skolu ar poļu mācību valodu. Savukārt Kurzemē, Vidzemē un Zemgalē ārpus republikas pilsētām ir tikai atsevišķas skolas atsevišķās vecumgrupās, kurās mācības notiek krievu valodā (16.1. tabula).

Tādējādi par mācību valodas izvēli šī jēdziena ierastajā nozīmē varam runāt vienīgi deviņās republikas pilsētās. Šī iemesla dēļ pētījumā netiek apskatīti audzēkņi, kuru dzīvesvieta deklarēta novadu pilsētās vai lauku teritorijās.

16.1. tabula. Latvijas vispārizglītojošo dienas skolu skaits pēc mācību valodas 2017./2018. mācību gadā

	Kopā	Latviešu	Krievu	Latviešu/ krievu*	Poļu	Citas
Valstī kopā:	748	590	94	54	4	6
Rīga	141	67	53	15	1	ukraiņu, baltkrievu, angļu, franču, vācu
Daugavpils	18	3	9	5	1	
Jūrmala	16	10	4	1		angļu
Liepāja	16	11	4	1		
Jelgava	12	8	3	1		
Rēzekne	10	5	3	1	1	
Ventspils	9	5	2	2		
Jēkabpils	4	3	1			
Valmiera	9	7		2		
Latgales novadu pilsētas un lauki	110	83	12	14	1	
Pierīgas novadu pilsētas un lauki	105	95	3	7		
Zemgales novadu pilsētas un lauki	88	85		3		
Vidzemes novadu pilsētas un lauki	117	115		2		
Kurzemes novadu pilsētas un lauki	93	93				

* *Divplūsmu skolas – latviešu/krievu mācību valoda.*

Avots: informācija apkopota, balstoties uz IZM datiem.

Pētījumā izmantotie dati

Lai analizētu PII un skolas mācību valodas izvēli bērniem etniski jautātās ģimenēs, kurās viens no vecākiem ir latvietis, pētījumā ir izmantoti Izglītības un zinātnes ministrijas (IZM) dati par izglītojamiem 2017./2018. mācību gadā, kā arī Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes (PMLP) Iedzīvotāju reģistra dati uz 2018. gada 1. janvāri.

IZM 2017./2018. mācību gada izglītojamo datubāzē ir pieejama informācija par 339 877 audzēkņiem, kuri 2017./2018. mācību gadā mācījās vispārējās izglītības iestādēs (ieskaitot PII), apgūstot vispārējās vai profesionālās, vai

speciālās izglītības programmas. Datubāze satur arī informāciju par izglītības programmu, kuru audzēknis apgūst.

Vispārējās izglītības programmas koda 7. cipars nosaka, kādā valodā tiek apgūta mācību programma (1 – latviešu, 2 – mazākumtautību, 3 – cita). Tā kā profesionālās izglītības un speciālās izglītības programmām šāda kodējuma nav, šo mācību iestāžu audzēkņi pētījumā nav iekļauti.

Pētījums ietver audzēkņus, kuru apgūstamās programmas kods sākas ar šādiem cipariem:

- 01 – pirmsskolas izglītības programmas;
- 11 – vispārējā izglītība, pamatizglītības pirmā posma (1.–6. klase) programmas;
- 21 – vispārējā izglītība, pamatizglītības (1.–9. klase) programmas;
- 23 – vispārējā izglītība, pamatizglītības otrā posma (7.–9. klase) programmas;
- 31 – vispārējā vidējā izglītība, īstenojama pēc pamatizglītības ieguves, mācību ilgums trīs gadi.

Izņemot programmas, kuru koda piektais un sestais cipars ir

- 18 – pedagoģiskās korekcijas programmas;
- 19 – sociālās korekcijas programmas;
- no 51 līdz 59 – speciālās izglītības programmas.

Atbilstoši šim kodējumam vispārējās izglītības programmas apgūst 294 727 jeb 86,7% no visiem IZM datubāzē iekļautajiem audzēkņiem, savukārt 45 150 audzēkņu (13,3%), kuri apgūst speciālās programmas vai profesionālo izglītību, pētījumā nav iekļauti. No pētījuma izslēgti arī 5155 audzēkņi (1,5%), kuru apgūstamo programmu kodi atbilst apskatāmajai kopai, bet viņu vecums pārsniedz 20 gadus, – ja mācības atsāktas pēc pārtraukuma pieaugušā vecumā, tad vecāku tautībai vairs nav būtiskas nozīmes mācību valodas izvēlē. Nav iekļauti arī 58 audzēkņi, kuri mācās starptautiskajās skolās ar citu mācību programmu kodējumu (koda 7. cipars ir 3).

No PMLP Iedzīvotāju reģistra datiem (uz 2018. gada 1. janvāri) izglītojamo datubāzei pievienoti dati par audzēkņa vecumu, dzimumu, dzīvesvietu, kā arī par skolēna vecāku tautību. Lai nesarežģītu pētījuma dizainu, paša skolēna reģistrētā tautība nav apskatīta. Šā paša iemesla dēļ ir aplūkota tikai skolēna deklarētā dzīvesvieta neatkarīgi no tā, vai viņa vecāki ir vai nav deklarēti tajā pašā mājoklī.

IZM un PMLP dati liecina, ka 289 572 audzēkņi 2017./2018. mācību gadā apguva vispārējās izglītības programmu. Ziņas par viņu vecāku tautību:

- 54,5% abi vecāki ir latvieši;
- 21,5% abi vecāki ir citu tautību personas;
- 19,4% viens vecāks ir latvietis, bet otrs – cittautietis;
- 4,6% audzēkņu vienam vecākam vai abiem vecākiem PMLP datubāzē nav norādīta tautība vai arī nav iespējams to noskaidrot (neizvēlēta tautība, ārzemnieks u. tml.).

Audzēkņu dzīvesvieta ir deklarēta:

- 31,5% – Rīgā;
- 19,3% – kādā no pārējām Latvijas republikas pilsētām (Daugavpils, Jūrmala, Liepāja, Jelgava, Rēzekne, Ventspils, Jēkabpils, Valmiera);
- 17,0% – kādā no Latvijas novadu pilsētām;
- 32,1% – lauku teritorijā;
- 0,2% – ārzemēs.

Tā kā par mācību valodas izvēli šī jēdziena ierastajā nozīmē varam runāt vienīgi deviņās Latvijas republikas pilsētās, tad pētījumā nav iekļauti audzēkņi, kuru dzīvesvieta deklarēta novadu pilsētās, lauku teritorijā vai ārzemēs. Nav iekļauti arī tiek audzēkņi, kuri mācās divās mācību iestādēs dažādās valodās.

Līdz ar to pētījumā ir iekļauti 30 511 skolēni un PII audzēkņi.

- 2017./2018. mācību gadā viņi apmeklē skolu vai PII;
- viņi apgūst vispārējās izglītības programmu ar atbilstošu kodu;
- viņu dzīvesvieta deklarēta kādā no deviņām Latvijas republikas pilsētām;
- viens no viņu vecākiem ir latvietis, otrs – cittautietis;
- viņu vecums nepārsniedz 20 gadus.

Tautas skaitīšanās tiek konstatēts, ka ne vienmēr tautība, ar kuru persona sevi identificē, sakrīt ar Iedzīvotāju reģistrā norādīto (2011. gada tautas skaitīšanās tādu personu bija 3,1%) un ka daļa iedzīvotāju reģistrētās tautības valodu nemaz nepārvalda (izmantoti 2000. gada tautas skaitīšanas dati, jo 2011. gada tautas skaitīšanās šis jautājums nebija iekļauts). Tā kā šī iedzīvotāju daļa ir skaitliski neliela, tad šajā pētījumā bērna vecāku tautība ir apskatīta atbilstoši PMLP reģistrā norādītajai.

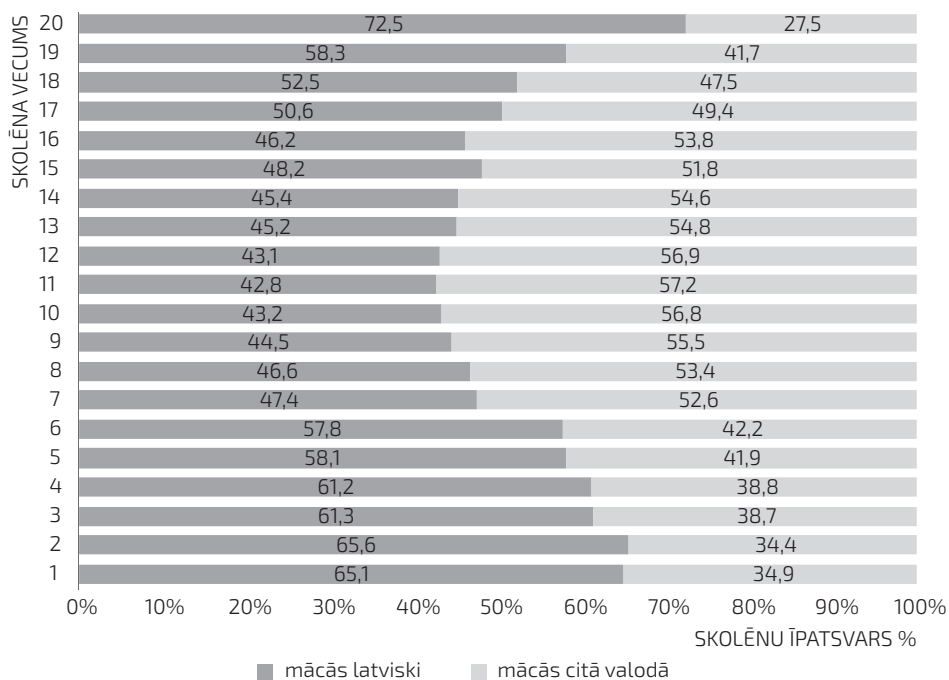
Mācību valodas saistība ar dažādiem demogrāfiskiem faktoriem

Pētāmā grupa – etniski jaukto ģimeņu bērni – ir daudzveidīga, tāpēc analizēts, kā mācību valodas izvēli izglītības iestādē ir ietekmējuši tādi faktori kā bērna vecums, nelatviešu vecāka dzimums un tautība, bērna vecāku kopdzīve vai atsevišķas ģimenes, kā arī latviešu īpatsvars audzēkņa deklarētajā dzīvesvietā.

Mācību valodas saistība ar audzēkņa vecumu

No visiem etniski jaukto ģimeņu bērniem 51,1% mācās PII vai skolā ar latviešu mācību valodu. Analizējot procentuālo audzēkņu sadalījumu latviešu un mazākumtautību mācību programmās, parādās divas izteiktas vecuma robežas.

Pirmsskolas vecumā bērni 57,8–65,6% gadījumu mācās PII ar latviešu mācību valodu, savukārt, sasniedzot skolas vecumu, šis īpatsvars samazinās, un vidējā vecumā (7–16 gadi) bērni biežāk mācās skolā, kurā mācības nenotiek latviski. Vecākajā grupā (sākot ar 17 gadu vecumu) atkal pieaug to skolēnu īpatsvars, kuri mācības apgūst latviešu valodā (16.1. attēls).

16.1. attēls. Audzēkņu īpatsvars PII un vispārīzglītojošās skolās pēc mācību valodas atkarībā no skolēna vecuma (n = 30 511)

Avots: aprēķini veikti, balstoties uz IZM 2017./2018. m. g. un PMLP (01.01.2018.) datiem.

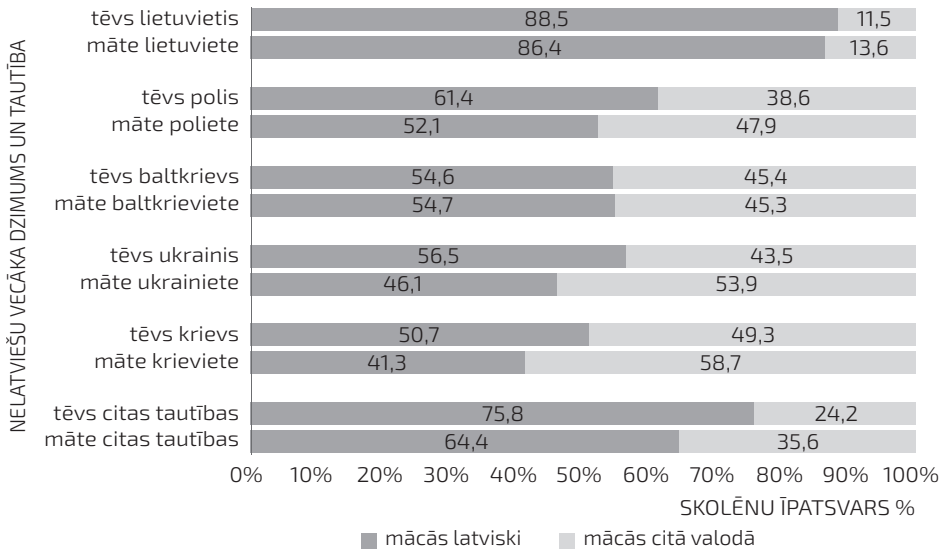
Mācību valodas saistība ar nelatviešu vecāka dzimumu un tautību

Aprēķinot etniski jaukto ģimeņu bērnu īpatsvaru, kuri apmeklē PII un vispārīzglītojošo skolu ar latviešu mācību valodu atkarībā no nelatviešu vecāka dzimuma un tautības, ir apskatītas piecas lielākās Latvijas mazākumtautības, pārējās tautības apvienotas grupā “citas”.

Pieņemot, ka katrs no vecākiem vairāk vēlas, lai bērns mācītos viņa dzimtajā valodā, var secināt, ka mātes tautībai ir lielāka ietekme uz šī lēmuma pieņemšanu nekā tēva tautībai (16.2. attēls).

Dati rāda, ka vidēji ģimenēs, kurās māte ir latviete, bet tēvs citas tautības, bērns 55,7% gadījumu mācās PII vai skolā ar latviešu mācību valodu. Savukārt ģimenēs, kurās tēvs ir latvietis, bet māte citas tautības, bērns 46,3% gadījumu mācās PII vai skolā ar latviešu mācību valodu. Visām lielākajām tautībām, izņemot baltkrievu un lietuviešu tautību, šī atšķirība ir ap 10 procentpunktiem.

Bērniem, kuriem viens no vecākiem ir krievs, ir pieejamas skolas, kur mācības notiek šī vecāka dzimtajā valodā, līdz ar to šādi bērni visretāk mācās

16.2. attēls. Audzēkņu īpatsvars PII un vispārizglītojošās skolās pēc mācību valodas atkarībā no nelatviešu vecāka dzimuma un tautības (% , n = 30 511)

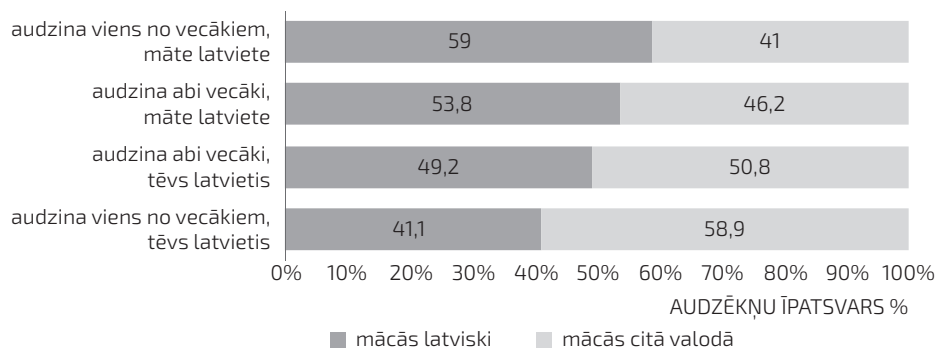
Avots: aprēķini veikti, balstoties uz IZM 2017./2018. m. g. un PMPL (01.01.2018.) datiem.

PII un skolās ar latviešu mācību valodu (45,9%). Visbiežāk latviešu skolas apmeklē bērni, kuriem viens no vecākiem ir lietuvietis (87,4%) vai citas tautības (72,1%), kas Latvijā ir maz pārstāvētas.

Mācību valodas saistība ar nelatviešu vecāka dzimumu un ģimenes tipu

Ģimenēs, kurās vecāki dzīvo reģistrētā vai neregistrētā kopdzīvē, lēmumu par skolēna mācību valodu biežāk pieņem kopīgi, ņemot vērā gan abu vecāku, gan lielākā vecumā – arī bērna viedokli. Savukārt, ja ikdienā bērnu audzina tikai viens no vecākiem, lēmumu par bērna mācību valodu viņš biežāk pieņem vienatnē. Avotu dati liecina, ka

- 56,5% pētījumā iekļauto audzēkņu vecāku uz 2018. gada 1. janvāri atrodas savstarpējā laulībā;
- 6,9% audzēkņu vecāku nav laulāti, taču, tā kā abu vecāku dzīvesvieta ir deklarēta vienā adresē, tiek pieņemts, ka viņi dzīvo neregistrētā kopdzīvē;
- 36,6% audzēkņu vecāku nav laulāti, un abu vecāku dzīvesvieta ir deklarēta dažādās adresēs (vai arī vienam no vecākiem dzīvesvieta nav zināma); šajā gadījumā tiek pieņemts, ka bērna vecākiem nav reģistrētas vai neregistrētas kopdzīves un ikdienā bērnu audzina tikai viens no vecākiem.

16.3. attēls. Audzēkņu īpatsvars pēc mācību valodas atkarībā no nelatviešu vecāka dzimuma un ģimenes tipa (% , n = 30 511)

Avots: aprēķini veikti, balstoties uz IZM 2017./2018. m. g. un PMLP (01.01.2018.) datiem.

Apvienojot ģimenes, kurās vecāki dzīvo reģistrētā vai neregistrētā kopdzīvē, vienā grupā, redzams, ka 19 340 jeb 63,4% audzēkņu ikdienā audzina abi vecāki, savukārt 11 171 jeb 36,6% – tikai viens no vecākiem.

Tā kā bērns ne vienmēr dzīvo deklarētajā dzīvesvietā, ir grūti noteikt, pie kura no vecākiem viņš dzīvo, ja viņa vecākiem nav reģistrētas vai neregistrētas kopdzīves. Tomēr dati rāda, ka šādās ģimenēs palielinās mātes tautības ietekme – ja māte ir latviete, bērns biežāk nekā pilnajās ģimenēs mācās latviešu valodā, savukārt, ja tēvs ir latvietis, bērns biežāk nekā pilnajās ģimenēs mācās etnisko minoritāšu valodā (16.3. attēls).

Pilnajās ģimenēs latviešu vai citu mācību valodas izvēli ietekmē mātes vai tēva tautība (atšķirība ir 4,6 procentpunkti). Savukārt, ja bērnu ikdienā audzina tikai viens no vecākiem, šī atšķirība ir 17,9 procentpunkti. Acīmredzot gadījumos, kad vecākiem nav reģistrētas vai neregistrētas kopdzīves, bērns biežāk dzīvo kopā ar māti nekā tēvu.

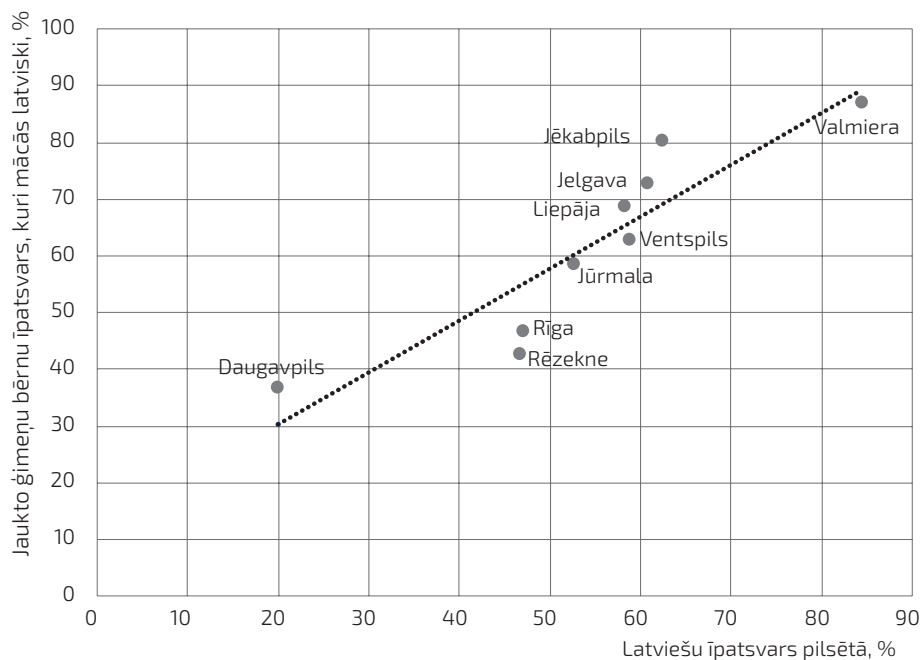
Mācību valodas saistība ar latviešu īpatsvaru audzēkņa deklarētajā dzīvesvietā

Salīdzinot Latvijas deviņas republikas pilsētas, novērojama saistība – jo lielāks latviešu īpatsvars ir kādā pilsētā, jo lielāka daļa etniski jaukto ģimeņu bērnu mācās skolā vai PII ar latviešu mācību valodu (15.4. attēls un 15.2. tabula).

Valmierā, kur latviešu īpatsvars ir 84,3%, skolās ar latviešu mācību valodu mācās 87,3% jaukto ģimeņu bērnu. Savukārt Daugavpilī, kur latviešu īpatsvars ir 19,9%, skolās ar latviešu mācību valodu mācās tikai 36,8% jaukto ģimeņu bērnu.

Lai arī jebkurā no šīm pilsētām ģimenei pastāv reāla izvēle starp mācībām latviešu un krievu valodā, acīmredzot pilsētas etniskā vide rosina izvēlēties

plašāk pārstāvēto valodu. Iespējams, ka zināma loma ir mācību kvalitātei, interešu izglītībai utt., kuras plašāk pārstāvētajā valodā ir atšķirīgākas.

16.4. attēls. Jaukto ģimeņu tādu bērnu īpatsvars, kuri mācās latviešu valodā, atkarībā no latviešu īpatsvara audzēkņa dzīvesvietā (% , $n = 30\ 511$)

Avots: aprēķini veikti, balstoties uz IZM 2017./2018. m. g. un PMLP (01.01.2018.) datiem.

16.2. tabula. Audzēkņu īpatsvars pēc mācību valodas atkarībā no latviešu īpatsvara audzēkņa dzīvesvietā (% , $n = 30\ 511$)

Pilsēta	Latviešu īpatsvars pilsētā, %	Mācās latviski, %	Mācās citā valodā, %
Valmiera	84,3	87,3	12,7
Jēkabpils	62,4	80,5	19,5
Jelgava	60,7	72,9	27,1
Liepāja	58,1	69,0	31,0
Ventspils	58,7	63,0	37,0
Jūrmala	52,6	58,7	41,3
Rīga	47,0	46,8	53,2
Rēzekne	46,7	42,8	57,2
Daugavpils	19,9	36,8	63,2

Avots: aprēķini veikti, balstoties uz IZM 2017./2018. m. g. un PMLP (01.01.2018.) datiem.

Secinājumi

Analizējot IZM apkopotos datus par izglītojamajiem, kuri 2017./2018. gadā Latvijas mācību iestādē (tajā skaitā pirmsskolas izglītības iestādē) apguva kādu izglītības programmu, un PMLP iedzīvotāju reģistra rādītājus par skolēna dzimumu, vecumu, vecāku tautību un deklarētās dzīvesvietas lielumu, var secināt, ka lielajās republikas pilsētās pastāv izvēle mācīties latviešu vai krievu valodā, Rīgā – arī citās valodās, savukārt novadu pilsētās un laukos, izņemot daļu Pierīgas un Latgales pagastu, gandrīz visi audzēkņi mācās latviešu valodā.

Tā kā mērķis bija pētīt iedzīvotāju lēmumus reālas izvēles apstākļos, tad apskatīti audzēkņi, kuru dzīvesvietā ir pieejamas PII un vispārizglītojošās skolas gan ar latviešu, gan krievu mācību valodu.

No 30 511 pētījumā iekļautajiem skolēniem 51,1% (15 578) apmeklē mācību iestādes, kurā pamata valoda ir latviešu valoda. Skolas ar latviešu mācību valodu bērni biežāk apmeklē šādos gadījumos – pirmsskolas vecumā; ja māte ir latviete; ja otrs vecāks ir lietuvietis vai kādas Latvijā reti sastopamas tautības pārstāvis. Ja bērna vecākiem nav reģistrētas vai neregistrētas kopdzīves, palielinās mātes tautības ietekme uz mācību valodas izvēli bērnam.

Kā vienu no negaidītākajiem secinājumiem var atzīmēt pilsētu iedzīvotāju etniskā sastāva lielo ietekmi uz mācību valodas izvēli audzēkņim.

Literatūra un avoti

- CSP (2017) Datubāze. Iedzīvotājus raksturojošie rādītāji. Tabula IRG069. Pastāvīgie iedzīvotāji pēc tautības gada sākumā [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/db>].
- Izglītības un zinātnes ministrija (IZM) (2013) Izglītības attīstības pamatnostādnes 2014.–2020. gadam [<http://www.lsa.lv/wp-content/uploads/2013/03/Izglitibasattistibaspamatnostadnes.pdf>].
- Latvijas Republikas Ārlietu ministrija (2016) Mazākumtautību izglītība: statistika un tendences [<http://www.mfa.gov.lv/arpolitika/sabiedribas-integracija-latvija/mazakumtautibu-izglitiba-latvija>].
- Latvijas Republikas Ārlietu ministrija (2018) Mazākumtautību izglītība Latvijā [<http://www.mfa.gov.lv/arpolitika/sabiedribas-integracija-latvija/mazakumtautibu-izglitiba-latvija>].
- Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrijas datubāze par 2017./18. mācību gadu.
- Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrijas kopsavilkuma dati par mācību valodu skolās 2017./18. mācību gadā.
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 322 “Noteikumi par Latvijas izglītības klasifikāciju” [<https://likumi.lv/doc.php?id=291524>].
- PMLP iedzīvotāju reģistra dati uz 01.01.2018.
- Rubene, Z. (2017) LU profesore Zanda Rubene: Veidojot izglītības reformas, jāuzklausa visu skolotāju viedoklis. *Izglītība un Kultūra* [<http://www.izglitiba-kultura.lv/viedokli/lu-profesore-zanda-rubene-veidojot-izglitibas-reformas-jauzklausa-visu-skolotaju-viedoklis>].

17. Veselīgā mūža ilguma izmaiņas

Juris Krūmiņš

Veselības rādītāju loma sociāli demogrāfiskajā attīstībā

Veselības stāvokli raksturo vairāku rādītāju kopums – fiziskās un garīgās attīstības, saslimstības, mirstības un mūža ilguma rādītāji. Tos papildina veselības stāvokļa pašnovērtējumi, kurus iegūst no iedzīvotāju veselības un dzīves līmeņa apsekojumiem. Otrās demogrāfiskās pārejas noslēguma fāzē virknē valstu ir sasniegts augsts iedzīvotāju paredzamais mūža ilgums, kas pārsniedz 80 gadu robežu un ir aptuveni divas reizes augstāks nekā 20. gs. sākumā. Šādu palielinājumu pavada veco ļaužu skaita un īpatsvara pieaugums, kas noved pie lielākas hronisko slimību izplatības un veselības aprūpes izdevumu palielināšanās, tādējādi pastiprinot veselības rādītāju sociālekonomisko nozīmību. ANO Attīstības programma kopš 90. gadu sākuma paredzamo mūža ilgumu kā līdzvērtīgu izglītības un labklājības rādītājiem iekļauj tautas attīstības indeksa aprēķinos.

Veselības stāvokļa rādītājiem ir svarīga nozīme sabiedrības atjaunotnē un tautas ataudzē. Demogrāfiskās pārejas perioda norisēs mirstības un mūža ilguma izmaiņu faktoram ir būtiska loma demogrāfiskajā un sociālekonomiskajā attīstībā. Mūža ilguma palielināšanās un iedzīvotāju sastāva novecošanās blakus kvantitatīviem rādītājiem arvien būtiskāki kļūst kvalitatīvie rādītāji – ekonomiski aktīvais, veselīgais un laimīgais dzīves ilgums. Vīriešu un sieviešu mūža ilgums bez ilgtermiņa aktivitātes ierobežojuma jeb paredzami veselīga mūža gadi kopš 2005. gada ir viens no ES strukturālajiem indikatoriem stratēģisko mērķu (Lisabonas stratēģijas) sasniegšanas izvērtējumam. Veselīga mūža gadu pieaugums ne tikai uzlabo indivīdu dzīves kvalitāti, bet arī samazina sabiedrības veselības aprūpes izdevumus, paildzina vienlaikus dzīvojošu paaudžu dzīves laiku un paaugstina sadarbības devumu tautas ataudzē.

Paātrinājuma un stagnācijas periodi mūža ilguma dinamikā

Medicīnas sasniegumi, vispārējā sanitārā stāvokļa uzlabošanās un veselīga dzīvesveida izplatība, sākot ar 19. gs. otro pusi, noteica infekcijas un citu ārēju faktoru izraisītas mirstības līmeņa pazemināšanās sākumu un turpmāku

paredzamā mūža ilguma pieaugumu. Tā sākotnējais līmenis attīstītajās valstīs bija 30–35 gadi. Jaundzimušo paredzamais mūža ilgums Latvijas teritorijā 1896.–1897. gadā vīriešiem bija 41,1 gads, bet sievietēm 43,6 gadi. Tas aptuveni līdzinājās Vācijas līmenim un par 3–6 gadiem atpalika no Anglijas, ASV un Francijas rādītājiem. To der atcerēties, lai labāk izprastu turpmākās mūža ilguma izmaiņas 20. un 21. gadsimtā. Paredzamais mūža ilgums Latvijā 20. gs. 30. gadu vidū vīriešiem bija 55,4, bet sievietēm 60,9 gadi, un tas bija augstāks nekā Igaunijā, Polijā, Somijā, Itālijā, Spānijā un Japānā. 1940. gadā, kad Padomju Savienība okupēja Latviju, paredzamais mūža ilgums Latvijā pārsniedza PSRS līmeni par aptuveni 15 gadiem (Krūmiņš, 1993, 43–47).

Neskatoties uz ievērojamiem tiešiem un netiešiem demogrāfiskiem zaudējumiem Otrā pasaules kara laikā un okupācijas masveida represijās, mirstība pēckara periodā turpināja samazināties līdz 60. gadu vidum, ko var uzskatīt par lūzuma laiku iedzīvotāju veselības rādītājos. Mūža ilgums vīriešiem Latvijā 1963.–1964. gadā sasniedza 67,0, bet sievietēm 74,0 gadus (CSP, 2002, 120). Turpmākajās desmitgadēs vīriešu mūža ilgums sistemātiski samazinājās, tomēr M. Gorbačova laikā sāktā pretalkohola kampaņa 1986.–1987. gadā vīriešu mūža ilgumu īslaicīgi palielināja līdz 66,3 gadiem. Sievietēm turpreti šajās desmitgadēs bija vērojama mūža ilguma stagnācija 74–75 gadu līmenī. Latvijas neatkarības atjaunošanas 1990. gadā paredzamais mūža ilgums Latvijas vīriešiem bija 64,2 un sievietēm 74,6 gadi. Turpmākajos gados, kad notika pāreja uz tirgus ekonomiku, straujo sociālekonomisko pārmaiņu (bezdarba pieaugums, inflācija u. c.) izraisītais psihoemocionālais stress, kas skāra galvenokārt darbspējīgā vecuma iedzīvotājus, ietekmēja mirstību – tā palielinājās ārēju cēloņu dēļ (Krumins, Usackis, 2000). Mūža ilguma minimums Latvijā tika fiksēts 1994. gadā – vīriešiem 60,7, bet sievietēm 72,9 gadi (CSP, 2002, 120). Turpmāk līdz ar tautsaimniecības izaugsmi sekoja sistemātiska mūža ilguma palielināšanās, 2017. gadā vīriešiem sasniedzot 69,8 un sievietēm 79,6 gadus (CSP, 2018). Lai gan abos gadījumos tas ir Latvijā vēsturiski visaugstākais fiksētais iedzīvotāju paredzamais mūža ilgums, tomēr par vairāk nekā 8 gadiem vīriešiem un par 4 gadiem sievietēm atpaliek no ES valstu vidējā līmeņa. Latvija un Lietuva bija vienīgās ES valstis, kurās vīriešu paredzamais mūža ilgums vēl nav sasniedzis 70 gadu robežu. Sievietēm Latvijā, kā arī Bulgārijā un Rumānijā paredzamais mūža ilgums joprojām ir mazāks nekā 80 gadi.

ANO Attīstības programmā ik gadu, izmantojot paredzamā mūža ilguma rādītājus, tiek aprēķināti veselības indeksi (17.1. tabula). Šie indeksi saistībā ar izglītības un labklājības indeksiem veido tautas attīstības indeksu (TAI). Pēc indeksu lieluma valstis tiek sarindotas attīstības līmeņa ziņā. Jo indeksa skaitliskā vērtība ir tuvāk vienam, jo labvēlīgāks ir indeksa starptautiskais salīdzinošais vērtējums.

Salīdzinoši zemais veselības indeksa novērtējums, kas laika gaitā gan palielinās, kavē Latvijai straujāk ieņemt augstāku vietu pasaules valstu sarakstā.

17.1. tabula. ANO tautas attīstības veselības (paredzamā mūža ilguma) indeksi* Latvijā, Igaunijā un Lietuvā salīdzinājumā ar Baltijas jūras reģiona valstīm 1990.–2017. gadā

Valsts	1990	2000	2010	2017	2017 TAI** vieta	Indeksa izmaiņas	
						(2017–1990) × 1000	2017/1990 (%)
Latvija	0,755	0,765	0,812	0,842	41.	87	11,5
Igaunija	0,760	0,776	0,850	0,888	30.	128	16,8
Lietuva	0,780	0,785	0,802	0,843	35.	63	8,1
Baltkrievija	0,779	0,729	0,773	0,816	53.	37	4,7
Dānija	0,845	0,871	0,913	0,937	11.	92	10,9
Krievija	0,739	0,694	0,748	0,788	49.	49	6,6
Polija	0,784	0,826	0,866	0,889	33.	105	13,4
Somija	0,849	0,887	0,923	0,946	15	97	11,4
Vācija	0,853	0,891	0,927	0,941	5.	88	10,3
Zviedrija	0,885	0,918	0,946	0,963	7.	78	8,8

* Par veselības apkopojosu rādītāju izmanto jaundzimušo paredzamo mūža ilgumu (E_0). Veselības indeksu aprēķina, dalot attiecīgās valsts dotā gada faktisko E_0 ar maksimālo $E_0 = 85$, no abiem minētiem lielumiem iepriekš atņemot minimālo $E_0 = 20$.

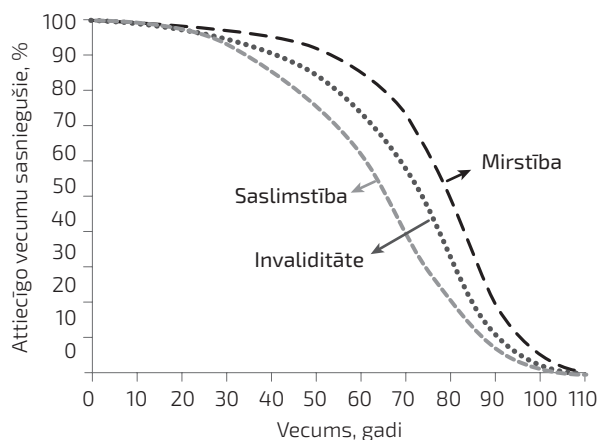
** Valsts vieta pēc tautas attīstības indeksa skaitliskās vērtības.

Aprēķināts no: United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Reports. Human Development Data. Life Expectancy Index [<http://hdr.undp.org/en/data> (15.09.2018.)].

Pēc tautas attīstības indeksa 2017. gadā Latvija ieņēma 41. vietu. Ekonomiski attīstītās valstīs, t. sk. Baltijas jūras reģiona valstīs, kuras ietilpst valstu grupā ar visai augstu tautas attīstības indeksa vērtību, veselības indeksi turpina palielināties. Visaugstākie to rādītāji (pārsniedzot 0,9) 2017. gadā bija sasniegti Dānijā, Somijā, Zviedrijā un Vācijā. Skatot izmaiņas dinamikā, veselības indeksa vislielākais absolūtais pieaugums kopš 1990. gada ir sasniegts Igaunijā un Polijā. Arī relatīvo izmaiņu ziņā šīs abas valstis ir līderes. Tām seko Latvija, Somija un Dānija.

Veselīgais mūžs un tā īpatsvars paredzamajā dzīves ilgumā

Mūža ilgums iedalās dzīves periodos ar atšķirīgu veselības stāvokli. Šie periodi sniedz ieskatu iedzīvotāju dzīves kvalitātē. Pasaules Veselības organizācijas vispārējais veselības izmaiņu modelis (17.1. attēls) raksturo noteiktas paudzes dažādu vecumu sasniegušo īpatsvarus, kuri samazinās mirstības rezultātā un kurus veido dažādi dzīves kvalitātes statusi – no invaliditātes brīva un no hroniskām slimībām brīva dzīve. Grafiski šos statusus raksturo paredzamais mūža ilgums (laukums zem mirstības liknes), no nespējas brīvs mūža ilgums

17.1. attēls. Veselības izmaiņu modelis: izdzīvošanas līknes (attiecīgo vecumu sasniegušie) atbilstoši faktiskai mirstībai, hipotētiskai saslimstībai un invaliditātei (ASV sievietes, 1980).

Avots: WHO, 1984.

(laukums zem invaliditātes līknes) un no hroniskām slimībām brīvs mūža ilgums (laukums zem saslimstības līknes).

Veselīgā mūža ilgumu un struktūru ietekmē veselības jēdziena skaidrojumi. Veselīgo mūža ilgumu parasti nosaka pēc Sulivana metodes (Sullivan, 1971), aprēķinos izmantojot iedzīvotāju mirstības un mūža ilguma tabulas, kā arī iedzīvotāju veselības pašvērtējuma, ikdienas dzīves aktivitāšu un hroniskās saslimstības datus. Aprēķinos lietotajiem veselības stāvokļa rādītājiem ir jābūt starptautiski salīdzināmiem. Eiropas Savienībā paredzamā veselīgā mūža rādītāji ir iekļauti Eiropas Kopienas veselības indikatoru (ECHI) grupā, tos nosakot pēc aktivitāšu ierobežojuma, hronisku saslimšanu un veselības pašnovērtējuma kritērijiem. Lai uzlabotu veselīgā mūža starptautisko salīdzināmību, minēto kritēriju trīs jautājumi ir ietverti Eiropas veselības modulī (MEHM) un iekļauti apsekojumā “Eiropas Savienības statistika par ienākumiem un dzīves apstākļiem (EU-SILC)”.

Saistībā ar jaundzimušo mūža ilguma palielināšanos un iedzīvotāju sastāva novecošanu īpašu nozīmi iegūst veselīgā paredzamā mūža rādītāji jaundzimušajiem un pensijas vecumu sasniegušajiem, kā arī šo rādītāju īpatsvari mūža ilgumā. Ņemot vērā atšķirīgos pensionēšanās vecumus dažādās valstīs, salīdzināmības nolūkā mūža ilgumu visbiežāk aprēķina un analizē 65 gadu vecumu sasniegušajiem vīriešiem un sievietēm (17.2. tabula).

Jaundzimušo paredzamie veselīgas dzīves gadi Latvijā no 2005. līdz 2016. gadam ir palielinājušies vīriešiem par 1,5 gadiem jeb 4,7%, bet sievietēm par 1,7 gadiem jeb 4,9%. Tomēr tai pašā laikā vispārējais mūža ilgums ir palielinājies vēl straujāk. Rezultātā paredzamo veselīgo dzīves gadu īpatsvars

17.2. tabula. Jaundzimušo paredzamie veselīgās dzīves gadi un paredzamais veselīgā mūža ilgums 65 gadu vecumu sasniegušiem Latvijā un Eiropas Savienībā 2005. un 2016. gadā

	Latvija				ES	
	Vīrieši		Sievietes		Vīrieši 2016	Sievietes 2016
	2005	2016	2005	2016		
Jaundzimušo paredzamie veselīgās dzīves gadi (JPVDzG)*	50,8	52,3	53,2	54,9	63,5	64,2
JPVDzG īpatsvars jaundzimušo paredzamajā mūža ilgumā, procentos	78	75	70	69	81	77
Paredzamais veselīgā mūža ilgums 65 gadu vecumu sasniegušiem (PVMI 65)*, gadi	6,5	8,9	7,2	11,1	15,0	16,6
PVMI 65 īpatsvars paredzamajā veselīgā mūža ilgumā 65 gadu vecumu sasniegušiem, procentos	53	64	42	58	82	77

* Rādītāja aprēķini balstās uz veselības stāvokļa pašvērtējumu par ikdienas aktivitāšu ierobežojumu, kas ietekmējis veselību sešus mēnešus pirms respondenta atbildēm SILC aptaujā. Veselības statusam atbilst atbilde "nav ierobežojumu". Šādam jautājumam aptaujās dots nosaukums "Globālais aktivitāšu ierobežojuma instruments" (*Global Activity Limitation Instrument, GALI*), bet uz to balstīto aprēķināto rādītāju, kas raksturo veselības stāvokli, sauc par nespējas neietekmēto mūža ilgumu (*Disability-Free Life Expectancy, DFLE*) jeb veselīgo mūža ilgumu.

Autora aprēķini no: Eurostat tabulas [hlth_hlye], [hlth_silc_17], [demo_mlexpec] [<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (07.09.2018.)].

vīriešu mūža ilgumā ir samazinājies par trīs procentpunktiem, bet sieviešu mūža ilgumā par vienu procentpunktu. Šāda tendence ir jāvērtē negatīvi, jo veselīga dzīvesveida un veselības aprūpes faktori nespēj nodrošināt veselīgās dzīves gadu pieaugumu, kas līdzvērtīgs mūža ilguma pagarinājumam. Par to, ka tas ir iespējams, liecina visu ES valstu vidējie rādītāji. Vīriešiem jaundzimušo paredzamie veselīgās dzīves gadi Latvijā par 11,2 gadiem atpaliek no ES vidējā līmeņa, un viņu veselīgā mūža īpatsvars ir par 6 procentpunktiem mazāks nekā ES. Sievietēm minētie rādītāji Latvijā ir attiecīgi par 9,3 gadiem un 8 procentpunktiem mazāki nekā vidēji ES.

Mirstība, invaliditāte un saslimstība ir atšķirīga darba dzīves laikā un vecumā. 17.2. tabulas dati liecina par labvēlīgām paredzamā veselīgā mūža ilguma izmaiņām Latvijā 65 gadu vecumu sasniegušajiem vīriešiem un sievietēm. Tas ir palielinājies attiecīgi par 2,4 un 3,9 gadiem jeb 37 un 54%. Rezultātā ir palielinājies veselīgā mūža ilguma īpatsvars 65 gadu vecumu sasniegušo vīriešu un sieviešu paredzamajā mūža ilgumā (vīriešiem par 11, bet sievietēm par 16 procentpunktiem). Tādējādi veselības stāvokļa relatīva pasliktināšanās, salīdzinot ar paredzamā mūža ilguma pieaugumu, apskatāmajā periodā ir galvenokārt skārusi darbspējīgos un pirmspensijas vecuma iedzīvotājus, nevis pensijas vecuma personas virs 65 gadu vecuma. Tomēr rezerves veselīgā mūža ilguma

palielinājumam virs 65 gadu vecuma Latvijā ir ļoti lielas. ES veselīgo dzīves gadu īpatsvars gan jaundzimušajiem, gan 65 gadu vecumu sasniegušajiem ir praktiski vienāds, bet Latvijā pensijas vecumā veselīgā dzīve veido mazāku īpatsvaru nekā jaundzimušajiem. Latvijā 65 gadu vecumu sasniegušo vīriešu un sieviešu veselīgā mūža ilguma īpatsvars paredzamajā mūža ilgumā atpaliek no ES vidējā līmeņa par gandrīz 1/5.

Veselības stāvokļa pašvērtējums

Zemāks veselīgās dzīves gadu īpatsvars kopējā mūža ilgumā sievietēm salīdzinājumā ar vīriešiem ir izplatīta parādība. Tā lielā mērā ir saistīta ar to, ka sievietes, salīdzinot ar vīriešiem, kritiskāk vērtē savu veselības stāvokli. Izņēmums nav arī Latvija (17.3. tabula).

Pamatojoties uz EU-SILC 2017 datiem, vīriešu un sieviešu veselības pašvērtējums ievērojami atšķiras, it īpaši vērtējumā “Labs un ļoti labs” – 25 gadu vecām un vecākām sievietēm tas ir zemāks nekā vīriešiem. Līdzīga situācija ir arī hronisku slimību, kaišu un aktivitāšu ierobežojuma jomā. Vīriešu īpatsvars, kuri ir norādījuši uz hronisku slimību, kaišu esamību un dažādas pakāpes aktivitātes ierobežojumiem, ir mazāks nekā sieviešu – attiecīgi par 10,5 un 9,4 procentpunktiem. Lielākas atšķirības abu dzimumu veselības vērtējumos ir pēc 50 gadu vecuma sasniegšanas. Sievietes šajā vecumā savu veselības stāvokli vērtē kritiskāk nekā vīrieši.

Informācija par iemesliem, kuri ir traucējuši pārbaudīt veselību vai ārstēties pie medicīnas speciālista, papildina iepriekš minēto. Dati liecina, ka vīriešiem vienlaikus ar optimistiskāku veselības pašvērtējumu tomēr kopējā attieksme pret savu veselību ir vieglprātīgāka nekā sievietēm, jo 30,4% vīriešu (par 13,3 procentpunktiem vairāk nekā sieviešu) izvēlas nogaidīt un paskatīties, vai ar laiku nekļūs labāk. Visbūtiskākais iemesls, kas traucējis veselības pārbaudi vai ārstēšanos pie medicīnas speciālista, gan vīriešiem, gan sievietēm bija materiālās problēmas un nespēja to atļauties (attiecīgi 37,6% un 47,3%), turklāt šī iemesla īpatsvars sievietēm visās vecumgrupās bija lielāks nekā vīriešiem. Šādu situāciju ietekmē gan nepietiekamais publiskā sektora finansējums veselības aprūpei, gan sabiedrības noslāņošanās (WHO, 2018). Nabadzīgo iedzīvotāju vajadzības pēc veselības aprūpes un zobārstniecības pakalpojumiem kopš pēdējās ekonomiskās krīzes vēl joprojām nav pilnībā apmierinātas. Tikai konsekventas uzsāktās veselības aprūpes sistēmas un tās finansēšanas reformas rezultātā var gaidīt turpmāku veselīgās dzīves garuma palielināšanos visās vecumgrupās un tuvināšanos ES vidējiem rādītājiem.

Eiropas demogrāfijas sadarbības tīkla “Eiropas iedzīvotāji” organizētajā sanāsmē LU 2015. gada oktobrī (Population-Europe, 2015) tika uzsvērts, ka Baltijas valstīs gan to iekšienē, gan salīdzinājumā ar daudzām citām ES valstīm vēl joprojām pastāv pārlieku lielas atšķirības iedzīvotāju mirstībā un veselīgās

17.3. tabula. Latvijas vīriešu un sieviešu veselības pašvērtējums, hroniskās slimības, aktivitātes ierobežojumi un apstākļi, kas traucējuši pārbaudīties vai ārstēties pie medicīnas speciālista (pēc vecuma un dzimuma, %*) (dati no EU-SILC 2017)

	Vīrieši					Sievietes				
	Kopā	16–24	25–49	50–64	65+	Kopā	16–24	25–49	50–64	65+
Veselības pašvērtējums										
Labs un ļoti labs	49,9	85,3	67,5	29,2	12,3	39,7	85,8	64,4	24,5	7,8
Vidējs	36,1	12,7	27,2	52,6	50,3	41,0	85,8	64,4	24,5	48,3
Slikts un ļoti slikts	13,9	2,0	5,2	18,2	37,4	19,3	1,1	5,9	16,3	43,9
Hroniskās slimības, kaites										
Jā	36,9	12,8	20,7	49,8	74,5	47,4	12,7	23,1	55,0	81,9
Nē	63,1	87,2	79,3	50,2	25,5	52,6	87,3	76,9	45,0	18,1
Aktivitātes ierobežojumi										
Ir stipri ierobežojumi	8,8	2,0	3,7	9,7	24,7	11,8	1,2	2,8	9,9	27,8
Ir ierobežojumi	27,3	10,1	17,4	39,7	46,0	33,7	10,4	21,0	41,0	50,5
Nav ierobežojumu	63,9	87,9	78,9	50,6	29,3	54,5	88,5	76,2	49,1	21,7
Apstākļi, kas traucējuši pārbaudīties vai ārstēties										
Nevarēja to atļauties	37,6	41,3	32,2	42,2	39,2	47,3	42,9	43,8	55,1	44,7
Pārāk ilgi jāgaida uz pieņemšanu / rindas	12,7	22,0	8,1	16,1	13,2	13,0	18,8	16,6	11,8	10,7
Nevarēja izbrīvēt laiku	10,7	4,9	16,5	10,1	1,7	10,0	...	23,0	10,2	0,8
Pārāk tālu jābrauc / nav transportlīdzekļu	3,1	...	0,9	1,9	10,6	5,2	...	0,7	5,0	9,2
Bailes no ārstiem	2,6	...	2,5	2,2	3,8	1,7	...	1,4	...	3,3
Gribēja nogaidīt un paskatīties, vai ar laiku nekļūs labāk	30,4	31,8	35,8	26,7	25,4	17,1	32,1	12,2	13,9	21,7
Nezināja nevienu labu ārstu vai speciālistu	2,3	...	3,3	0,9	3,1	3,3	...	1,5	3,3	5,1
Citi iemesli	0,8	...	0,4	...	3	2,4	6,1	0,7	0,8	4,5

* Īpatsvaru kopsomma var atšķirties no 100% noapaļošanas dēļ; daudzpunkte nozīmē, ka trūkst datu vai arī tie ir apšaubāmi.

Avots: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde.

dzīves ilgumā. Šo atšķirību mazināšana, īpašu uzmanību vēršot uz maznodrošīnātām iedzīvotāju grupām, var būtiski uzlabot veselības rādītājus Latvijā, līdzīgi, kā tas ir noticis daudzās citās ES valstīs.

Nobeigums

Kaut gan paredzamais mūža ilgums Latvijā pieaug, tomēr paredzamie veselīgās dzīves gadi palielinās par to lēnāk. Tāpēc paredzamo veselīgās dzīves gadu īpatsvars jaundzimušo un 65 gadu vecumu sasniegušo mūža ilgumā pēdējo desmit gadu laikā ir samazinājies gan vīriešiem, gan sievietēm. Visticamāk, Latvijas Nacionālās attīstības plānā 2014.–2020. gadam (NAP2020) veselības jomā nospraustie stratēģiskie veselības mērķa rādītāji – paredzamie veselīgās dzīves gadi (vīriešiem attiecīgi 55–57, bet sievietēm 58–60 gadi) – netiks sasniegti. Maz ticams, ka līdz 2020. gadam paredzamais veselīgās dzīves ilgums palielināsies aptuveni par trīs gadiem. Turpmāk veselības aprūpes reformu gaitā jānovērš apstākļi, kas traucējuši pārbaudīt veselību vai ārstēties, un jāizskaidro iedzīvotājiem veselīga dzīvesveida un ārsta savlaicīga apmeklējuma priekšrocības.

Literatūra un avoti

- Cornia, G. A. and Panicià, R. (eds.) (2000): *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford University Press, pp. 280–302.
- CSP (2002) Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2002. Rīga.
- CSP (2018) Demogrāfija 2018. Statistisko datu krājums. Rīga.
- Eurostat tabulas [hlth_hlye], [hlth_silc_17], [demo_mlexpec] [<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (07.09.2018.)].
- Krumins, J., Usackis, U. (2000) The Mortality Consequences of the Transition to Market Economy in Latvia 1991–1995. In: *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. New York: Oxford University Press, pp. 280–302.
- Krūmiņš, J. (1993) *Iedzīvotāju mūža ilgums – tendences un palielināšanās problēmas*. Rīga: LU.
- Population-Europe, 2015. Convergence and Divergence in Health and Life Expectancy in the Three Baltic Countries. Policy Implications and Challenges. Population-Europe Event. Rīga: University of Latvia [<https://www.population-europe.eu/event-review/convergence-and-divergence-health-and-life-expectancy-three-baltic-countries> (21.10.2018.)].
- Sullivan, D. F. (1971) A Single Index of Mortality and Morbidity. *HSMHA Health Reports*, 86: 347–354.
- Taube, M., Vaskis, E., Nesterenko, O. (2018) *Can People Afford to Pay for Health Care? New Evidence on Financial Protection in Latvia*. WHO.
- United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Reports. Human Development Data. Life Expectancy Index [<http://hdr.undp.org/en/data> (15.09.2018.)].
- WHO (1984) The Uses of Epidemiology in the Study of the Elderly: Report of a WHO Scientific Group on the Epidemiology of Aging. Technical Report Series 706. Geneva.

IV. ledzīvotāju ģeogrāfiskā mobilitāte un to ietekmējošie faktori

18. Starptautiskā migrācija

Zaiga Krišjāne, Elīna Apsīte-Beriņa, Ģirts Burgmanis,
Sigita Šulca

Starpvalstu migrācija ir ietekmējusi iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas. Latvija no migrantu saņēmējvalsts padomju periodā ir kļuvusi par izceļošanas valsti. Tāpat ir mainījušās migrācijas formas un ģeogrāfija. Šajā nodaļā plašāk tiks aplūkota starpvalstu migrācija kopš 1991. gada, detalizētāk analizējot situāciju kopš 2004. gada, kad Latvija kļuva par ES dalībvalsti. Papildus tam tiks aplūktas pēdējo gadu atgriešanās migrācijas iezīmes (2014–2016).

Latvija 40 gadus pēc Otrā pasaules kara bija pievilcīgs galamērķis migrantiem no citiem PSRS reģioniem, tā piesaistīja ar darbvietām un augstāku dzīves līmeni. Migrācijas rezultātā tika būtiski izmainīta gan iedzīvotāju etniskā, dzimuma un vecuma struktūra, gan saimnieciskais profils, kas līdz ar centralizētās plānošanas ekonomikas sabrukumu kļuva nekonkurētspējīgs. Mūsdienās Latvija ir kļuvusi par emigrācijas valsti pašu iedzīvotājiem. Latvijā, tāpat kā citās ES jaunajās dalībvalstīs, novecojošais iedzīvotāju sastāvs un gados jaunu cilvēku izceļošana veicina iedzīvotāju depopulāciju. Šie procesi mazina izredzes uz pilnvērtīgu paudžu maiņu, kā arī sabiedrības atjaunotni, tādējādi neveicinot valsts izaugsmi.

1. Starpvalstu migrācijas formas un ģeogrāfija: no austrumiem uz rietumiem

Mūsdienās būtiski ir mainījusies izpratne par migrāciju, parādījušās jaunas formas un vairs nevar novilkt krasu robežu starp pagaidu migrāciju un pilnīgu pārcelšanos uz dzīvi citā valstī (Castles, 2002; Massey et al., 1993; Engbersen et al., 2013). Oficiālie statistikas dati šos procesus pilnībā neatspoguļo, jo tie balstās uz administratīvajos datu avotos reģistrētajiem faktiem.

Migrācijas statistika Latvijā tiek sagatavota atbilstoši divām Eiropas Padomes un Parlamenta regulām – Eiropas Parlamenta un Padomes Regulai (ES) Nr. 1260/2013 (2013. gada 20. novembris) par Eiropas demogrāfijas statistiku un Eiropas Parlamenta un Padomes Regulai (EK) Nr. 862/2007 (2007. gada 11. jūlijs) par Kopienas statistiku attiecībā uz migrāciju un starptautisko

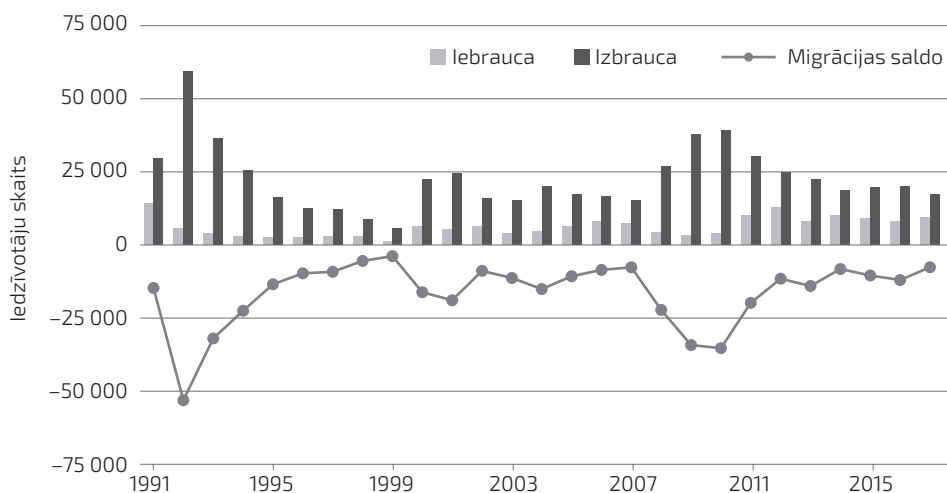
aizsardzību. Atbilstoši Regulā Nr. 1260/2013 2. panta definīcijās noteiktajam “pastāvīgā dzīvesvieta” ir vieta, kurā persona parasti pavada dienas atpūtas daļu, neņemot vērā īslaicīgu prombūtni izklaides, brīvdienu pavadīšanas, draugu un radnieku apciemošanas, darišanu, ārstniecības vai svētceļojumu nolūkā vismaz gadu. Attiecīgi par ilgtermiņa starptautiskajiem migrantiem tiek uzskatītas personas, kuras pārceļas uz pastāvīgu dzīvesvietu, šķērsojot valsts robežu.

Mūsdienās daudzi migranti neatbilst tradicionālajām migranta pazīmēm – uzturēšanās ilgums valstī ilgāk par gadu un pastāvīgās dzīvesvietas maiņa. Daudzi cilvēki, it īpaši deviņdesmitajos gados un pirmajos gados pēc ES paplašināšanās, izbrauca ar domu atgriezties pēc pāris mēnešiem vai gadiem un savu dzīvesvietas maiņu nedeklarēja (Krišjāne et al., 2007). Arī pētījumi citās valstīs norāda, ka cilvēki biežāk dodas uz ārvalstīm, it īpaši ekonomisku motīvu vadīti, uz neilgu laiku vai arī atkārtoti vairākas reizes, nevis pastāvīgi maina dzīvesvietu (Mansoor and Ouillin, 2007; Okolski, 2007; Hazans, Philips, 2010; Engbersen, Snel, 2013; Lang et al., 2015).

Darbā izmantoti Latvijas Republikas CSP dati par reģistrēto migrāciju, Eurostat, ārvalstu statistikas un citu institūciju dati, kā arī Latvijā un ārvalstīs dzīvojošo iedzīvotāju aptauju rezultāti.

Kopš 1990. gada sākuma migrācijas rezultātā Latvijā iedzīvotāju skaits ir samazinājies gandrīz par pusmiljonu (457 tūkst.). Starptautiskās ilgtermiņa migrācijas rezultātā iedzīvotāju skaits 2010.–2017. gadā samazinājās par 121,2 tūkst. (LR CSP, 2018).

Starptautisku migrāciju Latvijā kopš valstiskās neatkarības atjaunošanas (1991) var iedalīt vairākos posmos, ko iezīmēja gan sociālekonomiskie, gan arī politiskie procesi valstī.

18.1. attēls. Starptautisku migrācija Latvijā (LR CSP, 2018)

1.1. Starpvalstu migrācijas formas un ģeogrāfija pirms iestāšanās Eiropas Savienībā (20. gs. 90. gadi un 21. gs. sākums)

90. gadu sākums iezīmējās ar migrāciju austrumu virzienā, jo bijušās PSRS postpadomju telpā migrācija starp republikām ieguva starpvalstu statusu. Šis pārmaiņas atspoguļojās arī migrācijas plūsmās. Par dominējošo kļuva izceļošana no valsts, migrācijas plūsmas bija virzītas austrumu virzienā uz NVS valstīm. No Latvijas izbrauca tie cilvēki, kas bija saistīti ar padomju pārvaldes aparātu un padomju karaspēku, kā arī Latvijas industrializācijas rezultātā no bijušās Padomju Savienības reģioniem brīvprātīgi rekrutētie un uz darbu nosūtītie. Latvijas iedzīvotāji šajā periodā visvairāk izceļoja uz Krieviju un Baltkrieviju, Ukrainu un Vāciju.

Kopš 90. gadu vidus ir iezīmējusies arī migrācijas virziena maiņa no ilgu laiku dominējošās nu jau postpadomju telpas (no austrumiem) uz rietumiem. Latvija no imigrācijas zemes bija kļuvusi par emigrācijas valsti.

1.2. Starpvalstu migrācijas formas un ģeogrāfija pēc Eiropas Savienības paplašināšanās

Būtiskas izmaiņas migrācijas plūsmās ienes Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā 2004. gada 1. maijā. Tā pavēra daudz plašākas iespējas migrācijai, bet īpaši – brīvai darbaspēka kustībai. Sākotnēji šādas iespējas jaunajām ES dalībvalstīm (ES-8) piedāvāja tikai 3 no 15 t. s. vecajām ES dalībvalstīm (ES-15): Lielbritānija, Īrija un Zviedrija. Kā pēdējās 2011. gadā ierobežojumus Latvijai un parējām ES-8 dalībvalstīm atcēla Vācija un Austrija.

Nozīmīgākās migrācijas plūsmas kopš 2004. gada bija uz Lielbritāniju un Īriju. Īpaši strauji ārvalstīs dzīvojošo Latvijas iedzīvotāju kopiena veidojās Īrijā (skat. V nodaļu).

Būtiski migrācijas procesus ietekmēja 2008. gada globālā ekonomiskā krīze. Ekonomiskās lejupslīdes rezultātā Latvijas iekšzemes kopprodukts kritās par 15%, ļoti strauji pieauga bezdarbs visos valsts reģionos. Tas savukārt veicināja emigrācijas pieaugumu. Tāpēc šim periodam ir svarīgi pievērst uzmanību, analizējot starpvalstu migrācijas procesus.

Pēckrīzes periodā, uzlabojoties ekonomiskajai situācijai, arī migrācijas apjomi sāk stabilizēties (18.1. attēls).

Lai plašāk raksturotu Latvijas starpvalstu migrācijas iezīmes pēc iestāšanās ES, iedalīsim periodu kopš 2004. gada trīs posmos. Lai raksturotu šos periodus, izmantota 2016. gadā maijā veiktā piecās ārvalstīs (Lielbritānijā, Īrijā, Vācijā, Zviedrijā un Norvēģijā) dzīvojošo Latvijas iedzīvotāju aptauja. Respondenti tika iedalīti pēc ierašanās laika minētajās valstīs: ES paplašināšanās posms līdz ekonomiskajai krīzei (2004–2007), ekonomiskās krīzes posms (2008–2012) un posms pēc ekonomiskās krīzes (2013–2016). Izvērtējumam

izmantots t. s. atgrūšanās un pievilkšanās (*push and pull*) migrācijas modelis, kas parāda, kādi apstākļi izraisa izceļošanu no valsts un kādi savukārt piesaista migrantus galamērķa valstī (Lee, 1966). Šajā pētījumā minētā modeļa pamatā izmantoti migrācijas motīvi.

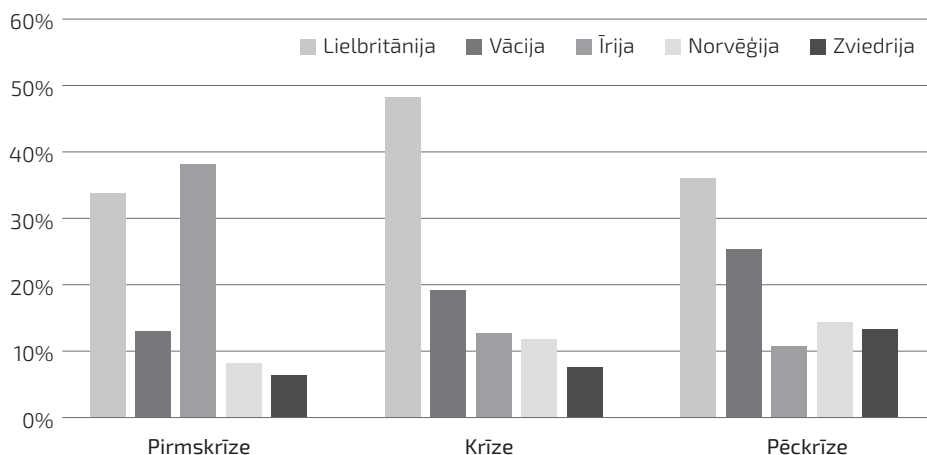
Papildus tam izceltie periodi labi raksturo migrācijas plūsmu ģeogrāfiju un motīvus.

Ģeogrāfija

Pirmos gadus pēc ES paplašināšanās nozīmīgākie galamērķi bija Lielbritānija un Īrija. Globālās ekonomiskās krīzes periodā izteikti sāk dominēt Lielbritānija, samazinās izbraukušo skaits uz Īriju, jo arī šo valsti skar ekonomiskā lejupslīde. Šajā periodā daudzi Latvijas iedzīvotāji dodas uz Vāciju, it īpaši kopš 2011. gada maija, kad šajā valstī vairs nav nepieciešamas darba un uzturēšanās atļaujas astoņu ES jauno dalībvalstu (ES-8) pilsoņiem. Pēckrīzes periodā par nozīmīgāko galamērķi paliek Lielbritānija, bet būtiski ir augusi migrācijas plūsma uz Vāciju, kā arī Norvēģiju, savukārt ir mazinājusies uz Īriju. Migrācijas plūsmu ģeogrāfija atspoguļojas arī respondentu sadalījumā (18.2. attēls).

Migrācijas motīvi

Ārvalstīs dzīvojošie Latvijas iedzīvotāji visbiežāk kā svarīgākos motīvus izceļošanai no valsts pēc ES paplašināšanās norādījuši zemu atalgojumu (28,6%), darba perspektīvu trūkumu Latvijā un nespēju veikt ikmēneša maksājumus. Zemais atalgojums ir visbiežāk minētais iemesls aizbraukšanai no Latvijas pēc ES paplašināšanās un pēckrīzes periodā, bet atšķiras to pieminēšanas biežums respondentu atbildēs (sākotnēji to min 24,4%, bet pēckrīzes periodā – jau 34,5%). Salīdzinot izceļošanas motīvus šajos trīs periodos, redzam katram

18.2. attēls. Respondentu sadalījums pēc dzīvesvietas un ierašanās perioda ārvalstīs

periodam raksturīgas iezīmes. Sākotnējā posmā izbraukšanu no valsts noteica zemais iedzīvotāju ienākumu līmenis. Tāpat tiek minēti dažādi ģimenes apstākļi. Salīdzinoši mazāk respondenti runā par nespēju veikt gan ikdienas maksājumus, gan arī kredītmaksājumus. Krīzes periodā dubultojās respondentu atbilžu skaits, kurās minēta darbavietas likvidācija (attiecīgi 8,3% un 16%). Tāpat būtiski pieaudzis to cilvēku skaits, kuri nespēj nokārtot kredītsaistības un tāpēc bija spiesti emigrēt. Šo procesu pastiprināja hipotekārās kredīvēšanas pieaugums mājokļa iegādei. Sākoties ekonomiskajai krīzei, daudzi jauno mājokļu īpašnieki zaudēja darbu un bija spiesti doties uz ārzemēm, lai varētu veikt kredītmaksājumus. Visbiežāk minētais iemesls ekonomiskās krīzes periodā ir darba perspektīvu trūkums Latvijā. Pēc krīzes periodā savukārt visbiežāk tiek minēts zemais atalgojums un darba iespējas Latvijā, kā arī nespēja veikt ikdienas maksājumus (18.1. tabula).

Kopumā Latvijas iedzīvotāji kā nozīmīgāko piesaistes motīvu ārvalstīs min lielākas atalgojuma iespējas (46,6%). Tas ir visbiežāk nosauktais iemesls visos trīs posmos. Ekonomiskās krīzes periodā šo motīvu ir norādījis katrs otrais

18.1. tabula. Atgrūdošie iemesli, kas pamudināja aizbraukt

Izstumjošie apstākļi (faktori)	Pirms krīzes	%	Krīzes	%	Pēc krīzes	%	Kopā	%
Darbavietas likvidācija	61	8,3	155	16	77	9	293	11,4
Nespēja segt kredītmaksājumus	60	8,1	132	13,6	117	13,7	309	12,0
Nespēja veikt ikmēneša maksājumus	156	21,1	258	26,6	240	28	654	25,5
Zems atalgojums	180	24,4	258	26,5	296	34,5	734	28,6
Darba perspektīvu trūkums Latvijā	153	20,7	294	30,3	253	29,5	700	27,3
Ģimenes apstākļi	179	24,2	243	25	212	24,7	634	24,7
Neskaidrība/nedrošība par nākotni	176	23,8	247	25,4	199	23,2	622	24,2

18.2. tabula. Piesaistes iemesli, kas pamudināja doties uz ārvalstīm

Piesaistošie faktori	Pirms krīzes	%	Krīzes	%	Pēc krīzes	%	Kopā	%
Ģimenes apstākļi	204	27,6	301	31,0	258	30,1	763	29,7
Augstāks atalgojums ārvalstīs	329	44,5	434	44,7	429	50,1	1192	46,4
Labāki darba apstākļi ārvalstīs	250	33,8	386	39,8	319	37,2	955	37,2
Karjeras un izaugsmes iespējas	136	18,4	287	29,6	193	22,5	616	24
Peļņa konkrētam mērķim	205	27,7	259	26,7	276	32,2	740	28,8
Svešvalodu apgušana	124	16,8	157	16,2	146	17	427	16,6
Jauna dzīves pieredze	148	20,0	183	18,8	197	23	528	20,6

respondents (50,1%), kurš bija devies uz ārzemēm šajā periodā. Tāpat respondenti norāda, ka ārvalstīs pievilcīgāki ir labāki darba apstākļi. Visos aplūkotos posmos svarīga ir ģimenes motīva loma. Krīzes periodā kā svarīgs motīvs tiek minētas peļņas iespējas konkrētam mērķim – kreditmaksājumiem. Nozīmīgas ir arī karjeras un izaugsmes iespējas un jaunas dzīves pieredzes gūšana. Šie faktori gan norāda, ka papildus ekonomiskajai un ģimenes migrācijai iezīmējas arī t. s. dzīvesveida migrācija (King, 2018), gan parāda transnacionālas migrācijas iezīmes (King, 2012).

2. Emigrācija un atgriešanās Latvijā

Reģistrētās starpvalstu migrācijas dati liecina, ka pēdējos gados visvairāk izceļo no Rīgas, Pierīgas un Latgales reģiona. Izbraucēju vidū nedaudz augstāks ir vīriešu īpatsvars (56,1%), t. sk. 2014.–2016. gadā (54,8%). Šajā periodā visos reģionos dominējošā izceļotāju vecumgrupa bija 25–34 gadi, ieskaitot visaugstāko šīs vecumgrupas īpatsvaru Latgalē (33,8%). Rīgā un Pierīgā salīdzinoši augsts ir emigrantu īpatsvars vecumā no 35 līdz 44 gadiem. Savukārt Kurzemē, Vidzemē, Latgalē un Zemgalē augsts ir gados jaunāku izbraucēju īpatsvars vecumgrupā no 15 līdz 24 gadiem. Tas parāda, ka salīdzinoši daudz jauniešu no šiem reģioniem pēc izglītības iegūšanas uzreiz dodas uz ārzemēm un ka ir izveidojies jauns migrācijas plūsmu modelis – iedzīvotāji no reģioniem dodas ne tikai uz galvaspilsētu vai valsts centrālo daļu, bet arī uz ārzemēm.

18.3. tabula. Emigrantu profils Latvijas reģionos 2014.–2016. gadā (procentos) (izveidots, izmantojot LR CSP datus)

Pazīme	Raksturojums	Emigrācijas reģions						X ²
		RĪGA	PIERĪGA	LATGALE	ZEMGALE	KURZEME	VIDZEME	
Dzimums	Vīrietis	51,3%	56,1%	52,3%	51,2%	53,2%	55,3%	83,673**
	Sieviete	48,7%	43,9%	47,7%	48,8%	46,8%	44,7%	
Vecums	0–14	11,5%	13,2%	13,5%	13,4%	12,9%	11,2%	152,961**
	15–24	18,8%	18,5%	19,7%	18,5%	19,4%	20,0%	
	25–34	30,3%	26,1%	33,8%	30,8%	31,3%	31,6%	
	35–44	18,4%	21,3%	15,5%	16,6%	16,2%	15,7%	
	45–59	17,2%	18,4%	13,7%	16,1%	15,9%	18,1%	
	60+	7,0%	5,0%	3,9%	4,5%	4,3%	3,4%	

Piezīme: Hī kvadrāta (X²) kritērijs statistiski nozīmīgs pie ** p < 0,01.

Latvijas iedzīvotāji ne tikai aizbrauc no valsts, bet arī atgriežas. 2016. gadā veiktā Latvijas iedzīvotāju aptauja liecina, ka 14,3% respondentu ir migrācijas pieredze. Viņi kopš Latvijas iestāšanās ES vismaz 3 mēnešus ir dzīvojuši ārvalstīs, bet 5,8% ir uzturējušies ārzemēs vairākas reizes.

Dati par reģistrēto starpvalstu migrāciju parāda, ka valstī iebraukušo vidū 2014.–2016. gadā vairāk nekā 60% ir personas, kuras ir Latvijas valstspiederīgie (Latvijas pilsoņi vai nepilsoņi vai arī dzimuši Latvijā), kādu laiku dzīvojušas ārzemēs un imigrējušas uz Latviju (LR CSP). Šajā periodā tādu personu ir 17 900. Aplūkojot reģionālo sadalījumu, redzams, ka 33,4% no viņiem atgriezās Rīgā, 16% – Pierīgā, 15,8% – Latgalē, 12,9% – Kurzemē, 12% – Zemgalē, bet vismazāk – 9,8% – Vidzemē. Gan valstī kopumā, gan reģionos remigrantu vidū dominē vīrieši, to reģionālajā sadalījumā vērojamas statistiski būtiskas atšķirības (18.4. tabula). Visos reģionos dominējošo remigrantu grupa ir vecumā no 25 līdz 34 gadiem, Vidzemē šī grupa veido gandrīz 1/3 (32,1%) no visu atgriezušos skaita. Salīdzinoši augsts atgriezušos skaits visos reģionos ir arī bērniem vecumā līdz 14 gadiem. Tas liecina, ka atgriežas ģimenes ar bērniem. 15–24 gadus vecu remigrantu īpatsvars ir lielāks Kurzemē un Vidzemē, bet zemāks Rīgā un Pierīgā. Savukārt Rīgā ir augstāks gados vecāku remigrantu īpatsvars (9,8%), bet salīdzinoši zemākais tas ir Vidzemē un Latgalē (attiecīgi 5,9%).

Attiecinot emigrantu skaitu (2014–2016) pret perioda vidējo iedzīvotāju skaitu novados un republikas pilsētās, redzams, ka 28 administratīvi

18.4. tabula. Remigrantu profils Latvijas reģionos 2014.–2016. gadā (procentos) (izveidots, izmantojot LR CSP datus)

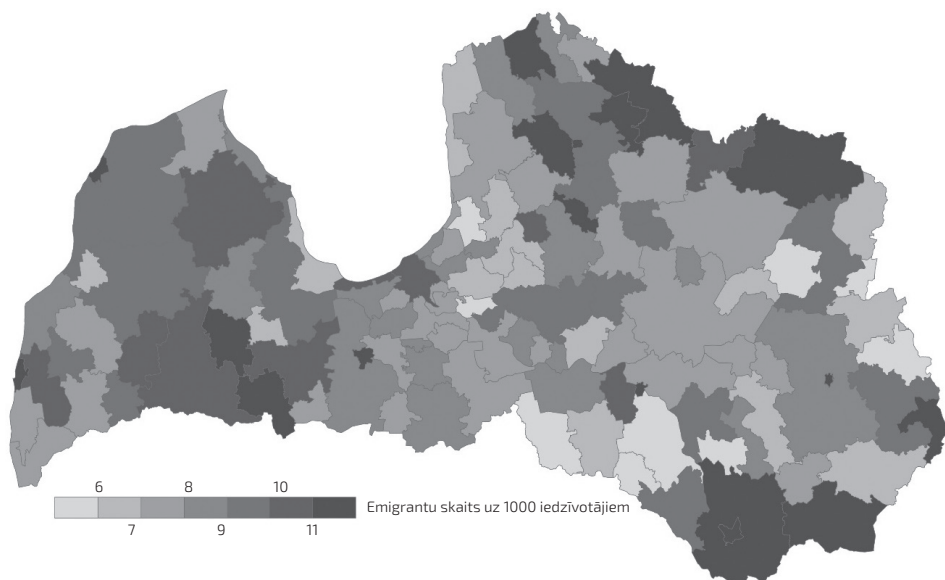
Pazīme	Raksturojums	Remigrācijas reģions						X ²
		RĪGA	PIERĪGA	LATGALE	ZEMGALE	KURZEME	VIDZEME	
Dzimums								
	Vīrietis	53,7%	54,7%	59,9%	57,3%	53,9%	56,5%	36,256**
	Sieviete	46,3%	45,3%	40,1%	42,7%	46,1%	43,5%	
Vecums								
	0–14	20,3%	25,6%	23,6%	25,7%	23,1%	23,3%	152,961**
	15–24	5,6%	6,1%	7,0%	7,0%	7,4%	7,3%	
	25–34	28,3%	27,6%	31,1%	29,6%	29,6%	32,1%	
	35–44	18,1%	16,1%	15,3%	14,8%	14,5%	15,9%	
	45–59	17,9%	16,2%	17,1%	15,6%	17,9%	15,4%	
	60+	9,8%	8,3%	5,9%	7,3%	7,4%	5,9%	

Piezīme: Hī kvadrāta (x²) kritērijs statistiski nozīmīgs pie ** p < 0,01.

teritoriālajās vienībās emigrantu skaits bijis vismaz 10 promiles (18.3. attēls), t. sk. visās republikas pilsētās. Tāpat augsta emigrācijas intensitāte promilēs novērota atsevišķos novados Igaunijas pierobežā (Strenču, Valkas, Mazsalacas, Alūksnes, Apes novadā), Lietuvas pierobežā (Auces, Saldus novadā), Baltkrievijas pierobežā (Daugavpils, Krāslavas novadā) un Krievijas pierobežā (Zilupes novadā). Zemāka emigrācijas intensitāte ir lauku pašvaldībās, kas atrodas tuvāk republikas pilsētām un kam raksturīgs neliels iedzīvotāju skaits. Lielai daļai šo pašvaldību iedzīvotāju darbavietas nodrošina tuvumā esošās republikas pilsētas. Izteikti tas redzams Jelgavas, Rēzeknes, Jēkabpils un Liepājas gadījumā, kamēr Daugavpils, Valmieras un Ventspils tuvumā esošajām atsevišķām pašvaldībām raksturīgā emigrācijas intensitāte ir augstāka par 10 promilēm.

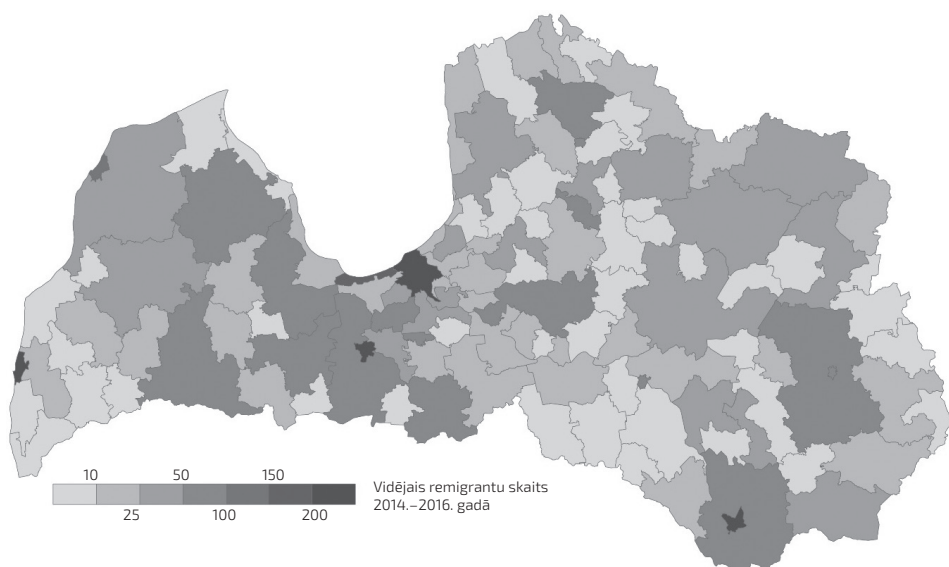
No visām republikas pilsētām Rīgai, kas Latvijas mērogā tiek raksturota kā ekonomisko un sociālo aktivitāšu centrs, raksturīgi viszemākie emigrācijas rādītāji. Arī apkārtesošajām pašvaldībām rādītāji ir salīdzinoši zemi. Tas skaidrojams ar darbavietu nodrošinājumu galvaspilsētā, kas piedāvā alternatīvu starpvalstu migrācijai.

Lielākais remigrantu skaits laika posmā no 2014. līdz 2016. gadam ir atgriezies Rīgā (18.4. attēls) – vairāk nekā 1800 iedzīvotāju vidēji gadā. Vidēji 200–400 remigrantu gadā atgriezušies citās Latvijas republikas pilsētās – Daugavpilī (371), Liepājā (257) un Jelgavā (218). Tikmēr Jūrmalā un Ventspilī remigrantu skaits šajā periodā bijis attiecīgi 155 un 105 remigranti vidēji gadā.

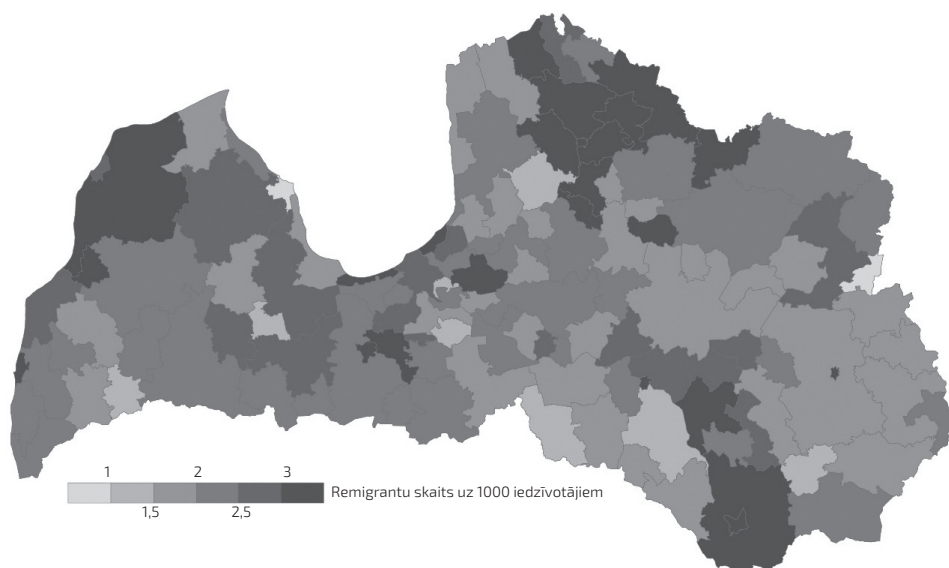
18.3. attēls. Starpvalstu emigrācijas rādītāji Latvijā 2014.–2016. gadā (promilēs, vidēji gadā)

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

18.4. attēls. Vidējais remigrantu skaits Latvijas pašvaldībās 2014.–2016. gadā

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

18.5. attēls. Remigrantu skaits Latvijas pašvaldībās uz 1000 iedzīvotājiem attiecībā pret vidējo iedzīvotāju skaitu novados no 2014. līdz 2016. gadam (promilēs, vidēji gadā)

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

No novadiem augstākie remigrācijas rādītāji raksturīgi tām pašvaldībām, kas ietver pilsētas, kuras darbojas kā lokālas nozīmes ekonomiskie un darbvietu nodrošinājuma centri. Izteiktākie piemēri ir Talsu, Tukuma un Ogres novads, kas ietver reģionālas nozīmes centrus. Turklāt Tukuma un Ogres novads atrodas netālu no Rīgas.

Kopumā augstākie remigrācijas rādītāji raksturīgi teritorijām ar lielāku iedzīvotāju skaitu, kurās ir augstāks darbavietu piedāvājums un ekonomiskā aktivitāte.

Attiecinot remigrantu skaitu pret iedzīvotāju skaitu pašvaldībās, iespējams saskatīt līdzīgas iezīmes, kā analizējot kopējo remigrantu skaitu novados, tomēr atšķirīgas ir lauku teritorijas, kur intensitāte ir visaugstākā. Kartē ar augstākajiem rādītājiem izceļas, pirmkārt, republikas pilsētas, otrkārt, lauku pašvaldības, kas atrodas netālu no atsevišķām republikas pilsētām. No pilsētām augstākie rādītāji ir Daugavpiliņ, Jelgavai, Liepājai, Valmierai, Jēkabpiliņ un Rēzeknei. Interesanti, ka augsti remigrācijas rādītāji ir vairākos novados, kas atrodas Ventspils, Valmieras, Daugavpils un Jēkabpils tuvumā. Līdzīga situācija redzama arī, izvērtējot emigrācijas rādītājus (18.5. attēls). Tas ļauj secināt, ka šajās pilsētās vienlaikus ir augsti gan emigrācijas, gan remigrācijas rādītāji.

Migrācijas globālais raksturs iezīmē vēl vienu jaunu tendenci, kas saistīta ar jaunas pieredzes un zināšanu gūšanu. Atgriežoties izceļojušie bagātina vietējo darbaspēku ar gūto pieredzi un jaunām iemaņām, kaut arī dažkārt tās nav savā, bieži vien augstāk kvalificētā profesijā. Te redzams t. s. izglītotu, kvalificētu iedzīvotāju pieplūdums un aprites (*brain gain and brain circulation*) process. Protams, jāakcentē tas, ka notiek arī kvalificētu speciālistu aizplūšanas (*brain drain*) process, kad daudzi izglītoti cilvēki aizbrauc no valsts. Pētījumā iegūtos rezultātus apstiprina arī citi pētījumi Latvijā un ārvalstīs (skat. Lulle u. c., 2006; Eglīte u. c., 2006; Williams, 2006; Engbersen et al., 2013; Mieriņa u. c., 2015).

Nobeigums

Emigrācija no Latvijas dažādos periodos 21. gadsimta sākumā norāda uz daudzveidību un migrācijas plūsmās iesaistīto iedzīvotāju grupu dažādību. Nereti emigrācija no Latvijas un iesaistīšanās darba tirgū citviet, īpaši ekonomisko satricinājumu un nestabilitātes periodā, ir bijušas plaši izmantotas stratēģijas Latvijas iedzīvotāju vidū (McCollum et al., 2017). Savukārt atpakaļmigrācija Latvijai ir vērtīgs ieguvums cilvēkkapitāla atgūšanā, valsts kopējā un reģionu attīstībā, kā arī turpmākā valsts atjaunošanā. Atgriešanās migrācijas potenciāla veicināšana Latvijā saistāma ar valsts un privātām iniciatīvām, it īpaši apstākļos, kad atpakaļmigrācijas tendences pastiprina politiskā un ekonomiskā nestabilitāte citviet Eiropā.

Literatūra un avoti

- Castles, S. (2002) Migration and Community Formation under Conditions of Globalization. *International Migration Review*, 36 (4): 1143–1168.
- Eglīte, P., Markausa, I., Pavlina, I., Brants, M. (2006) Brīvprātīgā prombūtne no Latvijas pēc pievienošanās ES. Darbiem un atpūtai veltītais laiks 2003. g. *Apcerējumi par Latvijas iedzīvotājiem*, 12: 7–57.
- Engbersen, G. B. M., Leerkes, A. S., Grabowska-Lusinska, I., Snel, E., Burgers, J. P. L. (2013) On the Differential Attachments of Migrants from Central and Eastern Europe: A Typology of Labour Migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39 (6): 959–981. Doi: 10.1080/1369183X.2013.765663.
- Engbersen, G., Snel, E. (2013) Liquid Migration: Dynamic and Fluid Patterns of Post-accession Migration flows. In: Glorius, B., Grabowska-Lusinska, I., Kuvik, A. (Eds.) *Mobility in transition: Migration Patterns after EU Enlargement*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 21–40.
- Hazans, M., Philips, K. (2010) The Post-Enlargement Migration Experience in the Baltic Labor Markets. In: Kahanec, M. and Zimmermann, K. F. (eds.). *EU Labor Markets After Post-Enlargement*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 255–301.
- King, R. (2012) Geography and Migration Studies: Retrospect and Prospect. *Population, Space and Place*, 18 (2): 134–153.
- King, R. (2018) Theorising new European youth mobilities. *Population, Space and Place*, 24 (1).
- Krišjāne, Z., Eglīte, P., Bauls, A., Lulle, A., Bērziņš, M., Brants, M., Cunska, Z., Ģeodovska, I., Ivbulis, B., Krūzmētra, Z., Kūle, L., Markausa, I. M., Niklass, M., Pavlina, I., Titova, N., Vanaga, S., Vilciņš, A., Zariņa, I. B. (2007) *Darbspēka ģeogrāfiskā mobilitāte*. Rīga: LU, Labklājības ministrija.
- Lang, T., Glorius, B., Nadler, R., Kovács, Z. (Eds.) (2016) *Return Migration and Regional Development in Europe*. Palgrave Macmillan UK.
- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde (LR CSP). Demogrāfiskie rādītāji, dati par migrāciju.
- Lee, E. (1966) A Theory of Migration. *Demography*, 3 (1): 47–57 [<http://www.jstor.org/stable/2060063>].
- Lulle, A., Indāns, I., Laizāne-Jurkāne, M., Znotiņa, L. (2006) *Latvija un brīva darbspēja kustība: Īrijas piemērs*. Rīga: Valsts prezidentes kancelejas Stratēģiskās analīzes komisija, 29 lpp.
- Mansoor, A., Ouillin, B. (eds.) (2007) Migration and Remittances: Eastern Europe and the Former Soviet Union. In: *Publication of the World Bank*. Washington.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3): 431–466.
- McCollum, D., Apsite-Berina, E., Berzins, M., Krisjane, Z. (2017) Overcoming the Crisis: the Changing Profile and Trajectories of Latvian Migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43 (9): 1508–1525.
- Mierīņa, I. (red.) (2015) *Latvijas emigrantu kopienas: cerību diaspora*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Okolski, M. (2007) Europe in Movement: Migration from/to Central and Eastern Europe. In: *Proceedings of the Central European Forum for Migration Research (CEFMR)*. Warsaw.
- Williams, M. A. (2006) Lost in Translation? International Migration, Learning and Knowledge. *Progress in Human Geography*, 30 (5): 588–607.

19. Iedzīvotāju izvietojuma un iekšzemes migrācijas reģionālās atšķirības

Māris Bērziņš, Jānis Krūmiņš, Margarita Kairjaka, Toms Skadiņš

Ievads

Iedzīvotāju pārvietošanās mūsdienās kļuvusi ļoti daudzveidīga, un tās komplekso raksturu apzīmē jēdziens “ģeogrāfiskā mobilitāte”. Iekšzemes migrācija ir nozīmīga mobilitātes forma, jo katru gadu no vienas administratīvās teritorijas uz citu pārceļas ievērojams skaits Latvijas iedzīvotāju. Dzīvesvietas maiņa neizbēgami ietekmē citus demogrāfiskos procesus, jo tās rezultātā mainās iedzīvotāju sastāvs un izvietojums. Valsts apdzīvojuma sistēmas un reģionālās attīstības kontekstā iekšzemes migrācijas plūsmu struktūrai ir ļoti būtiska nozīme. Tā atklāj dažādu teritoriju novietojuma īpatnības, sociālekonomiskās attīstības pakāpi un dzīves vides pievilcības aspektus. Kopš valsts neatkarības atjaunošanas iedzīvotāju ataudzes un migrācijas procesu mijiedarbību raksturo jauns demogrāfiskās attīstības posms. To raksturo ne tikai ilgstošs iedzīvotāju skaita sarukums un ar to saistītās izmaiņas iedzīvotāju sastāvā, bet arī reģionālas pārmaiņas iedzīvotāju izvietojumā un apdzīvojumā.

Šajā monogrāfijas nodaļā pētītas iedzīvotāju izvietojuma un iekšzemes pārvietošanās reģionālās atšķirības, analizējot tādus rādītājus atsevišķos gados divas dekādes garā laika posmā (1996–2016), kuri raksturo migrācijas procesus. Pētījumam izmantoti CSP apkopotie reģistrētās iekšzemes migrācijas dati un Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju aptaujas rezultāti (tā veikta 2016. gada sākumā VPP projekta vajadzībām). Latvijā migrācijai ir sevišķa loma iedzīvotāju skaita pieaugumā un samazinājumā. Starptautu migrācijas virzienmaiņas rezultātā relatīvi īsā laikā Latvija no imigrācijas valsts ir kļuvusi par izceļošanas zemi. Intensīva iedzīvotāju izceļošana bija vērojama 20. gs. 90. gadu sākumā pēc neatkarības atjaunošanas, kā arī pēc Latvijas pievienošanās ES 2004. gadā un nesenās ekonomiskās krīzes laikā pēc 2008. gada. Turpretī iekšzemes migrācija nav saistīta ar darbaspēka un jauniešu aizplūšanu no Latvijas, bet raksturo pārmaiņas apdzīvojuma sistēmā un iedzīvotāju izvietojumā. Līdzīgi starptautu migrācijai, pārvietošanās valsts robežās arī ietekmē virkni procesu, kas saistīti ar sabiedrības atjaunošanos un iedzīvotāju demogrāfisko uzvedību.

Iedzīvotāju izvietojums un skaita pārmaiņas Latvijas reģionos

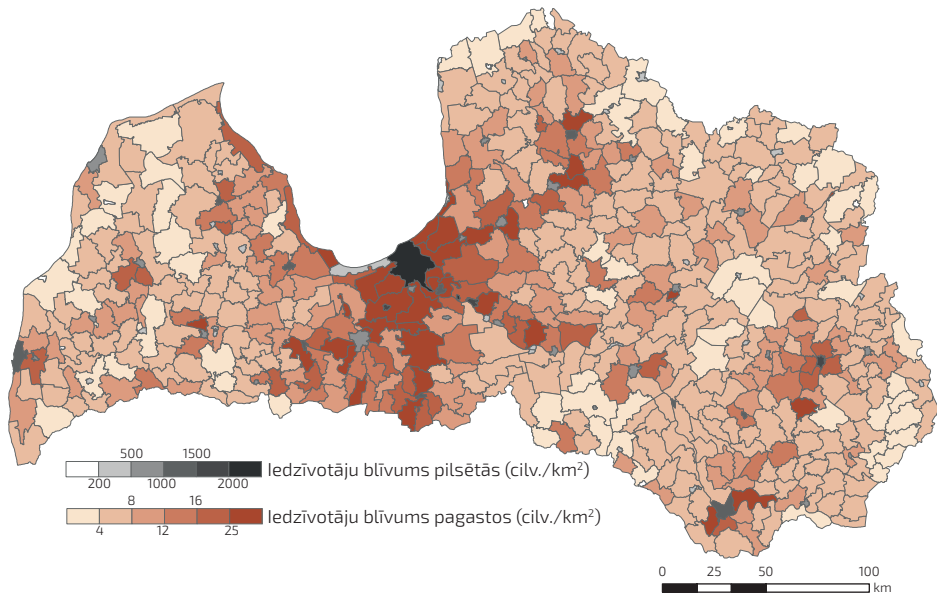
Iedzīvotāju skaitu un izvietojumu nosaka dažādu politisko, sociālekonomisko un demogrāfisko apstākļu pārmaiņas laika gaitā, savstarpējā mijiedarbība un ģeogrāfiskās atšķirības. Katras valsts, reģiona vai citu teritoriālā iedalījuma vienību iedzīvotāju skaits mainās dabiskās kustības un pārrobežu pārvietošanās jeb migrācijas rezultātā. Turklāt iedzīvotāju izvietojums un skaita dinamika ir būtiski rādītāji, kas raksturo valsts apdzīvojuma sistēmu. Visbiežāk uzlūkots ir pilsētās un laukos dzīvojošo cilvēku sadalījums. Latvijā 2018. gada sākumā pilsētu teritorijas aizņēma aptuveni 2% valsts teritorijas, bet tajās dzīvoja 68% iedzīvotāju. Turklāt gandrīz puse pilsētnieku jeb 48% dzīvo galvaspilsētā. Rīgā ir arī augstākais iedzīvotāju blīvums. Vidējais iedzīvotāju blīvums Latvijas teritorijā 2016. gadā bija 30 cilvēki uz km². Divdesmit gadu periodā kopš 1996. gada tas ir samazinājies visos statistiskajos reģionos, izņemot Pierīgu. Tāpat par valsts vidējo rādītāju augstāks iedzīvotāju blīvums ir ne tikai apdzīvojuma centros – pilsētās un lielākajos ciemos, bet arī Pierīgas statistiskajā reģionā.

Latvijas teritorijas sadalījums sešos statistiskajos reģionos ir samērā viendabīgs, ja neskaita galvaspilsētu Rīgu. Tā aizņem tikai 0,5% valsts teritorijas, bet galvaspilsētā dzīvo aptuveni trešdaļa visu iedzīvotāju. No pārējiem reģioniem vislielāko īpatsvaru teritorijas platības ziņā aizņem Vidzeme, bet vismazāko – Pierīgas statistiskais reģions. Attiecīgi mazākais iedzīvotāju skaits un zemākais apdzīvojuma blīvums gan 1996., gan 2016. gadā bija Vidzemes reģionā (19.1. tabula). Valsts un reģionu iedzīvotāju skaitam sarūkot, mainās arī iedzīvotāju blīvuma rādītāji. Iedzīvotāju blīvuma izmaiņas valsts statistiskajos reģionos liecina par nozīmīgu iedzīvotāju skaita sarukumu ārpus Rīgas un

19.1. tabula. Latvijas teritorijas sadalījums statistiskajos reģionos, to platība, iedzīvotāju blīvums un gada vidējais iedzīvotāju skaits 1996. un 2016. gadā

Statistiskais reģions	Platība		Iedzīvotāju blīvums, cilv./km ²		Gada vidējais iedzīvotāju skaits	
	km ²	%	1996	2016	1996	2016
Latvija	64 573	100,0	38	30	2 490 765	1 959 537
Rīga	304	0,5	2684	2104	821 180	640 527
Pierīga	10 135	15,7	36	36	364 455	365 650
Vidzeme	15 245	23,6	17	13	263 575	193 896
Kurzeme	13 607	21,1	25	18	339 552	248 702
Zemgale	10 732	16,6	28	22	302 397	237 387
Latgale	14 550	22,5	27	19	399 606	273 375

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

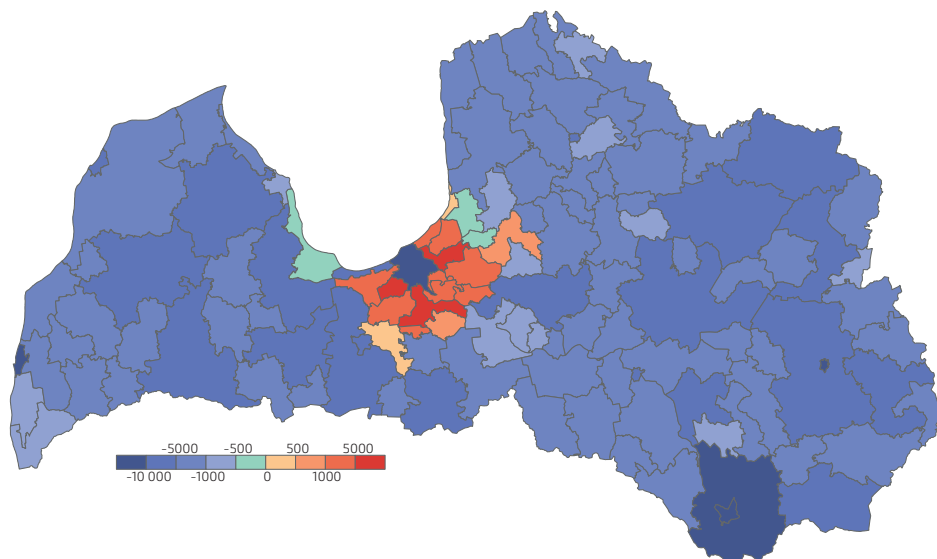

19.1. attēls. Pastāvīgo iedzīvotāju blīvums teritoriālajās vienībās Latvijā 2018. gada sākumā (cilv./1 km²)

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

Pierīgas. Vidējais iedzīvotāju blīvums ES valstīs pārsniedz 100 cilvēkus uz km². Igaunijā, Somijā un Zviedrijā ir zemāki iedzīvotāju blīvuma rādītāji, nekā tas ir Latvijā (Eurostat, 2016).

Demogrāfiskā attīstība Latvijā norit nevienmērīgi dažādās teritoriālā iedalījuma vienībās. Ilgstošs iedzīvotāju skaita sarukums turpat trīsdesmit gadu garumā būtiski ietekmē iedzīvotāju izvietojumu un blīvumu ne tikai reģionos, bet arī pašvaldībās. Salīdzinoši augsta iedzīvotāju koncentrācija saglabājas plašākā apkārtnē ap galvaspilsētu, kā arī citu republikas un lielāko novadu pilsētu tuvumā (19.1. attēls). Tā ir raksturīga iedzīvotāju izvietojuma un apdzīvojamības attīstības iezīme ne tikai Latvijā. Suburbanizācijas rezultātā daudzviet Eiropā ap lielākām un mazākām pilsētām veidojas piepilsētas apdzīvojamības zona ar augošu iedzīvotāju skaitu. Ārpus blīvi apdzīvotām teritorijām augstāka iedzīvotāju koncentrācija ir Rīgas jūras līča piekrastē, bet ievērojami retāk apdzīvotas ir teritorijas valsts pierobežā un no apdzīvojamības centriem attālākos pagastos. Iedzīvotāju skaita un apdzīvojamības blīvuma izmaiņas būtiski ietekmē arī iekšzemes migrācijas plūsmu struktūra. Latvijā cilvēku pārvietošanās starp administratīvajām teritorijām ir vērsta no attālākiem valsts reģioniem uz centru – galvaspilsētu un tās apkārtni, kā arī no Rīgas uz tuvākajām Pierīgas reģiona pašvaldībām. Ģeogrāfiski tas uzskatāmi parādās, aplūkojot pastāvīgo iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijas pašvaldībās. Vislielākais iedzīvotāju skaita pieaugums

19.2. attēls. Pastāvīgo iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijas pašvaldībās no 1996. līdz 2016. gadam

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

vērojams pašvaldībās, kas robežojas ar Rīgu. Turpretī visvairāk pastāvīgo iedzīvotāju skaits sarucis galvaspilsētā un pārējās republikas pilsētās, kā arī attālākos novados Vidzemes ziemeļu daļā un Latgalē (19.2. attēls).

Statistikas dati liecina, ka divās dekādēs no 1996. līdz 2016. gadam iedzīvotāju skaits valstī sarucis par 500 tūkst. jeb par 20%. Kopš neatkarības atjaunošanas 1991. gadā līdz pat 2018. gada sākumam iedzīvotāju skaita sākums Latvijā bijis vēl lielāks un tuvojas 30%. Reģionāli vislielākais iedzīvotāju skaita samazinājums aplūkotajā laika posmā vērojams Latgalē (31%), Vidzemē (25%) un Kurzemē (25%). Arī galvaspilsēta zaudējusi piekto daļu iedzīvotāju. Vienīgais statistiskais reģions ar nelielu iedzīvotāju skaita pieaugumu ir Pierīga (2%). Aplūkojot iedzīvotāju skaita izmaiņas apdzīvojamā sistēmā, redzams, ka lielākais iedzīvotāju skaita zudums ir pilsētās un īpaši republikas pilsētās. Vairāk nekā divas reizes mazāks iedzīvotāju skaita sākums ir bijis lauku apdzīvotajās vietās. Tomēr kopējā iedzīvotāju skaita samazinājuma intensitāte vienlīdz strauja bijusi gan pilsētās, gan laukos, un tur dzīvojošo skaits sarucis par aptuveni piekto daļu. Notikušās pārmaiņas iedzīvotāju skaitā mainījušas arī to reģionālo sadalījumu. Rīgā un Pierīgā dzīvojošo īpatsvars pieaudzis kopējā valsts iedzīvotāju skaitā un veido 51%. Savukārt Latgalē, Kurzemē un Vidzemē dzīvojošo īpatsvars ir samazinājies, bet Zemgalē tas nav mainījies. Apdzīvojamā sistēmā pārmaiņas bijušas mazāk izteiktas – pilsētās un lauku apdzīvotajās vietās dzīvojošo sadalījums saglabājas noturīgs aplūkotajā laika posmā.

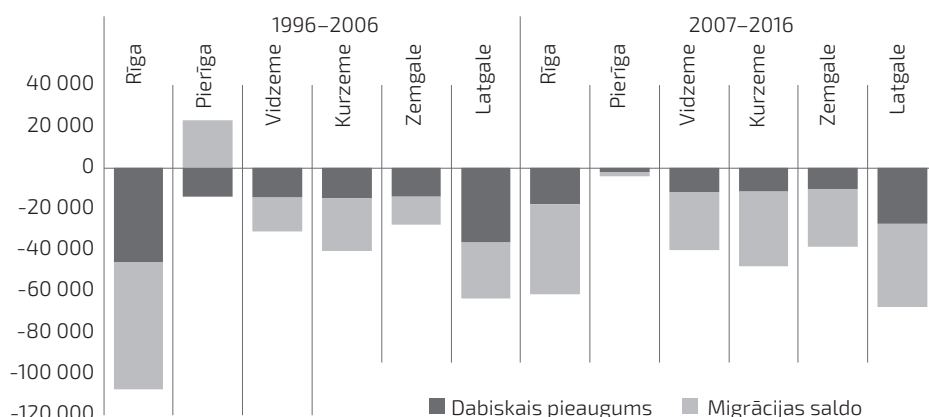
Neskatoties uz iedzīvotāju skaita sarukumu, nedaudz pat pieaudzis laukos dzīvojošo cilvēku īpatsvars.

Vērtējot faktoros, kas ietekmē iedzīvotāju skaita izmaiņas, uzskatāmi redzams ilgtermiņa migrācijas pārsvars pār dabiskās kustības izraisītajām pārmaiņām iedzīvotāju skaitā un izvietojumā Latvijas reģionos (19.3. attēls).

19.2. tabula. Iedzīvotāju skaita un izvietojuma izmaiņas Latvijas statistiskajos reģionos, pilsētās un lauku apdzīvotajās vietās 1996. un 2016. gadā

Statistiskie reģioni	1996		2016		Iedzīvotāju skaita izmaiņas (1996–2016)	
	tūkst.	%	tūkst.	%	tūkst.	%
Latvija	2470	100	1969	100	-501	-20,3
Rīga	810	32,8	640	32,5	-170	-21,1
Pierīga	360	14,6	366	18,6	6	1,8
Vidzeme	263	10,6	196	10,0	-67	-25,3
Kurzeme	335	13,5	251	12,7	-84	-24,9
Zemgale	301	12,2	239	12,2	-62	-20,6
Latgale	401	16,3	277	14,0	-124	-31,1
Pilsētas	1694	68,6	1340	68,0	-354	-20,9
republikas pils.	1290	52,2	1013	51,4	-277	-21,5
novadu pils.	405	16,4	327	16,6	-78	-19,2
Lauki	775	31,4	629	32,0	-146	-18,9

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

19.3. attēls. Faktori, kas ietekmē iedzīvotāju skaita izmaiņas statistiskajos reģionos no 1996. līdz 2006. gadam un no 2007. līdz 2016. gadam

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

Pētījumā aplūkotajā periodā dabiskās kustības rezultātā iedzīvotāju skaits sarūk visos Latvijas reģionos, bet lielāka intensitāte vērojama Rīgā un Latgalē. Savukārt migrācijas ietekmē Pierīgas reģionā iedzīvotāju skaits ir pieaudzis.

Iedzīvotāju iekšzemes migrācijas reģionālās iezīmes

Ilgtermiņa migrācijas uzskaitē dzīvesvietas maiņa valsts robežās būtiski pārsniedz starpvalstu migrācijas rādītājus. To izskaidro gan migrācijas izpētes likumsakarības, gan dzīvesvietas maiņas gadījumu reģistrācijas kārtība un uzskaites īpatnības. Vienlaikus iekšzemes migrācija ir svarīgs rādītājs, vērtējot iepriekš raksturotās iedzīvotāju skaita un izvietojuma pārmaiņas. Cilvēku kustībai starp valsts reģioniem un pašvaldībām ir daudz lielāka ietekme uz Latvijas apdzīvotuma sistēmas attīstību un iedzīvotāju izvietojumu nekā plaši aplūkotajiem starpvalstu migrācijas aspektiem. No 1996. līdz 2016. gadam iekšzemes migrācijā vidēji katru gadu bija iesaistīti 46 tūkst. iedzīvotāju. Tas veido aptuveni 2% no kopējā iedzīvotāju skaita katrā no gadiem aplūkotajā periodā. Reģistrētās iekšzemes migrācijas kopapjoms visā aplūkotajā periodā pārsniedz Latvijā reģistrēto, starpvalstu migrācijā iesaistīto cilvēku skaitu un nav bijis mazāks par pusi no reģistrētās ilgtermiņa migrācijas kopapjoma. Tomēr iekšzemes migrācijas apjoma dinamika no 1996. līdz 2016. gadam ir bijusi visai atšķirīga. To ietekmēja izmaiņas virknē normatīvo aktu, kas tieši vai netieši ir saistīti ar dzīvesvietas reģistrāciju. Obligāto uzturēšanās reģistrāciju Latvijā atcēla pēc neatkarības atjaunošanas, bet jauna funkcionāla sistēma – pāreja no pieraksta sistēmas uz brīvprātīgu dzīvesvietas deklarēšanu – tika izveidota tikai 2003. gadā. Tas uzskatāmi atspoguļojas iekšzemes migrācijas uzskaitē, jo zemākais iekšzemes migrācijas apjoms reģistrēts 2002. gadā, bet augstākais – nākamajā 2003. gadā, stājoties spēkā Dzīvesvietas deklarēšanas likumam. Pārejot no pieraksta sistēmas uz brīvprātīgu dzīvesvietas deklarēšanu, ievērojami pieauga migrācijas apjomi. Galvenokārt tas izskaidrojams ar iepriekšējos gados notikušo dzīvesvietas maiņas gadījumu deklarēšanu. Arī turpmākos gadus iekšzemes migrācijas uzskaitē notiek vērā ņemamas izmaiņas. Līdzīgā veidā reģistrētās iekšzemes migrācijas apjomus ietekmē arī pārmaiņas likumā “Par nekustamā īpašuma nodokli” un 2009. gadā veiktā administratīvi teritoriālā reforma. Tā, piemēram, kopš 2013. gada reģistrētās iekšzemes migrācijas apjoma pieaugums ir tieši saistīts ar pašvaldību piešķirtajiem atvieglojumiem, jo nekustamā īpašuma nodokļa augstākās likmes piemēro tiem mājokļiem, kuros neviens nav deklarējis dzīvesvietu. Daļa iedzīvotāju ir materiāli ieinteresēti deklarēties galvaspilsētā vai Pierīgas pašvaldībās, kur atrodas to nekustamie īpašumi. Tādējādi jāsecina, ka pieejamie statistikas dati migrācijas procesus atspoguļo nepilnīgi vai ar noteiktu laika nobīdi. Turklāt statistikā migrācija apzīmē pastāvīgās dzīvesvietas maiņu vismaz uz gadu, šķērsojot noteiktu administratīvo robežu. Tā ir tikai daļa no vispārējās iedzīvotāju ģeogrāfiskās mobilitātes.

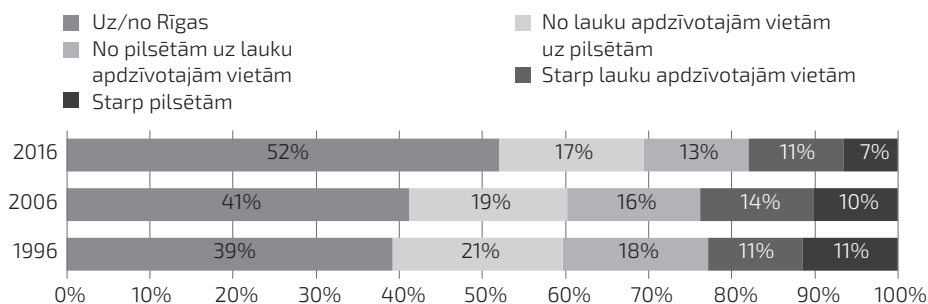
19.3. tabula. Galveno iekšzemes migrācijas plūsmu sadalījums 1996., 2006. un 2016. gadā

	1996		2006		2016	
	apjoms	%	apjoms	%	apjoms	%
Reģistrētā iekšzemes migrācija	39 365	100,0	52 482	100,0	62 627	100,0
Iebrauc						
pilsētas	23 478	59,6	30 766	58,6	39 066	62,4
lauku apdzīvotās vietas	15 887	40,4	21 716	41,4	23 561	37,6
Izbrauc						
pilsētas	23 000	58,4	31 110	59,3	34 592	55,2
lauku apdzīvotās vietas	16 365	41,6	21 372	40,7	28 035	44,8
Plūsmu sadalījums						
pilsētas → pilsētas	11 603	29,5	16 295	31,0	18 371	29,4
pilsētas → lauki	11 397	28,9	14 470	27,6	16 221	25,9
lauki → pilsētas	11 875	30,2	14 113	26,9	20 695	33,0
lauki → lauki	4490	11,4	7604	14,5	7340	11,7

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

Pētījumam izvēlētais periods uzskatāmi raksturo pārmaiņas, kas notikušas iekšzemes migrācijas uzskaitē. Maz dzīvesvietas maiņas gadījumu reģistrēts 20. gs. 90. gadu otrajā pusē un 21. gs. sākumā. Savukārt lielākais apjoms reģistrēts pēc brīvprātīgas dzīvesvietas deklarēšanas sistēmas ieviešanas. Ekonomiskās krīzes apstākļos no 2008. līdz 2012. gadam reģistrētās iekšzemes migrācijas apjomi atkal saruka, bet kopš 2013. gada ir ļoti mainīgi un 2016. gadā pārsniedz 60 tūkst. gadījumu.

Analizējot iekšzemes migrācijas plūsmu struktūru apdzīvojumā, redzams lielāks pilsētu īpatsvars, gan pārceļoties uz pilsētām, gan pametot tās. Vienlaikus gan jānorāda, ka daudz dzīvesvietas maiņas gadījumu tiek reģistrēts migrācijā starp pilsētām, kur izteikti dominē ar Rīgu saistītās plūsmas (19.4. attēls). Lielākais reģistrētās iekšzemes migrācijas plūsmu īpatsvars ir starp pilsētām un lauku apdzīvotajām vietām. Tās veido vairāk nekā pusi no valsts iekšzemes migrācijas apjoma aplūkotajos gados. Migrācijas plūsmas starp lauku apdzīvotajām vietām veido vismazāko reģistrētās iekšzemes migrācijas kopapjoma daļu. Lauku iedzīvotājiem raksturīga augstāka migrācijas aktivitāte, jo no visa iekšzemes migrācijas apjoma 40% plūsmu saistītas ar laukiem, lai gan laukos dzīvojošo skaits tikai nedaudz pārsniedz 30%. Kopumā aplūkotajos gados lauki iekšzemes migrācijas rezultātā iedzīvotājus zaudē, kamēr pilsētās iebraukušo skaits pārsniedz izbraukušo skaitu. Te gan jānorāda, ka iekšzemes migrācijas procesiem apdzīvojumā ir izteikti reģionālas iezīmes. Pierīgā, un īpaši Rīgas piepilsētas zonā, daudzās pašvaldībās iekšzemes migrācijas rezultātā iedzīvotāju skaits lauku apdzīvotajās vietās ir pieaudzis.

19.4. attēls. Iekšzemes migrācijas plūsmu struktūra 1996., 2006. un 2016. gadā

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

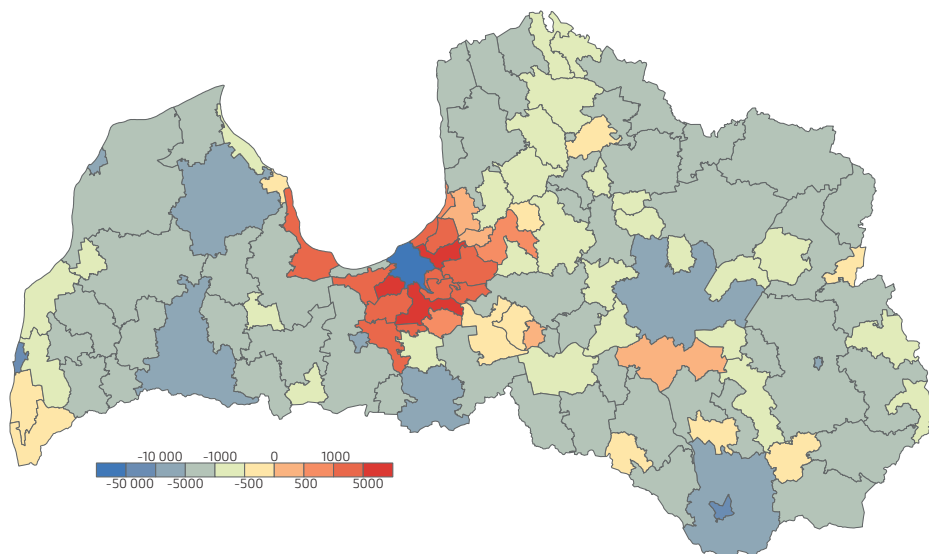
Iedzīvotāju iekšzemes migrācijai ir raksturīgas reģionālas iezīmes. Neskatoties uz iekšzemes migrācijas apjoma svārstībām, reģionālā struktūra ir salīdzinoši noturīga. Apmēram 40–50% visu reģistrēto iekšzemes migrācijas gadījumu ir saistīti ar Rīgu (19.4. attēls). Kopš tika pabeigta administratīvi teritoriālā reforma, Rīgas nozīme iekšzemes migrācijas plūsmu struktūrā ir pieaugusi. Tas skaidrojams ar iedzīvotāju teritoriālo koncentrāciju un skaita pieaugumu Pierīgā. Cilvēki uz Rīgai tuvākajām pašvaldībām Pierīgas reģionā pārceļas gan no Rīgas, gan pārējiem valsts reģioniem. Tāpat svarīgi apstākļi, kas veicina iedzīvotāju koncentrāciju galvaspilsētas apkārtnē, ir atšķirīgā reģionu ekonomiskās attīstības pakāpe un struktūra, ko nosaka ģeogrāfiskais novietojums, dabas resursi un iedzīvotāju sastāva atšķirības. Tieši sociālekonomiskās attīstības atšķirības starp galvaspilsētu, tās piepilsētas zonu un attālākiem mazāk urbanizētiem reģioniem nosaka arī iedzīvotāju kustības reģionālās atšķirības. Piemēram, bezdarba līmeņa, atalgojuma apmēra un izglītības pieejamības atšķirības starp reģioniem lielākoties ietekmē arī iekšzemes migrācijas plūsmas. Augsts bezdarba līmenis, darbavietu trūkums un zems atalgojums, kā arī profesionālās un augstākās izglītības iestāžu izvietojums pastiprina iedzīvotāju aizplūšanu no retāk apdzīvotām un grūtāk sasniedzamām teritorijām perifērijā. To apliecina iedzīvotāju migrācijas plūsmas Latgalē un Vidzemē, kas apmaiņā ar citiem reģioniem iedzīvotājus zaudē. Migrācijas procesu izpētei izvēlētie gadi labi atspoguļo arī ilglaicīgās tendences. Tomēr jāņem vērā, ka atsevišķos gados iekšzemes migrācijas procesiem ir bijis arī pagaidu raksturs. Piemēram, 90. gadu pirmajā pusē Latgalē bija pozitīvs iekšzemes migrācijas saldo, bet Rīgā, ilgstoši saglabājoties negatīvam migrācijas saldo, 2016. gadā tas uzrāda ievērojamu iedzīvotāju skaita pieaugumu iekšzemes migrācijas rezultātā.

Aplūkotajā laika posmā no 1996. līdz 2016. gadam iekšzemes migrācijas ietekmē visos statistiskos reģionos, izņemot Pierīgu, ir negatīvs migrācijas saldo. Rīgai negatīvo kopējo migrācijas saldo jeb iedzīvotāju zaudējumu radījusi tieši iedzīvotāju apmaiņa ar Pierīgu, jo apmaiņā ar visiem pārējiem reģioniem

19.4. tabula. Iekšzemes migrācijas saldo un kopapjoma sadalījums 1996., 2006. un 2016. gadā

Statistiskie reģioni	Migrācijas saldo			Migrācijas kopapjoma īpatsvars, %		
	1996	2006	2016	1996	2006	2016
Rīga	-1343	-1302	7892	19,6	20,4	29,6
Pierīga	1937	4926	1333	19,3	24,5	27,9
Vidzeme	-172	-1252	-2 514	14,0	12,3	10,4
Kurzeme	-192	-930	-2 203	13,9	12,8	10,1
Zemgale	-453	-293	-2 188	13,7	15,5	12,0
Latgale	223	-1149	-2 320	19,5	14,5	10,0

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

19.5. attēls. Iekšzemes migrācijas saldo Latvijas pašvaldībās no 1996. līdz 2016. gadam

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

pilsēta iedzīvotājus iegūst. Pierīgā migrācijas saldo gluži pretēji ir pozitīvs starpreģionu migrācijas plūsmās visos reģionos, un lielākā daļa jauno iedzīvotāju ir bijušie Rīgas iedzīvotāji. Pārējos statistiskajos reģionos kopējais migrācijas saldo ir negatīvs, jeb tie iedzīvotājus zaudē. Atsevišķos aplūkotā perioda gados ir izņēmumi, kas jau raksturoti pirms Latgales un Rīgas gadījumiem. Analizējot iekšzemes migrācijas saldo rādītājus atsevišķos reģionos, jāsecina,

ka tie ir ievērojami zemāki nekā Rīgā un Pierīgā. Tāpat dažu reģionu savstarpējās migrācijas saldo rādītāji ir pozitīvi. Vidzeme iedzīvotājus zaudē apmaiņā ar Rīgu un Pierīgu, bet iegūst migrācijas plūsmās no pārējiem reģioniem. Kurzeme iedzīvotājus zaudē apmaiņā ar visiem reģioniem. Zemgalē pozitīvs migrācijas plūsmu saldo ir iedzīvotāju apmaiņā ar Kurzemi un Latgali, bet iedzīvotāju skaita zudumus ietekmē emigrācija uz Rīgu, Pierīgu un Vidzemi. Latgale zaudē iedzīvotājus iekšzemes migrācijas rezultātā, jo reģionam ir negatīvs migrācijas saldo plūsmās ar pārējiem reģioniem, izņemot Kurzemi.

Iekšzemes migrācijas kopapjoma sadalījumā dominē Rīga un Pierīga, bet pārējo reģionu sadalījums ir līdzvērtīgāks. Arī iekšzemes migrācijas saldo struktūra parāda, ka visi reģioni visvairāk iedzīvotājus iegūst vai zaudē tieši apmaiņā ar Rīgu. Latvijai raksturīga iezīme ir izteikts iekšzemes migrācijas kopapjoma īpatsvara pieaugums Pierīgas reģionā un sarukums Latgalē. Tas skaidrojams ar suburbanizācijas procesiem galvaspilsētas apkārtnē, un to apstiprina pozitīvs migrācijas saldo pašvaldībās ap Rīgu (19.5. attēls). Savukārt iedzīvotāju izceļošana no Latgales un apmaiņa ar Rīgu un Pierīgu nodrošinājusi reģionam ilgstoši negatīvu migrācijas saldo un pakāpenisku samazinājumu iekšzemes migrācijas kopapjomā.

Latvijas salīdzinoši nelielā teritorija un reģionu skaits ietekmē iedzīvotāju iekšzemes migrācijas plūsmu reģionālās atšķirības. Arvien biežāk bilaterālās migrācijas plūsmas gan starpvalstu, gan iekšzemes migrācijā attēlo aplveida diagrammu veidā. Izvēloties atsevišķus gadus pētījumā aplūkotā perioda sākumā, vidū un beigās, uzskatāmi parādīta iekšzemes migrācijas plūsmu struktūra Latvijas statistiskajos reģionos (19.6. attēls). Kopš 90. gadu vidus starpreģionu migrācijā dominē plūsmas, kas vērstas uz Rīgu un Pierīgu, sekmējot iedzīvotāju koncentrācijas procesus valsts centrālajā daļā. Tāpat noturīgas pārvietošanās plūsmas ir starp Rīgu un Pierīgu. Uzskatāmi tas parādās suburbanizācijas intensitātes pieaugumā Rīgai tuvākajās pašvaldībās. Iedzīvotāju kustība reģionu robežās veido turpat 40% no reģistrētās migrācijas kopapjoma. Kopumā migrācijai vienā statistiskā reģionā ir tendence samazināties.

Tas izskaidrojams ar teritoriāli administratīvo reformu, jo samazinājies administratīvo teritoriju skaits un sekojoši arī migrācijas statistikā uzskaitīto dzīvesvietas maiņas gadījumu skaits. Migrācija starp reģioniem, neskaitot galvaspilsētu, veido vismazākās plūsmas. Vismazākās starpreģionu iekšzemes migrācijas plūsmas un saldo rādītāji ir starp ģeogrāfiski attālākiem reģioniem, piemēram, starp Latgali un Kurzemi.

Tāpat pastāv reģionu atšķirības attiecībā uz iedzīvotāju pārvietošanos starp dažāda lieluma un nozīmes apdzīvotajām vietām. Ne visu reģionu lielākās pilsētas zaudē iedzīvotājus, tiem pārceļoties uz piepilsētām ārpus pilsētas administratīvajām robežām jeb suburbanizācijas rezultātā. Latvijas lielās pilsētas jeb tā dēvētās republikas pilsētas ir reģionu nodarbinātības centri, un tās, domājams, piesaista nozīmīgas migrācijas plūsmas statistiskā reģiona robežās.

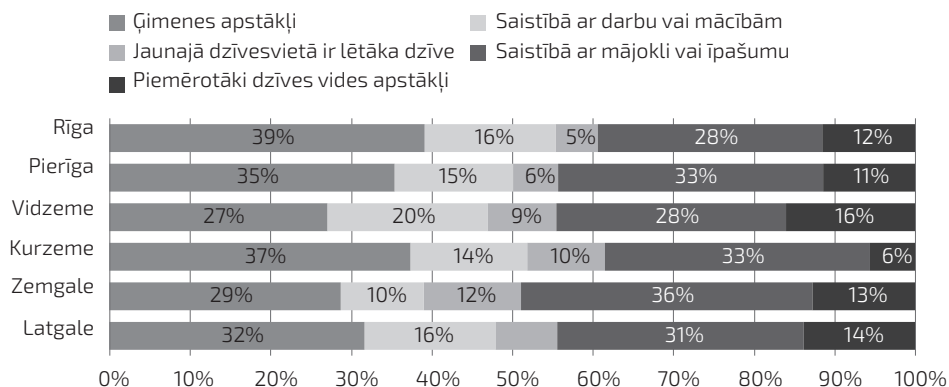

19.6. attēls. Iekšzemes migrācijas plūsmas starp statistiskajiem reģioniem 1996., 2006. un 2016. gadā
 Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

Savukārt galvaspilsēta Rīga kā valsts mēroga nodarbinātības centrs ar augstāku darbaspēka atalgojumu piesaista starpreģionu plūsmas no visiem valsts reģioniem.

Dzīvesvietas maiņas iemesli

Migrācija ir ļoti selektīva ne tikai pēc iesaistīto iedzīvotāju sociāldemogrāfiskā sastāva, bet arī pēc dzīvesvietas maiņas iemesliem. Tāpēc, apkopojot pētījumā veiktās iedzīvotāju aptaujas datus, noskaidroti biežāk minētie iemesli dzīvesvietas maiņai Latvijas reģionos. Aptaujā respondenti tika lūgti nosaukt trīs galvenos iemeslus pašreizējās dzīvesvietas izvēlei. No visiem pārcelšanās

19.7. attēls. Biežāk minētie dzīvesvietas maiņas iemesli Latvijas reģionos

iemesliem visbiežāk minētie ir ģimenes apstākļi, pēc tam seko iemesli, kas saistīti ar mājokli vai īpašumu. Ģimenes apstākļi izteikti dominē migrācijā uz Rīgu, Pierīgu un Kurzemi. Mājoklis vai īpašums kā visbiežāk nosauktais pārcelšanās iemesls konstatēts Zemgalē, bet bieži tas minēts arī pārējos reģionos.

Pārsteidzoši, bet šīs aptaujas respondenti salīdzinoši retāk dzīvesvietu mainījuši darba un mācību dēļ. Citās līdzīgās aptaujās šī motivācija ir ļoti nozīmīga un parasti tiek norādīta uzreiz aiz iemesla “ģimenes apstākļi”.

Iemesls pārcelties lētākas sadzīves dēļ salīdzinoši biežāk minēts, migrējot uz Zemgali, bet retāk, pārceloties uz Rīgu. Savukārt piemēroti dzīves vides apstākļi biežāk minēti migrācijā uz Vidzemi, bet ievērojami retāk, pārceloties uz Kurzemi.

Nobeigums

Iekšzemes migrācija ilgstoši ir ietekmējusi iedzīvotāju skaita un izvietojuma pārmaiņas Latvijas administratīvajās teritorijās, kā arī sekmējusi reģionālās atšķirības iedzīvotāju demogrāfiskajā uzvedībā un kvalitatīvā sastāva izmaiņās. Mūsdienās iedzīvotāju skaitu un izvietojumu teritorijā nosaka vairāki svarīgi faktori. Pirmkārt, zem vienkāršās paaudžu maiņas līmeņa esošie dzimstības rādītāji, kas kopš 90. gadu sākuma ir krietni zemāki par mirstības rādītājiem. Otrkārt, sabiedrības novecošana līdz ar paredzamā mūža ilguma pakāpenisku pieaugumu. Šobrīd vidējais paredzamā mūža ilgums ir par 5 gadiem garāks nekā 1991. gadā. Treškārt, demogrāfiskās pārejas ietekmē Latvijā jau ilgstoši iedzīvotāju skaita izmaiņas galvenokārt nosaka cilvēku pārvietošanās, nevis dabiskās kustības rādītāji. Kopš 90. gadu sākuma Latvijas iedzīvotāju starptautiskās ilgtermiņa migrācijas saldo katru gadu ir negatīvs un izceļošanas rezultātā valsts zaudē iedzīvotājus. Savukārt iekšzemes migrācijas rezultātā nemainās valsts kopējais iedzīvotāju skaits, bet mainās iedzīvotāju izvietojums reģionos

un pašvaldībās. Pētījums atklāja, ka Latvijai ir raksturīgas reģionālas iezīmes iekšzemes migrācijā. Vairums dzīvesvietu mainījušo pārcēlušies Rīgā vai Pierīgā, kā arī dzīvesvietu mainījuši viena statistiskā reģiona robežās. Tāpat augstāka migrācijas aktivitāte vērojama pilsētās, salīdzinot ar lauku apdzīvotajām vietām. Visbūtiskāk iedzīvotāju skaits iekšzemes migrācijas rezultātā ir sarucis Latgalē un galvaspilsētā. Vienlaikus Rīga iedzīvotājus iegūst apmaiņā ar vieniem statistiskajiem reģioniem, izņemot Pierīgu. Tas izskaidrojams ar lielāku darbavietu piedāvājumu galvaspilsētā, jo, pastāvot visā valstī vienādām nodokļu likmēm, lielpilsētai ar visu transporta veidu labāku pieejamību, arī satiksmē ar ārvalstīm, ir lielas sociālekonomiskās attīstības priekšrocības. Turpretī Rīgai tuvākajās pašvaldībās Pierīgas reģionā vērojama iedzīvotāju dekoncentrācija viena funkcionālā reģiona robežās, kas izpaužas kā mājokļu suburbanizācija ar tai raksturīgo pieaugošo svārstmigrāciju uz galvaspilsētu. Tāpēc pārceļotāji no pārējām valsts daļām cenšas apmesties Rīgā un tās tuvumā, atjaunojot tur esošo pašvaldību iedzīvotāju sastāvu. Sekas tam ir visaugstākie dzimstības rādītāji un pēdējos gados pat dabiskais pieaugums Pierīgas reģionā, kur iedzīvotāju skaita pieaugumu nodrošina piepilsētai raksturīgās dzīvojamās apbūves izplešanās un plašais jauno mājokļu piedāvājums. Tas darbojas kā magnēts, kas pievelk topošās vai jaunās ģimenes ar bērniem. Tādējādi iekšzemes migrācijas plūsmas reaģē uz sociālekonomiskās attīstības reģionālajām atšķirībām Latvijā un vienlaikus tās pastiprina, jo ietekmē arī reģionu demogrāfisko attīstību.

Literatūra un avoti

Eurostat regional yearbook, 2016 edition (2016) Eurostat. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 272 p.

Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes nepublicētie materiāli par reģistrēto iedzīvotāju iekšzemes migrāciju dažādos gados un periodos.

20. Rīgas svārstmigrācijas areāla attīstība

Jānis Krūmiņš, Toms Skadiņš, Māris Bērziņš,
Margarita Kairjaka, Gvido Seki (*Guido Sechi*)

Ievads

Paaugstināta iedzīvotāju ģeogrāfiskā mobilitāte izpaužas ne vien kā migrācija pastāvīgās dzīvesvietas maiņas gadījumā, bet arī ikdienas un iknedēļas svārstmigrācijas veidā. Šāda regulāra cilvēku pārvietošanās atspoguļo gan pētāmās teritorijas apdzīvojumu un transporta sistēmu, gan ekonomikas struktūru un darba tirgus īpatnības, gan arī iedzīvotāju sastāvu. Tāpat svārstmigrācija darbojas kā process, kas palīdz skaidrot dažādu ģeogrāfiskās telpas vienību funkcionālo saikni. Šo funkcionālo teritoriju daudzveidība parāda ar darbu, izglītību, pakalpojumiem un brīvo laiku saistītās cilvēku dzīves norises, kas mūsdienās nav iedomājamas bez iedzīvotāju pārvietošanās. Iedzīvotāju ikdienas darba un mācību svārstmigrācija ir nozīmīgs ģeogrāfiskās mobilitātes veids Latvijā. Kā liecina statistikā apkopotie darba mobilitātes rādītāji, šāda veida kustība pārsniedz iekšzemes migrācijas apjomus. Līdzīga tendence vērojama arī darbaspēka apsekojuma rezultātos dažādās ES valstīs (Annual Report, 2017).

Visintensīvākās svārstmigrācijas plūsmas ir saistītas ar lielpilsētām, kam raksturīga augstākā nodarbinātības, izglītības, valsts pārvaldes un citu pakalpojumu koncentrēšanās. Tādējādi tieši lielpilsētu funkcionālā nozīmīguma dēļ tām raksturīgas arī izteiktas migrācijas plūsmas no pilsētas uz piepilsētu, kas suburbanizācijas procesa veidā sekmē pārmaiņas gan iedzīvotāju sastāvā un izvietojumā, gan apdzīvojumā. Tas veicina nepieciešamību pēc lietišķiem pētījumiem piepilsētas zonu un aglomerāciju funkcionālo areālu noteikšanai, izmantojot galvenokārt ar svārstmigrāciju saistītus indikatorus.

Līdzšinējie pētījumi parāda ģeogrāfiskās mobilitātes svarīgo nozīmi piepilsētas zonu attīstībā. Latvijas apdzīvojuma struktūrā galvaspilsētai ir liela loma. Rīga ir ne tikai lielākā apdzīvotā vieta, bet arī visas valsts apdzīvojuma sistēmas centrs. Pilsētas politiskās un ekonomiskās attīstības, kā arī pakalpojumu nodrošināšanas un nodarbinātības iespējas sniedzas pāri administratīvajām, bet atsevišķos gadījumos – arī valsts robežām. Rīga ir Baltijas valstu lielākā pilsēta un vēsturiski veidojusies kā nozīmīgs Baltijas apdzīvojuma centrs.

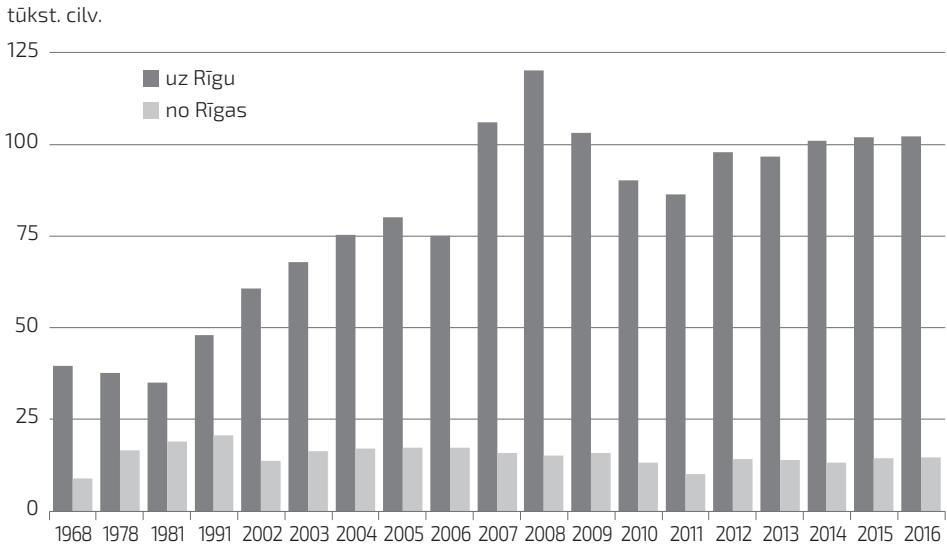
Rīgas nozīme apdzīvojumā un ar galvaspilsētu saistītās darba svārstmigrācijas plūsmas

Latvijas apdzīvotuma struktūrā liela nozīme ir tās galvaspilsētai Rīgai, kas ir valsts apdzīvotuma sistēmas centrs un lielākā apdzīvotā vieta Latvijā. Pēc LR CSP datiem, 2018. gada sākumā galvaspilsētā dzīvoja 638 tūkst. jeb 32,98% no visiem valsts iedzīvotājiem. Kopš neatkarības atgūšanas 1991. gadā pilsētas iedzīvotāju skaits piedzīvojis pakāpenisku samazinājumu, neskatoties uz Rīgas milzīgo lomu valsts apdzīvotuma sistēmas un iedzīvotāju izvietojuma noteikšanā. Tomēr pilsētas funkcionālā nozīme nav zudusi. Tas skaidrojams ar galvaspilsētu saistītajām starpvalstu, kā arī iekšzemes migrācijas plūsmām no attālākajiem Latvijas reģioniem. Tāpat pilsēta piesaista arī zīmīgu skaitu darba un mācību svārstmigrantu no citiem Latvijas reģioniem – īpaši no tuvajām Pierīgas pašvaldībām.

Galvaspilsēta ir politiskās ietekmes, ekonomiskās attīstības, nodarbinātības, kā arī visu veidu pakalpojumu centrs, kura funkcionālās robežas sniedzas pāri administratīvajām, bet atsevišķos gadījumos – arī valsts robežām. Rīgai un tai apkārtesošajām teritorijām jau izsenis raksturīga kopīga savstarpējās mijiedarbības vēsture, kas līdz 19. gadsimta beigām vairāk izpaudās kā pilsētas īpašumtiesības uz lauku un meža teritorijām, kuras atrodas ārpus pilsētas robežām. Šie īpašumi galvenokārt tikuši izmantoti, lai nodrošinātu pilsētniekiem nepieciešamo pārtikas preču sagādi, kā arī tie aktīvi tikuši nomāti, mainīti vai pārdoti. Sākot ar 19. gadsimta beigām, Rīgai piederošās lauku teritorijas pakāpeniski tika administratīvi nodalītas no pilsētas pārvaldes, saglabājot savas īpašumtiesības vien uz meža zemēm.

Mūsdienās galvaspilsētas īpašais funkcionālais statuss attiecībā pret teritorijām ārpus tās administratīvajām robežām izpaužas kā augsta dažāda veida aktivitāšu koncentrēšanās pilsētā, kas piesaista svārstmigrācijas plūsmas. Tieši ar Rīgu saistāmas lielākās darba un mācību svārstmigrācijas plūsmas no pārējiem Latvijas reģioniem. Rezultātā pieaug ikdienas mobilitātes plūsmu daudzveidība pilsētā un tās tuvumā, veidojot vienotu funkcionālu svārstmigrācijas tieses areālu.

Svārstmigrācijas intensitāte šādā areālā ir atkarīga no darbavietu un mājokļu nodrošinājuma, izvietojuma un sasniedzamības, kā arī no autoceļu un dzelzceļa infrastruktūras attīstības pakāpes. Raksturīgs šādas telpiskās struktūras piemērs Latvijā ir Rīgas aglomerācija, kas ir lielākais šāda veida funkcionālais areāls Baltijā. Latvija ir ģeogrāfiski neliela valsts, un Rīgas sasniedzamība nosaka to, ka galvaspilsētu darbam un mācībām izvēlas arī attālāku reģionu iedzīvotāji, kas nevēlas mainīt savu pastāvīgo dzīvesvietu. To sekmē gan Rīgas novietojums un attālums salīdzinājumā ar citām apdzīvotajām vietām, gan arī darbavietu salīdzinoši neliels skaits ārpus Rīgas. Uz galvaspilsētas saikni ar pārējo teritoriju norāda svārstmigrācijas plūsmu apjomi (20.1. attēls).

20.1. attēls. Nodarbināto iedzīvotāju darba svārstmigrācijas plūsmas uz Rīgu un no tās dažādos gados

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP iedzīvotāju darbaspēka apsekojuma datus.

Svārstmigrācijas plūsmas uz Rīgu, līdzīgi kā iekšzemes migrācijas plūsmu apjoma dinamiku, iespējams nodalīt vairākos posmos, kas lielā mērā ir saistāmi arī ar Rīgas ietekmes areāla attīstību. Kopš 1991. gada, mainoties valsts politikajai iekārtai un iedzīvotāju sociālekonomiskajai situācijai, palielinājās arī iedzīvotāju svārstmigrācijas apjomi uz galvaspilsētu. Kā liecina CSP dati par iedzīvotāju darbaspēka apsekojumu, vislielākais ikdienas svārstmigrācijā (uz Rīgu) iesaistīto nodarbināto skaits bija pirms ekonomiskās krīzes, respektīvi, 2007. un 2008. gadā. Pēdējā no tiem darba svārstmigrantu skaits pārsniedza 120 tūkst. iedzīvotāju, kas ir 2,5 reizes vairāk nekā uzreiz pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā.

Krīzes gados darba svārstmigrācija piedzīvoja pakāpenisku samazinājumu, jo pieauga bezdarba līmenis arī galvaspilsētā. Tādējādi nelabvēlīgās darba tirgus situācijas dēļ gan galvaspilsētā, gan citos valsts reģionos krasi samazinājās darbavietu skaits, sekmējot starptautiskās migrācijas plūsmu apjomu pieaugumu. Pēc krīzes beigām 2012. gadā darba svārstmigrantu skaits pakāpeniski sāka pieaugt un stabilizēties, no 2014. līdz 2016. gadam pietuvojoties pirmskrīzes gados novērotajam svārstmigrantu skaitam. Starpreģionu griezumā tieši plūsmas no Pierīgas ir visapjomīgākās.

Starpreģionu līmenī visaugstākā svārstmigrācijas intensitāte un ievērojamākās plūsmas ir starp Rīgu un Pierīgu. No 2002. līdz 2016. gadam aptuveni 60–70% no visiem darba svārstmigrantiem, kas devās uz Rīgu, dzīvoja Pierīgā.

Tas skaidrojams ar Rīgas ietekmi, ciešām funkcionālajām saiknēm starp galvaspilsētu un Pierīgas pašvaldībām, kā arī transporta infrastruktūras attīstību un ērto Rīgas sasniedzamību. Arī lielākā daļa svārstmigrantu no citiem reģioniem dodas darbā uz Rīgu, tomēr šeit nav raksturīgi tik lieli plūsmu kopapjomi kā Pierīgai, tas skaidrojams ar citu reģionālas nozīmes pilsētu tuvumu un lielāku attālumu līdz Rīgai. No 2014. līdz 2016. gadam Pierīgas svārstmigranti uz Rīgu veidoja 68,1% no plūsmu kopapjoma. Citiem reģioniem attiecīgi bija raksturīga ievērojami zemāka plūsmu intensitāte. Aptuveni 16,3% visu darba svārstmigrantu, kas brauca uz Rīgu, bija no Zemgales, bet 7,5% – no Vidzemes, 5,1% – no Kurzemes, 3% – no Latgales.

Saskaņā ar CSP veikto apsekojumu par svārstmigrantiem tajā tiek uzskaitītas personas, kas pārskata nedēļā bija 15–74 gadus vecas un pamatdarbā strādāja citas pašvaldības teritorijā. Tādējādi pie svārstmigrantu grupas tiek pieskaitīti arī tie, kas ir deklarēti citā pašvaldībā, bet darba gaitās dodas uz Rīgu (uz visu nedēļu). Šādas uzskaites īpatnības daļēji izskaidro to, kāpēc ar galvaspilsētu saistītie svārstmigrācijas apjomi ir ievērojami lielāki, nekā tas ir iekšzemes migrācijas gadījumā. CSP apsekojums sniedz informāciju par darba svārstmigrācijas plūsmu apjomiem reģionu līmenī. Salīdzinājumam – 2007. gadā publicētajā pētījumā par darbaspēka mobilitāti Latvijā secināts, ka aptuveni piektdaļa no pilna laika nodarbinātajiem ir iesaistīti svārstmigrācijā starp pašvaldībām (Krišjāne u. c., 2007), apstiprinot to, ka darba svārstmigrācija Latvijā ir ļoti nozīmīgs ģeogrāfiskās mobilitātes veids.

Kopējām svārstmigrācijas plūsmām no Rīgas tradicionāli ir raksturīgi daudz mazāki apjomi, kas skaidrojami ar mazāku darbavietu nodrošinājumu un vidējā atalgojuma atšķirībām starp Rīgu un citām pašvaldībām. No 2002. līdz 2016. gadam svārstmigrantu kopskaits no Rīgas uz citiem reģioniem bijis vairāk nekā 6 reizes mazāks nekā pretējā virzienā. Augstākais svārstmigrantu skaits no Rīgas bija no 2004. līdz 2006. gadam (ap 17 tūkst. katru gadu), bet zemākais – ekonomiskās krīzes laikā 2011. gadā, kad citās Latvijas pašvaldībās strādāja ap 10 tūkst. Rīgas iedzīvotāju.

Ikdienas mācību svārstmigrācijai raksturīgas līdzīgas iezīmes kā darba mobilitātei, jo apdzīvojuma centros pastāv ne vien plašas nodarbinātības iespējas, bet arī daudzveidīgāks izglītības iestāžu nodrošinājums. Latvijas mērogā tās galvaspilsēta Rīga ir zīmīgākais izglītības un zinātnes centrs, kas sniedz visplašākās izglītības iespējas valstī. Citas republikas pilsētas un lielākās novadu pilsētas uzskatāmas par reģionālas nozīmes izglītības centriem. Mācību svārstmigrācijas raksturs atšķiras galvenokārt pēc mobilitātē iesaistīto apgūstamā izglītības līmeņa. Pamatizglītību skolēni apgūst galvenokārt savas dzīvesvietas pašvaldības teritorijā, kamēr profesionālo un augstāko izglītību izglītojamie dodas iegūt ārpus pastāvīgās dzīvesvietas pašvaldības. Arī mācību mobilitātes galvenās plūsmas ir tendētas virzienā uz Rīgu, augstāko intensitāti sasniedzot Pierīgas reģionā.

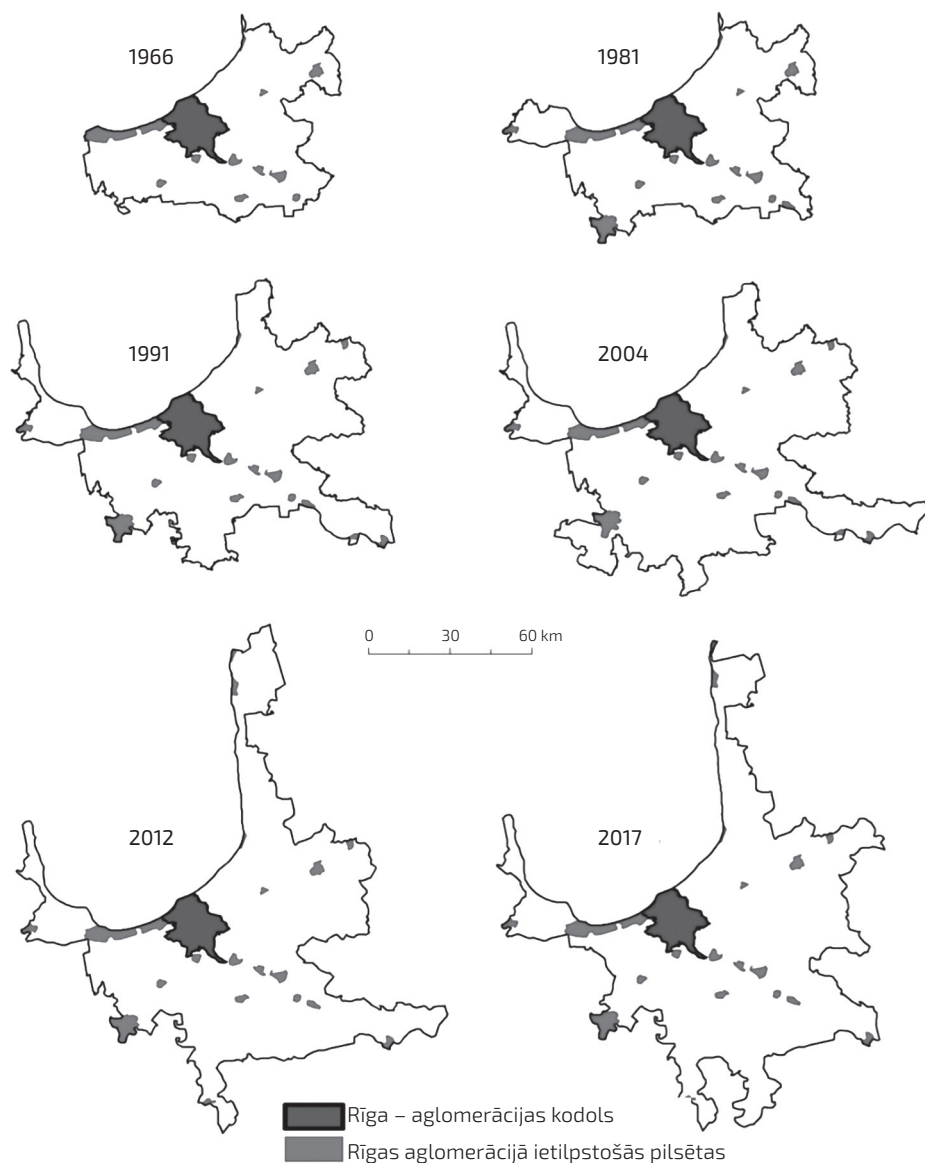
Rīgas aglomerācijas vēsturiskā attīstība

Rīgas aglomerācijas attīstība laika gaitā saistāma ar dažādām politiskām, ekonomiskām un sociālām pārmaiņām. Tādējādi aglomerācija veidojusies un attīstījusies ap Rīgu kā galveno administratīvo, apdzīvojuma un ekonomiskās attīstības centru. Tas noteicis aglomerācijas telpiski funkcionālo struktūru, kā arī ietekmējis iedzīvotāju migrācijas un svārstmigrācijas plūsmas. Tieši ar galvaspilsētu saistīto svārstmigrācijas plūsmu apjoms un struktūras dinamika nošķir Rīgas aglomerācijas veidošanos un attīstību.

Pirmoreiz Rīgas aglomerācija definēta 20. gadsimta vidū, nosakot galvaspilsētas ietekmes zonu un piemērojot ekonomiskās rajonēšanas principus apdzīvoto vietu attīstības plānošanā (Филимоненко, 1991). Attīstoties un paplašinoties Rīgas piepilsētas zonai, Jūrmala un citas Rīgai tuvākās apdzīvotās vietas veidoja vienotu funkcionālu teritoriju – aglomerāciju (Bauls et al., 1996). Šajā laika posmā aizsākās svārstmigrācijas pētījumi par iedzīvotāju darba un mācību mobilitāti Rīgas aglomerācijā (Bauls, 1978). Tie ļāva noteikt iedzīvotāju svārstmigrācijas intensitāti un funkcionālās saiknes starp dažādām apdzīvotajām vietām Rīgas aglomerācijā. Sākotnēji tika uzskatīts, ka aglomerācija veido vienlaidu teritoriju 60–70 km rādiusā ap Rīgu un ietver tajā esošās pilsētas un lauku apdzīvotās vietas (Филимоненко, 1991). Starp aglomerācijas apdzīvojuma centriem pastāvēja funkcionālās saiknes, kas izpaudās ekonomiskajos sakaros starp dažādiem rūpniecības un lauksaimniecības uzņēmumiem, kā arī iedzīvotāju mobilitātē. Tieši svārstmigrācijas pētījumi ļāva noteikt atšķirības aglomerācijas telpiski funkcionālajā struktūrā, izceļot divas pēc svārstmigrācijas intensitātes atšķirīgas aglomerācijas zonas (Bauls et al., 1996).

Rīgas aglomerācijas robežu noteikšanā vienmēr ievērots administratīvi teritoriālais dalījums, apdzīvoto vietu attālums līdz galvaspilsētai un svārstmigrācijas intensitāte (Филимоненко, 1991; Bauls et al., 1996). Noteicošie kritēriji lielākoties ir bijuši saistīti tieši ar svārstmigrācijas plūsmu virzieniem un intensitāti. Svārstmigrācijas plūsmu intensitāte vienmēr augstāka ir tiešā Rīgas tuvumā un samazinās līdz ar attālumu. To noteikusi gan piepilsētas apdzīvojuma un transporta tīkla attīstība, gan arī sabiedriskā transporta sistēmas daudzveidība un pieejamība. Tādējādi aglomerācijas ārējie robežpunkti lielā mērā sakrīta ar pasažieru elektrovilcienu maršruta galapunktiem – Tukumu, Jelgavu, Lielvārdi un Saulkrastiem (20.2. attēls). Svārstmigrācijas plūsmu apjomi tālāk aiz norādītajiem galapunktiem strauji saruka. Šo plūsmu intensitāti, līdzīgi dzelzceļam, ietekmē arī valsts nozīmes autoceļu tīkls, īpaši teritorijās autoceļu tuvumā. Turklāt svārstmigrācijas rādītāji bija zemāki tajās aglomerācijas apdzīvotajās vietās, kas bija sasniedzamas tikai pa zemākas nozīmes autoceļiem (Bauls u. c., 1996; Krišjāne, Bērziņš, 2009).

Aglomerācijas attīstību un teritorijas funkcionālo struktūru ietekmēja arī padomju periodam raksturīgā ekonomiskā plānošana. Piemēram,

20.2. attēls. Rīgas aglomerācijas attīstība

Avots: autoru izveidots, izmantojot LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Cilvēka ģeogrāfijas katedras pētījumu datus.

Rīgas piepilsētā tika radīti vairāki zemāka ranga rūpniecības uzņēmumi. Līdz 1991. gadam Rīgas aglomerācijas saimniecisko struktūru veidoja dažādi ekonomikas sektori (ķīmijas, mašīnbūves, vieglās rūpniecības u. c. uzņēmumi), kas

importēja izejvielas, bet gatavo produkciju pārsvarā eksportēja tālāk uz citām PSRS republikām. Padomju periodā bija centieni ierobežot pārmērīgu Rīgas izaugsmi, mēģinot mazināt pilsētas lomu apdzīvojumā un ekonomikas struktūrā. Tomēr jaunu tautsaimniecības nozaru, piemēram, zinātnes un tehnoloģiju, attīstība tikai pastiprināja galvaspilsētas ietekmi. Pavisam Rīgas aglomerācijā 80. gadu sākumā saražoja 67,3% no Latvijas PSR rūpniecības kopprodukcijas, nodarbinot 67,1% rūpniecībā strādājošo (Филимоненко, 1991).

Kopš 1991. gada apdzīvojuma attīstību ietekmēja būtiskas politiskas, sociālas un ekonomiskas pārmaiņas. Mainoties apstākļiem un pārejot uz tirgus ekonomiku, apdzīvojuma attīstības politikas dokumentos akcentēta nepieciešamība virzīties uz policentrisku apdzīvojuma struktūru, kā arī mazināt reģionu nevienmērīgo attīstību. Rīgas aglomerācijas telpiski funkcionālā struktūra arī mainījās, un arvien izteiktāki kļuva mājokļu suburbanizācijas procesi. Piepilsētu dzīvesvietai izvēlējās gan iedzīvotāji ar augstākiem ienākumiem, gan arī tie, kas meklēja lētākus mājokļus un dzīves apstākļus (Krišjāne, Bērziņš, 2012). Postsociālisma apstākļos Rīgas aglomerācijas attīstībai bija raksturīgas šādas iezīmes:

- 1) salīdzinot ar padomju periodu, 90. gadu sākumā strauji samazinājās ikdienas mobilitātes plūsmas no Rīgas uz piepilsētas zonu, jo saruka piepilsētā esošo darbavietu skaits. Lielākās padomju kolektīvās saimniecības un rūpniecības uzņēmumi tika likvidēti;
- 2) daļa iedzīvotāju darbu atrada dzīvesvietas pašvaldībā, tāpēc samazinājās svārstmigrācija starp aglomerācijas pašvaldībām ārpus Rīgas. Svārstmigrācijas plūsmu struktūrā izteikti dominēja Rīga;
- 3) sarūkot darba iespējām piepilsētā, pieauga svārstmigrācijas plūsmas uz Rīgu. Daļa nodarbināto no Rīgai attālākām pašvaldībām uz darbu galvaspilsētā devās, paliekot tur visu darba nedēļu. Veidojās jauna svārstmigrantu grupa – nedēļas svārstmigranti;
- 4) sarūkot darba iespējām un pasliktinoties ekonomiskajai situācijai Latvijas reģionos, iedzīvotāji no mazpilsētām un lauku reģioniem pārcēlās uz piepilsētu, kur bija lētāki mājokļi un lielākas iespējas atrast darbu galvaspilsētā.

Piepilsētas apdzīvojuma attīstība suburbanizācijas rezultātā un svārstmigrācijas uz Rīgu intensitātes pieaugums veicināja šo procesu izpēti Rīgas aglomerācijā, precizējot tās robežas un nosakot svārstmigrācijas tieces areālus (Bauls u. c., 1999). Pētījumos allaž tiek izmantoti rādītāji, kas saistīti ar svārstmigrāciju un iedzīvotāju ekonomisko aktivitāti, piemēram, 2017. gadā bija šādi galvenie robežu noteikšanas rādītāji:

- 1) Rīgā strādājošo iedzīvotāju ienākuma nodokļa īpatsvars no pagasta kopējās iedzīvotāju ienākuma nodokļu summas;
- 2) iedzīvotāju darba svārstmigrācijas (uz Rīgu) apjoms un intensitāte;
- 3) iedzīvotāju darba svārstmigrācijas (no Rīgas uz pagastiem un pilsētām) apjoms un intensitāte.

Strīdīgo teritoriju definēšanai tiek izskatīti atsevišķi koriģējošie rādītāji, piemēram, sabiedriskā transporta nodrošinājums, iedzīvotāju darba svārstmigrācijas intensitāte uz Rīgu, skolu komplektēšanas areāli u. c.

Rīgas svārstmigrācijas areāla raksturojums

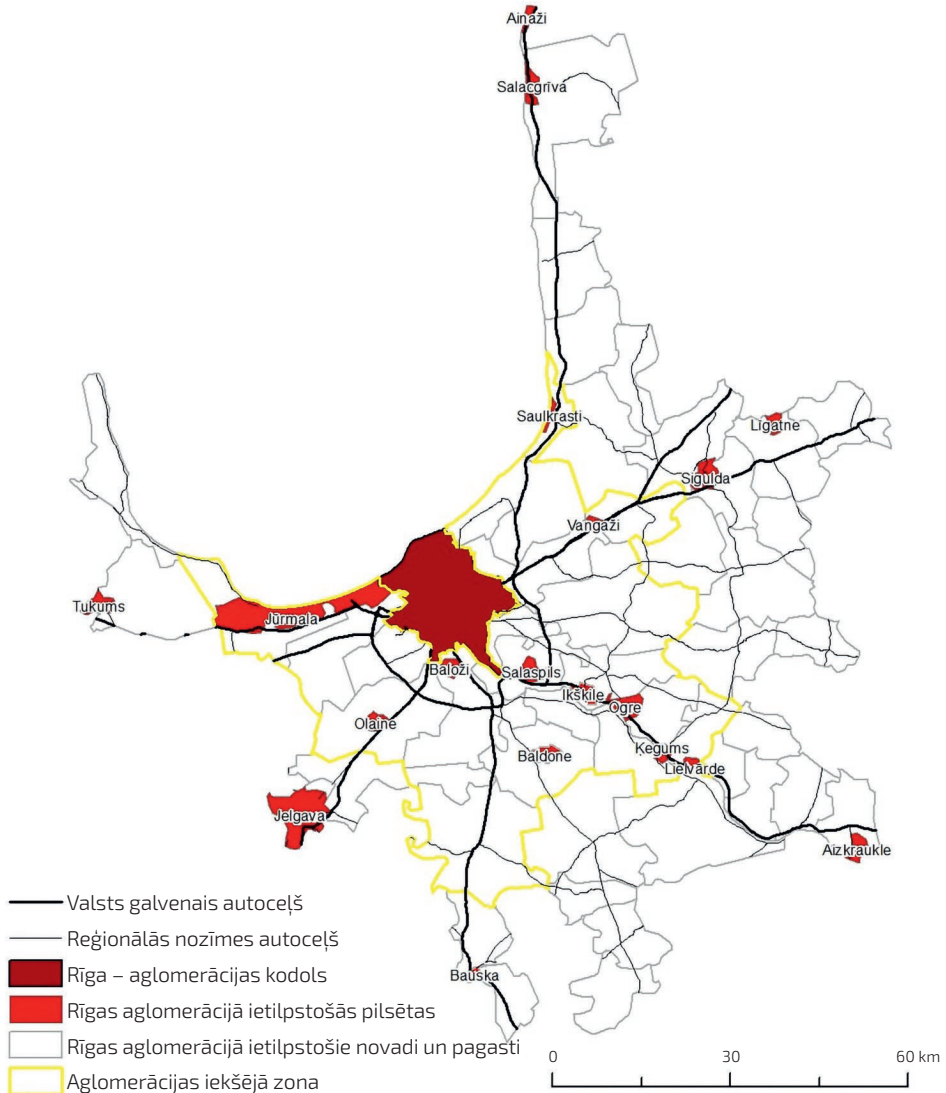
Kopš neatkarības atgūšanas Rīgas aglomerācijas robežas ir noteiktas vai precizētas kopskaitā 4 reizes – 1996., 2004., 2012. un 2017. gadā. Līdz pat 2017. gadam visu pētījumu rezultātos ir bijis redzams, ka pieaug Rīgas aglomerācijas platība, savukārt iedzīvotāju skaita izmaiņu tendences ir bijušas dažādas (20.1. tabula). Mūsdienās Rīgas aglomerācija aizņem 11,4% no Latvijas teritorijas un tajā dzīvo vairāk nekā puse valsts iedzīvotāju (55,2%).

Izvērtējot Rīgas aglomerācijas attīstības tendences, redzams, ka suburbinizācijas un transporta infrastruktūras attīstības rezultātā pieaug iedzīvotāju ikdienas mobilitātes apjomi. Tāpēc Rīgas aglomerācija paplašinājies līdz 7454,1 km² jeb par 156 km², salīdzinot ar 2012. gadu (20.1. attēls). Salīdzinot ar 2004. gada pētījumu, būtisks teritorijas pieaugums saistīts ar Salacgrīvas novada pievienošanu Rīgas aglomerācijai. Valsts galvenā autoceļa A1 rekonstrukcija ļāvusi Rīgas svārstmigrācijas tieses areālam paplašināties līdz Igaunijas robežai. Jaunākajā pētījumā konstatēts arī aglomerācijas teritorijas sarukums attiecībā pret atsevišķām teritoriālām vienībām. Tas skaidrots ar Jelgavas nozīmes pieaugumu, piesaistot reģionālās svārstmigrācijas plūsmas un mazinot Rīgas ietekmi. 2017. gadā nozīmīgākais teritorijas pieaugums bijis aglomerācijas D un DA daļā, Rīgas ietekmes areālā iekļaujot vairākus Vecumnieku un Ogres novada pagastus. Tas arī skaidrojams ar transporta infrastruktūras attīstību un līdz ar to – mazāk pavadītu laiku ceļā uz darbavietu Rīgā.

20.1. tabula. Rīgas aglomerācijas iedzīvotāju skaita un platības izmaiņas

	1996	2004	2012	2017
Platība				
Pilsētās un pagastos	5701,2	6 676,6	6 994,6	7 292,8
Rīga	307,2	307,2	303	303,8
Kopā	6008,4	6 983,8	7 297,6	7 596,6
Iedzīvotāju skaits				
Pilsētās un pagastos	321 412	408 771	437 956	428 778
Rīgā	810 172	739 232	658 640	641 423
Kopā	1 131 584	1 148 003	1 096 596	1 070 201

Avots: autoru izveidots, izmantojot LR CSP datus.

20.3. attēls. Rīgas aglomerācijas teritorija 2017. gadā

Avots: autoru izveidots, izmantojot Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Cilvēka ģeogrāfijas katedras materiālus.

Aglomerācijas ārējās robežas gan padomju periodā, gan arī pēc neatkarības atgūšanas noteikusi transporta infrastruktūras attīstība un sabiedriskā transporta pieejamība, tāpēc tai raksturīga radiāla forma (20.3. attēls). Savukārt aglomerācijas iekšējo struktūru nosaka tieši svārstmigrācijas intensitāte. Rīgas aglomerāciju veido kodols – Rīga, kā arī divas pēc svārstmigrācijas

intensitātes atšķirīgas zonas – iekšējā un ārējā aglomerācijas zona. Rīgai tuvāk esošajā iekšējā zonā atrodas 31 teritoriālā vienība, bet ārējā zonā – 38. Aglomerācijas zonās un tās veidojošajās teritoriālajās vienībās tieces intensitāte uz Rīgu ir atšķirīga. To nosaka teritorijas apdzīvojuma struktūra un apdzīvoto vietu sasniedzamība.

Mobilitātes procesos iesaistītais iedzīvotāju sastāvs ir svarīgs aspekts, kas norāda uz svārstmigrācijas areāla attīstību un suburbanizācijas procesa ietekmi uz apdzīvojuma pārmaiņām. Rīgas aglomerācijas kontekstā veikti vairāki pētījumi par iekšzemes migrācijā un svārstmigrācijā iesaistīto iedzīvotāju sastāvu. Šajos pētījumos tika izvērtēts to demogrāfiskais un sociālekonomiskais profils (Krišjāne et al., 2012), kā arī salīdzinātas mobilitātē iesaistītā iedzīvotāju sastāva atšķirības no neiesaistītajiem iedzīvotājiem (Bērziņš, 2011; Krūmiņš, Skadiņš, 2018), lai izvērtētu procesa ietekmi. Pēc 2014., 2015. un 2016. gada CSP darbaspēka apsekojuma datiem, to svārstmigrantu vidū, kas strādā Rīgā, bet dzīvo ārpus tās, lielākā daļa (58,5%) ir vīrieši un iedzīvotāji vecumgrupā no 25 līdz 44 gadiem (aptuveni 56%). Ievērojami zemākas ir jauniešu (15–24) un vecāka gadagājuma (55–74) iedzīvotāju darba svārstmigrācijas plūsmas uz Rīgu. Vairums svārstmigrācijā iesaistīto ir iedzīvotāji ar augstāko izglītību (aptuveni 45%). Lielākā daļa (21%) nodarbināto galvaspilsētā strādā pakalpojumu nozarē – tirdzniecībā, izmitināšanā un ēdināšanas uzņēmumos, arī transporta, uzglabāšanas, informācijas un komunikācijas pakalpojumu jomā (21%) un finanšu, apdrošināšanas, nekustamo īpašumu apsaimniekošanas, kā arī administratīvo pakalpojumu jomā (15%). Pēc profesionālās kvalifikācijas lielākā daļa (17%) svārstmigrantu Rīgā strādā vecākā speciālista vai speciālista (14%), vai pakalpojumu un tirdzniecības darbinieka profesijā (13%). Vismazāk darba svārstmigrantu vidū ir zemāk atalgoto profesiju pārstāvjiem – vienkāršajās profesijās strādājošajiem (6%) un kalpotājiem (6%).

Kopsavilkums

Latvijas apdzīvojuma struktūrā milzīga nozīme ir tās galvaspilsētai Rīgai, kas ir lielākā apdzīvotā vieta Latvijā un valsts apdzīvojuma sistēmas centrs. 2018. gada sākumā galvaspilsētā dzīvoja 638 tūkst. jeb aptuveni trešdaļa visu valsts iedzīvotāju. Neskatoties uz iedzīvotāju skaita samazinājumu pilsētā, tās funkcionālā nozīme nav zudusi.

Rīgas svārstmigrācijas areāla telpiski funkcionālā struktūra galvenokārt mainās suburbanizācijas procesa ietekmē. Gan Rīgas, gan attālāku valsts reģionu iedzīvotāji dzīvesvietas izvēlas sev pievilcīgā vidē ārpus galvaspilsētas, tajā pašā laikā iesaistoties darba vai mācību svārstmigrācijā uz to. Kopumā Rīgas aglomerācijas attīstībai ir raksturīgas vairākas iezīmes:

- 1) 20. gs. 90. gados strauji samazinājās darba svārstmigrācija no Rīgas uz piepilsētas zonu, tas skaidrojams ar darbavietu sarukumu piepilsētā;

- 2) daļa iedzīvotāju darbu atrada dzīvesvietas pašvaldībā, tāpēc samazinājās svārstmigrācija starp aglomerācijas pašvaldībām ārpus Rīgas;
- 3) pieauga svārstmigrācijas plūsmu intensitāte uz galvaspilsētu, tas skaidrojams ar Rīgas nozīmes palielināšanos darba un mācību svārstmigrācijas plūsmu struktūrā;
- 4) daļa iedzīvotāju, kas dzīvoja attālāk no Rīgas, devās darba gaitās uz Rīgu un mājās atgriezās nedēļas nogalē. Tādējādi veidojās jauna svārstmigrantu grupa – nedēļas svārstmigranti;
- 5) sarūkot darba iespējām un pasliktinoties ekonomiskajai situācijai Latvijas perifērijā, lauku novadu un mazpilsētu iedzīvotāji pārcēlās uz piepilsētu, kur bija lētāki dzīvokļi un lielākas iespējas atrast darbu.

Tāpat Pierīgas pašvaldības sekmēja dzīvojamās apbūves attīstību, veicinot piepilsētas apdzīvojamo vietu izplešanos un jaunu privātmāju ciematu rašanos. Šāda apdzīvojuma attīstība paātrināja svārstmigrācijas intensitātes pieaugumu Rīgas aglomerācijā.

Suburbanizācijas procesa rezultātā pieaug iedzīvotāju svārstmigrācijas intensitāte un aglomerācijas teritorija turpina paplašināties, 2017. gadā aizņemot 11,4% no valsts kopplatības un izmitinot areāla pašvaldībās vairāk nekā pusi (55,2%) Latvijas iedzīvotāju. Lai arī pastāv cieša saikne starp svārstmigrāciju un iekšzemes migrāciju, nosakot apdzīvojuma izvietojuma iezīmes, ikdienas mobilitātei nav tiešas ietekmes uz iedzīvotāju ataudzi Rīgas aglomerācijā un Latvijā.

Literatūra un avoti

- Annual Report on Intra-EU Labour Mobility in 2017 (2018) European Commission [https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/2017_report_on_intra-eu_labour_mobility.pdf (06.07.2018.)].
- Bauls, A. (1978) Commuting in the Suburban Zones of Some Cities of the Latvian SSR. *Soviet Geography*, 19 (6): 406–415.
- Bauls, A., Krišjāne, Z., Melbārde, Z., Šķiņķis, P. (1996) *Aglomerācijas formēšanas faktori, noteikšanas kritēriji un Rīgas aglomerācijas izpētes analīze nacionālā plānojuma iespējamā modeļa izstrādāšanai*. Rīga: Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija.
- Bauls, A., Melbārde, Z., Šķiņķis, P. (1999) Rīgas aglomerācijas robežu noteikšana nepilnīgas informācijas apstākļos. *Folia Geographica*, 7: 85–93.
- Bērziņš, M. (2011) *Iedzīvotāju ģeogrāfiskās mobilitātes loma suburbanizācijas norisēs Latvijā: doktora darbs*. Rīga: LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte.
- Couch C., Leontidou, L., Arnstberg, K. O. (2007) Introduction: Definitions, Theories and Methods of Comparative Analysis. In: Couch, C., Leontidou, L., Petschel-Held, G. (eds.) *Urban Sprawl in Europe: Landscapes, Land-Use Change & Policy*. Oxford, Blackwell, pp. 3–38.
- Krišjāne, Z., Bērziņš, M. (2009) Commuting and the Deconcentration of the Post-socialist Urban Population: the Case of the Rīga Agglomeration. *Folia Geographica*, 14: 56–74.
- Krišjāne, Z., Bērziņš, M. (2012) Post-socialist Urban Trends: New Patterns and Motivations for Migration in the Suburban Areas of Riga, Latvia. *Urban Studies*, 49 (2): 289–306.

- Krišjāne, Z., Bērziņš, M., Ivļevs, A., Bauls, A. (2012) Who are the Typical Commuters in the Post-socialist Metropolis? The Case of Riga, Latvia. *Cities*, 29 (5): 334–340.
- Krišjāne, Z., Eglīte, P., Bauls, A., Lulle, A., Bērziņš, M., Brants, M., Cunska, Z., Ģedovska, I., Ivbulis, B., Krūzmētra, Ž., Kūle, L., Markausa, I. M., Niklass, M., Pavlina, I., Titova, N., Vanaga, S., Vilciņš, A., Zariņa, I. B. (2007) *Darbaspēka ģeogrāfiskā mobilitāte*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Krūmiņš, J., Skadiņš, T. (2018) Population Composition of Migrants in Suburbs of Riga Metropolitan Area. *Proceedings of the 2018 International Conference “Economic Science for Rural Development”*, 49: 324–331.
- Stanilov, K. (2007) *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. New York, Springer Science & Business Media, pp. 185–187.
- Филимоненко, Л. (1991) *Проблемы развития Рижской агломерации. Латвийский научно-исследовательский институт строительства*. Неопубликованный отчёт. Рига: Латвийский НИИ строительства.

V.
**Diasporas saiknes ar sabiedrības
norisēm Latvijā**

21. Diasporas izpratne nesenās migrācijas procesos

Aija Lulle

Ar diasporu mūsdienu Latvijā saprot ārpus valsts teritorijas dzīvojošus Latvijas iedzīvotājus, kuri jūtas piederīgi Latvijai. Taču diaspora ir politiski noteikts skaidrojums, kurš tiek lietots kopš 2010. gada, kad Latvijas Kultūras ministrija uzņēmās koordinācijas darbu saikņu stiprināšanā ar diasporu. Kopš 2013. gada Ārlietu ministrijā (ĀM) izveidots īpašu uzdevuma vēstnieka postenis sadarbībai ar diasporu, kā arī darba grupa diasporas politikas jautājumos. Akadēmiski diasporas jēdziens ir strīdīgs: daļa pētnieku (piemēram, Robins Koenš (*Robin Cohen*), 2008) uzsver, ka diasporas veidošanās ir vēsturiski noteikta un ka pastāv dažas klasiskas diasporas. Pārējos izceļotājus klasiskā diasporas pieeja dēvē par emigrantiem. Savukārt citi (piemēram, Ho et al., 2015) diasporas jēdzienu attiecina arī uz nesen izceļojušajiem, tai skatā tiem, kuri izceļoja pēc pašu vēlēšanās un kuriem nebija mērķis veidot politiskas vai tirdzniecības saiknes ar izcelsmes valsti vai teritoriju. Terminoloģiski bēgļu gaitās devušos sauca nevis par migrantiem, bet par trimdiniekiem, kas saskan ar pašidentifikāciju. Visi izbraukušie saskaņā ar Latvijas valsts iestāžu politiku 21. gadsimtā tiek saukti par diasporas locekļiem, lai uzsvērtu viņu Latvijas izcelsmi un piederību Latvijai.

Paturot prātā politisko aspektu un akadēmisko viedokļu pretrunas, šajā nodaļā jēdziens “diaspora” lietots, ņemot vērā politisko skaidrojumu un politiku iniciatīvas attiecībā uz iedzīvotājiem, kuri jūtas piederīgi Latvijai. Tas ietver visus, kuri agrāk tika dalīti kā “vecā trimda”, “jaunie emigranti”, “Rietumu diaspora” un “Austrumu diaspora” (Zelče, 2011). Savukārt, aprakstot izceļošanas procesus, paralēli lietoti termini “izceļotāji”, “bijušie Latvijas iedzīvotāji”. Ja ir zināms, ka izceļojušo uzskaitē norādīta Latvijas pilsonība, varam runāt par Latvijas pilsoņiem ārpus Latvijas. Taču daudzos gadījumos terminoloģiski pareizāk būtu runāt par “Latvijas valstspiederīgajiem”, ja nav zināma pilsonība, nav reģistrēta tautība, bet ir zināms, ka personas izceļojušas no Latvijas. Turklāt migrācija notika arī pirms Latvijas valsts dibināšanas 1918. gadā, un par šiem izceļotājiem varam norādīt, ka viņi izceļojuši no Latvijas teritorijas.

Emigrācijas statistika visur pasaulē ir nepilnīga, tādēļ nav iespējams norādīt pilnīgi precīzus datus, bet migrācijas apjoma noteikšanai lieto aplēses un pētnieku vērtējumu. Pēc aptuveniem ĀM Konsulārā departamenta datiem, ārpus Latvijas pastāvīgi dzīvo vairāk nekā 370 tūkst. Latvijas diasporas pārstāvju (ĀM, 2014). Skaitis ietver tos, kuri Latvijas teritoriju atstājuši jau kopš 19. gadsimta beigām; bēgļu gaitās devušos Pirmā pasaules kara laikā, pēc Otrā pasaules kara; izbraukušos PSRS laikā un pēc neatkarības atjaunošanas.

Diasporas vēsturiskās, ģeogrāfiskās un demogrāfiskās iezīmes

Izceļošana no Latvijas teritorijas dažādos avotos datēta jau kopš viduslaikiem (Stradiņš, 2013), bet masveidā – ar 19. gadsimta beigām. Tālāk emigrācija turpinājās 20. gadsimta sākumā, sekojot lielākajiem viņiem – deportācijām un bēgļu gaitām Otrā pasaules kara laikā un pēc tā, un 20. gadsimta beigās pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas, kad bija iespēja emigrēt no Latvijas un kad bijušais PSRS karaspēks, militārās personas un viņu ģimenes locekļi izbrauca no Latvijas. Lielākās kopienas vēsturiski veidojās Amerikas Savienotajās Valstīs (ASV), Dienvidamerikā (īpaši Brazīlijā), Krievijā un Vācijā. Turpmāk aplēses norādītas pēc Veignera pētījumiem (Veigners, 2015), ja nav minēti vēl citi avoti.

ASV 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā bija 16 veclatviešu kolonijas (Veigners, 2015, 64). Otrā pasaules kara laikā ieceļoja 3–4 tūkst. latviešu. 1948. gadā pieļāva baltiešu bēgļu iebraukšanu, apejot ierasto ASV kvotu kārtību. Oficiālā statistika liecina, ka ar Starptautiskās bēgļu organizācijas (*International Refugee Organization*, IRO) palīdzību līdz 1952. gadam ASV ieceļoja apmēram 38 tūkst. latviešu.

Dienvidamerikas valstī, **Brazīlijā**, latvieši sāka ieceļot 19. gadsimta beigās (600–800 latviešu). 1906. gadā 400–600 latviešu nodibināja Novaodesas koloniju. 1922.–1923. gadā Brazīlijā ieceļoja 2,3 tūkst. latviešu un izveidoja “Vārpas” koloniju. Draudžu statistika liecina, ka šajos gados ieceļojuši 3 tūkst. baptistu, savukārt IRO statistika – ka 1947.–1951. gadā izvietoti 800 latviešu bēgļu.

Argentīnā 1930. gadā reģistrēti 400–500 iebraukušie no Latvijas, un, pēc IRO datiem, 1947.–1951. gadā Argentīnā bija 650 cilvēku no Latvijas.

Čīlē 1947.–1951. gadā izvietoti 134 Latvijas pilsoņi. Venecuēlā šajos gados izvietoti 745 Latvijas izcelsmes bēgļi.

Izceļošana uz **Krieviju** masveidā sākās 19. gadsimta otrajā pusē. 20. gs. 30. gados Krievijā bija vairāk nekā 300 latviešu koloniju. Otrā lielākā emigrācijas plūsma bija deportācijas 1941. un 1949. gadā. Trešā plūsma bija brīvprātīgi izbraukušie Otrā pasaules kara laikā un Padomju Savienības laikā. Pēc 1989. gada tautas skaitīšanas datiem, Krievijas teritorijā dzīvoja 30 tūkst. latviešu. Aplēsts, ka 2014. gadā Krievijā bija 15 tūkst. latviešu (Vlasova, 2014, 34–36).

Vācijā latvieši sāka ieceļot vai nonāca karu dēļ jau vismaz 17. gadsimtā. Migrācija, arī repatriācija, uz Latviju turpinājās 20. gs. 20. gados.

30. gados Vācijā bija ap 2 tūkst. Latvijas pilsoņu, bet latviešu – ap 300. Sākot ar 1939. gadu, Latviju atstāja 63 tūkst. pilsoņu, no tiem ap 5–7,5 tūkst. latviešu. 1940.–1941. gadā turpinājās vācbaltu repatriācija; 1941.–1943. gadā atšķirīgās aplēsēs ap 35 tūkst. (svārstība no 16 līdz 52 tūkst.) Latvijas pilsoņu tika nosūtīti obligātajā darba dienestā uz Vāciju. 1944.–1945. gadā, pēc atšķirīgiem avotiem, Vācijā bija 171–202 tūkst. bēgļu no Latvijas (Hinkle, 2014; Veigners, 2015). “Mazās Latvijas” periodā (1945–1952) 100–135 tūkst. bēgļu no Latvijas dzīvoja nometnēs Rietumvācijā. 1945. gadā Vācijā darbību atjaunoja Latvijas Sarkanais Krusts. Latviešu centrālo kartotēku 1945. gadā sāka veidot arī Latviešu centrālā padome. Tajā ir personu uzskaites kartītes, kopā 142 tūkst. ierakstu.

1952. gadā Rietumvācijā vēl uzturējušies 14 tūkst. latviešu, 1960. gadā 13,1 tūkst., 1970. gadā 10–11 tūkst., 80. gados 9–10 tūkst. latviešu.

Nelielas kopienas jau 19. gadsimta beigās veidojās arī citviet pasaulē. Ne-raugoties uz vēsturiski niecīgu ieceļotāju skaitu no Latvijas, Austrālija, Kanāda, Lielbritānija un Zviedrija papildus jau iepriekš minētajām mītnes zemēm izveidojās par nozīmīgām valstīm latviešu trimdiniekiem.

Pirmie ieceļotāji no Latvijas **Austrālijā** un Jaunzēlandē reģistrēti 19. gadsimta beigās. 1933. gadā uzskaitīti 500 no Latvijas ieceļojušie pēdējo 60 gadu laikā, nenorādot tautību. Saskaņā ar Starptautiskās bēgļu organizācijas un Austrālijas valdības līgumu 1947. gadā Austrālijā ieradās 19 601 latvietis no pārvietoto personu nometnēm Vācijā (Didrihsone-Tomaševska, 2014, 240). Pirmās Kultūras dienas ar dziesmu svētkiem Austrālijā notika 1951. gadā.

1949.–1950. gadā ar IRO palīdzību **Jaunzēlandē** ieceļoja ap 550 latviešu. 1952. gadā latviešu kopskaits Jaunzēlandē bija 22 tūkst., 1961. gadā 25,5 tūkst., 80. gados – 35 tūkst. (Veigners, 2015, 72). 60. gados Jaunzēlandē bija 700–800 latviešu, bet 1993. gadā reģistrētas 109 personas, 1997. gadā – 500.

Lielbritānijā pirmie latvieši ieradās kā jūras braucēji 18.–19. gadsimtā (Kalniņš, 1995, 269). Pirms Pirmā pasaules kara tur dzīvoja 400–500 latviešu. 1946. gadā Lielbritānijas valdības Ārzemju strādnieku komiteja pieņēma lēmumu aicināt darbiem slimnicās baltiešu sievietes vecumā no 20 līdz 40 gadiem ar sākotnēju uzturēšanās atļauju līdz 12 mēnešiem. Pirmās baltietes ieradās 1946. gada 19. oktobrī. *Balt Cygnet* (Baltijas gulbišu) akcijas laikā 1946.–1948. gadā Lielbritānijā iebrauca 2,5 tūkst. latviešu, bet *Westward Ho!* (“Uz Rietumiem!”) akcijas laikā 1947.–1950. gadā – 12 tūkst. latviešu. 1950. gadā viņu kopskaits sasniedza 18 tūkst., ieskaitot pirms kara dzīvojušos un radus. 1951. gadā šis skaits vērtēts ap 15 tūkst., 1961. gadā – 11 tūkst., bet 70.–80. gados – 9 tūkst. latviešu (Andrups, 1995, 168–178). 1955. gada 23. oktobrī Londonā nodibināja Pasaules brīvo latviešu apvienību (PBLA) (ar toreizējo nosaukumu Brīvās pasaules latviešu apvienība, BPLA).

1944.–1945. gadā Kurzemes krastu ar laivām atstāja 8–8,5 tūkst. cilvēku, bet **Zviedrijā** sasniedza 6–6,5 tūkst. 1945. gadā Zviedrijā oficiāli skaitījās

3418 bēgļu no Latvijas, bet nebija uzskaitīti bērni un pusaudži. 50. gados bija 4,5 tūkst. personu no Latvijas, 60. gados sabiedriskā kārtā savāktas 1,5 tūkst. latviešu ģimeņu adreses. 1995. gadā Zviedrijā reģistrēti 1217 Latvijas pilsoņi.

Latvijas iedzīvotāji mazākā skaitā apmetās arī citās valstīs. **Beļģijā** 1947.–1951. gadā ar IRO palīdzību izvietoja 900 personu, kas bija izceļojušas no Latvijas, bet 1952. gadā to skaits samazinājās līdz 300 personām.

Dānijā 1944.–1945. gadā nonāca ap 2 tūkst. bēgļu no Latvijas, bet 1948.–1952. gadā 1,5 tūkst. no tiem aizbrauca uz citām valstīm. 50. gados Dānijā bija ap 400 latviešu. 1995. gadā Dānijā reģistrēts 21 Latvijas pilsonis.

Francijā 30. gados bija 150 latviešu, bet ap 1,5–2 tūkst. citas tautības Latvijas pilsoņu. 1947.–1951. gadā ar IRO starpniecību izvietoti 900 Latvijas pilsoņu un vēl 50 **Marokā**. 50. gados Francijā bija ap 700–800, 80. gados – 600 personu no Latvijas.

Kanādā no 1946. līdz 1955. gadam ieceļoja ap 13 tūkst. latviešu, tai skaitā 8 tūkst. ar IRO starpniecību. Līdz 1963. gadam ieceļoja vēl ap 2,4 tūkst. latviešu (Veigners, 2015, 70). Jau 1949. gadā ASV, Kanādā un Austrālijā izveidoja latviešu skautu un gaidu vienības. Kopš 1952. gada dibināja plaša kultūras un izglītības spektra nometnes. ASV galvenās nometnes bija Katskiļi, Garezers, Piesauļe, Mežotne; Kanādā: Saulaine, Sidrabene, Tērvete; Austrālijā: Tērvete (Šķiņķe, Šķiņķis 2014). Pirmie Vispārējie latviešu dziesmu svētki ASV un Kanādā notika 1953. gadā.

Ķīnā daži simti no Latvijas ieceļojuši jau 1900. gadā, un 1918.–1919. gadā Ķīnā bija 2,5 tūkst. bēgļu.

Nīderlandē 30. gados dzīvoja ap 120 Latvijas pilsoņu.

Uz **Poliju** Latvijas iedzīvotāji devās studēt jau 19. gs.; 30. gados tur dzīvoja ap tūkstoš Latvijas pilsoņu. **Šveicē** 19. gadsimtā latvieši studēja; pēc 1905. gada revolūcijas devās uz turieni kā bēgļi. 30. gados Šveicē dzīvoja ap 400 Latvijas pilsoņu. Ar IRO starpniecību 1947.–1951. gadā tajā ieceļoja ap 70 latviešu.

Galvenās izmaiņas un izaicinājumi diasporā kopš 1990. gada

Saskaņā ar tautas skaitīšanas datiem 2011. gada 1. martā Latvijā bija 2 070 371 iedzīvotājs (salīdzinājumam: 2000. gadā – 2,38 milj.). Iedzīvotāju skaita samazinājums skaidrojams gan ar demogrāfiskiem, gan politiskiem, gan ekonomiskiem iemesliem. Tautas skaitīšanas dati liecina, ka laika posmā no 2001. līdz 2011. gadam iedzīvotāju skaita samazinājums emigrācijas dēļ ir ap 213 tūkst.

Pēc ĀM (2013) aptuveni datiem un aplēsēm, lielākās latviešu kopienas, kas veidojušās migrācijas dēļ, 21. gadsimta pirmajā desmitgadē ir Lielbritānijā (ap 100 tūkst.), ASV (pēdējā tautas skaitīšanā ASV 96 tūkst. iedzīvotāju uzrādīja latvisku izcelsmi; ASV šobrīd dzīvo ap 15 tūkst. Latvijas Republikas pilsoņu), Kanādā (ap 26 tūkst.), Īrijā (25–30 tūkst.), Zviedrijā (ap 30 tūkst.),

Austrālijā (ap 25 tūkst.), Krievijā (ap 20 tūkst.), Brazīlijā (līdz 20 tūkst.), Vācijā (ap 30 tūkst.), Norvēģijā (ap 11 tūkst.) un Spānijā (ap 7 tūkst.). ĀM Konsulārā departamenta dati apliecina, ka izceļotāju skaits no Latvijas uz daudzām ES dalībvalstīm turpina pieaugt.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas pakāpeniski palielinājās iespējas doties uz ārzemēm, īpaši Eiropas valstīm. CSP dati uzrāda, ka no 2000. līdz 2017. gadam prom no Latvijas devušies 409,6 tūkst. iedzīvotāju, kas kopā veido 17,2% no Latvijas kopējā iedzīvotāju skaita 2000. gada sākumā. Emigrācijas plūsmu lielākie apjomi raksturīgi finanšu un ekonomiskās krīzes periodā (2008–2012), bet mūsdienās tie ir mazinājušies un, uzlabojoties Latvijas ekonomiskajai situācijai un darbavietu pieejamībai, lēnām sasniedz pirmskrīzes emigrācijas apjomus.

Eiropas Latviešu apvienība ir aplēsusi, ka Eiropā dzīvo ap 200 tūkst. iedzīvotāju, kas izbraukuši no Latvijas.

Līdz šim lielākajā emigrantu interneta aptaujā 2014. gadā atbildes sniegta no 118 pasaules valstīm (Mieriņa, 2015).

Turpmāk ir norādīts atsevišķajās valstīs esošais Latvijas izcelsmes personu skaits 21. gadsimta sākumā pēc Veignera datiem (Veigners, 2015), ja nav norādīts citādi.

Pēc Amerikas kopienu aptaujas (*American Community Survey*, 2006–2010) datiem, ASV 91 096 iedzīvotāji uzrāda latvisku izcelsmi, no tiem 41 851 persona uzrādīja savu senču piederību tikai latviešu etniskajai grupai (Garoza, 2014, 186). Krietni mazāks ir to ASV iedzīvotāju skaits, kam ir Latvijas pilsoņa statuss. Pēc Latvijas PMLP datiem, 2017. gadā ASV reģistrēti 14,5 tūkst. Latvijas pilsoņu.

Pēc tautas skaitīšanas datiem, 2006. gadā **Austrālijā** 20 058 personas sevi dēvēja par latviešiem vai par Latvijas izcelsmes personām. 2017. gadā PMLP ziņoja par 5,4 tūkst. Latvijas pilsoņu, kas dzīvoja Austrālijā, kamēr **Jaunzēlandē** to bija 229.

Dienvidamerikā, **Brazīlijā**, 2006. gadā bija 10 tūkst. iedzīvotāju ar Latvijas izcelsmi, kā arī 230 Latvijas pilsoņu. 2017. gadā, pēc PMLP datiem, tiek ziņots par 327 Latvijas valsts piederīgajiem.

Argentīnā 2006. gadā uzskaitīti 152 Latvijas pilsoņi, bet 2017. gadā – 177.

Austrijā 2006. gadā bija 383 Latvijas pilsoņi, bet 2017. gadā šis skaits ir gandrīz divreiz pieaudzis – līdz 676.

Beļģijā 2006. gadā uzturējās 335 Latvijas pilsoņi, bet 2017. gadā jau 1017.

Dānijā 2006. gadā dzīvoja ap 500 latviešu izcelsmes personu. Tas skaidrojams ar to, ka 1921. gadā zīmīgs skaits Latvijas pilsoņu Dānijā ieceļoja, lai strādātu vai studētu. Tādējādi 2017. gadā Latvijas pilsoņu skaits Dānijā bija sasniedzis 1520.

Tautas skaitīšanas rādītājos reģistrētie latvieši **Kanādā**: 2001. gadā 22,6 tūkst. un 2011. gadā 27,4 tūkst. Taču kā Latvijas pilsoņi 2002. gadā

bija reģistrētas 4102 personas. 2017. gadā, pēc PMLP datiem, Kanādā dzīvoja 4920 Latvijas pilsoņu.

Īrijā 2003. gadā darba atļaujas bija 4 tūkst. personu, kas iebraukušas no Latvijas; aplēses liecināja, ka pavisam to ir 10 tūkst. Pēc Īrijas nodokļu administrācijas datiem, 2005. gadā Īrijā bija 23 tūkst. Latvijas pilsoņu, pēc sociālās apdrošināšanas numuriem (PPS) – 24 tūkst. Pēc Īrijas Nacionālā statistikas biroja (*Central Statistics Office*) 2006. gada tautas skaitīšanas datiem, valstī dzīvoja 17,2 tūkst. Latvijas valsts piederīgo, bet 2011. gadā tautas skaitīšanā reģistrēti jau 20,6 tūkst. Interesanti, ka 2016. gadā Latvijas valsts piederīgo skaits Īrijā bija samazinājies līdz 19,9 tūkst. Savukārt PMLP 2017. gadā ziņoja, ka Īrijā dzīvo 18,5 tūkst. Latvijas valsts piederīgo, no kuriem 18,8 tūkst. bija Latvijas pilsoņi, bet 220 – nepilsoņi.

Islandē 2017. gadā dzīvoja 283 Latvijas pilsoņi.

Griekijā pēc 2004. gada bija 500 latviešu. 2014. gadā Saeimas vēlēšanās Atēnās nobalsoja 85 pilsoņi. PMLP dati par 2017. gadu rāda, ka Griekijā šajā gadā dzīvoja 305 Latvijas pilsoņi. Aplēsts, ka Kiprā pēc 2004. gada bija 1–2 tūkst. iedzīvotāju, kas iebraukuši no Latvijas. 2017. gadā PMLP ziņoja, ka Kiprā dzīvo 575 Latvijas pilsoņi.

Francijā 2011. gadā dzīvoja ap 1,8 tūkst. latviešu, bet 2017. gadā – 2315 Latvijas pilsoņu.

Lielbritānijā 2002. gadā dzīvoja 2649 Latvijas pilsoņi. Pēc Lielbritānijas nacionālās apdrošināšanas numuru (*National Insurance Number application* (NINo)) datiem, 2002.–2010. gadā bija 120 tūkst. no Latvijas iebraukušo reģistrēto personu. Pēc strādājošo reģistrācijas sistēmas (*Worker Registration Scheme*, WRS) datiem, 2004.–2011. gadā Lielbritānijā bija 80 tūkst. reģistrēto personu no Latvijas. Iebraukušo Latvijas iedzīvotāju skaita maksimums Lielbritānijā bija 2010. gadā, kad gada laikā reģistrētas 28 280 personas (Apsīte-Beriņa, 2013). Kā ziņo PMLP, 2017. gada sākumā Lielbritānijā dzīvoja 62,2 tūkst. Latvijas pilsoņu.

Luksemburgā 2006. gadā dzīvo ap 500 cilvēku, kas iebraukuši no Latvijas, bet PMLP dati liecina, ka 2017. gadā tajā mīt 332 Latvijas pilsoņi.

Norvēģijā, pēc tās statistikas datiem, 2005. gadā dzīvoja 338 Latvijas pilsoņi, bet 2017. gadā, pēc PMLP ziņām, jau 2644.

Nīderlandē 2006. gadā bija 2,5 tūkst. Latvijas pilsoņu, bet 2011. gadā – jau 4,2 tūkst. PMLP dati par 2017. gadu liecina, ka Latvijas pilsoņu skaits Nīderlandē ir krietni mazāks – 1,7 tūkst.

Polijā, pēc statistikas aplēsēm, 2006. gadā dzīvoja aptuveni 100 Latvijas pilsoņu, savukārt 2017. gadā PMLP ziņo par 238.

Portugālē 2013. gadā bija 400 Latvijas pilsoņu, bet 2017. gadā, pēc PMLP ziņām, vien 190.

Somijā Latvijas pilsoņu skaits audzis: no apmēram 30 cilvēkiem 20. gs. 30. gados un 20 cilvēkiem 1990. gadā līdz vienam tūkstotim 2010. gadā. 2017. gadā PMLP ziņo par 1007 Latvijas pilsoņiem šajā valstī.

Spānijā 2006. gadā bija apmēram 1,5 tūkst. Latvijas pilsoņu, 2008. gadā – ap 3 tūkst., kas bija saņēmuši uzturēšanās atļauju. 2017. gadā Spānijā dzīvoja 1,6 tūkst. Latvijas pilsoņu.

Šveicē 2006. gadā bija uzskaitīti 611 Latvijas pilsoņu, 2017. gadā šis skaits sasniedza 1,2 tūkst.

Vācijā 2002. gadā reģistrēti 2784 Latvijas pilsoņi, bet latviešu tautības cilvēku kopskaits bija ap 8,5 tūkst., ieskaitot gan ilgstoši tur dzīvojušos, gan nesen ieradušos. Pēc Vācijas statistikas datiem, 2006. gadā reģistrēti ap 9,5 tūkst., bet 2010. gadā beigās – 15 tūkst. Latvijas izcelsmes personu, 2012. gadā Vācijā dzīvoja 21,790 tūkst. Latvijas pilsoņu. PMLP dati par 2017. gadu rāda, ka Vācijā dzīvoja 14,4 tūkst. Latvijas pilsoņu.

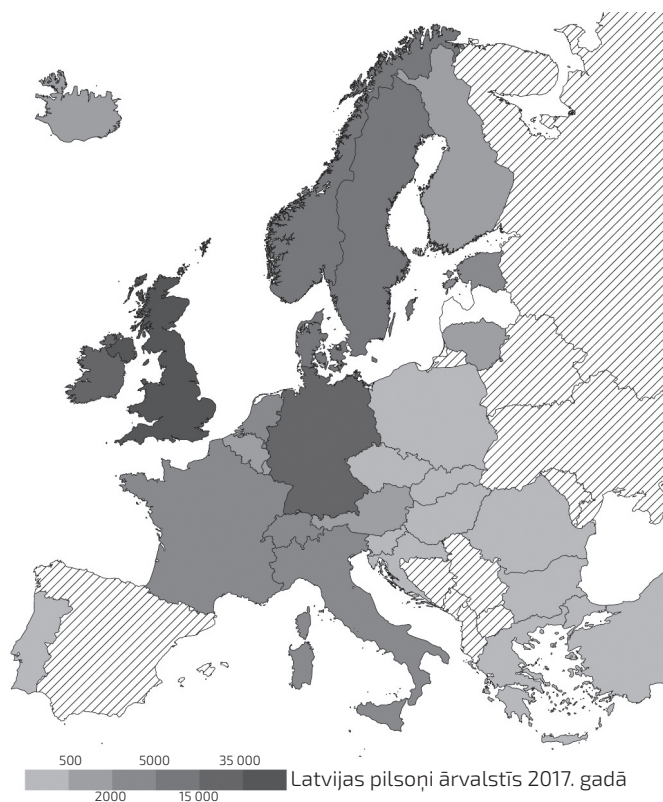
Zviedrijā 2002. gadā reģistrēti 1405 Latvijas pilsoņi. 2017. gadā šis skaits sasniedzis 3616.

Informāciju par citās Eiropas valstīs dzīvojošo Latvijas pilsoņu skaitu sniedz arī *Eurostat*, un šis skaits atšķiras no PMLP datiem. Kā redzams 21.1. attēlā, 2012. gadā lielākais Latvijas pilsoņu skaits dzīvoja Lielbritānijā (64,8 tūkst.), Īrijā (21,2 tūkst.) un Vācijā (19,8 tūkst.).

21.1. attēls. Eiropā dzīvojošo Latvijas pilsoņu skaits 2012. gadā

Avots: veidojusi autore, izmantojot Eurostat datus [migr_pop1ctz].

21.2. attēls. Eiropā dzīvojošo Latvijas pilsoņu skaits 2017. gadā

Avots: veidojusi autore, izmantojot Eurostat datus [migr_pop1ctz].

2017. gadā lielākais Latvijas pilsoņu skaits joprojām dzīvoja Lielbritānijā (100,1 tūkst.), Vācijā (31,6 tūkst.) un Īrijā (20,6 tūkst.). Kopumā Eurostat sniedz informāciju par Latvijas pilsoņu skaitu 29 Eiropas valstīs. 27 no tām kopš 2012. gada sākuma Latvijas valsts piederīgo skaits ir pieaudzis. Izņēmumi ir Īrija un Portugāle. Tādējādi, aizstājot Īriju, par otro iecienītāko Latvijas pilsoņu migrācijas galapunktu piecu gadu laikā kļuvusi Vācija.

Sabiedrības atjaunošana un diaspora: saikņu stiprināšana

Emigrāciju, pirmkārt, ietekmē ekonomiskā situācija un visvairāk – atalgojuma atšķirības par labu valstīm, uz kurām cilvēki izbraukuši (Krišjāne u. c., 2007). Atgriešanās migrāciju var ietekmēt ekonomiskā situācija mītnes zemēs, piemēram, krīze, pieaugošs bezdarbs. Taču krīze, piemēram, Lielbritānijā, kas ir populārs galamērķis, var veicināt ne vien atgriešanos dzimtenē, bet tālāku izbraukšanu uz citām valstīm.

Latviešu tiklošanās aktivitātes ārzemēs, otrkārt, ietekmē politiskā dinamika un interese par notikumiem dzimtenē, dalība vēlēšanās, kandidēšana uz amatiem Latvijā, kopīgu interešu kopu uzturēšana un likumu izmaiņu lobēšana, piemēram, nodokļu, sociālajos, pilsonības un izglītības jautājumos. Politiski visnozīmīgākās pārmaiņas bija Latvijas iestāšanās ES un darba tirgus atvēršana ES valstīs, tas radīja apstākļus brīvā darba tirgus kustībai. Saiknes uzturēšanu ar Latviju, dzīvojot ārzemēs, veicina dubultpilsonības iespēja.

Izbraukšanu uz laiku vai ilgstoši ietekmēt arī globalizācija – aizvien plašākas iespējas sazināties, kā arī pieejamie transporta tīkli. Latvijas Ekonomikas ministrija (EM, 2013) izstrādāja “Reemigrācijas atbalsta pasākumu plānu 2013.–2016. gadam”, kurā bija paredzēti daudzpusīgi pasākumi atpakaļmigrācijas veicināšanai. Tā ietvaros divus gadus norisinājās diasporas jauniešu stipendiju programma, radot iespējas atrast darbu valsts iestādēs tiem, kuri izglītību ieguvuši ārvalstīs. Taču daudzi pasākumi netika īstenoti līdzekļu trūkuma dēļ, tai skaitā iecere par vienas pieturas aģentūru, kurā visi, kuri vēlas atgriezties, vienkopus varētu uzzināt nepieciešamo informāciju par dzīvesvietas, darba, skolu, veselības un citiem jautājumiem.

Dubultpilsonība – iespējas un izaicinājumi sabiedrības atjaunošanā

Būtisks normatīvā ietvara pavērsiens sabiedrības atjaunošanā tautas daļā ārpus Latvijas robežām ir iespēja iegūt dubultpilsonību arī tiem Latvijas iedzīvotājiem, kuri, piemēram, saviem bērniem, bija izvēlējušies tikai vienu citas valsts pilsonību.

Sākot ar 2013. gada 1. oktobri, stājušies spēkā grozījumi Latvijas Pilsonības likumā (1994), kas paredz iespēju ārzemēs dzīvojošajiem latviešiem pieņemt Latvijas pilsonību vai dubultpilsonību. Trimdas latvieši un viņu pēcteči jau varēja iegūt dubultpilsonību līdz 1995. gadam, bet daudzi nepaspēja to izdarīt. Taču 2013. gada grozījumos ir noteikti ierobežojumi valstīm, ar kurām ir pieļaujama vai nav pieļaujama dubultpilsonība. To atļauts iegūt kopā ar citas ES dalībvalsts vai Eiropas Brīvās tirdzniecības asociācijas dalībvalsts pilsonību, citas Ziemeļatlantijas līguma organizācijas (NATO) dalībvalsts pilsonību, Austrālijas Savienības, Brazīlijas Federatīvās Republikas vai Jaunzēlandes pilsonību, tādas valsts pilsonību, ar kuru Latvija ir noslēgusi līgumu par dubultās pilsonības atzīšanu (lai gan grozījumu pieņemšanas laikā neviens līgums nebija noslēgts), iepriekš neminētas valsts pilsonību, ja saistībā ar svarīgām valsts interesēm būs saņemta Ministru kabineta atļauja saglabāt dubultpilsonību, iepriekš neminētas valsts pilsonību, ja tā iegūta automātiski, apprecoties vai adopcijas dēļ.

Jāuzsver, ka Latvijas pilsoņu bērniem dubultpilsonība ir iespējama ar jebkuru valsti. Tādējādi dubultpilsonības atļaušana ir izteikti vērsta uz ataudzes

un sabiedrības atjaunošanas mērķiem, kurā diaspora tiek uztverta kā neatņemama Latvijas tautas un pilsoņu kopuma daļa.

Nobeigums: valsts un diasporas mijiedarbība sabiedrības atjaunošanā

Latviešu skaita ārzemēs pilnīgākai aplēsei ieteicams pilnveidot emigrācijas un atpakaļmigrācijas statistiku. Prognozēt emigrācijas plūsmas ilgtermiņā aprūstina daudzu faktoru kopums, tai skaitā politikas, ekonomikas, drošības un citi jautājumi atšķirīgās valstīs, kurās mīt no Latvijas izbraukušie. Līdzdalība Saeimas vēlēšanās ir relatīvi zema.

Latviešu skaitu un aktivitātes ārzemēs veicina gan pašiniciatīva, gan Latvijas valsts, sabiedrisko organizāciju, uzņēmēju, radu un draugu kontakti. Atpakaļmigrācijas un sadarbības ar diasporu veicināšanai jāņem vērā demogrāfiskās tendences, t. sk. 21. gadsimta sākumā izbraukušo pakāpeniska novecošana.

Jāveicina kultūras uz izglītības saikņu pilnveide, īpaši latviešu valodas apguvē un nostiprināšanā. Līdzdalībai liela mēroga kultūras pasākumos Latvijā ir tendence pieaugt. Kopš 1990. gada dziesmu un deju svētkos Latvijā piedalās ārzemju latviešu kolektīvi. Pēc Latvijas Nacionālā kultūras centra datiem, 2013. gadā dziesmu un deju svētkos Latvijā piedalījās 48 ārvalstu latviešu kolektīvi, kopskaitā ar 1300 dalībniekiem. 2018. gadā XXVI Vispārējos latviešu dziesmu un XVI deju svētkos ir piedalījušies 5500 diasporas latviešu no 21 valsts.

Jāturpina dokumentēt un pētīt ārzemju latviešu dzīves gaitas. 1992. gadā uzsākta trimdas dokumentārā mantojuma veidošana. Tas uzkrāts kopš 1944. gada, kad sākās iedzīvotāju evakuācija un bēgļu plūsmas uz Vāciju (Kalniņa, 2014, 259). 1948. gadā tika noslēgts līgums par Latviešu centrālās komitejas bēgļu dzīves arhīva dokumentu nodošanu glabāšanā Stenfordas Universitātes Hūvera institūta arhīvā. Nodotie dokumenti ir mikrofilmēti un pieejami Latvijas Nacionālajā arhīvā (Kalniņa, 2014, 261). Latvijas Nacionālajā arhīvā daudzi trimdinieki ir nodevuši personīgos arhīvus.

Literatūra un avoti

- Andrups, J. (1995) Lielbritānijas latviešu vēsture. Grām.: Auziņa-Smita, I. (red.) *Latvieši Lielbritānijā. Pirmā grāmata*, 1.–266. lpp.
- Apsīte-Beriņa, E. (2013) *Starptautiskā migrācija Eiropas Savienībā: migrācija no Latvijas uz Lielbritāniju*. Doktora disertācija. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Cohen, R. (2008) *Global Diasporas. An Introduction*. New York: Routledge.
- Didrihsone-Tomaševska, I. (2014) Latvijas diplomātiskie pārstāvji Austrālijā (1921–1991) *Latvija ārpus Latvijas. Kultūra, vēsture, emigrācija un nacionālā identitāte*. Konferences referātu krājums. Kļaviņa, D. (red.) Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs.

- Ekonomikas ministrija (EM) (2013) *Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam*. Rīga: Latvijas Ekonomikas ministrija.
- Garozā, I. (2014) Zem viena (skolas) jumta: Amerikas latviešu skolu loma 2. pasaules kara un atgūtās neatkarības laika emigrantu saliedēšanā. *Latvija ārpus Latvijas. Kultūra, vēsture, emigrācija un nacionālā identitāte*. Konferences referātu krājums. Kļaviņa, D. (red.) Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 185.–192. lpp.
- Hazans, M. (2015) Emigrācija no Latvijas 21. gadsimtā reģionu un novadu griezumā. *Latvijas emigrantu kopienas: cerību diaspora*. Mieriņa, I. (zin. red.) Rīga: LU FSI, 11.–25. lpp.
- Hazans, M. (2011) Latvijas emigrācijas mainīgā seja: 2000–2010 (The Changing Face of Latvia's Emigration: 2000–2010). In: Zepa, B., Klave E. (eds.) *Latvia. Human Development Report 2010/2011*. Rīga: University of Latvia, pp. 70–91.
- Hinkle, M. (2014) Amerikas latviešu apvienības mutvārdu vēstures projekts (ASV) “Latvieši pasaulē – muzejs un pētniecības centrs” (Latvija). *Latvija ārpus Latvijas. Kultūra, vēsture, emigrācija un nacionālā identitāte*. Konferences referātu krājums. Kļaviņa, D. (red.) Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 306.–318. lpp.
- Ho, E. L. E., Hickey, M., Yeoh, B. S. A. (2015) Editorial: Special Issue Introduction: New Research Directions and Critical Perspectives on Diaspora Strategies, *Geoforum*, 59: 153–158.
- Kalniņa, I. (2014) Latviešu trimdas dokumentārais mantojums Latvijas Nacionālajā arhīvā. *Latvija ārpus Latvijas. Kultūra, vēsture, emigrācija un nacionālā identitāte*. Konferences referātu krājums. Kļaviņa, D. (red.) Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 259.–266. lpp.
- Kalniņš, Ā. (1995) Latviešu jūru braucēji ierodas Lielbritānijā. Grām.: Auziņa-Smita, I. (red.) *Latvieši Lielbritānijā. Pirmā grāmata*, 269.–270. lpp.
- Krišjāne, Z., Eglīte, P., Bauls, A., Lulle, A., Bērziņš, M., Brants, M., Cunska, Z., Ģnedovska, I., Ivbulis, B., Krūzmētra, Z., Küle, L., Markausa, I. M., Niklass, M., Pavlina, I., Titova, N., Vanaga, S., Vilciņš, A., Zariņa, I. B. (2007) *Darbaspēka ģeogrāfiskā mobilitāte*. Rīga: LU; Labklājības ministrija.
- Mieriņa, I. (2015) *Latvijas emigrantu kopienas: nacionāla identitāte, transnacionālās attiecības un diasporas politika. Galvenās atziņas* [http://www.slideshare.net/lufsi/latvijas-emigrantu-kopienas-galvens-atzias (29.05.2017.)].
- Stradiņš, J. (galv. red.) (2013) *Latvieši un Latvija*, 4. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija.
- Šķiņķe, M., Šķiņķis, J. (2014) “Nometnē mums labi klājas...” Pārskats par bērnu vasaras nometnēm ASV, Kanādā, Austrālijā. *Latvija ārpus Latvijas. Kultūra, vēsture, emigrācija un nacionālā identitāte*. Konferences referātu krājums. Kļaviņa, D. (red.) Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 200.–207. lpp.
- Veigners, I. (2015) *Latvieši Rietumzemēs*. Rīga: Ilgvara Veignera izdevniecība.
- Vlasova, L. (2014) Latviskā kultūra Krievijā. *Latvija ārpus Latvijas. Kultūra, vēsture, emigrācija un nacionālā identitāte*. Konferences referātu krājums. Kļaviņa, D. (red.) Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 34.–37. lpp.
- Zelče, V. (2011) Migrācijas lielākās plūsmas. 19. gs. sākums – 1991. gads. Grām.: *Latvija. Pārskats par tautas attīstību: 2010/2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 49.–63. lpp.

Politikas dokumenti

- ĀM (2014) Rīcības plāns “Par sadarbību ar Latvijas diasporu 2015.–2017. gadam” [http://www.mfa.gov.lv/data/file/AMPlans_150714_Diaspora.662.pdf (12.04.2017.)].
- CSP (2012) Tautas skaitīšanas dati [https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzīvotaji/tautas-skaitisana/2011 [(12.04.2017.)].

- EM (2013) Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam. Rīga: LR Ekonomikas ministrija [<http://polsis.mk.gov.lv/documents/4428> (12.04.2017.)].
- Latviešu pēdas pasaulē [http://pedas.lapamuzejs.lv/?page_id=545 (12.04.2017.)].
- Pasaules Brīvo latviešu apvienība. Elektroniskā mājaslapa [<http://www.pbla.lv/>].
- Pilsonības likums (1994) [<http://likumi.lv/doc.php?id=57512> (29.05.2017.)].
- PMLP (2018) Latvijas valstspiederīgo personu skaits ārvalstīs uz 1.01.2017. [<http://www.pmlp.gov.lv/lv/sakums/statistika/iedzivotaju-registrs/> (12.07.2018.)].

22. Diasporas jaunieši – sabiedrības atjaunotnes potenciāls

Elīna Apsīte-Beriņa

Ievads

No Latvijas uz ārzemēm devušos cilvēku atvases, kas savu bērnību un jaunības gadus pavadījuši ārzemēs, ir nenovērtējams resurss sabiedrības atjaunotnei Latvijā, taču šis resurss var netikt izmantots, ja fiziskā un emocionālā saikne starp Latviju un ārzemēs mītošajiem jauniešiem ir vāja.

Tradicionālie migrācijas pētījumi par Austrumeiropas migrantiem aktualitāti ieguvuši pēc ES paplašināšanās 2004. gadā, otrkārt, ekonomiskās krīzes kontekstā kopš 2008. gada, kā arī saistībā ar nesenajiem breksita (*Brexit*) nosacījumiem un ierobežojumiem, kas skars daudzus migrantus, sākot ar 2019. gadu. Jauno migrantu grupas izpēte un pētījumi par ārzemēs dzīvojošo jauno cilvēku dzīvi, pieredzi, identitāti, saikni ar dzimteni, potenciālajiem nākotnes plāniem u. c. ir nonākuši politikas un akadēmisko pētījumu centrā.

Iepriekšējie pētījumi parāda, ka atkarībā no finanšu iespējām jauniešu vecumposmam no 16 līdz 34 gadiem ir raksturīga formālā izglītība, algots vai brīvprātīgs darbs (Valentine, 2003), kas noved pie pieaugušā lomas un atbildības uzņemšanās. Nereti tieši šajā vecumposmā jaunieši izvēlas iegūt migrācijas pieredzi, piemēram, poļu migrantu gadījumā. Jauniešu migrācijas pētījumi Polijā liecina, ka papildus izglītotajiem poļiem, kuri vēlas iesaistīties Eiropas brīvā darba tirgus piedāvājumos, migrē arī tie, kas sasnieguši zemāku izglītības līmeni un kam radušās problēmas ar iesaisti vietējā darba tirgū. Tādā veidā jaunieši migrāciju izmanto kā dzīvesveida stratēģiju (Apsīte-Beriņa, Burgmanis, 2015; White, 2010; Burgmanis, 2013).

Pētījumā analizēti un raksturoti 16–34 gadus veci jaunieši, kas aizbraukuši no Latvijas un dzīvo ārzemēs un kas uzskatāmi par nozīmīgu grupu Latvijas demogrāfiskās situācijas uzlabošanai nākotnē. Šai rakstā apskatīti arī būtiskākie viņu aizbraukšanas iemesli un sniegts šo jauniešu sociālekonomiskais raksturojums.

Jauniešu migrācija

Zinātniskajā literatūrā diasporai ir vairākas definīcijas, kas sintezējušās vēsturiskās attīstības kontekstā un mūsdienu globalizācijas un interneta attīstības laikmetā. Diasporas pamatā ir saikne ar lokālo, kopīgs kultūras mantojums, kas sniedzas ārpus šīs grupas mītnes zemes robežām (Dlamini et al., 2017). Diasporu arī pēta kā sociālu formu un kultūras rašanās stāvokli (Vertovec, 1999). Savukārt precīzas vecumposma robežas noteikt ir grūti, jo jaunā cilvēka identitāte veidojas bioloģisku un sociālu faktoru ietekmē (Valentine et al., 1998; Apsīte-Beriņa, Burgmanis, 2015). Ģeogrāfiskos pētījumos jaunieši iekļauti salīdzinoši nesen (20. gs. 70. gados), kad radās interese pētīt jauniešu telpisko vidi un mijattiecības ar to, telpas pieejamību un lietojumu, saiknes uzturēšanu un veidošanu ar vietu (Burgmanis, 2013). Globalizācijas, transnacionālisma, izglītības iespēju un darba tirgus pieejamība ārpus savas nacionālās valsts robežām un intensīva vēlme iegūt jaunas pieredzes ietekmē starpvalstu migrāciju, un bieži vien jauniešiem ir aktīvāka starptautiskās migrācijas pieredze nekā pieaugušajiem (Hopkins, Alexander, 2010).

Migrācijas motīvu daudzveidība vērojama visās vecumgrupās un var atšķirties katrā konkrētā grupā. Latvijas jauniešiem ir raksturīga gan nodarbinātība, gan izglītības iegūšana (Lundholm, 2007), gan brīvā laika pavadīšana (Cairns, Smyth, 2010). Vēlme distancēties no ģimenes un iegūt neatkarību ir mērķis, uz ko daudzi jaunieši tiecas, iesaistoties starpvalstu migrācijā. Tomēr, neskatoties uz savām vēlmēm un sevis identificēšanas un pilnveides posmu dzīvē, lielai daļai Austrumeiropas jauniešu migrācijas iemesls ir finansiālu ieguvumu palielināšana ārzemēs, vai arī tie bieži migrē uz ārzemēm, lai būtu kopā ar tur esošajām ģimenēm. Tātad jaunieši ir spiesti pārcelties ģimeņu apvienošanas nolūkā.

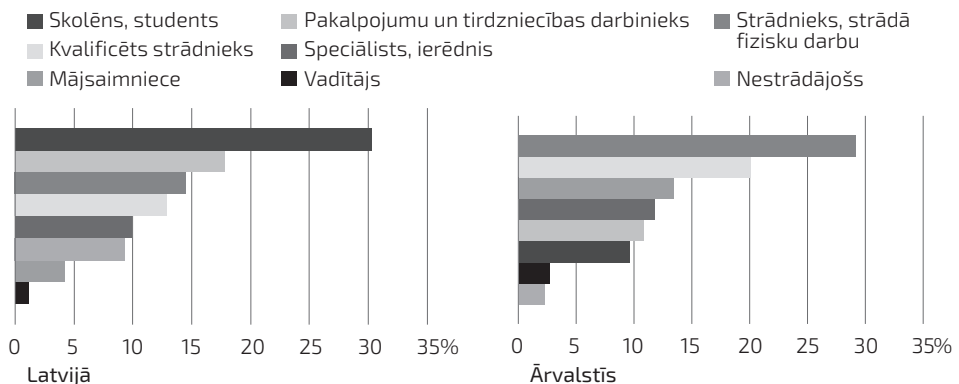
Pētījuma dati un metodes

Lai analizētu Latvijas jauniešu aizbraukšanas iemeslus, pētījumā izmantoti dati, kas iegūti, lietojot tiešsaistes aptauju rīkus. 2016. gada aptaujā tika aptaujāti 1326 jaunieši (no tiem 61% sievietes un 39% vīrieši) vecumā no 16 līdz 34 gadiem, kuri aptaujas brīdī ilgāk nekā 6 mēnešus bija uzturējušies kādā no galamērķa valstīm – Lielbritānijā (45%), Īrijā (17%), Vācijā (18%), Zviedrijā (10%) un Norvēģijā (10%). Dati iegūti, izmantojot tiešsaistes aptauju rīkus, ko mūsdienās arvien plašāk lieto migrācijas pētījumu jomā un jo īpaši tādu jauniešu grupā, kuri ir aktīvi moderno tehnoloģiju lietotāji. Izmantojot sociālo portālu *www.draugiem.lv*, tika iegūta primāro datu datubāze nesaistītās ģeogrāfiskās vietās (Brickman-Bhutta, 2012; Reips, Buffardi, 2012; Oiarzabal, Reips, 2012; Kissau 2012; McCollum, Apsīte-Beriņa, 2015; Apsīte-Beriņa, Burgmanis, 2015; Burgmanis, 2013). Sastādītā anketa sastāvēja no 40 jautājumiem.

Reģistrētajiem portāla lietotājiem tā tika nosūtīta, pamatojoties uz viņu ģeogrāfisko atrašanās vietu pēc IP (interneta protokola) adresēm. Iegūtie rezultāti ļauj spriest par ārzemēs dzīvojošo jauniešu grupas demogrāfiskajiem rādītājiem, ģeogrāfisko mobilitāti un potenciālo atgriešanos Latvijā.

Diasporas jaunieši kā sabiedrības atjaunotnes potenciāls

Akadēmisko un rīcībpolitikas pētījumu interešu lokā pēdējā laikā ir pieaugusi interese par migrējošo jauniešu grupas raksturojumu, jo tas ļauj spriest par šo jauniešu daudzveidību. Pētījuma gaitā būtiski bija noskaidrot, vai ārzemēs dzīvojošie jaunieši ir saskatāms kā reāls Latvijas atjaunotnes potenciāls. Rezultāti arī parāda, ka kaut kādā mērā tas būs iespējams, un Latvijai kā izcelsmes valstij jārada pēc iespējas pievilcīgāki apstākļi, lai tā notiktu. Cirkularitāte jeb atkārtota migrācija uz ārzemēm ir bieži sastopama Latvijas jauniešu vidū, proti, 56% aptaujāto jauniešu jau iepriekš bijuši ārzemēs ilgāk nekā 6 mēnešus. Ap 60% jauniešu aptaujas brīdī plānojuši ārzemēs palikt ilgstoši. 22% nākotnes plānus saista ar pārcelšanos mītnes valsts robežās vai pārcelšanos uz citu valsti, bet 18% jauniešu vecumā līdz 34 gadiem tuvāko piecu gadu laikā plāno atgriezties Latvijā. Tātad apmēram ceturtdaļa aizbraukušo savu tuvāko nākotni saista ar atgriešanos dzimtenē, un visbiežāk notiek atgriešanās iepriekšējā dzīvesvietā vai vismaz reģionā. Ģeogrāfiski visvairāk aptaujāto jauniešu bijis no Kurzemes (24%), Vidzemes (18%), Rīgas (18%), Pierīgas (16%), Zemgales (16%) un Latgales (8%). Respondentu atbildes atklāj, ka visvairāk (32%) ir tādu, kuriem ir profesionālā vidējā izglītība, 27% ir vispārējā vidējā izglītība, 16% – pamatzglītība, salīdzinoši liela daļa respondentu (25%) ir ieguvuši augstāko izglītību. Skaidrojot vietu, kur izglītība iegūta (Latvijā vai ārzemēs), izteikti dominē Latvija (84%) un pēc tam ārzemes (16%). Izglītība savukārt ir cieši saistīta ar

22.1. attēls. Nodarbošanās statusa maiņa diasporas jauniešiem no Latvijas pirms un pēc migrācijas ($n = 1326$, 2016)

nodarbinātības statusu jeb diasporā dzīvojošo jauniešu pašreizējo nodarbošanos. Nodarbinātības statusa atšķirības, analizējot nodarbošanos Latvijā pirms aizbraukšanas un nodarbošanos kādā no galamērķa valstīm, ir būtiskas.

30% jauniešu Latvijā ir bijuši skolēni vai studenti, taču no šiem jauniešiem savā galamērķa valstī studējuši vairs tikai 10% aptaujāto. Visstraujākā statusa maiņa novērojama, pieaugot tādu jauniešu skaitam, kuri ārvalstīs veic fizisku darbu (29%), bet Latvijā fizisku darbu darījuši ap 15% aptaujāto jauniešu. Diasporas jauniešu lielākās grupas pirms emigrācijas bijuši skolēni, studenti un pakalpojumu un tirdzniecības sfēras darbinieki. Taču salīdzinājumā ar Latviju ārvalstīs vērojams fiziska darba strādnieku, kvalificētu darbinieku, kā arī māj-saimnieču pieaugums.

Kā galvenos aizbraukšanas iemeslus var izcelt darba perspektīvu trūkumu Latvijā (17%), zemu atalgojumu (16%), ģimenes apstākļus (14%), nespēju segt ikmēneša maksājumus (13%) un jaunas dzīves pieredzi (11%).

Ekonomiskie apstākļi ir nozīmīgs faktors, kas jauniešus piesaista galamērķa valstī, jo iespēju iegūt augstāku atalgojumu izvēlētajā profesijā min 20% aptaujāto jauniešu, labākus darba apstākļus – 18%, lielākas karjeras un izaugsmes iespējas – 14%, vēlmi nopelnīt konkrētam mērķim – 12%, un ģimenes apstākļus min 14% respondentu. Tikai apmēram 4% aptaujāto jauniešu par būtisku faktoru, kas veicinājis viņu došanos uz ārzemēm, uzskatījuši studiju iespējas. Viņi bijuši mērķtiecīgi, studējuši konkrētu studiju programmu vai arī turpinājuši studijas ārvalstīs, sākotnēji uz ārvalstīm dodoties ģimenes apvienošanas nolūkā.

Secinājumi

No Latvijas neseno migrācijas viļņu laikā uz galvenajām galamērķa valstīm aizbraukušas daudzveidīgas iedzīvotāju grupas. Pētījumā izmantotā datu ieguves metode ļāva iegūt vērtīgu informāciju par Latvijas jauniešu migrācijas plūsmu uz galvenajām galamērķa valstīm – Lielbritāniju, Īriju, Vāciju, Zviedriju un Norvēģiju.

Visvairāk ir aizbraukuši tādi jaunieši, kuri Latvijā ir bijuši skolēni vai studenti ar profesionālo vidējo izglītību (ap 30%) un, nesaskatot iespēju iekļauties darba tirgū Latvijā, devušies uz ārvalstīm. Rezultāti liecina, ka ceturtdaļa jauniešu vecumā no 16 līdz 34 gadiem tuvāko piecu gadu laikā saista savu nākotni ar pastāvīgu atgriešanos Latvijā. Līdztekus puse respondentu plāno palikt pašreizējā galamērķa valstī un tur iesakņoties vēl pamatīgāk, bet ceturtdaļa nākotnes perspektīvas saskata vēl cita galamērķa valstī.

Aptaujas laikā iegūto datu analīze liecina, ka jauniešu aizbraukšanas (no Latvijas) iemesli, starp kuriem dominē ekonomiskie faktori, ir līdzīgi tiem, kādus savos pētījumos ir atklājuši citi autori (Lundholm, 2007; White 2010). Visbiežāk jaunieši uz ārvalstīm devušies, Latvijā saskaroties ar bezdarbu un nesaskatot perspektīvas karjeras attīstībai. Turklāt ārvalstīs viņi parasti strādā

mazkvalificētu darbu. Novērotās straujās statusa izmaiņas, iekļaujoties ārvalstu darba tirgū, protams, sniedz ekonomisko neatkarību un stabilitāti, bet vienlaikus arī paaugstina jauniešiem atgriešanās risku. Jauniešu grupai, kuri ārvalstīs studē vai ir uz noteiktu laiku, noslēdzoties konkrētajam dzīves posmam, rodas iespēja atgriezties Latvijā. Tomēr 60% aptaujāto tuvāko piecu gadu laikā nākotnes plānus nesaista ar atgriešanos Latvijā, jo piedāvātais atalgojuma līmenis Latvijā nenodrošinās identisku labklājības līmeni. Turklāt jaunieši, pārsniedzot 25 gadu vecumu, bieži ir partnerattiecībās vai izveidojuši ģimeni un tāpēc ir piesaistīti mītnes zemei.

Literatūra un avoti

- Apsīte-Beriņa, E., Burgmanis, Ģ. (2015) Jauniešu ģeogrāfiskā mobilitāte: komunikācija un saikne ar Latviju. Grām.: Lulle, A., Kļave, E. (red.) *Radot iespējas attīstībai: Diasporas bērnu un jauniešu izglītība*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 207.–226. lpp.
- Brickman-Bhutta, C. (2012) Not by the Book: Facebook as Sampling Frame. *Sociological Methods & Research*, February 2012, 41: 57–88.
- Burgmanis, Ģ. (2013) *Jauniešu kognitīvās telpas ģeogrāfiskā struktūra un aktivitātes pilsētā*. Doktora disertācija. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Cairns, D., Smyth, J. (2010) Youth on the Move? Student Mobility and Immobility in Portugal and Northern Ireland. In: D. Cairns (Eds.) *Youth on the Move*. Mörlenbach: Strauss GmbH, pp. 59–70.
- Dlamini, S. N., Wolfe, B., Anucha, U., Yan, M. C. (2009) Engaging the Canadian Diaspora: Youth Social Identities in a Canadian Border City. *McGill Journal of Education*, 44: 3.
- Hauvette, M. (2010) Temporary Youth Migration and European Identity. In: Cairns, D. (Eds.) *Youth on the Move*, pp. 47–58. Mörlenbach: Strauss GmbH.
- Hil, R. (2000) A Gloomy Vista? “Globalisation”, Juvenile Crime and Social Order – An Australian Perspective. *Crime, Law and Social Change*, 33: 369–384.
- Hopkins, P., Alexander, C. (2010) Politics, Mobility and Nationhood: Upscaling Young People’s Geographies: Introduction to Special Section. *Area*, 42: 142–144.
- Kissau, K. (2012) ‘Structuring Migrants’ Political Activities on the Internet: a Two-dimensional Approach. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (9).
- Lundholm, E. (2007) *New Motives for Migration? On Interregional Mobility in the Nordic Context*. Doctoral Dissertation. Sweden: Department of Social and Cultural Geography, Umea University, Gerum 2007: 2.
- McCollum, D., Apsīte-Berina, E. (2015) Recruitment Through Migrant Social Networks from Latvia to the United Kingdom: Motivations, Processes and Developments. *Migration Letters*, 12 (1): 50–66.
- Miles, S. (2000) *Youth Lifestyles in a Changing World*. Buckingham: Open University Press.
- Oiarzabal, P. J., Reips, U. D. (2012) Migration and Diaspora in the Age of Information and Communication Technologies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (9): 1333–1338.
- Parrenas, R. S. (2005) *Children of Global Migration: Transnational Families and Gender Woes*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Reips, U., Buffardi, L. E. (2012) Studying Migrants with the Help of the Internet: Methods from Psychology. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (9): 1405–1424.

- Sibley, D. (1995) *Geographies of Exclusion*. New York: Routledge.
- Valentine, G. (2003). Boundary Crossings: Transitions from Childhood to Adulthood. *Children's Geographies*, 1: 37–52.
- Valentine, G., Skelton, T., Chambers, D. (1998) Cool Places, Geographies of Youth Cultures. In: Skelton, T. and Valentine, G. (Eds.) *Cool Places: an Introduction to Youth and Youth Cultures*. London: Routledge, pp. 1–32.
- White, A. (2010) Young People and Migration from Contemporary Poland. *Journal of Youth Studies*, 13 (5): 565–580.
- Vertovec, S. (1999) Three Meaning of “Diaspora”, Exemplified Among South Asian Religions. *Diaspora*, 6 (3): 277–300.

23. Nepazaudēt grūtāk sasniedzamo diasporas kopienu potenciālu

Arta Krūmiņa

Latvijas ļaudis Brazīlijā

Latvieši Brazīlijā ieradās, sākot ar 19. gadsimta beigām, tomēr lielo plašumu un ģeogrāfisko apstākļu dēļ latviešu kopienas neatkarīgi no konfesijas kaut vienā pilsētā nebija izveidojušās. Toties mūsdienu tehnoloģiskās iespējas un informācijas aprites ātrums daudziem nu jau trešās vai pat ceturtās paaudzes latviešiem izraisījis plašāku interesi par Latviju, tāpēc Brazīlijā gan pastāv latviešu kultūras centrs Ižui pilsētā, kur darbojas Eiropas tautu deju kolektīvs ar skanīgo nosaukumu “Staburags”, gan darbojas latviešu nedēļas nogales skola Novaodesā, kur latviešu pēcteči regulāri apgūst latviešu valodu.

Visos mūsdienu Brazīlijas un Latvijas interakciju dokumentos (piemēram, valsts amatpersonu vizītēs) tiek lēsts, ka Brazīlijā dzīvo apmēram 20 tūkst. latviešu, bet konkrēts skaits nav zināms, jo Brazīlijā tautas skaitīšanas datus ne tiek norādīta etniskā izcelsme.

Brazīlijā dzimušais Hanss Bērziņš ar sievu Elaini un bērniem uz Latviju pārcēlies 2006. gadā. Hansa tēvs Rūdolfs Bērziņš piecu gadu vecumā uz Brazīliju kopā ar savu ģimeni izceļoja no Talsiem. Mamma – Dzidra Cerpe-Bērziņa – piedzima latviešu kolonijā “Vārpa” Sanpaulu pavalstī Brazīlijas dienvidos. Tur abi Hansa vecāki satikās un nodibināja ģimeni. Hansa Bērziņa stāsts ir unikāls, jo tikai dažas ģimenes no Brazīlijas pēc vairākām paaudzēm ir atgriezušās uz dzīvi Latvijā.

19. gadsimta beigās dominējošie izceļošanas iemesli bija ekonomiskie apstākļi, daļa aizbraucēju pirms Brazīlijas jau bija devušies uz Sibīriju, bet nebija varējuši tur iedzīvoties (Lulle, 2010). 1906. gadā Novaodesā, 1907. gadā *Nova Europa*, 1910. gadā *Paríquera-Açú* un 1914. gadā Sanžozē dus Kampusā (*São José dos Campos*) dibinātas pirmās latviešu kolonijas. Lielākā latviešu kolonija “Vārpa” dibināta 1922. gadā. Tieši 20. gs. 20. gados notika intensīvākā Brazīlijas apgūšana, un mūsdienu apzinātie latviešu pēcteči cēlušies no šajos gados izbraukušajiem. Pēc 1921. gada izbraukuši apmēram 2500 cilvēku. Izbraukšanai tolaik bija reģistrējušies 6000 cilvēku, taču baptistu baznīcas

aktīvās pretdarbības dēļ aizbrauca mazāk par pusi no tiem, kas bija plānojuši to darīt. Izbraucēju aprēķini veikti pēc baptistu draudžu arhīviem, līdz ar to kopējos skaitļos varētu nebūt iekļauti nekrīstīti bērni un citu konfesiju piederīgie. 1921. gadā uz Brazīliju, uz Novaodesas draudzi, devās baptistu mācītājs, harismātisks līderis Jānis Inķis (1872–1958), kurš jau iepriekš bija viesojies Brazīlijā un tiek uzskatīts par 20. gados izceļojošo tautiešu vadoni. Lai gan izceļošana bija centralizēta, veidojot kopīgas kases ceļa izdevumu segšanai (Lulle, 2010; Tupess, 2007; Krakopa, 2007), tomēr ceļš līdz “apsolītajai zemei”¹ bija garš un nogurdinošs. Apstākļi vēl neapgūtajos Brazīlijas mežu reģionos bija ļoti grūti. 30. gados Latvijas presē parādās izziņas, ceļojumu un dzīvesstāstu raksti par Brazīliju.

Brazīlijas latviešu vēsturiskās sabiedriskās organizācijas

Pirmā zināmā Brazīlijas latviešu trimdas organizācija bija “Baltijas valstu draugu biedrība”, kas tika dibināta 1935. gada 9. februārī Sanpaulu, lai Baltijas valstis un Brazīlija savstarpēji iepazītu cita citu un lai veicinātu garīgus, intelektuālus un saimnieciskus sakarus. Pēc Latvijas okupēšanas Brazīlijas latvieši 1941. gada 18. novembrī Sanpaulu dibināja Brazīlijas Latviešu palīdzības komiteju. Līdzīgas palīdzības komitejas nodibināja arī Brazīlijas Latviešu baptistu draudžu apvienība (1945) un Riodežaneiro latviešu draudze (1947). Brazīlijā, īpaši Sanpaulu, no 1951. līdz 1957. gadam darbojās arī Daugavas Vanagu organizācija. 1967. gadā Daugavas Vanagu Brazīlijas nodaļa mēģināja atjaunot savu darbību ar divpadsmit biedriem, bet tas neizdevās: meklējami labākus dzīves apstākļus, lielākā daļa sabiedriski aktīvo latviešu bija devušies uz attālām Brazīlijas vietām vai uz ārvalstīm.

Latviešu apvienība Brazīlijā (LAB), kas dibināta 1950. gadā Sanpaulu, ir visvecākā tautiskā organizācija, kas darbojas vēl mūsdienās (Gūtmane, 2011). Kā ziņots 1935. gada laikrakstā “Rīts” (Lulle, 2010), Sanpaulu darbojusies arī latviešu pamatskola. Lai LAB pastāvētu un tajā varētu iesaistīt plašāku skaitu cilvēku, 1972. gadā tika mainīts nosaukums – turpmāk to sauca Latviešu brazīliešu apvienība, un organizācijas biedri varēja būt gan latvieši, gan latviskas izcelsmes brazīlieši un viņu ģimenes locekļi (neatkarīgi no etniskās izcelsmes) (Gūtmane, 2011). Organizācija “Dienvidamerikas un Karību Latviešu apvienība” (DAKLA) ar ilggadējo vadītāju Dainu Gūtmani ir Latviešu brazīliešu apvienības pēctece.

¹ Termins “apsolītās zemes” lietots saistībā ar latviešu izbraukšanas reliģiskajiem motīviem, skaitliski lielo reliģisko organizāciju (baptistu) dalībnieku došanos uz Brazīliju harismātiska līdera vadībā (Tēraudkalns, 2003).

Dienvidamerikas Latviešu apvienības (DALA) dibināšanas kongress notika 1977. gada 16. un 17. aprīli Sanpaulu Latviešu luterāņu baznīcā. Kongresā piedalījās pārstāvji no Argentīnas, Venecuēlas un Brazīlijas. Par organizācijas centru izraudzījās Venecuēlu, jo Brazīlijas likumi nepieļāva organizācijas, kuru biedri ir no dažādām valstīm. 2006. gadā politisko pārmaiņu dēļ Venecuēlā DALA biroju pārcēla uz Brazīliju. Statūti tika pielāgoti jauniem apstākļiem, un, ņemot vērā, ka latvieši ir arī citās Dienvidamerikas valstīs, piemēram, Meksikā, organizācijas nosaukumu nomainīja – turpmāk to sauca Dienvidamerikas un Karību Latviešu apvienība. Kopš tā laika organizācijas priekšsēde ir Daina Gūtmane, kura bija viena no pirmajām latviešu izcelsmes Brazīlijas jauniešiem, kas devās uz 2×2 nometnēm (Gūtmane, 2011).

Mūsdienu Brazīlijas latviešu organizācijas

Populārākajā 20. gados būvētajā latviešu kolonijā “Vārpa” pašlaik dzīvo latviešu pēcnācēji pensijas vecumā, gandrīz visi jaunieši ir pārcēlušies. No astoņsimt ciema iedzīvotājiem lielākā daļa ir brazīlieši, tomēr “Vārpas” galvenajā ielā *Avenida Brasil* vēl atrodamas mājas ar uzrakstiem: “Dievs tevi mīlē”, “Agrākā aptieka”, “Darbnīca”. Liela daļa latviešu jaunībā “Vārpu” pameta, lai dotos studēt vai atrastu labāk atalgotu darbu. Daudzi īpašumi, kuri agrāk piederējuši latviešu ģimenēm, pārdoti brazīliešiem. Paši “Vārpas” latvieši ik uz soļa apgalvoja: “Latviešu te vairs nav.” “Vārpas” skolā, kas tika uzcelta par latviešu ziedojumiem, latviešu izcelsmes bērnu vairs neesot (Tamuža, 2012).

Tiek lēsts, ka Brazīlijā dzīvo apmēram 20 tūkst. latviešu (Latviesi.com, 2014), bet nav zināms konkrēts skaits, jo Brazīlijā dokumentos netiek norādīta tautība. Lielākā un aktīvākā latviešu pēcteču kopiena Brazīlijā darbojas Novaodesā, kur atrodas biedrība “Brazīlijas Latviešu kultūras apvienība” (BLKA), tās paspārnē strādā arī Novaodesas Latviešu nedēļas nogales skola. BLA paspārnē darbojas arī folkloras kopa “Tarkšķi”.

Lielākais latviešu kultūras centrs atrodas Ižuī Brazīlijas dienvidos. Ižuī darbojas Eiropas tautas deju kolektīvs “Staburags”. Lielākā daļa dejuotāju 2015. gada saulgriežu laikā pirmo reizi viesojās ne vien Latvijā, bet vispār Eiropā. “Staburags” piedalījās Sēlijas novada svētkos Jaunjelgavā un 2018. gadā – Latvijas simtgades dziesmu un deju svētkos.

Brazīlijas Latviešu kultūras apvienības medija auditorija galvenokārt ir Brazīlijas latvieši, ap 1500 cilvēku. Atsevišķi paziņojumi un raksti sasniedz līdz 5000 lielu auditoriju. Brazīlijas Latviešu kultūras apvienības nākotnes plāni – Brazīlijā palielināt auditoriju un elektroniskajam medijam kļūt arī par drukāto mediju. “Tiek plānots arī drukāts žurnāls, kura uzvedums būtu ne tikai informēt, bet arī ieinteresēt Brazīlijas latviešus apmeklēt Latviju, apgūt latviešu valodu un iedrošināt aktīvāk piedalīties kultūras dzīvē.” (Lulle, Ungure, Bužinska 2015)

Latvijas ļaudis Krievijā

Latvijai ar kaimiņos esošo Krieviju vēsturiski bijušas ļoti ciešas saiknes, tāpēc tajā veidojusies nozīmīga latviešu diaspora. Krievijā dzīvojošos latviešus var iedalīt arī pēc ierašanās laika posma: veclatvieši, padomju varas represētie un viņu pēcnācēji, kā arī Padomju Savienības laikā brīvprātīgi aizbraukušie (Vlasova, 2009). Pilsētās (Maskavā, Krasnojarskā, Omskā) un ciemos (Augšbebers, M. Gorkija ciemā Baškortostānā u. c.), kur latviešu un latgaļu pēcteči dzīvo lielākā skaitā vai kompakti, pēc Padomju Savienības sabrukuma darbojas latviešu organizācijas, vēl pašlaik uzturot dzīvu latviešu valodu un kultūru. Veclatviešu ciemu latviskās aktivitātes atšķiras no pilsētu biedrību aktivitātēm, jo pirmajiem tās joprojām ir ikdienu un dzīvesveids, savukārt pilsētniekiem jāuztur latviskās tradīcijas daudz kultūru vidē.

Veclatvieši

Par pirmo Krievijā dokumentāli minēto koloniju var saukt Rižkovu Toboļskas guberņā. Šī kolonija dibināta 1802. gadā. Tās pirmie iemītnieki bija 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta sākumā zemnieku nemieros (Kauguru nemieros) notiesātie vidzemnieki (Poriete, 2002). Sākotnēji latvieši uz Krieviju devās piespiedu kārtā – tāda bija cariskās Krievijas alternatīva piespīstajiem sodiem cietumā vai nāves soda izpildei. Dodoties uz Sibīriju, notiesātajiem bijusi izvēle ņemt līdzi ģimeni, ko daudzi arī izmantoja (Driķis, 1995; Salmiņa, 2012). Pusgadsmitu vēlāk uz auglīgās zemes plašumiem aiz Urāliem, uz Sibīriju, brīvprātīgi devās arvien jaunas latviešu ģimenes (Poriete, 2002 pēc “Baznīcas Vēstnesis”, 1900).

20. gs. 30. gadu beigās Krievijā jau bija izveidojušās vairāk nekā 300 latviešu koloniju (Vlasova, 2014). Pirmā latviešu skola Krievijā tika atvērta 1864. gadā Lejas Bulānā. Sākumā no ciema 60–80 bērniem skolu apmeklēja tikai kādi 10–15, turklāt neregulāri. Situācija mainījās pēc 1890. gada, kad skolu pārņēma jauni harismātiski mācībspēki un skolēnu skaits strauji pieauga (ik gadu bija vairāk nekā 100 skolēnu) (Turlaja, 1995).

Par unikālo Lejas Bulānas ciemu plašāka sabiedrība Latvijā uzzināja pēc 70. gados aizsāktajām latviešu kinematogrāfistu un pētnieku ekspedīcijām Sibīrijā. Viena no pētniecēm – Vaira Strautniece – 1995. gadā laida klajā grāmatu “Lejas Bulāna – latviešu ciems Sibīrijā”.

Bēgļu gaitas Pirmā pasaules kara laikā latviešus aizveda uz Krievijas lielākajām pilsētām, arī Altaja apgabalu. Lielākā daļa no viņiem pēc Latvijas valsts dibināšanas atgriezās Latvijā, bet daļa palika Krievijā karjeras vai ideoloģijas dēļ. Pēc boļševiku revolūcijas Krievijā palika daudzi latviešu strēlnieki, ieņemdami atbildīgus amatus valsts un saimnieciskajā darbā (Poriete, 2002). Arī šie latvieši apvienojās pēc nacionālā principa, veidojot apvienības un biedrības, kur dominēja latviešu valoda un kultūra (Vlasova, 2014).

Padomju Krievija līdz 1937. gadam

Laikā no 1918. līdz 1937. gadam daudzpusīga latviešu sociālā un kultūras dzīve norisinājās Krievijas lielākajās pilsētās. Maskavā darbojās latviešu kultūras un izglītības biedrība “Prometejs” ar teātri, latviešu skolām un tehnikumiem, Ačinskas Pedagoģiskajā tehnikumā darbojās Latgaliešu nodaļa. Līdz 1936. gadam Krievijā strādāja vairākas latviešu izdevniecības, publicējot grāmatas tikai latviešu valodā. Piemēram, 1924./25. mācību gadā Sibīrijas apgabalā bija 30 latviešu skolu ar 1430 skolēniem; latviešu bērni bija nodrošināti ar izglītību pat labāk nekā citas tautas. 1933./34. mācību gadā PSRS teritorijā darbojušās jau 119 latviešu skolas, no tām 17 vidusskolas, bet Ļeņingradā un Ačinskā – latviešu pedagoģiskie tehnikumi. Kā nozīmīgākā minama latviešu kultūras un izglītības biedrības “Prometejs” izdevniecības ar tādu pašu nosaukumu – “Prometejs” – darbība (1923–1937) (Poriete, 2002). “Prometejs” bija viena no tām organizācijām, kas pulcēja latviešus arī ideoloģisku apsvērumu dēļ. Ar tiem bija jārēķinās, jo citādi Maskavā nebija iespējams pastāvēt (Vlasova, 2014). Lielais terors¹, kuru padomju vara īstenoja no 1937. līdz 1938. gadam, ne vien apturēja aktīvo latviešu sabiedrisko dzīvi, bet radīja traģēdijas gandrīz visās Krievijā dzīvojošajās latviešu ģimenēs. No 1937. gada visas latviešu skolas un baznīcas tika slēgtas.

Padomju varas represētie

Apkopotās ziņas par 1941. gada 14. jūnijā deportētajiem liecina, ka no 15 424 cilvēkiem 80% bija latviskas izcelsmes (Bambals, Kalnciema, 2007). Citos avotos uzrādīts, ka no 1941. gada līdz kara beigām izsūtītas 14 428 personas (Zālīte, Dimante). Otrā pasaules kara beigas 1945. gada 8. maijā atnesa mieru Eiropai. Latvijā beidzās kara posts, bet lielākajai tautas daļai tas nozīmēja otro padomju okupāciju un komunistu terora turpināšanos. Karagūstekņus un arī daudzus civiliedzīvotājus, it sevišķi vīriešus (no 16 gadu vecuma), kopumā ap 90 000 cilvēku, ieslodzīja filtrācijas (pārbaudes) nometnēs Latvijā vai citur Padomju Savienībā (LOM, 2015). 1949. gadā no Latvijas tika izsūtītas 42 975 personas, par kuru nacionālo piederību dati nav pieejami. Liela daļa izdzīvojušo pēc Staļina nāves, sākot ar 1956. gadu, vairāku gadu laikā atgriezās Latvijā, – šo cilvēku likteņi pētīti un aprakstīti pamatīgāk (piemēram, Heide mane, 2001; Kalniete, 2001; D. Gekas dokumentālās filmas; Latvijas Okupācijas

¹ Lielā terora laikā tika arestēti teju visi latviešu biedrību locekļi, visi politiskie emigranti no Latvijas, kuri PSRS bija ieradušies pēc 1920. gada, visi Latvijas pavalstnieki, izņemot diplomātisko iestāžu darbiniekus, un citi latvieši. Saglabājušies dati par vairāk nekā 22 tūkst. latviešu, kas 1937.–1938. gadā apcietināti un notiesāti. Zināms, ka no viņiem 16 573 ir nošauti un apglabāti masu kapos dažādās PSRS vietās (Ohotina, Roginska, 2009).

muzeja savāktie materiāli u. c.); diemžēl trūkst pētījumu un aprakstu par tiem tautiešiem, kuri palika Sibīrijā un tur dzīvo joprojām. Tieši viņi, spītējot visam, ir saglabājuši latviešu tautas kultūru Krievijā (Vlasova, 2014).

Brīvprātīgi izbraukušie pēc Otrā pasaules kara

Padomju Savienības varas gados daudzi latvieši devās uz Maskavu, Ļeņingradu, Novosibirsku un citām lielpilsētām. Iemesli dažādi: mācības, Latvijā nerealizējamas karjeras izaugsmes iespējas, ģimenes veidošana u. c. Pēc Krievijas latviešu kongresa vadītājas Laumas Vlasovas datiem, šo cilvēku saiknes ar Latviju ir visciešākās, tāpēc, iespējams, Krievijā šī tautiešu daļa par latviskās identitātes uzturēšanu rūpējas mazāk nekā tie, kas iebraukuši agrākos periodos. Iemesli: izkļiedētās dzīvesvietas un jauktu tautību ģimenes (Vlasova, 2009, 2014). Pēc 1989. gada tautas skaitīšanas datiem, Krievijā tobrīd dzīvoja 30 000 latviešu. Pašlaik precīzu skaitu uzrādīt nav iespējams, jo tautas skaitīšanā tautība vairs nav jāuzrāda. Savukārt pēc Krievijas latviešu kongresa datiem, šobrīd Krievijā varētu būt ap 15 000 latviešu (Vlasova, 2014).

Pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā

Līdz ar Mihaila Gorbačova pārmaiņu laikiem Padomju Savienībā tika veicināta nacionālo kultūras biedrību izveide. 1989. gadā tika sasaukts Krievijas latviešu kongress Maskavā un Ļeņingradā, dažus gadus vēlāk arī Sibīrijā, Tāļajos Austrumos un Krievijas ziemeļos. Tā mērķis bija vienot latviešus Krievijā, uzturēt un attīstīt saiknes ar dzimteni un tautiešu organizācijām visā pasaulē. Vlasova uzsver: “Tas pašiem latviešiem bija liels pārsteigums, cik daudz, izrādās, viņu ir.” (Vlasova, 2014) Izveidojās latviešu kultūras biedrības Maskavā, Pēterburgā, Omskā, Tomskā, Krasnojarskā, Magadanā, Smoļenskā, Pleskavā. Arī reģionālās apvienības, piemēram, Baškortostānas Latviešu kultūras centrs, apvienoja visus Baškīrijā dzīvojošos latviešus. Šādam modelim daļēji atbilst arī apvienība “Komi-Baltija”, kurā darbojas latviešu kopas no Siktivkars, Intas un Uhtas. Tika atjaunotas arī vairākas latviešu evaņģēliski luteriskās draudzes. Tās darbojas Maskavā, Pēterburgā, Baškortostānā, Krasnojarskas apgabala Lejas Bulānas ciemā un Magadanā. Baptistu draudze – Omskas apgabala Bobrovkas ciemā (LRVKF, 2015). Tika veidotas pirmās latviešu nedēļas nogales skolas. Latvieši pulcējās koros un folkloras kopās. 80. gadu beigās, sākoties Trešajai atmodai, daži entuziasti ar Latvijas Kultūras fonda un Latvijas Izglītības ministrijas atbalstu izveidoja latviskas izglītības misiju, kuras mērķis bija katru gadu atrast latviešu valodas skolotājus, kas gribētu doties strādāt uz latviešu ciemiem Krievijā. Laika gaitā mainījās finansētāji un programmas, kas nodrošināja skolotāju ierašanos un uzturēšanos Krasnojarskas novada Lejas Bulānā un Krasnojarskā (Salmiņa, 2012).

Mūsdienu situācija

Maskava ir vienīgā pilsēta Krievijā, kurā kopš 1994. gada darbojas latviešu nedēļas nogales skola (līdzīgi kā latviešu Rietumu diasporā) – Latvijas Republikas vēstniecības (Krievijas Federācijā) paspārnē esošā svētdienas skola Maskavā. Divdesmit gadu laikā skolu apmeklējuši vairāk nekā 200 audzēkņi (LRVKF, 2015). No 2010. gada to finansiāli atbalsta Latviešu valodas aģentūras administrētais Izglītības un zinātnes ministrijas finanšu instruments un Krievijā strādā skolotāji no Latvijas.

Latvijas valstij jāpieņem būtiski lēmumi par Krievijas latviešu diasporu. Krievijā joprojām dzīvo liels skaits cilvēku, kas jūtas piederīgi latviskai izcelsmei un kultūrai. Līdzšinējā prakse, sūtot no Latvijas valodas skolotājus, ir attaisnojusies, jo tikusi saglabāta būtiska saite ar Krievijas latviešiem. Nepieciešams paplašināt latviešu valodas skolotāju uzdevumus. Bez valodas mācīšanas izglītības misijas darbiniekiem jābūt arī latviskās kultūras un identitātes nesējiem, kas darba uzdevumos atspoguļotos arī kā sadarbības projektu iniciatori un veicēji. Ļoti nepieciešamas plašākas iespējas izglītojošu pasākumu norisē, tas stiprinātu sarūkošo saikni ar Latviju. Diasporas bērni un jaunieši var piedalīties nometnēs Latvijā, tomēr, vērtējot lielās izmaksas, kādas nepieciešamas viena Krievijas bērna un pavadoņa nonākšanai šādā nometnē, jāparedz lielāks finansējums izglītības un kultūras pasākumiem arī mītnes zemē.

Literatūra un avoti

- Bambals, A., Kalnciema, A. u. c. (2007) *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs.
- Driķis, J. (1995) *Lejas Bulanka*. Grām.: Strautniece, V. (sast.) *Lejas Bulāna – latviešu ciems Sibīrijā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Gūtmane, D. (2008) *Daina Gūtmane. Virtuālā enciklopēdija, Latvijas ļaudis* [http://www.latvijaslaudis.lv/old-data/users/gutmane_daina/ (30.05.2017.)].
- Gūtmane, D. (2011) *Latviešu trimdas politiskās aktivitātes Brazīlijā. Latviešu trimdas loma Latvijas neatkarības idejas uzturēšanā. LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs* [<http://www.barikadopedija.lv/raksti/187498> (30.05.2017.)]; https://www.acadlib.lu.lv/arc/latviesu_likteni_Krievija/latviesi.htm (30.05.2017.)].
- Heidemane, T. (2001) *Pamātes klēpī Sibīrijā*. Rīga: Likteņstāsti.
- IBGE (2015) *Brazīlijas ģeogrāfijas un statistikas institūts* [<http://www.sidra.ibge.gov.br/bda/tabela/protabl.asp?c=3209&z=t&o=1&i=P> (30.05.2017.)].
- Kalniete, S. (2001) *Ar balles korpēm Sibīrijas sniegos*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Krakopa, G. (2007) *Nepublicēts studiju kursa "Migrācijas socioloģija" darbs*. Latvijas Universitāte.
- Latviesi.com (2014) *Lielā latviešu diaspora ir būtisks pamats Latvijas un Brazīlijas sadarbības stiprināšanai* [<https://www.latviesi.com/raksti/104487-liela-latviesu-diaspora-ir-butisks-pamats-latvijas-un-brazilijas-sadarbibas-stiprinasanai> (30.05.2017.)].

- Latvijas okupācijas muzejs (LOM). Izglītības daļa (2015) Otrā padomju okupācija: staļinisma terors 1944–1953 [<http://www.omip.lv/lv/latvijas-vestures-parskats/otra-padomju-okupacija-stalinisma-terors-1944-1953/>] (30.05.2017.).
- Latvijas Republikas vēstniecība Krievija Federācijā (LRVKF) (2015) Latviešu svētdienas skola Maskavā [<http://www.mfa.gov.lv/moscow/tautiesiem/latviesu-svetdienas-skola-maskava>] (30.05.2017.).
- Lulle, A. (2010) Npublicēts pētījums “Latviešu izceļošana uz Brazīliju: 20. gs. sākums”.
- Lulle, A., Ungure, E., Bužinska, L. (2015) *Mediju platformas un diasporas mediji: izpratne un vajadzības*. Latvijas Universitātes Diasporas un migrācijas pētījumu centrs [<http://www.diaspora.lu.lv/petijumi/>] (29.05.2017.).
- Poriēte, A. (2002) “Mēs esam savējie”. Izstādes Latviešu likteņi Krievijā materiāli. Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka [<https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/1869>].
- Salmiņa, L. (2012) *Latvieši Krasnojarskā*, interneta emuārs [<http://lienestasts.blogspot.com/2012/10/latviesi-krasnojarska.html>] (08.2015.).
- Salmiņa, L. (2014) Maģistra darbs “*Latviešu diasporas kopienu Sibīrijā un Latvijas savstarpējā sadarbība: sociālo tīklu formas un aktori pēc LR neatkarības atgūšanas*”. Vidzemes Augstskola, Sabiedrības zinātņu fakultāte. Studiju programma “Pārvaldība un komunikācija”, Valmiera.
- Tamuža, B. (2012) *Liecību vākšana latviešu kolonijā “Vārpa” Brazīlijā* [<http://latviesufonds.com/2011?p=8964&lang=1525&css=1&b=1&lb=4184>] (30.05.2017.).
- Tēraudkalns, V. (2003) Latviešu izceļošana uz Brazīliju: cēloņi un ideoloģija. Grām.: *Reliģiski-filozofiski raksti*, IX sēj. Rīga: LU FSI.
- Tupess, M. (1977) *Migrācija S. Paulas pavalstī*. Brazīlijas Latviešu draugu fonda (BLDF) arhīvs, 7. lpp.
- Turlaja V. (1995) Latviešu skolas Jeņisejas guberņā no XIX gadsimta vidus līdz 1937. gadam. Grām.: Strautniece, V. (sast.) *Lejas Bulāna – latviešu ciems Sibīrijā*. Rīga: Zvaigzne ABC, 303 lpp.
- Vlasova, L. (2009) *Trīs dažādie latvieši Krievijā* [<http://lvportals.lv/print.php?id=200462>] (30.05.2017.).
- Vlasova, L. (2014) *Latviskā kultūra Krievijā. Latvija ārpus Latvijas. Kultūra, vēsture, emigrācija un nacionālā identitāte. Konferences referātu krājums*. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 34.–37. lpp.
- Zālite I., Dimante S. (n.d.) *Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze*. SAB Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs [<http://lpra.vip.lv/strukturalize.html>] (30.05.2017.).
- Охотин, Н. Г., Рогинский, А. Б. (2009) «*Большой террор*»: 1937–1938. *Краткая хроника* [http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html] (08.2015.).

**VI.
Demogrāfisko izmaiņu
risinājumi sabiedrības
atjaunošanai**

24. Demogrāfiskās politikas izaicinājumi un pasākumi dzimstības veicināšanai

Līga Āboliņa, Ilmārs Mežs, Ilze Mileiko

Demogrāfiskā politika un tautas ataudze

Demogrāfiskās politikas saturu, uzdevumus un pasākumus ir skaidrojuši gan speciālisti, gan starptautiskas, valstiskas un nevalstiskas institūcijas (United Nations, 2013). Demogrāfisko terminu skaidrojošajā vārdnīcā (Zvidriņš, 2001, 26) demogrāfijas politika skatīta kā mērķtiecīga darbība, lai ietekmētu iedzīvotāju kustību. Dažādu valstu pieredze demogrāfiskās politikas realizācijā atšķiras. Strauji augošās sabiedrībās demogrāfiskās politikas mērķis bieži vien ir iedzīvotāju skaita pieauguma ierobežošana, kamēr depopulācijas situācijās tiek meklēti risinājumi iedzīvotāju skaita pieauguma veicināšanai. Demogrāfiskās politikas izaicinājums sabiedrības ilgtspējas nodrošināšanai Latvijā ir dzimstības rādītāju palielināšana, sasniedzot vismaz vidējos rādītājus ES. Šajā nodaļā galvenokārt ir apskatīti demogrāfiskās politikas instrumenti saistībā ar tautas ataudzes veicināšanu un depopulācijas ierobežošana.

“Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijas līdz 2030. gadam” jeb projekta “Latvija 2030” uzraudzības ziņojumā uzsvērts, ka dzimstības rādītāji ir kritiskā situācijā, par cēloni minot ne tik daudz valsts ekonomisko stāvokli, cik nepietiekamu ekonomiskās drošības sajūtu (PKC, 2012, 18). 90. gados dzimstības samazinājuma apstākļos dzimušie bērni pašlaik ir sasnieguši reprodaktīvo vecumu, un viņu nepietiekamais skaits tautas ataudzes nodrošināšanai ietekmēs arī dzimušo bērnu skaitu Latvijā nākotnē. Tāpēc nepieciešams veidot aktīvu demogrāfisko politiku. Citu valstu pieredze liecina, ka, veidojot pārdomātu demogrāfisko politiku, iespējams panākt dzimstības pieaugumu. Piemēram, Igaunijā 2003. gadā tika ieviesti demogrāfiskās politikas pasākumi atbalstam ģimenēm ar bērniem, tās rezultātā dzimušo skaits palielinājās gandrīz par 1/3 (Mežs, 2014). Igaunijā tika definēti demogrāfiskās politikas mērķi, kas ietvēra virkni atbalsta pasākumu ģimenēm ar bērniem. Kā galvenā Igaunijas panākumu atslēga dzimstības līmeņa paaugstināšanai tiek minēta drošības palielināšanās dažādos aspektos (Uibu, 2013, 6). Arī Latvijā veiktajā pētījumā (Eglīte u. c., 2013) ekonomiskā drošība, kā arī drošība attiecībā un citās dzīves

jomās ir skatīta kā priekšnoteikums, lai ģimenē plānotu tautas ataudzei pietiekamu bērnu skaitu.

Demogrāfiskās politikas mērķi un instrumenti Latvijā

Demogrāfisko rādītāju uzlabošanās ir izvirzīta par mērķi "Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2014.–2020. gadam". To saista ar 1) reproduktīvās veselības uzlabošanu; 2) abortu skaita samazināšanu; 3) labākām iespējām saņemt darba un ģimenes dzīvi, arī ar bērnudārzu pieejamības uzlabošanu; 4) motivējošu atbalstu ģimenēm; 5) atbalstu ģimenēm krīzes situācijās (Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam). Dzimstības paaugstināšana minētajā plānā ir skatīta kā priekšnoteikums latviešu tautas pastāvēšanai nākotnē. Arī plānošanas dokumentā "Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam" dzimstība skatīta valsts ilgtermiņa attīstības kontekstā. Šajā dokumentā atzīts, ka ilgtermiņā nebūs viegli uzturēt sociālo līdzekļu pārdali par labu dzimstības veicināšanai. Tāpēc tiek ieteikts meklēt arī citus veidus atbalstam vecākiem ar bērniem, kā galveno minot darba un ģimenes dzīves saņemšanu.

Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam ģimene skatīta kā pamats valsts demogrāfiskās attīstības stabilitātei. Dokumentā teikts, ka valsts atbalsta ģimeņu veidošanu un to stabilitāti, atbalsta vecākus krīzes situācijās, sekmē dzimstību, stiprinot laulību un paaugstinot laulības vērtību sabiedrībā. Tādējādi tiek uzsvērts atbalsts partnerībai, kas balstās uz laulību.

Iepriekš minētie politikas dokumenti aktualizē zemos dzimstības rādītājus kā valstisku problēmu. Ar dzimstības veicināšanu ir saistīti vairāki rīcībpolitikas virzieni: ģimenes ienākumu līmeņa saglabāšana, piedzimstot bērnam; darba, ģimenes un personiskās dzīves saskaņošana; dzimumu līdztiesības veicināšana; reproduktīvās veselības uzlabošana; atbalsts nabadzības mazināšanai daudz bērnu ģimenēs un vientuļajiem vecākiem. Šie virzieni turpmāk tekstā apskatīti detalizētāk.

Ģimeņu ienākumu līmeņa saglabāšana, tajās ienākot bērnam, ir būtisks dzimstības veicināšanas politikas virziens. Tas ietver dažādus atbalsta veidus pirms un pēc dzemdībām, kurus var saņemt gan ģimenes, gan sievietes, piemēram, grūtniecības un pēcdzemdību perioda apmaksātu atvaļinājumu 56 vai noteiktos gadījumos 70 dienas pirms un 56 (70) dienas pēc dzemdībām, bērnu kopšanas pabalstu laika posmā, kamēr vecāks nestrādā un aprūpē savu bērnu. Pētījumā "Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte" norādīts, ka speciāls monetārs atbalsts ģimenēm vairāk tiek koncentrēts uz ģimenēm bērna pirmajos gados, vēlāk būtiski samazinoties un sniedzot mērķētu atbalstu tikai trūcīgajām ģimenēm. Atbalsta pasākumus, kas iekļauti ģimenes ienākuma līmeņa saglabāšanai, cilvēki vērtē pozitīvi, satraucoties nevis par atbalsta apjomu, bet likumdošanas izmaiņām, kas rada nedrošību, vecākiem ilgtermiņā plānojot

grūtniecību (Eglīte u. c., 2013). Latvijas demogrāfiskās atveseļošanās programmā Latvijas simtgadei “Māras solis” ir iekļauti mērķi kāpināt gan vecāku, gan ģimenes valsts pabalstu, mainot to apjomu atkarībā no bērnu skaita ģimenē. Problēma ir atrast līdzekļus šādam pabalstu apjoma pieaugumam.

Darba, ģimenes un personiskās dzīves līdzsvarošana ir rīcīpolitikas virziens, kas tiek saistīts ar bērnu uzraudzības pakalpojumu nodrošināšanu, piemēram, mazinot rindas uz bērnudārzu un līdzfinansējot alternatīvus bērnu uzraudzības pakalpojumus, ja vieta pašvaldības bērnudārzos nav pieejama. Programmā “Māras solis” norādīts, ka pirmsskolas vecuma bērnu izglītībai un pieskatīšanai var tikt lietots princips “nauda seko bērnam”, ļaujot vecākiem brīvu izvēli izmantot dažādas bērnu pieskatīšanas formas.

Savienot darba un ģimenes dzīvi palīdz Darba likumā iekļautās normas, kas ierobežo darba devēju tiesības atlaist sievietes grūtniecības laikā un nosaka pienākumu saglabāt darbiniekam darbavietu pēc bērnu kopšanas atvaļinājuma, sniedz tiesības ņemt slimības kopšanas atvaļinājumu, bērnam saslimstot, u. c. Aktivitāte, kas veicina darba devēja iesaisti ģimenes un darba dzīves līdzsvarošanai, ir “ģimenei draudzīgs komersants”, kur uzņēmumi ģimeni iekļauj kā vienu no savas korporatīvās kultūras vērtībām (biedrība “Korporatīvās ilgtspējas un attīstības institūts”).

Dzimuma līdztiesība parasti netiek iekļauta politikas dokumentos saistībā ar dzimstību. Dzimumu līdztiesības politikā būtiskas problēmas ir vardarbības pret sievieti izskaušana, nevienlīdzība darba tirgū, dzimumu segregācija profesiju izvēlē, kas rada pastāvīgas atšķirības darba samaksā (Rastrigina, 2015, 4). Visi nosauktie aspekti ietekmē sieviešu drošības sajūtu un dzīves kvalitāti, kas netieši var iespaidot arī dzimstību. Dzimumu līdztiesības veicināšana nodrošina arī sabiedrības izpratni par abu vecāku algotā un neapmaksātā darba, ko veic mājās, vienlīdzīgu dališanu. Pētījumā par šķiršanos, kas veikts VPP projekta ietvaros (Putniņa u. c., 2015), norādīts, ka nevienlīdzīga pienākumu sadale mājsaimniecībās ir viens no iemesliem partnerattiecību izjukšanai. Tas liek domāt, ka šis politikas virziens var tik attīstīts, veicinot ģimeņu stabilitāti Latvijā. Proti, izpratne par līdzīgu pienākumu sadalījumu ģimenēs ar bērniem mazina spriedzi attiecībās, kas var novest pie šķiršanās. Laulību šķirot, tēviem nereti tiek atvēlēta iespēja apciemot savus bērnus nedēļas nogalēs, liedzot regulāru saskarsmi. Tas var būtiski ietekmēt bērnu un tēvu savstarpējās attiecības, kā arī “brīvdienu tēva” loma ir saistīta ar izdevumiem, tādēļ bērnu saskarsme ar trūcīgiem tēviem ir apgrūtināta (Sedlenieks u. c., 2017).

Dzimumu līdztiesība vienlīdz negatīvi ietekmē abu dzimumu pārstāvjus. Tāpēc abiem vecākiem jāļauj realizēt likumā noteikto kārtību, kas paredz vienādas tiesības un pienākumus bērnu audzināšanā. To var īstenot, tikai veicinot sabiedrības izpratni par dzimumu līdztiesības jautājumiem. Abu vecāku lielāka iesaistīšanās bērnu audzināšanā šķirtajās ģimenēs ļautu nodrošināt viņiem lielākas iespējas darba un ģimenes dzīves savienošanai, ietekmētu šķirto vecāku

pieredzi un radītu pārliecību par sevi kā vecāku, kas var ietekmēt bērnu plānošanu nākotnē.

Arī atbalsts pirmā mājokļa iegādei ir saistīts ar dzimstības veicināšanu, jo galvojuma piešķiršanas nosacījumos pirmā mājokļa iegādei ir atbalsta progresivitāte, kas saistīta ar bērnu skaitu ģimenē. Publiskajā telpā ir izskanējušas ziņas, ka pašlaik ir apzināti virzieni programmas iespējamajiem uzlabojumiem, paplašinot atbalstu daudz bērnu ģimenēm un jaunajām ģimenēm. Valsts attīstības finanšu institūcijas – ALTUM – programmas mājaslapā (<https://www.altum.lv>) norādīts, ka līdz šim ALTUM piešķirusi vairāk nekā 3420 galvojumu par kopējo summu 22,4 milj. eiro. No galvojumu kopējā skaita 6% jeb 354 galvojumi ir piešķirti mājokļa iegādei ģimenēm ar trim vai vairāk bērniem, 32% jeb 1776 galvojumi – ģimenēm ar diviem bērniem, savukārt lielākā daļa – 62% jeb 3402 galvojumi piešķirti ģimenēm ar vienu bērnu. Vidējais piešķirtā galvojuma apmērs ir 6700 eiro.

Reproduktīvā veselība tiek veicināta, nodrošinot bezmaksas veselības aprūpes pakalpojumus grūtniecēm, dzemdības, atbalstu pēcdzemdību periodā, kā arī darbojas neauglības ārstēšanas valsts programma, kas ļauj saņemt atbalstu neauglības ārstēšanai. Kā drauds dzimstībai skatīts augstais abortu skaits. Pētījumā secināts, ka augstais abortu skaits var būt saistīts ar nepietiekošām zināšanām par kontracepciju un retu tās lietošanu (Rastrigina u. c., 2015, 4). Paplašinot jauniešu zināšanas par kontracepciju un par atbildīgu tās lietošanu, var samazināt neauglības gadījumus, tātad ilgtermiņā pozitīvi ietekmēt dzimstību. Savukārt, ja zināšanu par kontracepciju trūkst, tad bieži vien par dzimstību regulējošu instrumentu tiek izmantots aborts, kas rada riskus veselībai.

Specifisks demogrāfiskās politikas instruments dzimstības kāpināšanai ir atbalsts nabadzības mazināšanai. Analizējot iepriekš veiktos pētījumus, tiek izziņētas divas specifiskas ģimeņu grupas, kurām nabadzības riski ir augstāki nekā citām: 1) daudz bērnu ģimenes un 2) vecāki, kas audzina bērnus vieni. Katrai minētajai grupai, kuras ir vairāk pakļautas nabadzības riskam, ir identificējamā atšķirīga valsts piedāvātā atbalsta stratēģijas, kas raksturotas turpmāk.

Daudz bērnu ģimenes Bērnu tiesību aizsardzības likumā skatītas kā tādas, kurās ir trīs un vairāk bērnu vecumā līdz 18 gadiem (ja bērni turpina mācīties, tad līdz 24 gadiem). Pētījumā “Izpētes ziņojums: daudz bērnu ģimeņu situācija mūsdienu Latvijā” (S. Salaka u. c., 2014, 16), aplūkojot ģimenes valsts pabalstu saņēmēju skaitu, autori secinājuši, ka “Latvijā ir ap 27 800 ģimenes ar trīs bērniem, apmēram 7800 ģimenes ar četriem bērniem, gandrīz 3000 ģimenes ar pieciem bērniem un 2500 ģimenes ar sešiem un vairāk bērniem. Tādējādi daudz bērnu ģimeņu kopējais skaits Latvijā veido vairāk nekā 41 000, ieskaitot visas ģimenes ar trīs un vairāk bērniem līdz un pēc bērnu 18 gadu vecuma sasniegšanas”. Šajā pētījumā ir problematizēta daudz bērnu ģimeņu definēšana (Salaka u. c., 2014, 11). Grūtības saistītas ar mūsdienu realitāti – ģimenes tiek šķirtas un veidotas jaunas, tajās aug bērni no vairākām laulībām vai izplatīta ir

kopdzīve neregistrētās attiecībās. Turpat tiek analizēts arī daudzbērnu vecāka jautājums, jo vienam vecākam var būt trīs un vairāk bērnu dažādās attiecībās, tomēr viņš var ar tiem nedzīvot kopā un par tiem nerūpēties. Tāpēc, sniedzot valsts atbalstu, būtu jāņem vērā ne tikai bērnu skaits, bet arī tas, vai vecāks gādā par saviem bērniem.

Daudzbērnu ģimeņu atbalstam tiek izmantoti vairāki specifiski instrumenti: 1) ģimenes valsts pabalsts, par katru nākamo bērnu kāpinot pabalsta apjomu; 2) atlaide transportlīdzekļu ekspluatācijas nodoklim vienam transportlīdzeklim; 3) atlaide mājokļa nekustamā īpašuma nodoklim; 4) specifiski atbalsta pakalpojumi daļā pašvaldību, kas gan atšķiras atkarībā no pašvaldību turīguma un to vadītāju politiskās izvēles (piemēram, atlaides ēdināšanai skolās un bērnudārzos, interešu izglītībai un pašvaldību transportam). Būtisks valsts atbalsts ir saistīts ar ģimenes goda programmas realizāciju, kur finansiāls atbalsts dažādu atlaižu veidā tiek jau realizēts. Pēdējos gados atbalsta kāpināšana daudzbērnu ģimenēm ir bijusi diezgan konsekventa, mērķtiecīgi plānojot palielināt atbalstu arī nākotnē. Tas ir pozitīvs signāls vecākiem ar trīs un vairāk bērniem un rada pārlicību, ka daudzbērnu ģimenes tiks atbalstītas arī turpmāk. Pētījuma "Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru analīze" datu sekundārā analīze liecina, ka vecāki, kuriem ir bērni ar lielu vecuma starpību, nav apmierināti ar pašreizējo pabalstu kārtību. Ir situācijas, kad ģimene saņem valsts atbalstu par bērniem, kuri ir vecāki par 18 gadiem un joprojām dzīvo ģimenē, bet citi valsts pabalsti vairs nav pieejami. Vecāki uzskata: ja ir izaudzināti vairāk nekā divi bērni, ģimene ir cienīga saņemt atbalstu neatkarīgi no vecāko bērnu vecuma.

Otra grupa, kam nepieciešams atbalsts nabadzības mazināšanai, ir vientuļie vecāki. Līga Āboliņa norāda, ka 2011. gadā nepilno ģimeņu skaits Latvijā ir gandrīz 1/3 no visām ģimenēm (Āboliņa 2016, 5). Šis īpatsvars ir nemainīgi augsts kopš 2000. gada. Vientuļie vecāki identificēti kā grupa, kura visbiežāk pakļauta nabadzības un izdegšanas riskam un kurai ir grūtības apvienot darbu ar ģimenes dzīvi, jo viens vecāks ir gan naudas pelnītājs, gan bērnu piešķatītājs (Eglīte u. c., 2013). Pārresoru koordinācijas centra ziņojumā "Tautas ataudzi kavējošie faktori" (Kārkliņa, 2016, 6) norādīts, ka 2014. gadā nabadzības riska indekss bērniem, kurus audzina viens pieaugušais, bija 41,1, bet ģimenes, kur ir divi pieaugušie un trīs vai vairāk bērnu, nabadzības riska indekss bija 27,7. Viena vecāka ģimenes saikne ar nabadzību identificēta arī citos pētījumos (GFK Custom Research Baltic, 2013; SKDS, 2008). Lai arī grupa ir apzināta, tomēr vientuļajiem vecākiem kā grupai tiek sniegts tikai viens specifisks atbalsts valsts līmenī – uzturlīdzekļu garantiju fonds nodrošina uzturlīdzekļus valstī noteiktajā minimālo uzturlīdzekļu apmērā tiem vecākiem, kas vieni audzina savus bērnus (otrs vecāks savu pienākumu nepilda). Šī atbalsta efektivitāte un ietekme nav mērīta. Grupa, kurai trūkst atbalsta, ir viena vecāka bērni jeb tie, kam dzimšanas reģistrā nav ieraksta par tēvu. Šādi gadījumi ik gadu ir ap 2–3%. Ja ieraksta par paternitāti nav, bērna aprūpe pilnībā gulstas uz vienīgā

vecāka pleciem, kamēr netiek noteikta paternitāte (tiesas ceļā vai labprātīgi). Nav identificēti specifiski atbalsta rīki vientuļajiem vecākiem pašvaldībās (Eglīte u. c., 2013).

Atbalsta kāpināšana tieši šai grupai ir viens no lielākajiem izaicinājumiem demogrāfijas politikas kontekstā, jo pētījumā “Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte” (Eglīte u. c., 2013) secināts, ka bērnu audzināšanas pieredze ietekmē to, vai vecāks izvēlas radīt nākamus bērnus. Nabadzības, izdegšanas risks, kā arī grūtības savienot darba un ģimenes dzīvi var negatīvi ietekmēt vientuļo vecāku vēlmi radīt vēl kādu bērnu citā savas dzīves posmā. Atbalsts šai grupai var būt svarīgs dzimstības veicināšanas politikā. Līdz šim atbalsta palielināšana vientuļajiem vecākiem ir saistīta ar vairākiem faktoriem: 1) ar grūtībām grupu definēt; 2) ar atšķirīgām grupas locekļu vajadzībām; 3) ar grupas mainīgumu. Īstenot atbalsta politiku, kas mērķēta uz vientuļajiem vecākiem kā specifisku grupu, apgrūtina fakts, ka grupas noteikšanai valsts kontekstā nav izstrādāta definīcija, jo vairumā gadījumu grupa skatīta kā mainīga un ietvertās pazīmes nav viendabīgas. Definējot vientuļos vecākus kā grupu, jāskata divi jautājumi: bērnu aprūpes nodrošināšana un ģimenes apgādāšana. Ja viens cilvēks veic abus pienākumus, viņu var uzskatīt par vientuļo vecāku. Tomēr ne visos gadījumos, ņemot vērā šīs divas pazīmes, grupas definēšanā ir skaidrs, kurš cilvēks var tikt klasificēts kā vientuļais vecāks. Vai viņš ir uzskatāms par vientuļo vecāku arī tad, ja dzīvo kopā ar bērniem vienā māsaimniecībā ar vecvecākiem, kuri iesaistās mazbērnu aprūpē. Ar ko atšķiras bērnu aprūpe šķirtam vecākam, kas bērnu audzina viens, salīdzinājumā ar tiem, kuru dzīvesbiedri ilgstoši atrodas ārzemēs un līdz ar to neiesaistās bērnu aprūpē. Runājot par ģimenes apgādāšanu, par vientuļiem vecākiem var uzskatīt tos, kuri apgādā bērnus vieni, jo otrs vecāks ir miris (tiek saņemts pabalsts no valsts) vai nesniedz finansiālu atbalstu bērnu audzināšanā, proti, uzturlīdzekļi tiek saņemti no uzturlīdzekļu garantijas fonda vai netiek saņemti vispār, jo bērnam nav noteikta paternitāte. Tomēr ir šaubas, vai papildu atbalsts ir sniedzams, ja bērna vecāks, kas nedzīvo ar bērnu, formāli to sniedz, bet palīdzības apjoms neļauj nodrošināt bērna vajadzības. Šie ir tikai daži apsvērumi, kas apgrūtina vientuļo vecāku noteikšanu.

Definējot grupu pārāk aptveroši, tā būs ļoti plaša, un līdz ar to vērā ņemamu palīdzību grupai valsts nespēs nodrošināt, bet, definējot to šauri, tā būs iejaukšanās cilvēku privātajā dzīvē un būs nepieciešama liela kontrole, lai mākslīgi nekāpinātu grupas lielumu. Piemēram, Lielbritānijā, sniedzot atbalstu vecākiem, kas bērnus audzina vieni, būtiski pieauga vientuļo vecāku skaits. Tāpēc, definējot šo grupu, svarīgi ir padziļināti izpētīt, kā vientuļos vecākus definē citās valstīs un kā definēšana ietekmē dažādu sociālu pakalpojumu piedāvājumu un lietojumu.

Otra problēma, kas traucē atbalstīt vientuļos vecākus atbilstoši to vajadzībām, ir tā, ka vecāki, kas audzina bērnus vieni, nav viendabīga grupa arī pēc

citām pazīmēm, piemēram, pēc bērnu skaita, nodarbinātības stāvokļa, dzimuma. SKDS 2008. gadā veiktajā pētījumā identificēts, ka nabadzības risks viena vecāka ģimenēs būtiski pieaug atkarībā no bērnu skaita, – jo lielāks bērnu skaits, jo augstāks nabadzības risks. Vientuļie vecāki nav monolīta grupa arī saiknē ar nodarbinātības veidu un darba laika organizāciju. Labklājības ministrijas pētījumā “Elastīga bērnu uzraudzības pakalpojuma nodrošināšana darbiniekiem, kas strādā nestandarta darba laiku”¹ (Mileiko u. c., 2017) identificēts, ka vientuļie vecāki ir specifiska grupa, kam grūtāk saskaņot darba un ģimenes dzīvi, strādājot nestandarta darba laiku, jo, ja darbs jāveic nestandarta darba laikā, bērnu pieskatīšanas pakalpojumi pašvaldībās nav pieejami, bet paši apmaksāt aukles pakalpojumus nevar zemo ienākumu dēļ. Dažkārt sievietes izvēlējās strādāt nestandarta darba laiku, lai vienlaicīgi nodrošinātu bērnu pieskatīšanu. Pētījumā identificēts, ka dažreiz vientuļie vecāki atstāj bērnu uz mirkli mājās vienu, jo nav citu risinājumu.

Apvienojot darba dzīvi ar bērnu audzināšanu, saskaņot standarta un nestandarta darba laiku nav vienlīdz viegli, jo standarta darba laikā tiek nodrošināti bērnu pieskatīšanas pakalpojumi, kamēr vientuļajiem vecākiem, kuri strādā nestandarta darba laiku, līdzvērtīgi bērnu uzraudzības pakalpojumi, kuru izmaksas segtu valsts vai pašvaldības, visā Latvijā nav pieejami. Projekta “Elastīga bērnu uzraudzības pakalpojuma nodrošināšana darbiniekiem, kas strādā nestandarta darba laiku” ietvaros veikts eksperiments trīs pašvaldībās Rīgā, Valmierā un Jelgavā, lai izstrādātu ieteikumus, kā ieviest elastīgus bērnu pieskatīšanas pakalpojumus cilvēkiem ar nestandarta darba laiku. Pakalpojuma ieviešana var veicināt tādu vecāku, kas audzina bērnus vieni un strādā nestandarta darba laiku, spēju līdzsvarot ģimenes un darba dzīvi, līdz ar to mazinot nabadzības risku un veicinot vientuļo vecāku nodarbinātību.

Grūtības nodrošināt specifiskus pakalpojumus vientuļajiem vecākiem var būt saistītas arī ar šīs grupas mainību. Tomēr grūtības, kas saistītas ar vientuļā vecāka statusa noteikšanu, nav nepārvaramas. Ir jāturpina detalizēti pētīt faktorus, kas ietekmē dzimstību.

Dzimstību veicinošu atbalsta pasākumu iniciatīvas kopš 2013. gada

Latvijā atbalsta pasākumi ģimenēm ar bērniem tiek pilnveidoti kopš 2013. gada. Tos ir sekmējuši speciālistu ieteikumi un diskusijas Demogrāfisko lietu centrā, Demogrāfisko lietu padomē un Saeimas Demogrāfijas lietu apakškomisijā. Plašākā sabiedrībā politikas uzlabojumu iniciatīvas ieguva atpazīstamību kā “demogrāfijas ultimāti”. Aplēses liecina, ka demogrāfijas atbalsta uzlabojumu monetārā vērtība 2013.–2018. gada valsts budžetā sasniedz

¹ Nestandarta darba laiks ietver agra rīta stundas, vēlas vakara stundas un nakts stundas.

ap 200 milj. eiro. Atbalstu ir paredzēts turpināt arī nākamajos gados. Apjoma ziņā papildu piešķirumi ģimeņu atbalstam valsts budžetā ieņem trešo vietu aiz valsts aizsardzības un veselības aprūpes. 2008. gadā Latvija atvēlēja tikai 0,7% no IKP ģimeņu un bērnu atbalstam, ieņemot pēdējo vietu starp ES dalībvalstīm, bet 2016. gadā atbalsts palielinājās līdz 1,2% no IKP un Latvija pakāpās par septiņām vietām (Eurostat, 2018). Atbalstu ir paredzēts turpināt. Bērna kopšanas pabalsts (jeb t. s. māmiņalgas neapdrošinātām māmiņām) pakāpeniski ir palielināts no 50 latiem (71 eiro) līdz 171 eiro. Turklāt šī atbalsta periods ir pagarināts no viena gada līdz pusotram gadam. Arī strādājošās māmiņas vai tēvi ilgāk saņem atbalstu, turklāt viņiem ir iespējas izvēlēties, vai atbalstu saņemt gadu vai pusotru gadu, attiecīgi plānojot savu atgriešanos darbā. Izvēloties pabalstu viena gada garumā, tā apjoms ir 60% no iepriekšējās algas, bet pusotra gada garumā – 43,75% no iepriekšējās algas. Bērnu kopšanas pabalsts tiek izmaksāts arī tiem, kuri jau saņem vecāku pabalstu.

Ģimenes valsts pabalsts ir divkārtšots par otro bērnu, trīskārtšots par trešo bērnu un 4,4 reizes lielāks par ceturto un nākamajiem bērniem. 2012. gadā māmiņas ik mēnesi saņēma 8 latus (11,38 eiro) par katru bērnu, bet tagad ir panākts būtisks pieaugums par visiem bērniem, izņemot pirmo. Ģimenes valsts pabalsts ir 22,76 eiro par otro bērnu, 34,14 eiro par trešo bērnu un 50,07 eiro par ceturto un nākamajiem bērniem. Lai mazinātu nabadzību ģimenēs ar vairākiem apgādājamiem bērniem, sākot ar 2018. gadu, pie ģimenes valsts pabalsta ir piemaksas par tiem bērniem, kuri nav sasnieguši 19 gadu vecumu un turpina mācīties. Ja ģimenē ir divi šādi bērni, tad piemaksa ir 10 eiro, ja ģimenē ir trīs apgādājami bērni, piemaksa ir 66 eiro, un par katru nākamo apgādājamo bērnu tā pieaug par 50 eiro (VSAA, 2018).

Būtiski ir palielinātas iedzīvotāju ienākuma nodokļa atlaides – no agrākiem 100 eiro par apgādībā esošu bērnu līdz 200 eiro pašlaik. Šo summu ir paredzēts pakāpeniski palielināt līdz 250 eiro 2020. gadā (Finanšu ministrija informācija, 2018). Saistībā ar nodokļu reformu šo neapliekamo minimumu var saņemt nevis kā algas pielikumu ik mēnesi, bet gan iesniedzot nodokļu deklarācijas par iepriekšējo gadu, turklāt atlaidēm proporcionāli kvalificējas tikai par 1000 eiro zemākas mēnešalgas. Piemēram, ģimene ar diviem strādājošiem un diviem apgādājamiem bērniem (ja katrs vecāks saņem līdz 500 eiro mēnesī), iesniedzot deklarāciju, var saņemt no valsts budžeta līdz 960 eiro gadā.

Būtiskās nodokļa atlaides ir ieviestas nekustamā īpašuma nodoklim daudz bērnu ģimenēm. Tās var atšķirties dažādās pašvaldībās, taču biežāk tās ir līdz 50% par mājokli un līdz 90% par zemi. Daudz bērnu ģimene var gūt 50–500 eiro atlaides ik gadu atkarībā no īpašuma vērtības. Valsts atbalsta programma pirmā mājokļa iegādei jaunajām ģimenēm tika uzsākta 2015. gada nogalē, un līdz 2017. gada beigām šo atbalstu ir saņēmušas ap 7300 ģimeņu, kurās dzīvo 10 500 bērnu (Ekonomikas ministrijas informācija, 2018). Mājokļu iegādes atbalsta būtība ir ļaut jaunajām ģimenēm ņemt mājokļa kredītu,

nesakrājot aizdevuma pirmo iemaksu (nereti tā jākrāj 10–15 gadus). Valsts papildus aizdod šo pirmo iemaksu garantijas veidā, un, kaut arī ģimeņu kopējās kredītsaistības palielinās, tām tomēr ir izdevīgāk ilgus gadus nevis īrēt dzīvokli, bet ar kredīta palīdzību apmaksāt sev piederošā īpašuma vērtību. Pagaidām šī palīdzība pieejama turīgākajām ģimenēm, kam vispār ir pieejami mājokļu kredīti (2/3 saņēmēju koncentrējas Rīgā un Pierīgā). Turpmāk mājokļu programma ir jāpaplašina, lai palīdzētu arī peticīgāku mājokļu pircējiem (sākot jau no 5 vai 10 tūkst. eiro).

Ne visi ģimeņu atbalsta veidi tiek dotēti no valsts budžeta. Daudz var palīdzēt arī pašvaldības. Rīdziniekiem un Pierīgā dzīvojošiem problēma joprojām ir garās rindas uz pašvaldības bērnudārziem. Tiesību aktos noteikts, ka pašvaldības ir atbildīgas par bērnudārza pakalpojumu nodrošināšanu visiem tās teritorijā dzīvojošiem bērniem no pusotra gada vecuma. Tomēr daudzas pašvaldības šo normu nespēj izpildīt. Lai mazinātu tādu bērnu skaitu, kuriem kāds no vecākiem nevar atgriezties darbā, jo nav vietas pašvaldības bērnudārzā, sākotnēji tika ieviests valsts līdzmaksājums 140 eiro apmērā par tiem bērniem, kuri rindu dēļ netiek pašvaldības bērnudārzos un kuru vecāki ir spiesti maksāt par dārgākiem privāto bērnudārzu pakalpojumiem. Vairākas pašvaldības, t. sk. Rīgas, pie šī līdzmaksājuma pierada kā pie ilgtermiņa dotācijas. Daļēji tāpēc šāds līdzmaksājums tika pārtraukts. Pašlaik saskaņā ar pašvaldību lēmumiem privāto bērnudārzu pakalpojumi rindā stāvošajiem tiek segti pilnībā vai daļēji. Rīgas dome nesen šādos gadījumos palielināja savu dotāciju līdz 231 eiro (Rīgas domes informācija, 2018). Tas gan nesedz maksājumus par privāto bērnudārzu pakalpojumiem. Aptuveni par katru ceturto Rīgas bērnudārznieku vecāki ik mēnesi ir spiesti maksāt apmēram par 100 eiro vairāk nekā tad, ja nebūtu rindu uz pašvaldības bērnudārziem.

Pirms izmaiņām brīvpusdienas valsts apmaksāja tikai pirmo klašu skolēniem. Pakāpeniski tās sāka apmaksāt arī 2., 3. un 4. klašu skolēniem, bet vecāko klašu skolēniem brīvpusdienas sākušas apmaksāt arī daudzas pašvaldības, t. sk. Rīgas pašvaldība. Arī sabiedriskais transports skolēniem līdz 11. klasei ir par brīvu Rīgā un dažās citās pašvaldībās. Pašvaldības dotē arī bērnu un jauniešu piedalīšanos dažādās ārpuskolas nodarbībās un interešu pulciņos.

Bez minētajiem atbalsta veidiem ir vēl arī citi, piemēram, pabalstu dubultošana aizbildņiem un adoptētājiem, kā arī apgādnieka zaudētājiem. No 25% līdz 50% ir palielināts ikgadējā transportlīdzekļa ekspluatācijas nodokļa atvieglojums daudz bērnu ģimenēm. Vairumam tā saņēmēju tas nozīmē par 20–40 eiro mazāku maksājumu. Vairākas ministrijas regulāri sveic ģimenei draudzīgus komersantus un ģimenei draudzīgākās pašvaldības. Tas rosina darba devējus un pašvaldības paplašināt atbalstu ģimenēm, lai stimulētu dzimstību un palielinātu iedzīvotāju skaitu.

Secinājumi un ieteikumi

Relatīvi nelielais sieviešu skaits vecumā no 20 līdz 34 gadiem Latvijā negatīvi ietekmēs dzimušo skaitu nākotnē. Demogrāfiskajā politikā ir jāiekļauj dzimstības veicināšana kā viena no galvenajām prioritātēm tautas ilgtspējīgas ataudzes nodrošināšanai.

Dzimstības veicināšanai demogrāfiskajā politikā ir vairāki virzieni un rīcības instrumenti. Svarīgi ir ilgtermiņa atbalsta pasākumi ģimenes ienākumu līmeņa saglabāšanai pirms dzemdībām un pēcdzemdību periodā. Šim atbalstam ir jārada drošības sajūta, plānojot nākamo bērnu dzimšanu. Nozīmīgs rīcībpolitikas virziens ir atbalsts nabadzības mazināšanai ģimenēm ar augstu nabadzības risku – daudz bērnu ģimenēm un vientuļiem vecākiem ar bērniem.

Darba devējiem ir vairāk jāiesaistās tādu aktivitāšu nodrošināšanā, kuras var veicināt darbinieku darba pienākumu un ģimenes apstākļu līdzsvaršanu. Aktivitāte “Ģimenei draudzīgs komersants” šai ziņā ir labs piemērs. Līdzīgu aktivitāšu popularizēšana var mainīt darba devēju attieksmi, ļaujot attīstīt sociāli atbildīgu uzņēmējdarbību. Būtu minamas 2 iniciatīvas: elastīga darba grafika un attālināta darba veicināšana, ja to pieļauj darba specifika.

Svarīgs rīcībpolitikas virziens, kas var sekmēt tautas ataudzi, ir izpratnes veicināšana par dzimumu līdztiesību ģimenēs. Dzimumu līdztiesībai ir būtiska ietekme uz ģimeņu stabilitāti un vecāku ieguldījumu bērnu audzināšanā.

Jāturpina ieviest valsts atbalsta pasākumus neauglības ārstēšanai un jāatbalsta pirmā mājokļa iegāde. Mājokļa iegādes programmā jāļauj piedalīties ne tikai vecākiem ar bērniem, bet arī jaunajiem speciālistiem bez bērniem, tas palīdzētu risināt mājokļa jautājumu un sekmētu jauno vecāku un bērnu dzīves apstākļu uzlabošanu.

Literatūra un avoti

- Āboliņa, L. (2016) *Ģimene un tās atbalsta politikas attīstība Latvijā (1990–2015)*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte [https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/31863/298-54487-Abolina_Liga_la10049.pdf] (15.09.2017.).
- Āboliņa, L. (2016) *Ģimenes valsts politika – mērķi un izaicinājumi* [http://www.pkc.gov.lv/sites/default/files/inline-files/14042016%20LM_par_gimenes_politiku.pdf] (15.09.2017.).
- Eglīte, P. u. c. (2013) *Tautas ataudzi ietekmējošo faktoru izpēte* [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/gala_zin13012014.pdf] (15.09.2017.).
- Ekonomikas ministrijas informācija [<https://em.gov.lv/lv/jaunumi/18176-no-marta-valstsgarantijas-majokla-iegadei-pieejamas-ari-jaunajiem-specialistiem>] (07.08.2018.).
- Eurostat datubāze [<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>] (07.08.2018.).
- Finanšu ministrijas infografika [<http://www.fm.gov.lv/files/files/Atalgojums%20-%20gimene%20ar%202%20berniem.png>] (07.08.2018.).
- GFK Custom Research Baltic (2013) Trūcīgo māsaiņniecību ar bērniem raksturojums. Sākotnējais izvērtējums [http://www.lm.gov.lv/upload/petijumi/izvertējums_trucigas.pdf] (15.09.2017.).

- Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/lmpamn_200111_gvp.pdf (15.09.2017.)].
- Kārkliņa, I. (2016) Status Quo *tautas ataudzē: NAP2020 mērķu sasniegšanas progress* [https://www.pkc.gov.lv/sites/default/files/inline-files/DLC_prezentacija_PKC_14042016_0.pdf (15.09.2017.)].
- Korporatīvās ilgtspējas un attīstības institūts [https://www.incsr.eu/novertejumi/ilgtspejas-indekss/ (15.09.2017.)].
- Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam [http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/?doc=13857 (15.09.2017.)].
- Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam [http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/ilgtsp_att/?doc=13858 (15.09.2017.)].
- Mežs, I. (2014) *Demogrāfijas atbalsta politiku salīdzinājums Latvijā un Igaunijā* [https://www.bvef.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/bvef/konferences/LU_73_konference/Demografija/Mezs.pdf (15.09.2017.)].
- Mileiko, I. u. c. (2017) *Elastīga bērnu uzraudzības pakalpojuma nodrošināšana darbiniekiem, kas strādā nestandarta darba laiku* [http://www.lm.gov.lv/upload/projekts/faili/13_nODEVUMS.pdf (15.09.2017.)].
- Pārresoru koordinācijas centrs (PKC) (2012). Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijas līdz 2030. gadam īstenošanas uzraudzības ziņojums [https://www.pkc.gov.lv/sites/default/files/inline-files/PKC_Zinojums_LIAS_0.pdf (15.09.2017.)].
- Putniņa, A. u. c. (2015) *Reģistrētas un neregistrētas kopdzīves faktoru salīdzinoša analīze* [http://www.antropologija.lu.lv/zinas/t/34493/ (15.09.2017.)].
- Rastrigina, O. (2015) *Dzimumu līdztiesības politika Latvijā* [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/510008/IPOL_IDA(2015)510008_LV.pdf (15.09.2017.)].
- Rīgas domes informācija [https://pasvaldiba.riga.lv/NR/exeres/10C396AF-E3B3-48BF-A2F0-799AF6AC94F3.htm?WBCMODE=PresentationUnpublished (07.08.2018.)].
- Saeimas Preses dienests. I. Parādnieks: “Māras solis” – visaptveroša valsts atbalsta programma ģimenēm ar bērniem, kas veidrojama un realizējama līdz Latvijas simtgadei [http://www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/23277-i-paradnieks-maras-solis-visaptveroša-valsts-atbalsta-programma-gimenes-ar-berniem-kas-veidojama-un (15.09.2017.)].
- Salaka, S. u. c. (2014) *Izpētes ziņojums: daudz bērnu ģimeņu situācija mūsdienā Latvijā* [http://titania.saeima.lv/livs/saeimasnotikumi.nsf/0/5f1bd5a948d699c2c2257c24002ac867/\$FILE/Daudzbernu_gimenu_situacija_APTAUJA_final%20copy.pdf (15.09.2017.)].
- Sedlenieks, K. u. c. (2017) *Tētis uz 13%. Latvijas tēvi pēc šķiršanās* [https://www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vecaki-un-berni/lsm-infografika-ka-skirtie-tevi-tiesajas.a248936/ (15.09.2017.)].
- Seņkāne, E. *Laulātības un dzimstības rādītāji Latvijā pieaug* [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriages_and_births_in_Latvia/lv (15.09.2017.)].
- Tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centrs SKDS (2008) *Demogrāfija un ģimenes stāvoklis Latvijā. Iedzīvotāju aptauja* [http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/demogr_gim_lv.pdf (15.09.2017.)].
- Uibu, J. (2013) *Igaunijas demogrāfiskās mācības jeb ko var darīt efektīvāk: iedzīvotāji, dzimstības koeficients, vēsturisko notikumu ietekme un apdzīvotības politika Igaunijā pēdējos 95 gados* [http://www.saeima.lv/documents/27eaa41603671d26c08bcc6b4064560fe847f1d (15.09.2017.)].
- United Nations (2013) *World Population Policies* [http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/WPP2013/wpp2013.pdf (15.09.2017.)].

- VSAA (2018) [<https://www.vsaa.lv/pakalpojumi/vecakiem/gimenes-valsts-pabalsts/>; [<https://www.vsaa.lv/pakalpojumi/vecakiem/berna-kopsanas-pabalsts/> (07.08.2018.)].
- Vides ministrija (2002) Latvijas nacionālais ziņojums “Rio + 10” ANO Vides un attīstības konferencei Johannesburgā [<http://providus.lv/article/latvijas-nacionalais-zinojums-rio-10-ano-vides-un-attistibas-konferencei-johannesburga> (15.09.2017.)].
- Zvidriņš, P. (zin. red.) (2001) *Demogrāfisko terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU.
- Zvidriņš, P. (2012) *Demographic Development in the Baltic Sea Region* [http://www.lza.lv/LZA_VestisA/66_5-6/5_Peteris%20Zvidrins.pdf (15.09.2017.)].
- Zvidriņš, P., Eglīte, P. (1990) Demogrāfiskā situācija un demogrāfiskā politika Latvijā. *LPSR ZA Vēstis*, 5 (514): 66–74.

25. Izglītība un darba tirgus

Zane Vārpiņa, Ināra Kantāne

Svarīgs Latvijas tautsaimniecības attīstības priekšnosacījums ir darba tirgus prasībām atbilstošas kvalifikācijas darbaspēks, īpaši Latvijā, kur darbaspēks ir viens no svarīgākajiem ekonomikas resursiem. Vienlaicīgi individuālā līmenī izglītība un darba tirgus statuss ir nesaraujami saistīti. Cēlonība starp indivīda izglītību un viņa darba tirgus situāciju ir abpusēja – nodarbinātība ietekmē izglītību un izglītība savukārt ietekmē nodarbinātības iespējas un ražīgumu (25.1. tabula).

25.1. tabula. Izglītības līmeņa un darba tirgus savstarpējā ietekme

Nodarbinātības ietekme uz izglītību	
	<p>Dažāds efekts:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Darba tirgus pieprasījums nosaka izglītības izvēli • Sliktos darba tirgus apstākļos iestāšanās darba tirgū nav pievilcīga, jaunieši izvēlas studēt (drosmi zaudējuša darbinieka efekts), studijām ir mazas alternatīvās izmaksas • Tajā pašā laikā sliktos darba tirgus apstākļos samazinās algas un māsaimniecību ienākumi sarūk, citiem māsaimniecības locekļiem var rasties nepieciešamība strādāt, lai to kompensētu (papildu darbinieka efekts), vai arī viņi nevar atļauties samaksāt studiju maksu
Augstāka izglītības līmeņa ietekme uz nodarbinātību un ražīgumu	
Nodarbinātība	<p>Vienmēr pozitīvs efekts:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mazāks risks tikt atļautiem, lielāks firmai specifiskā cilvēkkapitāla uzkrājums • Nekvalificētu darbinieku aizstāšana ar kvalificētiem (izspiešanas efekts) • Darbinieki ir elastīgāki darba tirgū, nepieciešamības gadījumā viņiem vieglāk atrast jaunu darbu
Ražīgums	<p>Pozitīvs, netiešs, bieži nenozīmīgs efekts:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kopumā skolas apmeklēšana palielina prasmes, darba devēji maksā vairāk par augstāku kvalifikāciju, sagaidot augstāku produktivitāti • Skološanās var būt tikai signāls, ka indivīdam piemīt noteiktas prasmes • Darba tirgus nereti neatrodas līdzsvarā

Avots: autoru izstrādāts, balstoties uz Cunska, 2012.

Darba tirgus situācija ietekmē indivīdu lēmumus iegūt izglītību, t. i., pieprasījumu pēc izglītības. Zinātniskajā literatūrā sastopami divi skaidrojumi. Pirmkārt, sliktā darba tirgus situācijā (augsts bezdarba, īpaši jauniešu bezdarba, līmenis) studijām ir mazas alternatīvās izmaksas, jo algas ir zemas un uz darbavietām ir liela konkurence. Līdz ar to studijas ir labs laika ieguldījuma veids, kas palielina studējošo skaitu. Daudzos empīriskos pētījumos ir konstatēta šāda pozitīva sakarība starp kopējo bezdarbu un studējošo skaitu (Betts, McFarland, 1995; Card, Lemieux, 2000; Rice, 1987; Weber, 2002). Vienlaicīgi šādos pašos darba tirgus apstākļos var būt spēkā tieši pretējs – t. s. pievienotā darbinieka – efekts, kad, algām samazinoties, kāds no māsaimniecības locekļiem var zaudēt darbu un citiem tās locekļiem var rasties nepieciešamība strādāt, lai to kompensētu, vai arī kad nevar atļauties samaksāt studiju maksu. Arī negatīva sakarība ir novērojama empīriskos pētījumos (Kane, 1995). Tātad kopumā jāsecina, ka darba tirgus situācija ir nozīmīgs faktors, kas nosaka pieprasījumu pēc izglītības. Tieši darba tirgus, kurā tiek pieprasītas konkrētas prasmes, ilgtermiņā nosaka izglītības saturu.

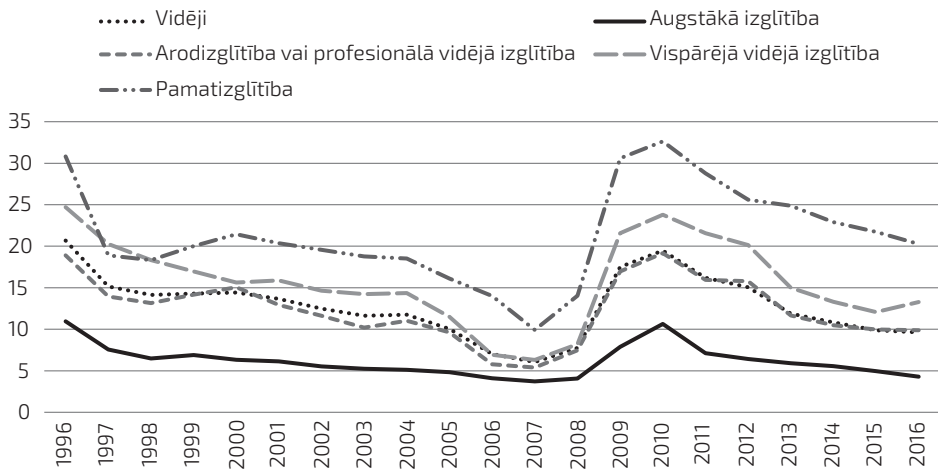
No otras puses, izglītības līmenis un joma nosaka indivīda nodarbinātību un karjeru. Zinātniskos pētījumos par bezdarba situāciju un tā ilgumu vienmēr konstatēta statistiski nozīmīga izglītības ietekme (Nickell, 1979; Mincer, 1991; Hoynes, 1999), augstākas izglītības līmenis vienmēr tiek saistīts ar zemāku bezdarba risku. Tas tiek skaidrots divējādi: pirmkārt, varbūtību tikt atbrīvotam no darba samazina amata specifiska cilvēkkapitāla uzkrāšana, kas ir augstāka darbiniekiem ar augstāku izglītības līmeni un attiecīgi augstāku amatu, un, otrkārt, ar izspiešanas efektu (angl. *crowding out*) jeb pārizglītību (*over-education*), t. i., zemāk izglītotu darbinieku aizvietošanu ar labāk izglītotiem vai pieredzējušākiem (Muysken, Ter Weel, 1999). Tehnoloģiskā izaugsme attīstītās valstīs ir saistīta ar nepieciešamību pēc augstāk izglītota darbaspēka, kura prasmes ir elastīgākas un kurš vieglāk adaptējas jaunām prasībām un uztver jaunas zināšanas; zemāk izglītotā darbaspēka veiktais manuālais darbs pirmām kārtām tiek aizvietots ar tehnoloģijām, līdz ar to samazinot relatīvo pieprasījumu pēc zemākas izglītības darbiniekiem. Tātad zemāk izglītoto cilvēku bezdarba risks ir augstāks, īpaši sliktā vai nestabilā darba tirgus situācijā (krīzē), kad, pieaugot bezdarbam, darba devēji var nopirkt vairāk prasmju par zemāku algu.

Izglītības un produktivitātes saikne ir mazāk tieša. Lai gan pētījumi neapāra negatīvu sakarību starp izglītības līmeni un produktivitāti, arī statistiski nozīmīga pozitīva saikne netiek vienmēr pierādīta. Labi strādājoša tirgus apstākļos darba devēji darbiniekiem maksā algu, kas vienāda ar to marginālo ražīgumu, tātad, ja darba devēji augstāk izglītotiem darbiniekiem maksā augstāku algu, tiek uzskatīts, ka to produktivitāte ir augstāka. Tomēr darba tirgus bieži vien neatrodas līdzsvarā, piemēram, laika posmā starp 2005. un 2008. gadu Latvijā pieprasījums pēc darbaspēka pārsniedza piedāvājumu, un šajā laikā alga neatpoguļo ražīgumu. Otrkārt, izglītību uzskata tikai par signālu, jo to

iegūst tikai tādi indivīdi, kuru iedzimtās prasmes ir augstākas nekā citiem (Altonji, Pierret, 1996; Spence, 1974). Neskatoties uz diskusiju par reālo izglītības pienesumu indivīda produktivitātei, zinātniskajā literatūrā pastāv uzskats, ka izglītības līmenis ir laba mērvienība (*proxy*) cilvēkkapitāla vērtībai. **Vērtējot izglītību darba tirgū, uzmanība jāpievērš trīs rādītājiem, kas raksturo problemātiku Latvijā.**

Cilvēki ar augstāku izglītību vienmēr ir labāk nodarbināti. Latvijā iedzīvotājiem ar augstāku izglītību nemainīgi visos pēdējos 20 gados darba iespējas ir bijušas lielākas. To atspoguļo, piemēram, bezdarba rādītāji pa izglītības grupām (25.1. attēls). Lai arī bezdarba līmenis visām izglītības grupām ir mainīgs, atspoguļojot ekonomikas vispārējo situāciju un tās cikliskumu, iedzīvotājiem ar atšķirīgiem izglītības līmeņiem tas ir atšķirīgs, bet to dinamika ir diezgan līdzīga.

Kopējais bezdarba līmenis Latvijā ir bijis mainīgs robežās no 6% 2007. gadā straujā ekonomikas pieauguma periodā līdz nepilniem 20% krīzes un pēc-krīzes periodā 2010. gadā; līdzīga situācija bija arī 1996. gadā Krievijas krīzes iespaidā. Bezdarba līmenis iedzīvotājiem ar augstāko izglītību 2010. gadā (25.1. attēls) bija tikai 10,7%, turpretī iedzīvotājiem ar pamatzglītību – 32,6%, iedzīvotājiem ar vidējo izglītību 23,8% un iedzīvotājiem ar profesionālo izglītību – 19,2%. Raksturīgi, ka visaugstākais bezdarba pieaugums krīzes laikā (2008–2010) skāra tos, kam ir pamatzglītība, bet bezdarba samazinājumu pēc-krīzes periodā (2011. gadā salīdzinājumā ar 2010. gadu) visstraujāk izjuta cilvēki, kas ieguvuši augstāko izglītību.

25.1. attēls. Bezdarbs sadalījumā pēc izglītības līmeņa (1996–2016) procentos no visiem ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem ar attiecīgo izglītību

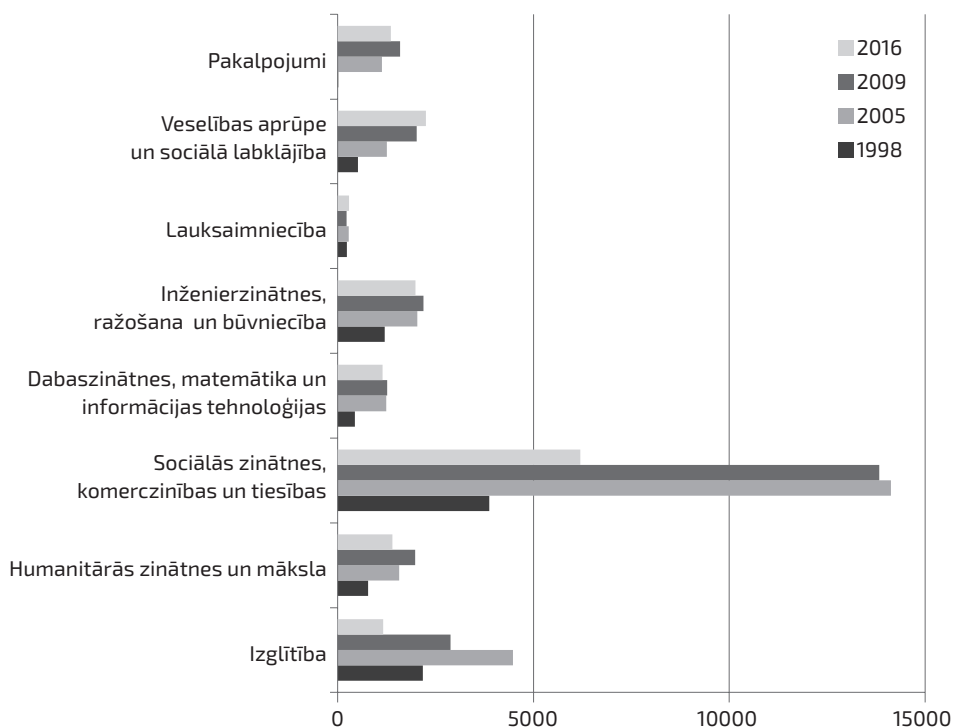
Avots: autoru veidots, izmantojot LR CSP datubāzes.

Nepietiekama koordinācija starp darba tirgus vajadzībām un iegūto izglītību. Pētījumā “Nākotnē stratēģiski pieprasītākās prasmes Latvijā” norādīts, ka viena no būtiskākajām darba tirgus problēmām ir “darbaspēka pieprasījuma un piedāvājuma nesabalansētība (prasmju un izglītības neatbilstība)” (Kasalis u. c., 2012). Ekonomikas ministrijas informatīvajā ziņojumā par darba tirgus vidēja termiņa un ilgtermiņa prognozēm konstatēts, ka atsevišķās profesijās pat tad, ja atalgojuma līmenis ir relatīvi augsts, ir grūti apmierināt pieaugošo pieprasījumu pēc atbilstošas kvalifikācijas darbaspēka (piemēram, IT nozarē pieprasījumu pēc programmētājiem), bet vienlaikus ir jomas, kur pastāv būtisks darbaspēka pārpalikums (dažādu pakalpojumu jomu pārvaldes (administrācijas) darbinieki, juridisko, sociālo un kultūras lietu speciālisti, tirdzniecības aģenti). Saskaņā ar Ekonomikas ministrijas vidēja termiņa un ilgtermiņa darba tirgus prognozēm, saglabājoties pašreizējai darbaspēka sagatavošanas struktūrai, varētu būt šādas būtiskākās darba tirgus disproporcijas:

- neatbilstība starp augstākās izglītības piedāvājumu un darba tirgus pieprasījumu;
- tāda darbaspēka trūkums, kam ir vidējā profesionālā izglītība;
- liels to jauniešu īpatsvars, kuri nonāk darba tirgū bez konkrētas specialitātes un prasmēm;
- liels mazkvalificētā darbaspēka īpatsvars.

Tomēr Latvijā liela daļa jauniešu izvēlas studēt sociālās zinātnes, komerczinības un tiesības – specialitātes, kurās nākotnē tiek prognozēts darbaspēka pārpalikums. 2016. gadā šajā izglītības tematiskajā grupā tika uzņemti 34,7% no visiem augstskolās un koledžās uzņemtajiem jauniešiem, bet grādu vai kvalifikāciju ieguva 39,2% no visiem augstskolu un koledžu absolventiem. Savukārt dabaszinātņu, matemātikas un informācijas tehnoloģiju izglītības tematiskajā grupā, kur jau pašreiz netiek pilnībā apmierināts darbaspēka pieprasījums, 2016. gadā tika uzņemti tikai 9,7% jauniešu; grādu vai kvalifikāciju šajās jomās ieguva 7,3% absolventu.

Augstskolas un augstākās izglītības koledžas Latvijā katru gadu absolvē aptuveni 2 reizes vairāk studentu nekā vidējās profesionālās izglītības iestādes (finanšu krīzes laikā pat aptuveni 3 reizes vairāk). To daļēji izskaidro nodarbinātības iespējas – tiem, kam ir augstāka izglītība, nodarbinātības iespējas vienmēr ir bijušas labākas. Tomēr satraucoši liela ir to jauniešu daļa, kuri neturpina mācības. 2016. gadā bija 31,4% vidusskolu beigušo un 4,2% pamatskolu beigušo jauniešu, kuri mācības neturpināja. Statistikas dati liecina, ka ekonomiski aktīvo iedzīvotāju vidū gadu no gada pieaug tādu nodarbināto īpatsvars un samazinās bezdarbnieku īpatsvars, kuriem ir augstākais izglītības līmenis. 2018. gadā augstāko izglītību ieguvušo bezdarbnieku īpatsvars veidoja 17,7%, arodizglītību vai profesionālo vidējo izglītību ieguvušo bezdarbnieku īpatsvars – 31,5%, bet to bezdarbnieku īpatsvars, kuriem ir vispārējā vidējā izglītība, – 32,5% (CSP, 2019).

25.2. attēls. Grādu vai kvalifikāciju ieguvušo studentu skaits pa izglītības tematiskajām grupām augstskolās un koledžās (1998–2016)

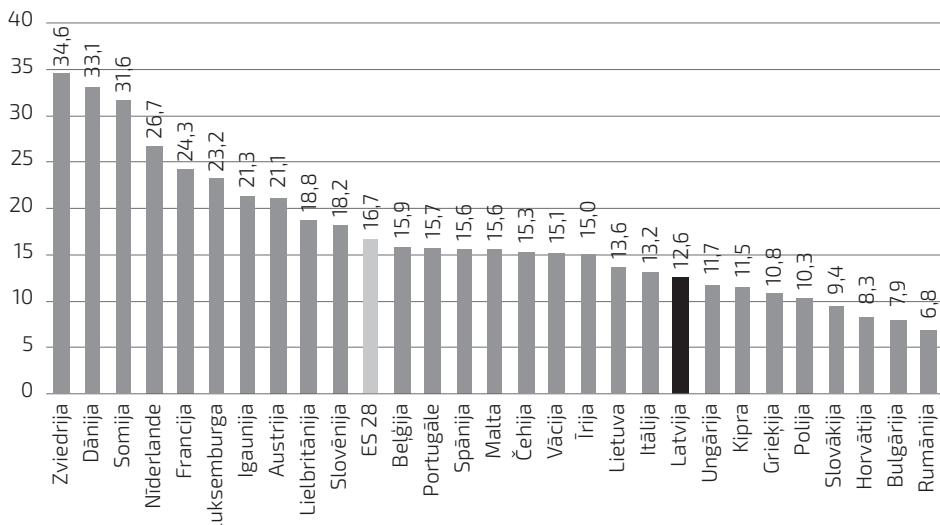
Avots: autoru veidots, izmantojot LR CSP datubāzes.

Lai arī bezdarba rādītāji liecina par labu augstāka izglītības līmeņa iegūšanai, kas arī samazina bezdarba risku, ir nepieciešams padziļināti skatīt izglītības sadalījumu pa studiju jomām. Vidēja termiņa un ilgtermiņa darba tirgus prognozes liecina par lielāku nepieciešamību pēc absolventu profesionālās izglītības, kā arī pēc izglītības zinātnes, tehnoloģiju, inženierzinātņu un matemātikas jomā (pēc t. s. STEM – *Science, Technologi, Engineering, Mathematics* – specialitātes), tomēr faktiski lielākais ir tieši sociālo zinātņu programmu absolventu skaits. 25.2. attēls atspoguļo izmaiņas absolventu sadalījumā pa zinātņu nozarēm pēdējo 18 gadu laikā.

Kā redzams, visizteiktākās pārmaiņas skārušas tieši sociālo zinātņu jomu (sociālās zinātnes, komerczinības un tiesības), šo programmu absolventu skaits ir samazinājies no 14 tūkst. 2005. un 2009. gadā līdz mazliet vairāk nekā 6 tūkst. 2016. gadā. Tomēr tieši minētajā izglītības tematiskajā grupā iepriekš bija visstraujākais pieaugums. Kaut arī absolūtos skaitļos sociālo zinātņu programmu absolventu skaits ir samazinājies uz pusi, šī joma joprojām veido gandrīz 40% no visiem absolventiem 2016. gadā.

Līdz ar kopējo studentu skaita samazināšanās tendenci arī absolventu skaits dabaszinātņu, matemātikas un tehnoloģiju studiju jomā ir nedaudz samazinājies: no 1265 cilvēkiem 2009. gadā līdz 1146 absolventiem 2016. gadā. Inženierzinātnēs, ražošanā un būvniecībā absolventu skaits saruka par apmēram 100 cilvēkiem. Varētu apgalvot, ka izglītības jomas un veselības aprūpes un sociālās labklājības jomas dinamika attīstās saskaņā ar ekonomikas vajadzībām – studējošo un absolventu skaits izglītības sektorā krasi samazinās, bet palielinās veselības aprūpes un sociālās labklājības jomā. Šādu attīstību nosaka demogrāfiskās izmaiņas – sabiedrības novecošana, līdz ar to izglītības sektors samazinās un turpinās samazināties, savukārt palielināsies nepieciešamība pēc veselības aprūpes un sociālās aprūpes.

Zema pieaugušo dalība formālā un neformālā izglītībā. Mūžizglītība atspoguļo darbaspēka aktivitāti izglītošanas jomā un ir būtiska mūsdienu darba tirgus nepieciešamība. Ekonomiskai situācijai strauji mainoties, darbaspēkam nepieciešams elastīgi pielāgoties šīm izmaiņām. Pastāv uzskats, ka mūsdienās katram cilvēkam dzīves laikā nepieciešams pārmācīties vismaz trīs reizes. Saskaņā ar darbaspēka apsekojumu 2017. gadā Latvijā tikai 13% visu darbaspējīgo iedzīvotāju piedalās izglītībā un apmācībā (25.3. attēls). Šis rādītājs krasi atpaliek ne tikai no Ziemeļvalstīm, kur iedzīvotāju dalība izglītībā dzīves garumā pārsniedz 30% (Dānijā 37%, Zviedrijā 34%, Somijā 30%), bet arī no Igaunijas (21%), Lietuvas (14%) un praktiski no visas Rietumeiropas. Latvijā sieviešu dalība mūžizglītībā nedaudz pārsniedz vīriešu dalību (14% un attiecīgi 11%).

25.3. attēls. ES dalībvalstu darbaspējas vecuma (18–65 gadi) iedzīvotāju dalība izglītībā un apmācībā (pēdējo 4 nedēļu laikā no aptaujas brīža) (2017)

Avots: autoru veidots, izmantojot Eurostat [trng_lfs_02]; darbaspēka apsekojuma dati.

Turklāt iedzīvotāji ar augstāku sasniegto izglītības līmeni arī turpmāk proporcionāli vairāk turpina mācīties, tādējādi vēl vairāk paplašinot izglītības un kvalifikācijas atšķirības.

Kopumā, vērtējot darbaspēka izglītību, jāsecina, ka darbaspēks Latvijā ir salīdzinoši augsti izglītots, tomēr pastāv neatbilstība starp prasmju pieprasījumu un piedāvājumu pa zinātņu jomām – novērojams darbinieku trūkums eksaktajās jeb t. s. STEM zinātņu jomās, savukārt sociālo zinātņu programmu absolventu skaits pārsniedz piedāvāto darbavietu skaitu. Iedzīvotāju mūžizglītības rādītāji ir ļoti zemi.

Literatūra un avoti

- Altonji, J., Pierret, C. (1996) Employer Learning and the Signalling Value of Education. *NBER Working Paper*, No. 5438. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
- Betts, J. R., McFarland, L. L. (1995) Safe Port in a Storm. The Impact of Labour Market Conditions on Community College Enrolment. *The Journal of Human Resources*, 30 (4): 741–765.
- Card, D., Lemieux, T. (2000) Dropout and Enrolment Trends in the Post-War Period: What Went Wrong in the 1970s? *NBER Working Paper*, No. 7658. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- CSP (2019) Datubāze. Tabula NBG350 [http://data1.csb.gov.lv/pxweb/lv/sociala/sociala__nodarb__aktivitate_ikgad/NBG350.px/table/tableViewLayout2/?rxid=a39c3f49-e95e-43e7-b4f0-dce111b48ba1 (23.02.2019.)].
- Cunška, Z. (2012) *Demogrāfisko un sociālo faktoru loma iedzīvotāju augstākās izglītības līmeņa veidošanā un attīstībā Latvijā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Grādu vai kvalifikāciju ieguvušo studentu skaits pa izglītības tematiskajām grupām augstskolās un koledžās (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/izglitiba/tabulas/izg290/gradu-vai-kvalifikaciju-ieguvuso-studentu-skaits> (23.04.2017.)].
- Hoynes, H. (1999) The Employment, Earnings, and Income of Less Skilled Workers Over the Business Cycle. *NBER Working Paper*, No. 7188, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Iedzīvotāji pēc ekonomiskās aktivitātes statusa un izglītības līmeņa Latvijas reģionos (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/nodarbinatiba/tabulas/nbg351/iedzivotaji-pec-ekonomiskas-aktivitates> (22.04.2017.)].
- Informatīvais ziņojums par darba tirgus vidēja un ilgtermiņa prognozēm (2016) [https://www.em.gov.lv/files/tautsaimniecibas_attistiba/dsp/EMZino_06_160616.pdf (20.12.2016.)].
- Kane, T. J. (1995) Rising Public College Tuition and College Entry: How Well Do Public Subsidies Promote Access to College? *NBER Working Paper*, No. 5164. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Kasalis, E., Brēķis, E., Jēkabsons, S., Purmalis, K. (2013) *Nākotnē stratēģiski pieprasītākās prasmes Latvijā* [https://www.em.gov.lv/files/tautsaimniecibas_attistiba/1_Petijums_nakotne_pieprasitakas_prasmes.pdf (20.12.2016.)].
- Mincer, J. (1991) Education and Unemployment. *NBER Working Paper*, No. 3838. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Muysken, J., Ter Weel, B. J. (1999) *Overeducation, Job Competition and Unemployment*. Working Paper, MERIT, Maastricht University, Maastricht.

- Nickell, S. (1979) Education and Lifetime Patterns of Unemployment. *Journal of Political Economy*, 87 (5): S117–S131.
- Pamatskolu un vidusskolu beigušo turpmākā izglītība (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/izglitiba/tabulas/izg180/pamatskolu-un-vidusskolu-beiguso-turpmaka> (23.04.2017.)].
- Profesionālo izglītības iestāžu audzēkņu sadalījums pēc vecuma un dzimuma (2017) [<https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/socialie-procesi/izglitiba/tabulas/izg221/profesionalo-izglitibas-iestazu-audzeknu> (23.04.2017.)].
- Rice, P. (1987) The Demand for Post-Compulsory Education in the UK and the Effects of Educational Maintenance Allowances. *Economica*, 54: 465–475.
- Spence, M. (1974) *Market Signalling*. Harvard University Press, Cambridge.
- Weber, B. A. (2002) The Link between Unemployment and Returns to Education: Evidence from 14 European Countries. *Education + Training*, 44 (4/5): 171–178. Doi 10.1108/00400910210432059.

26. Demogrāfiskās attīstības vērtējumi un prognozes

Juris Krūmiņš, Atis Bērziņš

Iedzīvotāju dažādu grupu (vīriešu un sieviešu, pilsētnieku un laucinieku u. c.) viedokļi par vēlamo un ideālo demogrāfiskās uzvedības modeli atšķiras un laika gaitā mainās. Vērtējumus par faktisko nākotnē sasniedzamo tautas ataudzes modeli pauž gan sabiedrības pārstāvji, gan speciālisti un eksperti, gan valdības un politiķi. Faktisko, vēlamo un ideālo demogrāfisko rādītāju vērtējumi aptaujās un intervijās parasti atšķiras. Šādus vērtējumus apkopo gan valsts mērogā, gan atsevišķām teritoriālām vienībām. Viena no visaptverošākajām aptaujām ir ANO valstu valdību regulāri veiktā aptauja par demogrāfiskās situācijas un demogrāfiskās politikas vērtējumu (United Nations, 2015). Trīs Baltijas valstis šajās aptaujās piedalās kopš 1996. gada. Latvijas, Igaunijas un Lietuvas valdību atbildes uz ANO minētās aptaujas jautājumiem laika gaitā ir maz mainījušās un daudzos gadījumos sakrīt (26.1. tabula).

Depopulācija trīs Baltijas valstīs 2015. gadā tiek vērtēta kā neapmierinoša, tāpēc nepieciešama rīcībpolitika iedzīvotāju skaita pieauguma paaugstināšanai. Šādas rīcībpolitikas ietvaros ir jārealizē pasākumi dzimstības līmeņa paaugstināšanai. Arī sasniegtais mūža ilguma līmenis trīs Baltijas valstīs tiek uzskatīts par nepieņemamu. Kopš 90. gadu vidus Latvijā ir izmainījies iedzīvotāju emigrācijas vērtējums. Tās sasniegtais līmenis tiek novērtēts kā pārlietu augsts. Tāpēc iedzīvotāju izceļošanu Igaunija, Latvija un Lietuva vēlas samazināt, kā arī veicināt pilsoņu atgriešanos valstīs.

Iedzīvotāju ieskatā tautsaimniecības izaugsme nākotnē nemaz tik viennozīmīgi nav saistāma ar Latvijas iedzīvotāju skaita pieaugumu. Par to liecina aptauja, kas 2016. gadā veikta VPP EKOSOC-LV projekta Nr. 5.2.4. ietvaros (26.2. tabula). Aptaujā tikai katrs piektais respondents uzskatīja, ka tautsaimniecības izaugsme iespējama, tikai palielinoties valsts iedzīvotāju skaitam. Tāds pats respondentu īpatsvars atbildēja, ka iedzīvotāju skaitam ar tautsaimniecības izaugsmi nav nekāda sakara.

Vairāk nekā 1/4 respondentu uzskatīja, ka tautsaimniecības izaugsme ir iespējama, stabilizējot iedzīvotāju skaitu esošā līmenī, bet 9,4% atbildēja, ka

izaugsme ir iespējama arī tad, ja ir mazāks iedzīvotāju skaits. Aptuveni 1/4 respondentu nebija viedokļa par uzdoto jautājumu. Minētais aptaujas atbilžu sadalījums liecina, ka izpratne par iedzīvotāju skaita izmaiņu saistību ar tautsaimniecības izaugsmi un reģionālo attīstību ir atšķirīga salīdzinājumā ar pausto NAP (NAP, 2012), rīcībpolitikas dokumentos (Krumins et al., 2017), publikācijās (Zvidriņš, 2018), masu informācijas līdzekļos (Mežs, 2017) u. c.

26.1. tabula. Igaunijas, Latvijas un Lietuvas valdību sniegtie demogrāfisko procesu līmeņa un rīcībpolitikas virzienu vērtējumi ANO aptaujās 1996. un 2015. gadā

	Igaunija		Latvija		Lietuva	
	1996	2015	1996	2015	1996	2015
Iedz. skaita pieaugums	Apm.	Par zemu	Par zemu	Par zemu	Apm.	Par zemu
Rīcībpolitika	Nav iej.	Paaugst.	Nav iej.	Paaugst.	Paaugst.	Paaugst.
Dzimstības līmenis	Par zemu	Par zemu	Par zemu	Par zemu	Apm.	Par zemu
Rīcībpolitika	Paaugst.	Paaugst.	Paaugst.	Paaugst.	Paaugst.	Paaugst.
Paredzamais mūža ilgums	Pieņem.	Nepieņ.	Nepieņ.	Nepieņ.	Pieņem.	Nepieņ.
Imigrācija	Par lielu	Apm.	Par lielu	Apm.	Apm.	Apm.
Rīcībpolitika	Samaz.	Saglabāt	Samaz.	Saglabāt	Samaz.	Paaugst.
Emigrācija	Apm.	Apm.	Par zemu	Par augstu	Apm.	Apm.
Rīcībpolitika	Saglabāt	Pazemināt	Paaugst.	Pazemināt	Saglabāt	Pazemināt
Pilsoņu atgriešanās veicināšana	Nē	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā

Saisinājumi: Apm. – apmierinošs; Nav iej. – nav iekļauts; Paaugst. – paaugstināt; Pieņem. – pieņemams; Nepieņ. – nepieņemams; Samaz. – samazināt.

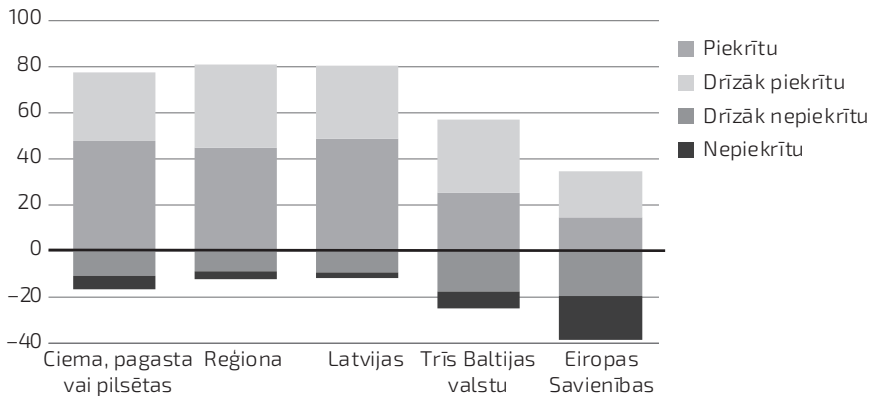
Avoti: World Population Policies Datasets 2015; United Nations, 2015 [<https://esa.un.org/poppolicy/cprofile.aspx?MainMenu&Type=Variables> (22.08.2018.)].

26.2. tabula. Respondentu viedoklis par iedzīvotāju skaita izmaiņu saistību ar Latvijas tautsaimniecības izaugsmi nākotnē ($n = 2049$; katrs respondents sniedzis vienu atbildi)

Atbildes uz jautājumu "Jūsaprāt, Latvijas tautsaimniecības izaugsme nākotnē ir iespējama"	Atbilžu relatīvais biežums
Visas atbildes, t. sk. šādas atbildes:	100,0
stabilizējot iedzīvotāju skaitu esošā līmenī	27,1
tikai palielinoties valsts iedzīvotāju skaitam	19,9
iedzīvotāju skaitam ar tautsaimniecības izaugsmi nav nekāda sakara	19,6
arī pie mazāka iedzīvotāju skaita	9,4
grūti pateikt, nav atbildes	24,0

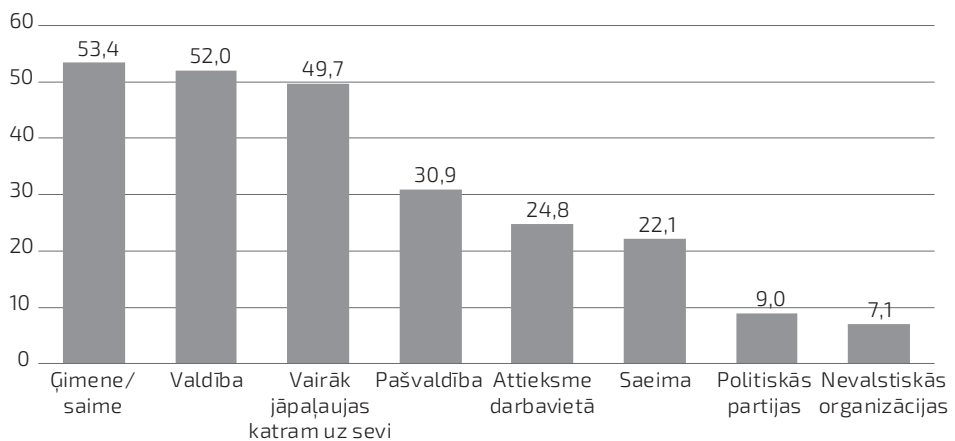
Avots: Krūmiņš, Krišjāne, 2016, 46. lpp.

Vislielāko atbalstu iedzīvotāju skaita pieaugumam saistībā ar tautsaimniecības izaugsmi pauda minētās aptaujas respondenti Vidzemē (31,7%) un Kurzemē (25,3%), kā arī respondenti ar zemākiem ienākumiem (līdz 200 eiro) uz ģimenes locekli (25,1%). Iedzīvotāji kritiskāk vērtē depopulāciju saistībā ar ekonomisko attīstību savā dzīvesvietā un valstī, nevis Baltijā vai ES kopumā (26.1. attēls). Iespējams, tas ir tāpēc, ka pastāv lielāka iespēja ar savu demogrāfisko uzvedību un pilsonisko attieksmi ietekmēt sava novada, pilsētas un valsts, nevis liela reģiona vai ES attīstību.

26.1. attēls. Atbildes uz jautājumu "Vai, jūsuprāt, iedzīvotāju skaita turpmāka samazināšanās jūsu apdzīvotā teritorijā būtu drauds šo teritoriju ekonomiskai attīstībai?" (procentos; n = 2049)

Avots: projekta ietvaros veiktās aptaujas rezultāti.

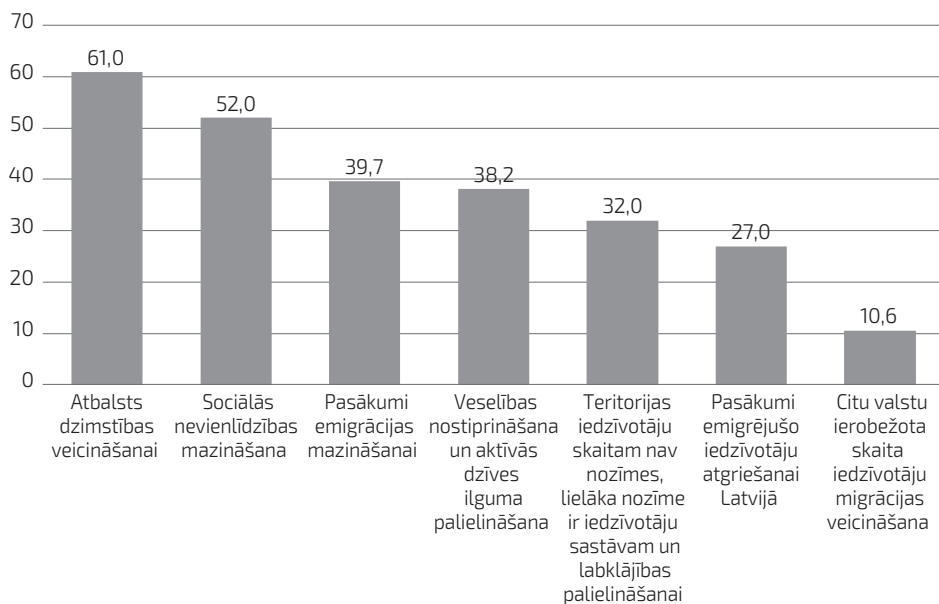
26.2. attēls. "Kuri, jūsuprāt, ir trīs nozīmīgākie atbalsta sniedzēji demogrāfisko problēmu turpmākai risināšanai Latvijā?" (procentos; iespējamās trīs atbildes; n = 2049)

Avots: Krūmiņš, Krišjāne, 2016, 45. lpp.

Latvijas iedzīvotājiem ir visai augsts pašvērtējums par atbalstu demogrāfisko problēmu risināšanai valstī (26.2. attēls). Par to liecina aptuveni puse pozitīvo atbilžu – starp nozīmīgākajiem atbalsta sniedzējiem demogrāfisko problēmu turpmākai risināšanai valstī ir minētas ģimene/saime un pašlašanās katram uz sevi. Augstu novērtējumu ir saņēmusi arī valdība. Respondentu ieskatā par pašvaldību, darbvietu un Saeimas atbalstu demogrāfisko problēmu turpmākai risināšanai Latvijā tika saņemts aptuveni uz pusi mazāk pozitīvu atbilžu. Ar mazāk nekā 1/10 pozitīvu atbilžu tika novērtēts politisko partiju un nevalstisko organizāciju sniegtais atbalsts demogrāfisko problēmu turpmākai risināšanai.

Aptaujā respondentiem uzdeva arī jautājumu par trīs svarīgākiem pasākumiem demogrāfijas veicināšanai (26.3. attēls).

Sniedzot trīs atbildes uz šo jautājumu, visvairāk tika minēts atbalsts dzimstības veicināšanai (61%). Otro vietu pēc īpatsvara ieņēma sociālās nevienlīdzības mazināšana (52%), kas gan demogrāfisko attīstību ietekmē netieši. Uz jautājumiem par pasākumiem emigrācijas mazināšanai, aktīvās dzīves ilguma palielināšanai un iedzīvotāju kvalitatīvā sastāva un labklājības paaugstināšanai tika saņemts aptuveni 1/3 atbilžu, par remigrācijas veicināšanas pasākumiem – 27% atbilžu. No uzrādītajiem pasākumiem demogrāfijas (iedzīvotāju attīstības) veicināšanai visnepopulārākie bija citu valstu ierobežota skaita iedzīvotāju

26.3. attēls. "Kuri, jūsuprāt, ir trīs svarīgākie pasākumi demogrāfijas (iedzīvotāju attīstības) veicināšanai?" (procentos; iespējamās trīs atbildes; $n = 2049$)

Avots: Krūmiņš, Krišjāne, 2016, 42. lpp.

migrācijas veicināšana (11% atbilžu), kas atsevišķu profesiju deficīta apstākļos jau tiek realizēta Latvijā. Dažādās atbildes uz uzdoto jautājumu par ienākumu līmeni uz ģimenes locekli nav būtiskas. Tādējādi atbildes liecina, ka minētos pasākumus demogrāfijas (iedzīvotāju attīstības) veicināšanai aptuveni vienādi atbalsta gan mazturīgie, gan turīgie iedzīvotāji, gan vidusslānis.

Iedzīvotāju perspektīvā skaita aprēķini

Līdz šim veiktos Latvijas iedzīvotāju perspektīvā skaita un vecumsastāva aprēķinos nav paredzētas radikālas izmaiņas demogrāfisko procesu norisē. Prognozes visumā ietver dzimstības, mirstības un migrācijas tendenču turpinājumu atbilstoši demogrāfiskās pārejas teorijas modelim. Jau 30. gadu vidū Rīgas Statistikas biroja vadītājs Ernests Bulmerinks bija prognozējis: ja demogrāfisko procesu norise būs nemainīga, 2000. gadā Latvijas iedzīvotāju skaits varētu būt 1,78 milj., bet, turpinoties tālaika dzimstības un mirstības samazinājuma tendencēm, iedzīvotāju skaits varētu būt vēl mazāks – 1,55 milj. (Bulmerincq, 1935). Protams, minētā prognoze neparedzēja demogrāfiskos zaudējumus Otrā pasaules kara rezultātā un pēckara perioda masveida migrācijas pieauguma ietekmi uz Latvijas demogrāfisko attīstību. Latvijā 2000. gadā faktiski dzīvoja 2,38 milj. iedzīvotāju, tātad to skaits pārsniedza E. Bulmerinka prognozēto skaitu attiecīgi 1,3–1,5 reizes.

Dažādu valstu, t. sk. Latvijas, iedzīvotāju perspektīvo skaitu aprēķina gan starptautiskas organizācijas (ANO, Pasaules Banka, OECD u. c.), gan *Eurostat*, gan speciālisti Latvijā. Par demogrāfisko prognožu aprēķinu precizitāti var pārlicināties tikai pēc vairākiem gadiem vai gadu desmitiem. Prognožu precizitāti ietekmē gan sākotnējā iedzīvotāju skaita (prognozes bāzes) novērtējums, gan demogrāfisko procesu turpmākas attīstības hipotēžu pamatotība un piepildīšanās, gan sociālekonomisko krīžu grūti paredzamā ietekme.

Par pamatu ņemot iedzīvotāju skaitu 1998. gadā, LU Demogrāfijas centra speciālistu aprēķinātā prognoze vairāk nekā 25 gadu periodam paredzēja 2010. gadā Latvijas iedzīvotāju skaitu 2,27 milj., tomēr faktiski tas izrādījās par 7% mazāks (Zvidriņš, 1999, 74). LZA Ekonomikas institūta (turpmāk – EI) speciālistu demogrāfiskās prognozes, kas tika veidotas 25 gadu periodam 20. gadsimta beigās P. Eglītes vadībā, paredzēja, ka 2015. gadā Latvijas iedzīvotāju skaits būs 2,17–2,28 milj., bet faktiski tas bija attiecīgi par 8–13% mazāks (Eglīte et al., 2003, 104). Vēl komplicētākas ir reģionālās prognozes, jo to rezultātus bez iepriekš minētajiem faktoriem ietekmē arī iedzīvotāju migrācija valsts iekšienē. P. Zvidriņa vadībā sagatavotās un publicētās prognozes divdesmit gadu periodam jau 2010. gadā Latvijā uzrādīja par 9% mazāku iedzīvotāju skaitu par faktisko, Pierīgas reģionā šī neatbilstība bija 2%, bet Latgalē 14% (Zvidriņš, 2009, 36). Tāpat faktiski mazāks par prognozēto bija iedzīvotāju skaits Latvijā arī saskaņā ar *Eurostat* un citu prognožu aprēķiniem.

26.3. tabula. Latvijas iedzīvotāju skaita prognozes, kas veiktas pēc 2011. gada tautas skaitīšanas (tūkst.)

Prognožu aprēķinu veicēji un prognozes bāzes gads	Iedzīvotāju skaits bāzes gadā, tūkst.	Prognozētais iedzīv. skaits	
		2020	2030
ANO, 2017	1950	1893	1747
ANO, 2015	1986	1919	1806
<i>Eurostat</i> , 2015	1986	1911	1744
<i>Eurostat</i> , 2013	2024	1880	1635
OECD, 2011	2075	1973	1856
Pasaules Banka, 2017	1950	1919	1811
CERTUS, 2017	1950	1920*	1870*
Grupa 93 (VARAM), 2013	2024	1880	1635
LZA EI, inerces variants ar migrāciju, 2011	2075	1681	1578
LZA EI, aktīvais variants ar migrāciju, 2011	2075	1821	1637
Melīhovs A. (Latvijas Banka), 2011	2075	1930*	1890*
VPP EKOSOC, 2018	1934	1901	1748

* Aptuvenš rezultāts, nolasīts no grafiskā attēla.

Avoti: https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_Volume-I_Comprehensive-Tables.pdf, 23. lpp.; https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/Files/WPP2015_Volume-I_Comprehensive-Tables.pdf, 23. lpp.; *Eurostat population projections 2015 at national level (base year 2015)*; http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=proj (tabula [proj_15ndbims]); https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=POP_PROJ#; <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/population-estimates-and-projections>; http://certusdomnica.lv/wp-content/uploads/2017/05/Certus_LatvijasDemografiskaisPortrets_2017_LV-1.pdf; http://www.varam.gov.lv/files/text/Petijums_1%20starpatskaite.pdf; http://www.sus.lv/sites/default/files/media/faili/demografiskas_prognozes_riga_un_pieriga_rd_lza_2012.pdf; https://www.bank.lv/images/stories/pielikumi/publikacijas/petijumi/LV_3-2014-Melihovs_final.pdf.

Pašlaik, kad ir pārrēķinātas demogrāfisko rādītāju laikrindas, izmantojot precizēto iedzīvotāju skaitu pēdējās tautas skaitīšanās, un kad ir pilnveidota prognozēšanas metodika, ir pamats uzskatīt, ka prognožu precizitāte (sevišķi attiecībā uz iedzīvotāju dabisko kustību) ir uzlabojusies.

Visi 26.3. tabulā minētie dati uzrāda sistemātisku Latvijas iedzīvotāju skaita samazinājumu pārskatāmā nākotnē, prognožu pamatā liktajās hipotēzēs ietverot demogrāfiskās pārejas perioda tendenču turpinājumu. Visstraujāko Latvijas iedzīvotāju skaita samazinājumu līdz 2030. gadam paredz LZA EI prognozes inerces variants ar migrāciju (1,58 milj.) un VARAM prognoze (1,63 milj.). 2015. gadā *Eurostat* pēc pilnveidotas metodikas, kas balstās uz starptautiskās demogrāfiskās statistikas rādītāju ilglaicīgajām tendencēm un to konverģenci, prognozējis, kāds būs Latvijas iedzīvotāju skaits 2030. gadā. Tiek paredzēts, ka 2030. gadā Latvijā būs 1,74 milj. iedzīvotāju. Šis skaits par

vairāk nekā 100 tūkst. pārsniedz *Eurostat* 2013. gada attiecīgās prognozes rezultātu. Latvijas iedzīvotāju skaita aprēķini, kurus veikušas ANO, OECD un Pasaules Banka, ir nedaudz optimistiskāki – tās paredz, ka 2030. gadā Latvijā dzīvos ap 1,8 milj. iedzīvotāju.

Eurostat paredz, ka līdz 2080. gadam depopulācijas tendences turpināsies gan četrās vecajās ES dalībvalstīs (Vācijā, Itālijā, Portugālē, Grieķijā), gan vienpadsmit jaunajās dalībvalstīs (Slovēnijā, Čehijā, Ungārijā, Slovākijā, Igaunijā, Horvātijā, Polijā, Rumānijā, Latvijā, Bulgārijā, Lietuvā) (*Eurostat*, 2018). Visstraujākais iedzīvotāju skaita samazinājums (par 43%) var notikt Lietuvā. Latvija ar samazinājumu 35% šai ziņā ir trešā ES dalībvalsts no saraksta beigām pirms Lietuvas un Bulgārijas.

Latvijas reģionu demogrāfiskās attīstības prognozes

Projektā ir aprēķinātas Latvijas un tās reģionu iedzīvotāju skaita, dzimuma un vecumsastāva prognozes. Prognozēs izmantota pasaulē plaši lietotā komponentu metode un veikta iedzīvotāju vecumgrupu pārbīde atbilstoši izvirzītajām demogrāfisko procesu izmaiņu hipotēzēm. Ņemot vērā, ka vislielāko nenoteiktību demogrāfiskajās prognozēs rada gaidāmo migrācijas tendenču paredzēšana, ir aptaujāti Latvijas Universitātes un CSP statistikas un demogrāfijas eksperti, lai uzzinātu viņu viedokļus par migrācijas saldo hipotēzēm prognozējamam periodam valstī kopumā un tās reģionos. Summārā dzimstības koeficienta izmaiņas nākotnē atbilst *Eurostat* 2015. gada prognožu hipotēzēm, kas diferencētas pa Latvijas reģioniem atbilstoši datiem par 2016.–2017. gadu. Mirstības rādītāju hipotēzēm izmantotas ANO mūža ilguma modeļtabulas. Prognožu aprēķini ir veikti ar datorprogrammu *DemProj*, kas ir daļa no apjomīgas datorprogrammas *Spectrum* (5.68 versija). Dati prognozēšanas vajadzībām ir doti pa viengadīgām vecumgrupām katram dzimumam atsevišķi, tādējādi paverot iespēju noteikt perspektīvo iedzīvotāju skaitu specifiskām vecumgrupām, piemēram, kāds ir skolas vecuma (7–18) bērnu skaits. Faktiskie dati par 2017. gadu un prognozētie iedzīvotāju dabiskās kustības un migrācijas pieauguma rādītāji ir doti 26.4. tabulā.

Nepietiekamais tautas ataudzes līmenis nākotnē visos valsts reģionos, pat palielinoties iedzīvotāju paredzamajam mūža ilgumam, bet saglabājoties negatīvajam migrācijas pieaugumam (izņemot Rīgu un Pierīgas reģionu), var sekot iedzīvotāju sastāva novecošanas procesa turpināšanos, kas savukārt izraisa vispārējā mirstības līmeņa un negatīva dabiskā pieauguma līmeņa palielināšanos, kā arī depopulācijas turpināšanos. Iedzīvotāju mediālais vecums (viena daļa iedzīvotāju ir jaunāki, bet otra daļa vecāki par šo vecumu) turpinās palielināties. 2040. gadā puse Vidzemes iedzīvotāju būs vecāki par 50 gadiem, bet Latgalē tādu būs 52%. Iedzīvotāju skaita samazinājums līdz 2040. gadam ir sagaidāms gan valstī kopumā, gan visos reģionos (26.5. tabula).

26.4. tabula. Faktiskie (2017) un prognozētie (2030, 2040) demogrāfiskie rādītāji Latvijas reģionos

Rādītāji**	Reģioni								
	Rīga			Pierīga			Vidzeme		
	2017	2030	2040	2017	2030	2040	2017	2030	2040
SummDzK	1,62*	1,75	1,75	1,98*	2,10	2,10	1,72*	1,82	1,82
JPMI vīr., gadi	70,3	74,5	77,1	71,3	75,2	77,9	69,9	73,4	76,0
JPMI siev., gadi	79,9	82,8	84,6	80,4	83,4	85,3	79,8	82,4	84,2
MeVecums, gadi	43	45	48	41	44	43	45	47	50
VispDzK, ‰	10,9	8,6	9,5	12,5	10,5	12,3	10,1	8,4	8,5
VispMK, ‰	14,1	13,7	15,5	12,4	12,8	14,2	15,8	16,2	19,2
DabPK, ‰	-3,2	-5,1	-6,0	0,1	-2,3	-1,9	-5,7	-7,8	-10,7
MigrPK, ‰	-2,2	3,1	4,8	6,2	1,4	1,2	-11,6	-9,1	-5,2
IePK, ‰	-5,4	-2,0	-4,3	6,3	-0,9	-0,7	-17,3	-16,9	-15,9
	Kurzeme			Zemgale			Latgale		
	2017	2030	2040	2017	2030	2040	2017	2030	2040
	SummDzK	1,78*	1,88	1,88	1,81*	1,92	1,92	1,56*	1,65
JPMI vīr., gadi	69,4	72,6	75,2	70,3	73,2	75,8	67,1	70,5	73,0
JPMI siev., gadi	79,1	81,7	83,5	79,4	81,5	83,2	78,2	80,6	82,4
MeVecums, gadi	44	46	48	43	46	48	47	50	52
VispDzK, ‰	10,3	9,2	9,6	10,7	9,2	10,0	8,6	7,4	7,7
VispMK, ‰	15,9	16,2	18,0	14,4	15,0	17,2	18,5	18,8	20,5
DabPK, ‰	-5,6	-7,0	-8,4	-3,7	-5,8	-7,2	-9,9	-11,4	-12,8
MigrPK, ‰	-7,8	-8,6	-3,6	-7,7	-7,0	-3,1	-10,1	-8,0	-4,5
IePK, ‰	-13,4	-15,6	-12,0	-11,4	-12,8	-10,3	-20,0	-19,4	-17,3

* 2016. gadā.

** SummDzK – summārais dzimstības koeficients; JPMI – jaundzimušo paredzamais mūža ilgums; MeVecums – iedzīvotāju mediālais vecums; VispDzK – vispārīgais dzimstības koeficients; VispMK – vispārīgais mirstības koeficients; DabPK – dabiskā pieauguma koeficients; MigrPK – migrācijas pieauguma koeficients; IePK – iedzīvotāju pieauguma koeficients.

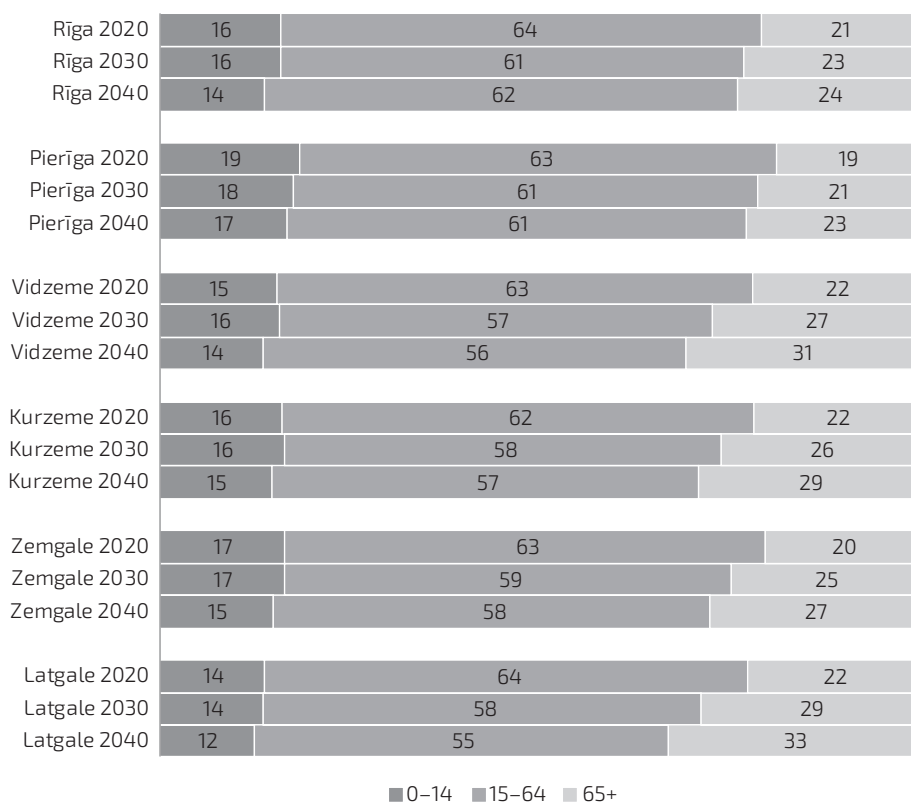
Avoti: 2017. g. – CSP datubāze, tabulas ISG020, IDG140, IMG081; 2016. g. – CSP, 2017, 93; 2030. g. un 2040. g. autoru aprēķini, izmantojot nosacījumus par iedzīvotāju dabiskās kustības procesu gaidāmo norisi un ekspertu hipotēzes par migrācijas izmaiņām reģionos.

Sagaidāms, ka līdz 2040. gadam galvaspilsētā Rīgā iedzīvotāju skaits samazināsies par 7%, bet Pierīgas reģionā – par 3%. Kurzemē un Zemgalē iedzīvotāju skaits var samazināties aptuveni par 1/4, bet Vidzemē un Latgalē atiecīgi par 30–33%. Šāda nevienmērīga demogrāfiskā attīstība var novest pie vēl lielākas iedzīvotāju koncentrācijas valsts centrālajā daļā. Rīgā un Pierīgā, kopā ņemot, iedzīvotāju īpatsvars valsts iedzīvotāju kopskaitā var palielināties no 52% līdz 59%. Šādu iedzīvotāju skaita dinamiku pavadīs izmaiņas iedzīvotāju vecumsastāvā (26.4. attēls).

26.5. tabula. Iedzīvotāju skaits Latvijas reģionos (tūkst. iedz.) – faktiskais 2018. gadā un prognozētais līdz 2040. gadam

	2018	2020	2025	2030	2035	2040
Latvija	1934,4	1900,9	1823,0	1747,6	1675,4	1611,8
Reģioni:						
Rīga	638,0	636,3	629,0	618,4	604,3	590,9
Pierīga	367,3	366,2	364,0	360,9	357,8	356,0
Vidzeme	188,4	182,0	167,7	154,7	142,7	131,8
Kurzeme	243,0	235,3	218,1	202,7	189,1	177,5
Zemgale	232,8	226,6	212,9	200,2	188,9	178,9
Latgale	264,9	254,5	231,3	210,7	192,6	176,7

Avots: autoru aprēķini.

26.4. attēls. Prognozētā iedzīvotāju skaita galvenās vecumgrupas Latvijas reģionos 2020.–2040. gadā (procentos)

Avots: autoru aprēķini.

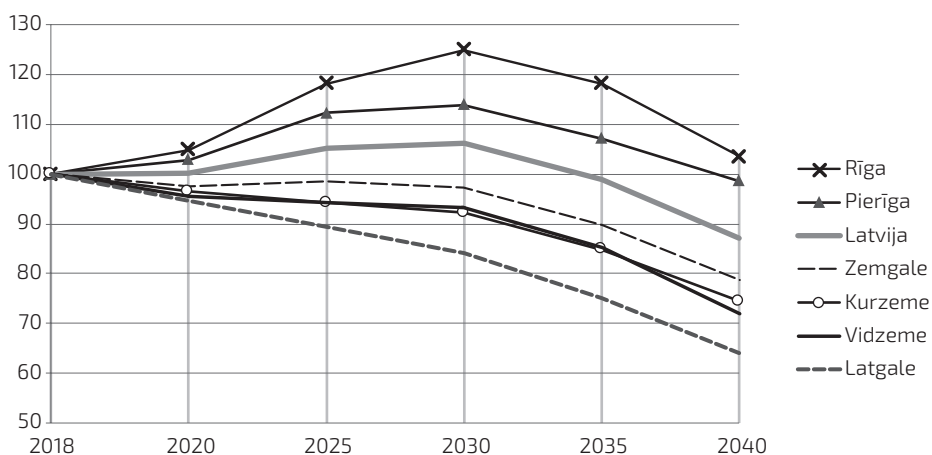
Saglabājoties dzimstībai zem paaudžu nomainīgai nepietiekama līmeņa, bērnu īpatsvars vecumā līdz 14 gadiem līdz 2040. gadam samazināsies visos Latvijas reģionos, sasniedzot Pierīgā 17%, bet Latgalē 12%. Iedzīvotāju sastāva novecošanas process būs mazāk izteikts Rīgā un Pierīgā (23–24% vecumā virs 65 gadiem), bet tuvosies 1/3 no iedzīvotāju kopskaita Vidzemē un Latgalē. Tā rezultātā visos reģionos samazināsies iedzīvotāju īpatsvars ekonomiski aktīvajās vecumgrupās 15–64 gadu vecumā. Rīgā un Pierīgā šis īpatsvars būs 61–62%, bet pārējos reģionos 55–58%. Šādu izmaiņu rezultātā palielināsies kopējās demogrāfiskās slodzes līmenis (26.6. tabula).

26.6. tabula. Demogrāfiskās slodzes līmenis* Latvijas reģionos 2018. gadā un prognoze 2020.–2040. gadā (procentos)

	2018	2020	2025	2030	2035	2040
Latvija	56	58	64	68	68	68
Reģioni:						
Rīga	55	58	62	64	61	60
Pierīga	57	59	62	63	62	65
Vidzeme	57	59	67	75	79	79
Kurzeme	58	61	67	73	75	77
Zemgale	55	58	64	70	72	73
Latgale	55	57	64	73	79	83

* Bērnu un iedzīvotāju kopskaita virs 65 gadu vecuma attiecība pret iedzīvotāju skaitu 15–64 gadu vecumā.

Avots: autoru aprēķini.

26.5. attēls. Skolas vecuma bērnu un 7–18 gadus vecu jauniešu prognozētā skaita dinamika Latvijas reģionos līdz 2040. gadam (2018. gadā – 100%)

Latvijā demogrāfiskās slodzes līmenis var palielināties no 56% līdz 68%, sasniedzot maksimumu attiecīgi 79% un 83% Vidzemē un Latgalē. Rīgā un Pierīgā demogrāfiskās slodzes līmenis pieaugs par 5–8 procentpunktiem, kamēr Latvijas austrumu daļā pieaugums veidos 28 procentpunktus, tādējādi palielinot disproporciju starp iedzīvotājiem ekonomiski aktīvajā vecumā un apgādājamiem. Turpināsies arī skolas vecuma bērnu un jauniešu īpatsvara samazināšanās (26.5. attēls).

Līdz 2030. gadam sagaidāma skolas vecuma bērnu un jauniešu skaita palielināšanās Rīgā un Pierīgas reģionā, tādējādi sekmējot arī kopējā bērnu un jauniešu skaita palielināšanos valstī kopumā. Visos pārējos Latvijas reģionos sagaidāma sistemātiska skolas vecuma bērnu un jauniešu skaita samazināšanās. Tikai galvaspilsētā Rīgā šis skaits 2040. gadā var nedaudz pārsniegt 2018. gada līmeni.

Secinājumi

Depopulācija Latvijā, divās pārējās Baltijas valstīs un citviet Eiropā kopš 90. gadu sākuma ir jāvērtē kā neapmierinoša, tāpēc nepieciešama rīcībpolitika iedzīvotāju skaita pieauguma paaugstināšanai. Rīcībpolitikas dokumentos un pēc iedzīvotāju vairuma ieskatiem valstī ir jārealizē pasākumi dzimstības līmeņa paaugstināšanai. Gandrīz puse iedzīvotāju, kuri ir izteikuši savu viedokli par demogrāfiskās attīstības saistību ar tautsaimniecības izaugsmi, uzskata, ka Latvijas tautsaimniecības izaugsme nākotnē ir saistāma ar nemainīgu vai pieaugošu iedzīvotāju skaitu. Otra puse iedzīvotāju Latvijas tautsaimniecības izaugsmi nesaista ar iedzīvotāju skaita palielināšanos vai uzskata, ka šī izaugsme var notikt arī tad, ja iedzīvotāju skaits sarūk. Šāds atbilde sadalījums rosina divus jautājumus: 1) vai iedzīvotāji izprot valsts demogrāfiskās attīstības mērķus; 2) vai valsts ir pietiekami skaidrojusi iedzīvotājiem, kā un ar kādiem līdzekļiem var sasniegt šos mērķus. Demogrāfisko problēmu risināšanā, t. sk. dzimstības līmeņa paaugstināšanā, Latvijā iedzīvotāji lielā mērā paļaujas uz ģimeni un sevi. Starp diviem svarīgākajiem atbalsta sniedzējiem šai ziņā iedzīvotāji aptaujā uzrāda arī valdību un pašvaldības. Gandrīz tikpat nozīmīgi uzdevumi kā atbalsts dzimstības veicināšanai, pēc iedzīvotāju domām, ir sociālās nevienlīdzības mazināšana un emigrācijas apjoma samazināšana.

Iepriekšējos divos gadu desmitos veiktās demogrāfiskās prognozes uzrāda sistemātisku Latvijas iedzīvotāju skaita samazinājumu pārskatāmā nākotnē, iedzīvotāju izmaiņu faktoru hipotēzēs paredzot demogrāfiskās pārejas tendenci turpinājumu. Arī projektā veiktie Latvijas iedzīvotāju perspektīvā skaita un sastāva aprēķini liecina, ka nepietiekamais tautas ataudzes līmenis nākotnē visos valsts reģionos, pat palielinoties iedzīvotāju paredzamajam mūža ilgumam, bet saglabājoties negatīvajam migrācijas pieaugumam (izņemot Rīgu un Pierīgas reģionu), sekmēs iedzīvotāju sastāva novecošanu, kas savukārt izraisīs

vispārējā mirstības līmeņa un negatīva dabiskā pieauguma līmeņa palielināšanos, kā arī depopulāciju. Šāds attīstības scenārijs ir nelabvēlīgs, jo turpmāk samazināsies jauniešu skaits, palielināsies demogrāfiskā slodze un valsts centrālajā daļā būs vērojama vēl lielāka iedzīvotāju koncentrācija. Nākotnes demogrāfisko situāciju uzlabot iespējams, gan veicinot dzimstības līmeņa pieaugumu, gan selektīvi stimulējot migrāciju, t. sk. remigrāciju.

Literatūra un avoti

- Auers, D., Gubins, S. (2017) *Latvijas demogrāfiskais portrets šodien... un rīt* [http://certus-donnica.lv/wp-content/uploads/2017/05/Certus_LatvijasDemografiskaisPortrets_2017_LV-1.pdf] (28.08.2018.).
- Bulmerincq, E. (1935) *Die Zukünftige Bevölkerungsentwicklung in Lettland*. Rīga: Verlag der Akt.-Ges. "Ernst Plates", S. 24.
- CSP (2017) *Demogrāfija. Statistisko datu krājums*. Rīga: CSP.
- Eglite, P. et al. (2003) Latvijas iedzīvotāju sastāvs, izvietojums un tā pārmaiņu izredzes XXI gadsimta 1. ceturksnī. *Apcerējumi par Latvijas iedzīvotājiem, Nr. 10*. Rīga: BO SIA ZA Ekonomikas institūts.
- Eurostat tabula (2018) [http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=proj; (22.08.2018.)].
- Krumins, J., Muravska, T., Berzins, A., Dahs, A. (2017) *Demographic Implications of the Recent Regional and Cohesion Policy Developments in Latvia. International Scientific Conference "New Challenges of Economic and Business Development – 2017"*. Rīga, University of Latvia, May 18–20. Proceedings of Reports, pp. 288–297 [https://www.bvef.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/bvef/konferences/evf_conf2017/Proceedings.pdf] (28.08.2018.).
- Krūmiņš, J., Krišjāne, Z. (2016) Demogrāfiskā attīstība Latvijā: problēmas un izaicinājumi. *LZA Vēstis*, 70 (3): 40–50. [http://www.lza.lv/LZA_VestisA/70_3/6_Juris%20Krumins,%20Zaiga%20Krisjane.pdf] (28.08.2018.).
- LZA EI (2012) Demogrāfiskās prognozes Rīgā un Pierīgā [http://www.sus.lv/sites/default/files/media/faili/demografiskas_prognozes_riga_un_pieriga_rd_lza_2012.pdf] (28.08.2018.).
- Meļihovs, A. (2014) *Latvijas iedzīvotāju skaita dabisko pārmaiņu prognozēšana* [https://www.bank.lv/images/stories/pielikumi/publikacijas/petijumi/LV_3-2014-Melihovs_final.pdf] (28.08.2018.).
- Mežs, I. (2017) *Delfi projekts "Latvija 2020. Kas dzīvos un strādās Latvijā?"* [<http://www.delfi.lv/news/latvija2020/kas-dzivos-un-stradas-latvija.d?id=49121031>] (28.08.2018.).
- NAP (2012) Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam [http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/ilgtsp_att/?doc=13858] (28.08.2018.).
- OECD (2011) Historical Population Data and Projections (1950–2050) [https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=POP_PROJ#] (28.08.2018.).
- United Nations (2015) Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2015 Revision, Volume I: Comprehensive Tables (ST/ESA/SER.A/379) [https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/Files/WPP2015_Volume-I_Comprehensive-Tables.pdf] (28.08.2018.).

- United Nations (2015) World Population Policies Datasets [<https://esa.un.org/poppolicy/cprofile.aspx?MainMenu&Type=Variables> (22.08.2018.)].
- United Nations (2017) Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2017 Revision, Volume I: Comprehensive Tables (ST/ESA/SER.A/399) [https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_Volume-I_Comprehensive-Tables.pdf (28.08.2018.)].
- VARAM (2014) Latvijas iedzīvotāju demogrāfisko izmaiņu procesu raksturojums un prognozes [http://www.varam.gov.lv/files/text/Petijums_1%20starpatskaite.pdf (28.08.2018.)].
- World Bank (2017) Population Estimates and Projections [<https://datacatalog.worldbank.org/dataset/population-estimates-and-projections> (28.08.2018.)].
- Zvidriņš, P. (red.) (1999) *Latvijas demogrāfiskās attīstības prognozes: 1998.–2025. gads*. Rīga: LU Demogrāfijas centrs, 74 lpp.
- Zvidriņš, P. (red.) (2009) Demogrāfiskās prognozes. Grām.: *Demogrāfiskā attīstība Latvijas reģionos*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Zvidriņš, P. (2018) Demogrāfiskie resursi Latvijā un prognozes. *Enerģija un Pasaule*, speciālizdevums, 28–34.

Pielikumi

1. pielikums. Tautas ataudzes un sabiedrības atjaunošanas izpētes metodoloģija un posmi

Tautas ataudzes un sabiedrības atjaunošanas saistība ar otrās demogrāfiskās pārejas un mobilitātes teoriju konceptuālām nostādnēm

Demogrāfiskās un reģionālās attīstības normatīvais regulējums un šīs attīstības tendenču izvērtējums iedzīvotāju statistikā un izlases apsekojumu rezultātos

Iedzīvotāju sastāva un demogrāfisko norišu pārmaiņu analīze saistībā ar depopulācijas, tautas attīstības un cilvēkkapitāla attīstību

18–74 gadus vecu iedzīvotāju viedokļa noskaidrošana izlases apsekojumā "Migrācija un iedzīvotāju ataudze" (visā valsts teritorijā 216 izlases aptaujas vietās; stratificētā nejaušās izlases metode atbilstoši reģionālajam iedzīvotāju sadalījumam pēc dzimuma, vecuma un tautības, $n = 2049$) un ārvalstīs dzīvojošo Latvijas iedzīvotāju tiešsaistes aptauja sociālās saziņas vietnē *draugiem.lv* ($n = 2567$)

Iedzīvotāju mobilitātes tendenču, faktoru un seku izvērtējums

Demogrāfisko izmaiņu risinājumi turpmākai sabiedrības atjaunošanai un Latvijas ilgtspējīgai attīstībai

2. pielikums. Demogrāfijas jomas regulējums Latvijas un Eiropas Savienības likumdošanā

Eiropas Parlamenta un Eiropas Padomes direktīvas

- Padomes Direktīva 2009/50/EK (2009. gada 25. maijs) par trešo valstu valstspiederīgo iecelšanu un uzturēšanos augsti kvalificētas nodarbinātības nolūkos [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0050> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2011/98/ES (2011. gada 13. decembris) par vienu pieteikšanās procedūru, lai trešo valstu valstspiederīgajiem izsniegtu vienu uzturēšanās un darba atļauju dalībvalsts teritorijā, un par vienu tiesību kopumu trešo valstu darba ņēmējiem, kuri kādā dalībvalstī uzturas likumīgi [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/ALL/?uri=CELEX%3A32011L0098> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2014/36/ES (2014. gada 26. februāris) par trešo valstu valstspiederīgo iecelšanas un uzturēšanās nosacījumiem nodarbinātības kā sezonas darbiniekiem nolūkā [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0036> (02.08.2017.)].
- Padomes Direktīva 2003/109/EK (2003. gada 25. novembris) par to trešo valstu pilsoņu statusu, kuri ir kādas dalībvalsts pastāvīgie iedzīvotāji [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32003L0109> (02.08.2017.)].
- Padomes direktīva 2003/86/EK (2003. gada 22. septembris) par tiesībām uz ģimenes atkalapvienošanās [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32003L0086> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2008/115/EK (2008. gada 16. decembris) par kopīgiem standartiem un procedūrām dalībvalstīs attiecībā uz to trešo valstu valstspiederīgo atgriešanu, kas dalībvalstī uzturas nelikumīgi [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0115> (02.08.2017.)].
- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2009/52/EK (2009. gada 18. jūnijs), ar ko nosaka minimālos standartus sankcijām un pasākumiem pret darba devējiem, kas nodarbina trešo valstu valstspiederīgos, kuri dalībvalstīs uzturas nelikumīgi [<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0052> (02.08.2017.)].

Latvijas Republikas Saeima. Likumi

- Latvijas Republikas Saeima (ratificējusi). Bērnu tiesību konvencija. Pieņemta ar Ģenerālās asamblejas 1989. gada 20. novembra Rezolūciju 44/25. Stājas spēkā 02.09.1990. saskaņā ar 49. pantu [<http://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1150> (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Par sociālo drošību. Pieņemts 1995. gada 7. septembrī. Stājas spēkā: 05.10.1995. [<http://likumi.lv/doc.php?id=36850> (28.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Par valsts sociālo apdrošināšanu. Pieņemts 1997. gada 1. oktobrī. Stājas spēkā: 01.01.1998. [https://likumi.lv/doc.php?id=45466&version_date=01.09.2010 (28.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Bērnu tiesību aizsardzības likums. Pieņemts 1998. gada 19. jūnijā. Stājas spēkā: 22.07.1998. [https://likumi.lv/doc.php?id=49096&version_date=10.04.2007 (27.01.2019.)].

- Latvijas Republikas Saeima (ratificējusi). Maternitātes aizsardzības konvencija. Pieņemta 2000. gada 15. jūnijā. Stājas spēkā: 09.02.2010. [<http://likumi.lv/ta/lv/starptautiskieligumi/id/1463> (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Par maternitātes un slimības apdrošināšanu. Pieņemts 1995. gada 6. novembrī. Stājas spēkā: 01.01.1997. [<http://likumi.lv/doc.php?id=38051> (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Pilsonības likums. Pieņemts 1994. gada 27. jūlijā. Stājas spēkā: 25.08.1994. [<http://likumi.lv/doc.php?id=68522> (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Imigrācija likums. Pieņemts 2002. gada 31. oktobrī. Stājas spēkā: 01.05.2003. [http://likumi.lv/doc.php?id=68522&version_date=23.07.2005 (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Uzturlīdzekļu garantiju fonda likums. Pieņemts 2004. gada 17. jūnijā. Stājas spēkā: 01.07.2004. Zaudē spēku: 01.02.2017. [<http://likumi.lv/doc.php?id=90435> (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Valsts sociālo pabalstu likums. Pieņemts 2002. gada 31. oktobrī. Stājas spēkā: 01.01.2003. (no 1995. gada līdz 2002. gadam spēkā bija likums "Par sociālo palīdzību") [<http://likumi.lv/ta/id/68483-valsts-socialo-pabalstu-likums/redakcijas-datums/2003/01/01> (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Par iedzīvotāju ienākuma nodokli. Pieņemts 1993. gada 11. maijā. Stājas spēkā: 01.01.1994. [<http://likumi.lv/doc.php?id=56880> (27.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima. Seksuālās un reproduktīvās veselības likums. Pieņemts 2002. gada 31. janvārī. Stājas spēkā: 01.07.2002. [<https://likumi.lv/doc.php?id=58982> (27.01.2017.)].

Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi

- Ministru kabineta noteikumi Nr. 403 (Rīgā 2002. gada 3. septembrī, prot. Nr. 37, 24. §) "Laulāto mantisko attiecību reģistrācijas kārtība". Stājas spēkā: 01.10.2002. [<http://likumi.lv/doc.php?id=66074> (27.01.2017.)].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 338 (Rīgā 2003. gada 25. jūnijā, prot. Nr. 37, 20. §) "Demogrāfisko un ģimenes lietu padomes nolikums". Stājas spēkā: 28.06.2003. Zaudē spēku: 28.04.2011. [<http://m.likumi.lv/doc.php?id=76663> (27.01.2017.)].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 857 (Rīgā 2005. gada 15. novembrī, prot. Nr. 66, 1. §) "Noteikumi par sociālajām garantijām bārenim un bez vecāku gādības palikušajam bērnam, kurš ir ārpusģimenes aprūpē, kā arī pēc ārpusģimenes aprūpes beigšanās". Stājas spēkā: 18.11.2005. [<http://likumi.lv/doc.php?id=121592> (27.01.2017.)].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 293 (Rīgā 2011. gada 12. aprīlī, prot. Nr. 24, 39. §) "Demogrāfisko lietu padomes nolikums". Stājas spēkā: 28.04.2011. [<https://likumi.lv/doc.php?id=229250> (02.08.2017.)].

Autori

Elina Apsīte-Beriņa – *Dr. geogr.* LU vadošā pētniece Cilvēka ģeogrāfijas katedrā. Latvijas Zinātnes padomes eksperte cilvēka ģeogrāfijā un demogrāfijā. Latvijas Ģeogrāfijas biedrības valdes locekle. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos, pēcdoktorantūras projekta vadītāja.

Līga Āboliņa – *Dr. demogr.* Specializācija sociālekonomiskajā demogrāfijā. Latvijas Zinātnes padomes eksperte demogrāfijā. Labklājības ministrijas valsts sekretāra vietniece. Ekspertu sadarbības platformas “Demogrāfisko lietu centrs” eksperte. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Atis Bērziņš – *Dr. oec.* Specializācija statistikā un demogrāfijā. Vadošais pētnieks, LU asociētais profesors. Latvijas Zinātnes padomes eksperts demogrāfijā. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Māris Bērziņš – *Dr. geogr.* Specializācija iedzīvotāju ģeogrāfijā. LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes asociētais profesors. Latvijas Zinātnes padomes eksperts cilvēka ģeogrāfijā un demogrāfijā. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Dina Bite – *Dr. sc. soc.* Specializācija lietišķajā socioloģijā. Projekta pētniece, LLU pētniece un asociētā profesore. Latvijas Zinātnes padomes eksperte socioloģijā. Latvijas Sociologu asociācijas biedre. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos kā pētniecei un vadītājai.

Ģirts Burgmanis – *Dr. geogr.* Pētnieks, LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes un Biznesa augstskolas *Turība* pasniedzējs. Latvijas Ģeogrāfijas biedrības biedrs. Specializācija cilvēka ģeogrāfijā. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Aleksandrs Dahs – *Dr. demogr.* Pētnieks, LU Biznesa, vadības un ekonomikas fakultātes pasniedzējs un Eiropas un sabiedrības attīstības studiju akadēmiskā centra eksperts, Latvijas Ekonometristu asociācijas biedrs. Eiropas Demogrāfisko pētījumu asociācijas (EAPS) loceklis. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Pārsla Eglīte – *Dr. habil. oec., Dr. geogr.*, demogrāfijas un migrācijas eksperte. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos kā pētniecei un vadītājai.

Ivars Indāns – *Dr. demogr.* Pētnieks. Eksperts migrācijas jautājumos. Par disertāciju demogrāfijā “Starptautiskās migrācijas procesi un to pārvaldība Latvijā pēc pievienošanās ES” saņēmis LU balvu par labāko promocijas darbu sociālajās zinātnēs. Piedalījies Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Margarita Kairjaka – *BSc env. sci.*, zinātniskā asistente. LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes ģeogrāfijas maģistra studiju programmas studente kopš 2017. gada. Ārzemju izglītības pieredze Vācijā, Sentvinsentā un Grenādīnās, Slovēnijā un Čehijā. Galvenās pētnieciskās intereses saistītas ar iedzīvotāju ģeogrāfisko mobilitāti un pilsētu attīstību.

Ināra Kantāne – *Dr. sc. admin.*, LU pētniece, inženiere. Specializācija informācijas tehnoloģiju un kvantitatīvo metožu pielietojumā sociālekonomiskās attīstības analīzē.

Anna Kluša – demogrāfijas doktora studiju programmas doktorante LU. Ieguvusi sabiedrības veselības maģistres grādu *Mg. sc. sal.* RSU. Projekta pētniece. Dalība starptautiskās konferencēs, Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos. Zinātniskais darbs ir saistīts ar iedzīvotāju uzskaites un sociālekonomiskā sastāva izpētes problēmām. Darba pieredze Latvijā CSP.

Silvija Kristapsone – *Dr. oec.* LU asociētā profesore. Specializācija sociālekonomiskajā statistikā. Pētniece. Dalība Latvijas pētniecības projektos.

Zaiga Krišjāne – *Dr. geogr.* Vadītāja apakšprojektam par iedzīvotāju mobilitāti un diasporu, LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes profesore, LZA korespondētājlocekle, Latvijas Zinātnes padomes eksperte cilvēka ģeogrāfijā un demogrāfijā. Latvijas un starptautisko pētniecisko projektu vadītāja.

Arta Krūmiņa – *Mg. geogr., Mg. sc. soc.* Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos. LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes ģeogrāfijas studiju programmas doktorante.

Jānis Krūmiņš – *Mg. geogr.*, zinātniskais asistents. LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes ģeogrāfijas doktora studiju programmā studē kopš 2016. gada. Galvenās pētnieciskās intereses: iedzīvotāju ģeogrāfiskā mobilitāte, iedzīvotāju sastāva izpēte un tā izvietojuma īpatnības, apdzīvojuma attīstība, pilsētu un to ietekmes areālu attīstība.

Juris Krūmiņš – *Dr. habil. oec.* Specializācija statistikā un demogrāfijā. Projekta vadītājs un vadošais pētnieks, LU profesors. LZA īstenais loceklis un Latvijas Zinātnes padomes eksperts demogrāfijā. Latvijas Statistikas padomes loceklis. Latvijas Statistiķu asociācijas un Latvijas Augstskolu profesoru asociācijas valdes loceklis. Starptautiskās demogrāfisko pētījumu asociācijas (IUSSP) un Eiropas Demogrāfisko pētījumu asociācijas (EAPS) loceklis. Ekspertu tikla *Population Europe* konsultatīvās padomes loceklis. Viesprofesora un viespētnieka pieredze ASV, Beļģijā, Kanādā, Francijā, Vācijā un Zviedrijā. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos. LZA vārdbalvu – Kārļa Baloža un Marģera Skujenieka balvas – laureāts.

Kristīne Lece – *Mg. math.*, demogrāfijas doktora studiju programmas doktorante, pētniece. Zinātniskais darbs ir saistīts ar sabiedriski neaizsargātām grupām ģimenes formu daudzveidības laikā. Piedalījusies konferencēs Rīgā, Prāgā, Turku, Briselē un Vinē, Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos. Darba pieredze Latvijas CSP.

Aija Lulle – *Dr. geogr.* Pētniece. Saņēmusi LU balvu par zinātnes sasniegumiem. Darbojusies kā eksperte migrācijas jautājumos Eiropas Komisijā, Starptautiskajā Migrācijas organizācijā. Piedalījusies Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Ilmārs Mežs – *Dr. hist. (LU), Mg. geogr.* (Rietumumčiģanas Universtitāte ASV). Pētnieks. Kopš 1998. gada strādā Starptautiskajā Migrācijas organizācijā. Demogrāfijas lietu centra un Saeimas Demogrāfijas lietu apakškomisijas eksperts. Kopš 2011. gada vada Nākotnes fondu un sadarbībā ar citām NVO regulāri piedalās demogrāfiskās politikas jautājumu apspriešanā un popularizēšanā.

Ilze Mileiko – *Dr. philol., Mg. sc. soc.* Projektā pilda eksperta pienākumus. LU Kultūras un sociālās antropoloģijas bakalaura studijas programmas lektore. Galvenās pētnieciskās intereses: cilvēku auglības sociālie aspekti, ģimenes un reproduktīvā politika, dzimtes un seksualitātes jautājumi, ģimenes un darba dzīves saskaņošanas jautājumu izpēte cilvēkiem ar nestandarta darba laiku, reproduktīvās tehnoloģijas un to sociālā ietekme.

Denīze Ponomarjova – *Mg. sc. soc.* Demogrāfijas doktora studiju programmas doktorante. Projekta pētniece. Dalība starptautiskās konferencēs, Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos. Zinātniskais darbs ir saistīts ar etniskās demogrāfijas problēmām.

Aivita Putniņa – *PhD* Projekta eksperte, LU vadošā pētniece un asociētā profesore, Antropoloģijas studiju katedras vadītāja. Ieguvusi filozofijas doktora

grādu sociālajā antropoloģijā Kembridžas Universitātē un izgājusi pēcdoktora apmācību politikas analizē Centrāleiropas Universitātē. Ekspertizes joma saistīta ar dzimumu līdztiesības, ģimenes un vardarbības novēršanas politiku. Pētniecības un vieslekciju pieredze Kalifornijas Universitātē Bērklījā (ASV), Telavivas (Izraēla), Šidzuokas (Japāna), Vitauta Dižā (Lietuva), Zagrebas (Horvātija) Universitātē.

Gvido Seki (*Guido Sechi*) – *PhD* LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes pētnieks. Latvijas Zinātnes padomes eksperts cilvēka ģeogrāfijā. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Toms Skadiņš – *Mg. geogr.* LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes ģeogrāfijas studiju programmas doktorants. Dalība Latvijas pētniecības projektos.

Sigita Šulca – LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes ģeogrāfijas studiju programmas doktorante. Ieguvusi vides zinātņu maģistra grādu LU. Dalība starptautiskās konferencēs, *Eurostat* un ANO darba grupu sanāksmēs par iedzīvotāju un migrācijas statistiku. Zinātniskais darbs ir saistīts ar iedzīvotāju migrācijas izpētes problēmām. Darba pieredze Latvijas CSP.

Zane Vārpiņa – *Dr. demogr.* Rīgas Ekonomikas augstskolas docente. Projekta pētniece. Specializācija – sociālekonomiskā demogrāfija un augstākā izglītība. Dalība Latvijas un starptautiskos pētniecības projektos.

Pēteris Zvidriņš – *Dr. habil. oec.* Projekta vadošais pētnieks, LU profesors. Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmijas loceklis, LZA īstenais loceklis un Latvijas Zinātnes padomes eksperts demogrāfijā. Latvijas Statistiķu asociācijas valdes loceklis. Starptautisko asociāciju IUSSP un EAPS loceklis. Viesprofesora un viespētnieka pieredze ASV, Lielbritānijā, Kanādā, Krievijā, Vācijā, Šveicē, Norvēģijā, Somijā, Ungārijā. Ap 400 zinātnisku publikāciju, t. sk. 12 monogrāfiju, autors. Latvijas un starptautisko pētniecisko projektu vadītājs. LZA vārdbalvu – Kārļa Baloža un Marģera Skujenieka balvas – laureāts.

Summary

The monograph “Population Reproduction and Challenges for Renewal of Society in Latvia” written by a team of authors is based on the findings of the research project (Project) “Renewal of the society, reducing depopulation risks, facilitating demographic development and links with diaspora for successful transformation of the Latvian national economy”. The Project is supported by the national research programme (NRP) “Economic Transformation, Smart Growth, Governance and Legal Framework for the State and Society for Sustainable Development – a New Approach to the Creation of a Sustainable Learning Community (EKOSOC-LV)”, the fifth priority: sustainable development of the state and the society (society, governance, resources, the national economy, demography and the environment) out of six priorities for fundamental and applied research for the period 2014–2017. The monograph provides an insight into the results of the Project obtained in cooperation with the researchers of two other NRP projects of the society development block for the period 2014–2018.

Project leader is one of the two editors of this monograph, full member of the Latvian Academy of Sciences (LAS), professor of demography, University of Latvia (UL) *Dr. habil. oec.* Juris Krūmiņš. The Project is implemented by two research groups affiliated to two faculties of the University of Latvia:

Faculty of Business, Management and Economics (the leader of the group – Juris Krūmiņš): *Dr. oec.* Atis Bērziņš (UL), *Dr. med.* Ģirts Briģis (Rīga Stradiņš University), *Dr. demogr.* Ivars Indāns (seconded expert, EC European External Action Service, Brussels), *Dr. oec.* Ināra Kantāne (UL), *Dr. oec.* Silvija Kristapsone (UL), *Dr. oec.* Juris Krūmiņš (UL), *Dr. hist.* Ilmārs Mežs (International Organization for Migration, Riga), *PhD* Aivita Putniņa (UL), *Dr. habil. oec.* Pēteris Zvidriņš (UL), doctoral students (UL) – *Dr. demogr.* Līga Āboliņa, *Dr. demogr.* Aleksandrs Dahs, Anna Kluša, Kristīne Lece, *Dr. phil.* Ilze Mileiko, Denize Ponomarjova.

Faculty of Geography and Earth Sciences (the leader of the group – corresponding member of the LAS, dean of the faculty, professor (UL), *Dr. geogr.* Zaiga Krišjāne): Elīna Apsīte-Beriņa (UL), Māris Bērziņš (UL), Dina Bite (Latvia Agriculture University), Ģirts Burgmanis (UL), Pārsla Eglīte, Aija Lulle (UL), Guido Sechi (UL), Zane Vārpiņa (SSE Riga), as well as doctoral students Jānis Krūmiņš, Baiba Švāne, Līga Feldmane.

Thus, the representatives of three faculties of the UL, three universities and other institutions were involved in the realization of the Project. A number of MA students also took part in implementing the Project.

The contribution of both research groups in carrying out VPP EKOSOC-LV is represented in the monograph written by a team of authors: “Beyond a Century: The Smart Latvia. The National Research Programme EKOSOC-LV” (Riga: Latvian Academy of Sciences, 2018). All the scientific publications, defended masters’ theses and doctoral dissertations of the researchers involved in the Project are enumerated in the Appendix 3 of the monograph (pp. 378–385).

The research results, including the period since the renewal of independence in 1990 are represented in six parts of the present monograph. The introduction contains an insight into the research of demography of Latvia, including the account of the period from the 2nd to the 3rd demographic transition and the changes of the population reproduction in the context of the theory of demographic transition with a particular emphasis upon increasing significance of the qualitative aspect characterising depopulation and demographic development today. The introduction also provides the aim, the tasks, the object, the subject, methodology and stages of the research, as well as substantiation for the selected research period.

In Part I “Field of Demography: Description and Challenges”, Pārsla Eglīte analyses the changes in the size of population, factors affecting it, shows the declining role of the population reproduction and increasing influence of international migration. Dina Bite offers a theoretical and applied insight into the development of society renewal and links it with the 2nd demographic transition conditions. According to the author, it is necessary to strengthen legal capability and responsibility of the population as an imperative precondition for positive changes in demographic situation. It is necessary to develop rational discussions, realistic estimation of the resources and to make balanced use of spatial, economic and demographic aspects characterising the renewal of society. Legal framework is of a great importance in time of under-replacement fertility, insufficient population reproduction and increasing role of net migration. Silvija Kristapsons and Ivars Indāns contribute an insight into regulation of the sphere of demography in legislation and policy documents of Latvia and European Union (EU). Aleksandrs Dahs expands the methodological frame applying several tools of spatial research when analysing regional demographic situation. He offers spatially weighted regression models and applies the method of content analysis to legal acts and policy documents to demonstrate the role of socio-economic factors and regional policy in demographic development of Latvia.

In Part II “Changes in the Composition of Population since 1990”, Līga Āboliņa, Atis Bērziņš, Ināra Kantāne, Silvija Kristapsons, Zane Vārpiņa and Pēteris Zvidriņš demonstrate the growing importance of demographic changes since the renewal of independence. The analysis comprises population ageing, changes in ethnic, family, economic and educational composition of population. This part offers characterisation of society’s stratification and calls attention to the decisive role of the increase of human capital in the development of the population.

In Part III of the monograph “Changes in the Reproduction of Population”, Aivita Putniņa presents an insight into the formation and stability of partnership and families. Līga Āboliņa concludes that family support policy lacks a sufficiently active implementation of the basic course – strengthening of matrimony and a marriage-based family. An important factor to raise a fertility is securing of the possibility to harmonize employment and family life. Atis Bērziņš analyses the changes, factors and differentiation of fertility. The doctoral students Kristīne Lece, Denīze Ponomarjova and Anna Kluša explore the preference for the language of instruction at schools in ethnically mixed families, using linkage of individual anonymous data. It is concluded that the bigger the share of Latvians in a city, the more children from ethnically mixed families attend school or pre-school educational establishment with Latvian language of instruction. Juris Krūmiņš analyses the changes in male and female life expectancy and healthy life years. Though stagnation in life expectancy during the Soviet time and the impact of two economic crisis periods on health and mortality have been overcome, nevertheless, healthy life expectancy in Latvia is too low in comparison with many other EU countries. The increase of healthy years, particularly at the retirement ages, should become a significant task of social policy, ensuring the process of active aging.

Part IV “Territorial Mobility of Population and its Determinants” contains the analysis of population migration issues. They comprise the problems of international migration (Zaiga Krišjāne, Elīna Apsīte-Beriņa, Ģirts Burgmanis, Sigita Šulca), regional differences in the distribution of population and internal migration (Māris Bērziņš, Jānis Krūmiņš, Toms Skadiņš), as well as questions of Riga Agglomeration area development (Jānis Krūmiņš, Toms Skadiņš, Margarita Kairjaka, Guido Sechi).

Part V “Linkage between Diaspora and Societal Processes in Latvia” relates to the problems of emigration and remigration, assessing the awareness of diaspora in recent processes of migration (Aija Lulle), analysing numerically small diaspora communities (Arta Krūmiņa) and emphasising the potential of young people for renewal of society (Elīna Apsīte-Beriņa).

The monograph ends with Part VI “Demographic Solutions for Renewal of Society”. Līga Āboliņa, Ilmārs Mežs, Ilze Mileiko perform comparative analysis and highlight the significance of renewal of society and sustainable development to address the challenges of population policy and recent measures to raise the level of fertility. Zane Vārpiņa and Ināra Kantāne discuss the problems of education and labour market. The representative survey of Latvia’s population ($n = 2049$) and the panel of experts – demographers and statisticians – provide the basis for conclusions brought by Juris Krūmiņš and Atis Bērziņš regarding the assessment of current situation and further demographic development of Latvia and its regions, providing the population age and sex composition projections until 2040.

Tautas ataudze Latvijā un sabiedrības atjaunošanas izaicinājumi.
Juris Krūmiņš, Zaiga Krišjāne (zin. redaktori), 2019

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050
apgads@lu.lv
www.apgads.lu.lv

Iespiests: SIA "Latgales druka"
www.druka.lv